

ԱՐՇԱԿ ԱԳԱՊՅԱՆ

ՅԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

A $\frac{\pi}{32204}$

Համալսարանի Գրադարան

ՀԱՐ. ՄԿՐՏՁՅԱՆ

ԱՐՇԱԿ ԱԳԱՊՅԱՆ

Արշակ Աղապյանը ծնվել է 1860 թ. մայիսի 8-ին Ղազախի լայի դյուղում։ Նրա հոր՝ Սարգիս ֆառանայի մահից հետո մայրը վերդուն ուսում է տալիս Բերդ դյուղի ֆառանաների մոտ, վերից հետո Աղապյանը դնում է Թիֆլիս։ Սկզբում ընդունվում է Հասկարարի ծխական դպրոցներից մեկը, վերապիտվում է Ներսիսյան դպրոցը։ Բուլոր առարկաներից առաջադեմ Աղապյանը դպրոցից դուրս է արվում կրոնի դասատու ֆառանային ուղղած մեկ «անդդույլ» հարցի համար։ Նրա բուլոր ջանքերը՝ նորից վերընդունվելու համար, անհաջողությամբ են պսակվում։ Աղապյանը փորձում է համալսարան մտնել. դիմում է Մարդասիրական Ընկերությանը թուղիկ համար, բայց մերժում է ստանում։ 1882 թ. Աղապյանն ընդունվում է Թիֆլիսի Ալեքսանդրյան ուսուցչական ինստիտուտը, վերն է ավարտում և 1886 թվին։ Ինստիտուտան ավարտելուց հետո Աղապյանն ուսուցչական պաշտոններ է վարում Ախալքալակում, Մոզդոկում, ապա հրափրվում է Յերևանի Թեմական դպրոցը։ 1905 թվին հիվանդանում է, տեղափոխվում իր ծննդավայրը. այնտեղ կաթված ստանալով մեռնում է։

Նրա պատմվածքներից միայն «Մուսիմի գանգառն» է լույս տեսել առանձին գրքույկով 1890 թվին. մնացած դրվածքները՝ «Լծամ մի ուրը», «Ամարդար պահանջը», «Ուսամադը գյուղում», «Սև որբի վախճանը», «Մի ծամ գյուղամիջում», «Խաբումի արտը», «Գյուղացու որբը», «Գյուղի այրի», «Դավաքից ջրնըվածը», «Գյուղի մամի», «Նոր Դատաստան», «Մարդասպանը» տպված են «Նոր Դարում»։

Հայ բուրժուազիայի մամուլն ու գրականությունն անուշադրությամբ են մատնել Արշակ Աղապյանին, փորովհետև Աղապյանն իր համեստ ընդունակություններով չի բավարարել

բութական ետեաների գեղարվեստական ճաշակը: Ազապյանը մինչև իր կյանքի վերջը համարվել և գյուղական կյանքի սոսկական կենցաղագիր:

Հայ մանր-բութական պահպանողական գրական ինտելիգենցիան, վորոնց թվին և պատկանում Արշակ Ազապյանը, աշխատում ևր յետ դարձնել պատմության անիվը, հաշտեցնել յերկու անհաշտելի անտողոնիստ հասարակական ուժեր: Այդ տեսակետից Ճուղուրյանի, Արշակ Ազապյանի ու Շահնազարյանի ստեղծագործությունների մեջ չափազանց ընդհանուր դժեր կան: Իրենց ստեղծագործությունների թեմատիկայով, բովանդակությամբ, քարոզած հասարակական իդեալներով Ճուղուրյանը, Ազապյանն ու Շահնազարյանն իրարից քիչ են տարբերվում: Հարություն Ճուղուրյանի և Ազապյանի լեզուն հարթ չէ, ունի խոշոր թերություններ, մասնավորապես Ճուղուրյանի լեզուն: Նրանցից վաղ մեկը խոշոր հերոսներ չի ստեղծում: Նրանց ստեղծագործություններն իրական կյանքից վերցրած ճամարիտ դուրսեմաներ են, վորոնց մեջ գյուղական կյանքը ներկայացված և փաստական ճշտությամբ: Ազապյանի և Ճուղուրյանի հերոսները յերկուսն են՝ գյուղական ցեղերն ու աղքատները, գյուղական շահագործողներն ու շահագործվողների բազմությունը: Բավական և միայն կարգալ Ազապյանի «Մուսիմի գանգաւոր»-ն մեր առջև կպատկերանա 90-ական թվականների գյուղի՝ «Մոռացված աշխարհի» դժոխային պատկերը:

Վո՞ր շերտի կողմն և կանգնած Ազապյանը: Նա «Բյասիր-նի» կռիվն և անվերապահորեն: Ազապյանը վո՞չ միայն այդ խնդրով հանդես և դալիս վորպես դրող, այլ գերազանցապես, վորպես հրապարակախոս, նա ավելի շատ քննադատում և, դատում, քան թե ստեղծագործում և:

Այլա թացած որից յերեւե տեսած չեյի յես, վոր գյուղում արդար դատաստան կատարվեր հարուստի և քյասիբի, ուժեղի և թուլի մեջ: Յես ծանոթ եյի աշնպիսի քառմեկի փաստերի, վորոնց վաղուց արդեն շարժել եյին իմ կատաղությունս: Որինակ՝ ինձ հայտնի յեր, թե ինչպես Ավազանց Ակոփը, Խոնթինանց քյասիբ Հանեսին ութ արասու համար, վոր նրան շահով եր տվել, ութ տարի իր դռանը պահեց՝ արածացնել տալով իր տավարներն ու ելի վերջը յուր ութ արասին գյուղական դատարանի ձեռքով յետ ստացավ խեղճ Հանեսից տոկոսով հանդերձ:

Անշուշտ սա գեղարվեստի ասպարեզից մեզ տանում և դեպի

Հրապարակախոսութիւններ: Հեղինակը բնաւ չի քաշվում հայտնելու իր բացասական վերաբերմունքը դեպի շահագործողները, վորոնց նկատմամբ նա չի կարողանում ստանալ իրաւունք, վորպէս Դեմոսի ներկայացուցիչ:

Առաջին հայացքից զարմանալի կէտ, թէ ինչպէս ռուս արտու համարձ ութ տարի կարելի յետարակ պահել և վերջն եւ ծեծելով յետ վերցնել ութ արասին. կամ՝ Սայիին Ստեփանը յոթ տարի տնվարձ ծառայում և Սահականց Ոհաննէս աղի մոտ և մեռնում նրա տանը: Ոհաննէս աղեն տասը ռուբլի դրամ և զնում մեռնողի գրպանը, և Սայիին Մուսինը յեղբոր մահից հետո վոչ միայն վճարում և այդ տասը մանեթը, այլև այդ տասը մանեթը դառնում և Մուսինի սեփականագրկման պատճառը:

Ճուշտութեան պատմութեանը մեկի մեջ չգալով դուրացին տասը ռուբլու իրաւունքն վճարում և յերեք հարյուր քառասուն ռուբլի և ռոջախի ծուխը կտրում: Դա կապիտալի նախնական կուտակման շրջանն և, յերբ առևտրական-վաշխառուական կապիտալը դուրացիութեան իր մագիլներում պահած՝ արշաւաքում և անում, ծծում նրա կենսահոսքը և դատարկ անոթի պէս դնէ նետում: Փողային տնտեսութեան քաղցկեղը քայլ առ քայլ մաշում և դուրսը: Ո՞վքեր են այդ մարդիկ. նրանք հենց դուրսի հասարակական դարգացման պրոդուկտն են, վորպիսի տնտեսութեան ներկայացուցիչները:

Գյուղի հասարակական-տնտեսական զիջերենցիադիան սակզում և դուրսական կուլակներ, վորոնք տարեցտարի իրենց վոստային մեջն են առնում դուրացիութիւնը: Նրանց մեռքն են անցնում վոչ միայն վորդը, այլև լաւագույն հողային տարածութիւնները, ամբողջ դուրսատնտեսութեան պրոդուկցիան ընչին դներով, նույնիսկ առանց վորեն վարձի «չահի»: Իսկ չահի կրիտերիումն այդ վաշխառուների լիւրդն են, յեթե միայն գրանով կարող և լուծվել վորեն տնտեսական-հասարակական խնդիր: Բաւական և, յեթե չգալորներէից մեկը վերցնում և դուրսական վաշխառուից 5 ռուբլի. նա այնուհետև վաշխառուի ստրուկն և, վորովհետև այդ հինգը դառնում և տասը, քսան, յերեսուն ու յերեք չի վերջանում, յնայած վճարվում և յեռապատիկ ու քառապատիկ: Կարճ մամանակից հետո չգալով դուրսացու վորդ ունեցվածքը՝ հողը, արտերը, լծկանը, անգամ տան կահկարասին գրաւում և վաշխառուն:

Այդ դուրացիութեան հակայական բազմութիւնը քայլ առ

քայլ մեռնում եւ Յերբեք չի պատահում, վոր Ազապյանի ու Ճուղուրյանի հերոսները կարողանան վճարել իրենց պարտքը:

Այդ Գիքիների ու Մակիների տված մի քանի մանեթները դառնում են Վոռացված աշխարհիւ կործանման հասարակական ուժը: Դա հենց հայ դյուղի կապիտալիստական զարգացումն եւ Հին դյուղի բնատնտեսությունը վերածվում եւ կապիտալիստական դյուղատնտեսության:

Ինչո՞ւ դյուղացիությունը փողի այդքան կարիք եւ դուռ:

Վարովհետեւ նա իր բոլոր տնտեսական-հասարակական կապերով կապված եւ կապիտալիստական շուկայի հետ: Նա վոչ միայն չի բավարարվում իր տնտեսությունից ստացած արդյունքով, այլև իր գործիքներն ու անհրաժեշտ ապրանքները դնում եւ քաղաքից: Աշխատանքի հասարակական բաժանումն ու կապիտալիստական հասարակության զարգացումը ցանցում են դյուղը: Բայց այդ բավական չէ:

Դյուղացիությունը ծանրաբեռնված եւ սոսկալի հարկերով: Դրան ավելանում են այն հսկայական դումարները, վորոնք կաշառքի ձևով մտնում են դյուղական ցեցերի ու միապետական բյուրոկրատական պաշտոնյաների գրպանը: Շահագործման այդ յեռակի սխառեմը դյուղացուց պահանջում եւ Վիող, փող եւ փող:

«Մարին ասել են՝ ինչի՞ց ես վախում, ասել ա՝ Վիողից»: Այս առածն եր Դավթի կյանքի լուսատուղը— ասում եւ հեղինակը:

Փողի որստորեւ աճող հսկայական պահանջը միջակ եւ չքավոր դյուղացուն հրում եւ դեպի իր անմիջական դերեզմանը՝ վաշխառուն: Իսկ վաշխառուն մի վոստայն եւ, վորից վոչ վոք չի խուսափում Ազապյանի դյուղում: Վո՞րտեղից կարող եր դյուղացին փող գտնել տարվա բոլոր յեղանակներին, յերբ նա իր պրիմիտիվ, նախնադարյան յերկրագործության աղքատիկ բերքը հավաքում եւ ծախում եր աշնանը: Նա չեր եւ ծախում իրականում, վորովհետեւ արդեն չնչին դներով ծախված եր վաշխառույից վերցրած տոկոսները դիմաց:

Դյուղատնտեսական ապրանքներն ամենացածր դներով ընկնում են դյուղական վաշխառուների ձեռքը: Մի կողմից՝ յերկու հարյուր, անգամ յերկու հարյուր հիսուն տոկոսի շահով, մյուս կողմից՝ դյուղացու արդյունքների չնչին վարձատրությամբ: Այդպիսի պայմաններում մանր դյուղացիության սեփականու-

թյունն որբատորն կուլ եր դնում կուլակային—վաշխառուական տնտեսություններին:

Աղապյանն այդ փաստերի կենդանի վկան է: Այնպիսի մասնաժամանակություններ կան նրա պատմվածքները մեջ, վոր Թումանյանի և Աղապյանի մտքովն անգամ չեն անցել: Այդժամանուհիներն են, վոր դատում են Աղապյանի գյուղացիության տրագիկայի պատճառը: Աղապյանի գյուղացիությունն իրականում ճորտության վիճակումն է, չնայած չիրավականորենն չազատաւ: Բայց ո՞վ է ողբում չազատությունից— գյուղի կուլակն ու վաշխառուն, վորոնք որբատորն ճարպակալում են ի հաշիվ գյուղացիության:

Արտադրության միջոցները դառնում են գյուղացիության միջից դուրս յեկած շահագործողների սեփականություն: Արքատի մեկ յեղը փրկել չի կարող նրա, առանց այն ել, քայքայված տնտեսությունը, վորը կուլակային խոշոր տնտեսության հանդեպ դառնում է անշահավետ մի գործ: Իրականում այդ չազատաւ զգյուղացիներն աշխատում են պետական հարկերի, չինովնիկության ու գյուղական զորքանների համար: Նրանց թիվը հետզհետե կրճատվում է: Գյուղացիության զգալի մասը դերադատում է բատրակությամբ զբաղվել, կամ աղատվել հողից, վորը նրան հարկեր վճարելու համար անգամ հասույթ չի տալիս:

Ահա այդ բազմաթիվ զոհերից մեկը:

Յեղանանց Մուսու հարստությունն ընդամենը բաղկացած էր մի այգուց, մի աշառից—յեղնացույից, մի մերոնից—մայր խողից, մի քանի հավերից...»:

Յեղանանց Մուսինը մենակ է: Նա գերմարդկային ճիգ է գործ դնում մի կերպ իր տնտեսության ծայրը—ծայրին հասցնելու համար: Աշխատում է ամբողջ ուրը, վորի կեսը դաշտում, իսկ մյուս մասն իր փոքրիկ այգում, վորպեսզի հարուստի տան տղաները չըողանան:

Բայց ահա Մուսինի բախտի անիվը դառնում է և նա որդնում է այգու զողին— հարուստ Բաղիրանց Յեփրեմին և անգամ լծեծում է: Բայց բռնվողը հարուստ է, ուստի վոչ վոք չի համարձակվում նրան պատժել: Իսկ Վհիմարը կեղծավոր գյուղացիները ցափակցություն են հայտնում այն մասին, վոր Յեփրեմն իրեն բռնել է ավել— ոտում է հեղինակը:

Մուսինը, վոր միանգամայն համոզված է իր անմեղության

մեջ, բողոքում ե գյուղական շրջիվին: Բնորոշ ե, վոր նրան ընկերակցում ե ճարդարադատութեան ջատագով Աղապյանը:

Բայց ահա չանցած մի օր, շրջիվան շխմում ե Բաղիրանց տանը ե վոչ միայն անհետևանք ե թողնում Մուսինի գանգաւոր, այլև հանցավոր ե ճանաչում Մուսինին, վորը համարձակվել ե թակել աղային: Բայց դա բնական չե: Գողին բռնելը դատում ե Մուսինի սեփականադրկման պատճառը, վորքան ել դա տարբրինակ լինի:

Չափազանց հետաքրքրական ե մեր մանր բուրժուական իդեալիստի ե Մուսինի միջև յեղած հետևյալ խոսակցութիւնը.

Ա՛հ, Արշակ ջան, դու մեր գյուղի բաները չես իմանալ. մեղանում որենք չկա, մենք վոր կանք քոյի տակի խալի ենք: Մեղանում ով ուժ ունի, բանը նրանն ե, ի՞նչ ես կորցրել, ի՞նչ ես ման գալիս:

Յեղանանց Մուսինը, ինչպես ե մնացած բոլոր Մուսինները, բաղմաթիվ անգամ փորձել են այդ ճարդարադատութիւնը ե իրենց կաշու վրա դպացել նրա զորութիւնը: Աղքատ ես, ուրեմն մեղավոր ես: Մեղանում որենք չկա, ով ուժ ունի բանը. նրանն ե, — ասում ե Մուսինը:

Կյանքի դառը փորձը տարիների ընթացքում Մուսիններին համոզել ե սուս կենալ, չյեթե չես ուզում գլուխդ թակեն՝ համբերութեամբ տանել ամեն ինչ, — շրջիվի ու դատավորի ձեռք չնկնելու համար, — գլուխը խաթից ազատ պահել: Բայց Աղապյանը համոզված ե, վոր շորենք ու արդարութիւն կա:

— Այ մարդ, ի՞նչ ես յերեխա-յերեխա խոսում, քեզ ասում եմ, վոր շրջիվին չի կարող կաշառք վերցնել. մի՞թե յես վկա չեմ նրա ասած խոսքերին, հանգստացնում եյի Մուսինին, բայց ի՛դուր, նա չեր հաւատում:

Կյանքի փորձը Մուսիններին համար անխախտ հաւատ ե դարձել, վորովհետեւ մենակ Յեղանանց Մուսինը չե այդ վիճակում: Այդպես ե մանր գյուղացիութեան վիճակը: Յեղանանց Մուսինն ամբիշի, քան վորեւեւ մեկը, հետաքրքիր բնութագիր ե տալիս մեր իդեալիստ մանր բուրժուական ինտելիգենցիային, վորը բնավ չեր վստահարում տիրող հասարակութեան որինականութիւնը:

— Եհ, տենանք ի՞նչ դես անիլ, ժամանակը շատ ել հեռու չի, վաղն ե:

Իրավամբ մեր Վարժապետի միջամտութիւնը, բացի վնասից ու Մուսինի տանջանքներն ամբլացնելուց, ուրիշ վոնջով չի

ազնում նրանց։ Գողին բռնելու համար Մուսինից վերցվում է նրա աշնեցած միակ աշտուր, միակ հույսն ու ազգայինը, շնորհ բախտի անխիղճ։ Այդ ծանր հարվածից հետո Մուսինի թախտի անխիղճ ալլեա խորտակված է, և դրա պատճառը մեր Վարժապետի՝ միջամտությունն է։ Մուսինը փախչում է քաղաք, հենց Ազապյանի մոտ, նրա միջոցով միապան է մտնում։ Նահապետական վարձ ու բարձին սովոր դյուղացին, տեսնելով իր խանումի պոռնիկությունը, տանել չի կարողանում, թուժավորվում է Վիսնումի՝ և ետքով և մեռնում։

Ահա Ազապյանի հերոսներից մեկի արագեղիայի վոլջ պատմությունը։ Այդ պատմվածքն իր ճշմարտությամբ մի ցնցող գրամա յե։

Յեթե Մուսինը քայքայվում է քյոթլի անիրավությունից, ապա Ստեփանը մեռնում է ծանր աշխատանքից, դյուղի վնասներից ու տգիտությունից։ Հասարակ հիվանդությամբ։ Բայց Ազապյանի հերոսներին մահվան մահճում անդամ հետապնդում է վաշխառուն, նրա ջանքերը։ Նա մտնում է դյուղացու տունը նրա մահվան պահին անդամ։

— Ստեփան, բա իմ շահին վո՞նց դե լիլ, ո՞վ դե տալ։

— Կաց, եսա հրեշտակը հողիս կաննի, ջամգաջա (լիւլա) դու տար, — ասաց Ստեփանը վաշխառունին։

Հետևանքը հայտնի յե. Ստեփանի ընտանիքը քայքայվում է ճիշտ այնպես, ինչպես Մուսինը։

Եդյուղի այրիմ և շեքքումի արտը պատմվածքները լրացնում են և ընդլրացնում հիշյալ պատմվածքի վախճանը։ Այդ յերկու պատմվածքներն Ազապյանի հերոսների մահից հետո, նրանց մանր անասություն քայքայման, վոջնչացման պատկերներն են։ Այդ է պատճառը, զոր մահը փրկություն է Ազապյանի հերոսների համար, վորովհետև ուրիշ յելք չի մնում Մուսինների ու Ստեփանների համար, վորոնք որ ու դիշեր դերմարդկային ճիդ են դործ դնում վաշխառունական կապիտալի վորկորը լցնելու համար, բայց չեն կարողանում ու մեռնում են քաղցած, սովից ու մերկությունից, տանջալից մահով կամ հիվանդանում են անորինակ աշխատանքի ծանրությունից։

Դրա համար հեղինակը գերադասում է մահը ՎՍև որերի վախճանը։ Մուսինի ու Ստեփանի համար իրավամբ դա բարիք է, յեթե չլինի տան և ընտանիքի ցավը։ Սակայն դա նրանց չի փրկում։ Փողային անասություն կաշկանդիչ շղթան նրանց սեղ-

մում և ամեն կողմից և անվերադարձ կերպով հրում դեպի կապիտալ կոչված հրելի յերախը: Բայց կապիտալիստական այգի-վիլիզացիան՝ այդ ավերածության հետ միասին ցուցադրում և նաև իր հեղափոխականացնող կողմը, վոր չեն ըմբռնում մանր բուրժուազիայի գրողները: Այդ ավերածությունից, վոր դործում եր կապիտալը, ծնվում և բանվոր դասակարգը, կապիտալիստական աշխարհի գերեզմանափորը: Վճիվիլիզացիան՝ դյուդ եր բերում նոր հասկացողություններ: Անգամ Ագապյանի հե-րոսների վորոշ մասն արդեն Մուսիներ չեն և չեն հաշտվում իրենց շրջապատող իրականության հետ: Նրանք ըմբռնում են իրենց կյանքի վոչ մարդկային պայմանները և կոնֆլիկտի մեջ են մտնում դյուդական ցեղերի հետ: Ըմբռնում են նրանց կարգերի դեմ և Մուսիների անսահման համբերությունը չու-նեն: Բայց այդ ըմբռնումները զանվում են այնպիսի հասարակա-կան միջավայրում, ուր, բացի իրենց տանջանքներն ավելացնե-լուց, վոչինչ չեն շահում, վորովհետև այդ ըմբռնությունը սեփական դյուդի սահմաններից դուրս չի գալիս: Բայց, այդ տեսակետից, Ագապյանն ավելի որիզվեալ և՛ Նա քարոզում և իր չքավորներին ու յերիտասարդությանը միանալ դյուդական ցեղերի դեմ, միացյալ ուժերով հանդես գալ դյուդական դուրա-նների ու վաշխառուների տիրապետության դեմ: Սակայն դրանից իրերի դրությունը բնավ չի փոխվում, վորովհետև Ագապյանը, ձուլուրյանի պես, չքավորների այդ համերաշխությունը քարո-զում և տիրող հասարակության որինականության սահմաննե-րում: Ինքնին հասկանալի չե, վոր այդ միությունը վոչնչով չեր կարող ազդել իրերի դրության վրա, վորովհետև Ագապյանն այդ միության վրա նայում և լիրերալ ռեֆորմատորի հայացքներով: Ահա թե ինչո՞ւ նրա քարոզած չքավորների միությունը հենց սկզբից ևեթ դատապարտված և անհաջողության ու մահվան: Ա-վելին, նա մեր իդեալիստին ապացուցում և, վոր ուսուսկան միա-պետության որինականության սահմաններից դուրս չգալը նշա-նակում և հաշտվել տիրող կարգերի հետ և ռեակցիոն գեր խաղալ հասարակական շարժման մեջ: Ագապյանն ու ձուլուրյանն այդ խնդրում ավելի առաջ են ընթանում և դորո՞վաշու՞նչ տողեր նվի-րում էյերկզխանի արծվին:

Ահա թե ինչո՞ւ Ագապյանի քարոզած իդեալները ռեակցիոն են: Պրակտիկան ինքնին ցույց և տալիս մանր բուրժուական մտա-ծողներին, թե վորքան անհիմն ու դատարկ եր մեր դյուդագի-

ների վողջ ակֆորմատորական դործունեությունը։ Ամենից բնորոշ որինական Աղապյանի ՎՄուխնի գանգատն է, վորի ականատանն է հեղինակը։ Աղապյանի հերոսը դառն վորժից ամիւի ճիշտ է ըմբռնում իրականությունը, քան նրա հեղինակը, վոր խորհուրդ է տալիս իր հերոսին զիմել արդարադատության, միանգամայն համարված լինելով միապետական կարգերի արդարադատության անալատության մեջ։

— Այ մարդ, ի՞նչ ես յերեխա—յերեխա խոսում, քեզ ասում եմ, վոր քրոխվեն չի կարող կաշառք վերցնել։ մի՞թե յես վկա չեմ նրա ասած խոռքերին, — հանդատացնում եյի Մուսինին, բայց իզուր, նա չեր հավատում, — ասում է Աղապյանը։

Սրանից ամիւի կլասիկ բնութագիր չի կարող լինել մեր պահպանողական ինտելիգենցիայի համար, վորը, վողքալով իր սիրած մանր բուրժուազիային, նրա քայքայման հիմնական չարիքը փնտրում եր սոսկ դյուշական ցեցերի բնավորության մեջ։ Ո՞վ է իրավացի։ Մուսինը, թե՞ Աղապյանը։ Աղապյանն ինքը նկարագրում է Մուսինի տրադեդիան, ապացուցում է Մուսինի վողջ իրավացիությունը։ Հենց նրա մասնակցությունն է դառնում Մուսինի տրադեդիայի պատճառը. դա մեկ անգամ ես ապացուցում է, թե վորքան հեռու յե իրականությունը մեր մանր բուրժուական պահպանողական ինտելիգենցիայի իդեալիստական պատկերացումից։ Բայց Աղապյանն այդ բաղձալիվ փաստերից հետևողական յեղրակացություն չի հանում, ուստի իր պատմվածքներից մեկում Մուսինների փրկությունը համարում է դյուշական չքավորության միասնական դործունեությունը դյուշական ցեցերի դեմ՝ հանուն ճշմարտության, իսկ այդ ճշմարտությունը արող որինականությունն է։ Նա զայրանում է, յերբ տեսնում է այդ դյուշացիության ճանտարբերությունը, Աղապյանի հերոսների խոշոր մասը ուղղակի թշնամական վերաբերմունք ունի դեպի այդ Վիությունը։ Վորովհետեւ դյուշացիները համարված են, վոր այդ Վիությունը դատարկ խոռքից դենը չի գնալու։ Դրա լավագույն պատասխանն Աղապյանի պատմվածքներից մեկն է, վորի հերոսը ըմբռնած է, չի հաշտվում իրեն չընկալալի իրականության հետ և հասկանում է այն անտանելի պայմանները, վորոնց մեջ ապրում են ինքն ու իր յեղբայրակիցները։ Մարդկային արժանապատվությունը, զարթնող դիտակցությունը նրան այլեւս հանգիստ չեն տալիս, յերբ նա սկսում է մտածել իր վիճակի մասին։ Դյուշական այդ ըմբռ-

տի՝ վախճանն ինքնին տպացուցում է, թե ինչ կնշանակե պատերազմ հայտարարել դյուղական ցեղերի դեմ, պահպանողականի դրուակի տակ։ Դրա պատասխանը մեր մանր բուրժուական ինտելիգենցիային տալիս է Ադապյանի «Ամարդար պահանջ» պատմըվածքը։

Հանեսը դյուղական այդ մտածողներից է, մի դյուղական ըմբոստ, վոր դիմադրում է զոռաներին։ Նա Մուսին չէ, վոր ամեն ինչ ասածու անարդարությանը վերադրի, Հանեսը մտածում է ամեն կերպ լուծել իրեն տանջող «ինչու»։ Ուստի է մտածում է.

— Ամբոխված սրտով, անզգայիորեն կանգ առավ դյուղացին, յետ մնալով իր յեղներից, վորոնք արդեն քաշում էին «խալավորի սղանակի վրա» և այդ դրության մեջ մնաց մի քանի բուրգ։ Արդյոք ի՞նչն եր տանջում այդ խեղճ մարդուն...

Վո՞րն է Հանեսին տանջող ցավը։ Այն, վոր նա արդեն հակադրվում է իր միջավայրին, մտածում է այդ տանջող «ինչու»-ի մասին և պատասխան չի գտնում։ Ահա թե ինչու Հանեսի այդ մտքերը տարորինակ են բոլոր դյուղացիների համար և վոչ վոք Հանեսին չի հասկանում։ Բայց դյուղական այդ «եյրազողը», վորպես միջանկյալ դասակարգի ներկայացուցիչ, նախ յերազում է հարուստ դյուղացու վիճակը, վորովհետև այլ հասարակական հարաբերություն չի պատկերացնում։ Նրան չափազանց դրսիք է թվում դյուղական կուլակի վիճակը, բայց այդ չէ եյականը։ Հանեսն այն ինդիվիդուալներից մեկն է, վոր իր մտածողությամբ արդեն բարձր ե կանգնած իր միջավայրից։ Ուստի ոտարոտի ու խորթ է թվում նրա դիրքը։ Իսկ դյուղական ցեղերը «վախենում են Հանեսից», ավելի շուտ դյուղի քաղաքական զարթոնքից, սակայն համոզված են, վոր Հանեսների գործունեությունը չի կարող խախտել տիրող հասարակության հիմքերը, վորովհետև Հանեսների հասարակական գործունեություն համար համապատասխան հասարակական միջավայր չկա և հենց իրենք՝ Հանեսները, բացի «եյրազելուց», հասարակական գործունեություն ուրիշ ծրագիր չունեն։

Այդ է պատճառը, վոր Հանեսները վերջիվերջո յենթարկվում են Մուսիներին վիճակին։

Ի՞նչից է սկսվում կոնֆլիկտը։ «Վեց արասուց»։ Ադապյանի Հանեսի համար դա խոշոր դուժար է։ Բայց դա չէ եյականը։ Կարևորն այն է, վոր վեց արասին պահանջում են «անիրավացի

կերպովն, վորպես հարուստների համար գնված արտատեղիներ—
րի վարձագին, վորտեղ Հանեան ու Հանեսները վոչինչ չունեն
արածացնելու։ Գլխիւր վեց արասու դիմաց տանում եւ Հանեսի օր-
նին՝ կնոջ միակ ոտիւր։ Մուսինն այդ դեպքում կարող եր միայն
անիծել։ Սակայն Հանեսը դա համարում եւ զմարդկային արժա-
նապատւության ամենակոպիտ վոտնահարումն։ Յեւ այդ անի-
րավության վրեժը հանում եւ զղբից։ Սինին տալիս եւ, ի հարկե,
բայց եւ զղբին ծեծում եւ, մի բան, վոր Մուսինի մտքովն անգամ
անցնել չեր կարող։

Բայց մեր շերտողը՝ դա համարում եւ զանորենք բանն,
այսինքն տիրող հասարակության որենքներից դուրս բան, դրս
համար դիմադրում եւ։ Նա, շնայած չի ըմբռնում այդ որենքները,
բայց համամիտ եւ նրանց հետ։ Համոզվում եւ, վոր զղբումն այն-
քան եւ մեղք չկա, վերջինս միայն կոպիտ հրամանատար եւ։

Հանեսի հետ միանում են Չատին եւ մի քանի դյուղացիներ։
Գյուղական տղուկները՝ վախենալով զամբոխի վրեժխնդրու-
թյունիցն, դնած մարդագետիկների փողը չեն կարողանում
դանձել դյուղացիներից։ Աղապյանի իղեալն եւ դա— միանալ կու-
լակների դեմ։ Սակայն, թե իրականում վո՛րքանով եւ կատար-
վում Աղապյանի ծրագիրը, մենք կտեսնենք Հանեսի ապագա գոր-
ծունեւթյան ընթացքում։

— Տո՛, հա՛յվաններ, նրանք իրեք, չորս են, դուք քսան, հի-
սուն, խի՞ չեք դալի ինձ հետ միանում, վոր նրանց ծիրը չներեմ
յե— տում եւ Չատին։

Հանեսն ու Չատին Աղապյանի իղեալական հերոսներն են։
Սակայն Հանեսի որինակն ապացուցում եւ, թե վորքան անհու-
սալի յե նրանց դրությունը։ Բաւական եւ, վորպետեղի Առաքելներն
ու Արդուման աղաները անտեսական ճնշում դործադրեն աղմկող-
ների վրա, վորոնց 90 տոկոսը, Աղապյանի խոստովանությամբ,
գտնվում են վաշխառուների ճիրաններում, բաւական եւ մի քա-
նի կոպեկ, կամ մի քանի բաժակ դինի, վորպետեղի Հանեսը մնա
մենակ։ Գյուղական ցեցերը հիանալիորեն դիտեն իրենց դիրքի
կայունությունն ու սեփական դրությունը։ Նրանք համոզված
են, վոր Հանեսների հեղինակները, վորոնք մնում եյին տիրող
կարգերի որինականության սահմաններում, չեյին կարող կազմա-
կերպել մի վորեւեւ զորեղ միություն, վորը ջախջախեր նրանց անո-
րինակ չահադործումը։ Ինքնին հասկանալի յե, վոր դա վորեւեւ
վտանգ չեր կարող ապառնալ դյուղական ցեցերին։ Ընդհակառակը

գործնով Ազապյանն ու Հանեսը միայն կարող եյին ամբացնել տիրողների հասարակական դիրքը։ Այդ և Ազապյանի և Հանեսների հասարակական իդեալների ռեալիցիոն ելությունը։

Հասկանալի չե, վոր Հանեսն իր բարեկամների հետ շատ հետաքննելիս չէր կարող և շատ շուտով պետք ե հիասթափվեր այդ գործունեյությունից։ Այդ և պատճառը, վոր գյուղական ցեղերը մազաչափ անգամ չեն վախենում «վարժապետների», Հանեսների ու նրանց հեղինակների հասարակական գործունեյությունից։ Յեւ իսկապես, ի՞նչ ե անում այդ յերիտասարդների ղեկավարությամբ գործող «ամբոխը»։

— Ամբոխն այսպես խոսեց ու ցրվեց, — ահա «բուժարի» վախճանը, վոր կազմակերպում են Հանեսն ու իր յերիտասարդ համախոհները՝ «նոր սերունդը»։

Ինչո՞ւ ե վերջանում Հանեսի ու Հանեսների խնդիրը։ Գյուղական դատավորը դողանում ե նրա յերկու յեղը և վերջնականապես վճռեցանում Հանեսի հասարակական գործունեյությունը։ Իսկ յերբ վերջինս փորձում ե դիմել «արդարադատության», ծեծվում ե հենց համադրուղացի չքավորների ձեռքով և պատահաբար ե միայն մահից ազատվում։ Նրա համախոհ գյուղացիները՝ սարսափելով իրենց վիճակից, մատը մատին չեն խփում Հանեսին ողնելու համար։ Հանեսը Մուսին չե։ Նա դողանում ե դատավորի յեղները, բայց խնդիրը գործնով չի լուծվում։ Միևնույն ե, Հանեսին սպասում ե նույն վիճակը, ինչպիսի վախճան վիճակվեց Մուսինին։ Այդ ապացուցում և Ազապյանի գյուղի տնտեսական հասարակական դիֆերենցիացիան։ Հեղինակն այդ պատմվածքն իրականում չի վերջացնում, սակայն մյուս պատմվածքների մեջ ուրիշ հերոսների դեմքով նկարագրում ե Հանեսների վախճանը, վոր վճռով չի տարբերվում Մուսինի վախճանից։

Այդ, ո՞ւր ե յեղը։

Ինտելիգենցիան, վորի ռեֆորմատորական գործունեյության մեջ ե փնտրում Ազապյանն իր գյուղի փրկությունը։ Ըստ Ազապյանի, նրանք են, վոր պիտի «լուսավորեն Հանեսների միտքը» և կազմակերպեն նրանց դիմադրությունը։ Այդ պրոցեսին ընդդիմանում են գերազանցապես գյուղական ցեղերը։ Նրանք ունեն իրենց հաշիվները։ Վարժապետները «պղտորում են» աղքատ գյուղացիության միտքը։ Որա համար նրանք դիմ են ամեն տեսակի կրթության, վոր կարող ե այս կամ այն չափով լուսավորել գյու-

դաշխութան թմբած ուղեղը, թեկուզ՝ ակեղցիոն իղեալներով։
Իսկ մանր դյուզաշխությունը՝ զխրթապետներին մեջ տեսնում ե
կամ պարզապես շշատախոս մարդկանց, վորոնցից վորեւե ակալ
աշխություն չէր կարող սպասել, կամ, լավագույն դեպքում, այդ
ինտելիգենտներն անցնում էին եկեղեցիաւորների շարքը, վո
րոնց սոսկ տեսքը սարսափեցնում ե Ազապյանի ու Ճուղուրյանի
հերոսներին։

Այդ յերևույթը միայն հատկանշական չե Ազապյանին։

Այդ մասին մեծ դատնությամբ հիշում ե Մուրացանն իր
«Նոյի ագոստի» պատմվածքի մեջ։

Մեր դյուզապիւնները հայհոյում են այդ եկեղեցիաւորներին
շարքն անցած ինտելիգենտներին՝ վորովհետեւ ինտելիգենցիայի
գործունէյալները պատկերացնում են միայն դյուզում։ Ի՞նչպես
ե պատկերացնում Ազապյանն այդ յերիտաւորդ ինտելիգենցիա
յին, կամ կրթված ընտր սերնդին գործելակերպն ու հասարակա
կան իղեալները։

Ազապյանն ինքն ել պարզ չի պատկերացնում այդ գործունե
յությունը։ Մտկայն նրա հրապարակախոսական ու դրական
ստեղծագործությունների լիբրալ բուրժուական—ակֆորմատո
րական—հասարակական իղեալները մեզ բավական հիմք են տալիս
ընդմիջադիւրեւ նրա ընտր սերնդին հասարակական, քաղաքական
գործունէյությունը։

«Մարդու ե քաղաքացու» տարրական իրավունքների պաշտ
պանությունը տիրող հասարակական կարգերի որինականության
սահմաններում։ Պայքար դյուզական ցեղերի անսահման շահա
գործման դեմ, մանր դյուզաշխության կուլտուր—բնորոյական վե
րածնունդն իր պահպանողական իմաստով։ Ահա, թե ինչ ե դրված
Ազապյանի դրոշակի վրա։ Այդ ե պատճառը, վոր նա չնախադանց
նուրբ յումորով ծաղրում ե մայրաքաղաքից յեկած քաղաքա
տնտեսությամբ դրաղվող ուսանողին, վորը, փոխանակ պրակտիկ
գործունէյության, գրադվում ե սոսկ «տեսական» հարցերով։

Ազապյանը թմամ չի քննում այդ ինտելիգենցիայի հասարա
կական դիրքը։ Նրա համար եյականը նրա պրակտիկ գործունե
յությունն ե։ Ազապյանի ուսանողը լիբրալ ե։ Ազապյանը ծաղ
րում ե այդ լիբրալիզմը, ոտկայն նրա ծաղրն ուղղված ե վոչ թե
լիբրալիզմի դեմ առհասարակ, այլ լիբրալի դեմ, վոր չի
մտնում Ժողովրդի մեջ։ Ազապյանի ուսանողին թվում ե, թե
ամեն ինչ ձթյուրիմացությունն ե ե հնարավոր ե հարթել զմա

մուլի միջոցով: Այս յուրորինակ Դոն-Քիշոտը կարծում է, թե գյուղացիութեան այդ անորինակ շահագործումն անմիջապես կվերանա, յեթե միայն գրանով գրադվի Վամուլը: Չափազանց բնորոշ է մեր ուսանողի ու նրա հոր միջև յեղած հետևյալ խոսակցութիւնը:

— Բայց այն ի՞նչ հարց է, Գարեգին ջան, վոր քեզ համար ուսումնարանից բարձր է, կլի՞ մեզ եւ ասես, — հարցրեց հայրը մի մեծ նորութիւն սպասելով վորդուց:

— Իմ հարցն ըմբռնելու համար, պոլիտիչեսկի եկոնոմիկա յեն ասում, այն դիտութիւնը պիտի իմանաս:

— Այնպես ասա, վոր մենք եւ հասկանանք, վորդի, դու հոգո՞ւմ ես/վորո՞ւմը չես սովորել:

— Ի՞նչպես ասեմ, վոր հասկանալի լինի:

— Այդ դիտութեան գլխավոր խնդիրներէից մինն եւ այն է, վոր պետք է իմանալ կապիտալի հարաբերութիւնը դեպի աշխատանքը: Հասկացա՞ր այժմ, — ժպտալով հարցրեց վորդին, կարծես կամենալով փորձել հոր ըմբռնողականութեան չափը:

Ի՞նչ է պահանջում Ուան ամին:

Նա աղային կրթութեան ե տվել է նրանից պրակտիկ դործունեութիւն ե պահանջում Վոլոյմըդի համար: Ահա թե ինչո՞ւ հայրը չի ուզում, վոր վորդին Վոլոյմըդի Վրամբատանքի տալիս դառնա: Աղայանը պահանջում է, վոր ուսանողը վերադառնա գյուղ ե գրադվի ՎՄուլինի դանդառով: Այսինքն, Վերկիշ մանր մեննող գյուղացիութեանը վաշխառուական կապիտալի տհարկու ճիրաններէից:

Անկասկած կարեկատուրային դուրսերով նկարագրված ուսանողը մեր գյուղն ընկած իրական տիպ է:

Վո՞րն է այդ լրագիրն ու լրագրողը: Լրագիրը, այդ նոր շինվրոպական Վոլոյմըդ արտահայտողը հայ արդյունաբերական բուրժուազիայի որդան ՎՂալըն է, լրագրողը՝ լիբերալ բուրժուական մտածողը: Իսկ Վրամբատական խոսքը — պարզապես լիբերալ շաղակրատութիւն:

Բայց չե՞ վոր Աղայանը քարոզում է նույն դադափարները, — կասի մեզ ընթերցողը, — եւ ուրեմն ինչո՞ւ համար է ծաղրում ուսանողին:

Վորովհետեւ նրանք չեն իմանում վորտեղից սկսեն ե վորտեղից վերջացնեն:

Լա՞վ, բայց ի՞նչ է շահում Աղայանը, վորն իր պահպանու-

դական դադարախառնությամբ իրեն նվիրում և ժողովրդի գործին, մտնում և նրա մեջ, գործում և նրա համար:

Այդ մենք տեսանք Ազապյանի պատմվածքների մեջ: Պահանջողական ինտելիգենցիան գյուղական վաշխառուների ու ցեղերի դեմ վարած կռիվում ե՛լ ավելի յե վատթարացնում գյուղացիության վիճակը: Գործնականում վոչնչի չի հանդում, վորովհետև նա գյուղացիության վողջ փրկությունն սպասում և արդբուկների դեմ վարած անհատական պայքարից, չի տեսնում պատմության բնթացքը, աշխատում և պատմության անիվը յետ դարձնել դեպի գյուղական նատուրալ տնտեսության «յերանելի ժամանակները»: Ազապյանն ամենաուղիկալ դույներով դիմադերծ և անում շահագործողներին և պատկերում մանր գյուղացիության քայքայման ու վայրենացման պրոցեսը՝ առերևույթ ժամանակ, սակայն ամենարնորոշ փաստերով: Այդ նրա գրվածքների հասարակական-պատմական արժեքն և մեղ համար: Բայց ի վերջո նա քրիստոնեական յեղրայրություն և քարոզում շահագործողների և շահագործվողների միջև: Այստեղ ուսկցին և նաև պահպանողական: Ազապյանի և իր ընկերների բոլոր ծրագրերը ջուրն են ընկնում, և գյուղացիությունը համբ ու խուլ և մնում նրանց քարոզած դադարաքանների հանդեպ, վորովհետև նրանց պահպանողական հասարակական իդեալները վոչնչով կապված չեյին դարի պատմական հասարակական դարդացման պրոգրեսի հետ: Դա քայքայվող մանր բուրժուազիայի բողոքի արտահայտությունն և, վորը տեսնելով իր անհուսալի վիճակը, լալիս եր, աղոթում, վողբում, սակայն յերբեք չեր ըմբռնում չարիքի սոցիալական պատճառները:

Ծագուրյանի գրվածքների մասին գրած մեր առաջարանում մենք պարզաբանել ենք այդ խնդիրը: Ազապյանի ստեղծագործությունները նոր փաստեր են ավելացնում մեր յեղրակացությունների համար:

— Քիթդ մի՛ խոթիր— ասում են Ուսպենսկու գյուղացիները: Իսկ մեր մանր բուրժուական ինտելիգենցիային այդ բաղմաթիվ փաստերը խելքի չեն բերում:

Մտադրած աշխարհիւ աղքատ գյուղացիությունը բարվոք և համարում լուել և մերթ ընդ մերթ վողբալ միայն իր սոսկալի վիճակը: Ահա թե ինչու: Ազապյանի գյուղում գործող իդեալիստ ու պահպանողական ինտելիգենցիան իրավամբ կատարում և Ազապյանի ծաղրած ուսանողի գործը, միայն այն տարբերու-

թյամբ, վոր նա փրկությունը վորոնում եր սոսկ լիբերալ հրապարակական խոսքի մեջ, իսկ հեղինակը՝ դյուղացիության մեջ հաստարած լիբերալ ունեւորմատորական պրակտիկ գործունեւոյթյան մեջ: Սակայն Հանեսի վիճակն ու ծուղուրյանի կնդդատորը և դյուղական ցեցերի բազմաթիւ որինակաները ցույց են տալիս այդ ինտելիգենցիայի գործունեւոյթյան վողջ անհեթհեթությունն ու անգոտակարությունը, ինտելիգենցիա, վոր չի բարձրանում մանր դյուղացիության դատողության մակարդակից վեր և հույսը դնում է տիրող հասարակության կարգերի որինականության վրա: Նահանջում է դեպի յետ և փրկությունը վորոնում նատուրալ տնտեսության վերականգնման մեջ:

Խաչատուր Արուսեանի նկարագրած դյուղը՝ շէքը մատաններով, հեռու փողային տնտեսությունից ու շուկայական հարարութեւններից, — ահա Ազապյանի յերազած դյուղը. սակայն այլ բան է ուսուցիան, այլ է հասարակության տնտեսական զարգացման յերկաթե որինքը, վորը Զախճախում է մեր մանր բուրժուական ինտելիգենցիայի կարտոնն անակների պես ուսուցիստական սմբոցները: Մանր դյուղացիությունը քայքայվում է քայլ առ քայլ, և Ազապյանի ու դյուղագիրների վողքն ու բողոքը վողնելով չեյին կարող դադարեցնել կապիտալի աշխարհաշունչ արշավը: Զրմբոնելով այդ համատարած քայքայման հասարակական սոցիալական պատճառները, Ազապյանին ուրիշ վողինչ չի մնում անել, քան վողբալ: Բայց այդ ինտելիգենցիան հաճախ ատում ու դանդաճում է դյուղացիության դեմ, վորովհետեւ այդ զամբոխը վող միայն շէքը հասկանում է Ազապյանի ու ծուղուրյանի քարոզած իրենալները, այլև թշնամարար եր վերաբերվում նրանց ունեւորմատորական գործունեւոյթյան պրակտիկ ծրագրերին:

Այդ բնորոշ յերևույթը կարելի չե նկատել մյուս դյուղագիրների մոտ:

—... Իմ մանկության որսորոցը, իմ փայլալայած ու զգված ծննդարանն այժմ ինձ թվում է մի դժոխք, ուր, ինչպես ասված է ամեաւարանի մեջ, ազգիսներին համար վողջ կա, թողունների համար բույն, բայց մարդու վողդու համար դյուլի դնելու տեղ չկա:

— Սեր կա անասնական, բարեկամություն՝ խորերայական, ինդակցություն՝ բոպեյական, գթություն՝ բոնակալական, յեղբայրություն՝ կայինական, հայրություն՝ գաղանական...

վոչ, յես աշտեղ չեմ կարող մնալ... — ասում է Աղապային վե-
պին հերոսը :

Ասեկայն հետու չղնանք : Աղապայանն իր հրապարակախոսա-
կան ու գեղարվեստական գրվածքների մեջ ամեն քայլափոխում
արտահայտում և այդ բնորոշ տենդենցը, վոր բնորոշ և մեր մանր
բուրժուական գրականության համար : Այն դառնությունը, վոր
թափում և Աղապայանը շտրտը քար դյուղացիության գեմ՝ ամե-
լի քան բնորոշ և հենց Մուսինի դանդառն նկարագրության մեջ,
յերբ դյուղացիությունը վո՛չ միայն չի պաշտպանում Մուսինին,
այլև մեծ անտարբերությամբ դո՛ւմ և Մուսինի ծեծող քրիպի
բաջությունը :

— Մուսինի, այդ հասակավոր աղքատ դյուղացու լացը, նրա
մարդկային արժանապատվության փոռնակոխ լինելը ամենևին
նրանց չեր շարժում : Վոչխար դյուղացին թամաշի յեր ման գա-
լիս, այն եւ կար՝ ի՞նչ նրա բանն եր վրդովվելը : Դյուղացու փո-
րը կշտացրու, աշուհհաե թեկուղ գլուխը թակիր, — դառնու-
թյամբ յեղրակացնում և հեղինակը :

Աղապայանն բնկերոջ, մերձավորին չողնելու դիրքը բացա-
րում և դյուղացիների ճարդկային անդուժ բնավորությամբ,
բայց նա չգիտե, վոր դա պայմանավորվում և այն հասարակա-
կան պայմաններով, վորոնց մեջ տալում և այդ դյուղացիու-
թյունը :

Վի խոտնոփր, յեթե յես ուզում գլուխդ թակեն՝ բնդհանրա-
ցած դարձվածքը չափազանց եյական և այդ ճանտարբեր դյու-
ղացիների համար, վորոնք այլ պայմաններում գուցե անդն ու
տեղը գնդակահար անեյին նման ցեղին :

Իսկ մեր պահպանողական ժողովրդականների համար դյու-
ղացիության հասարակական ինդեֆերենտիզմի պատճառը նրանց
«վոչխարային» բնավորությունն և : Ուրիշ յեւակեա չունի դար-
բացած մանր բուրժուական ինտելիգենտը, վորի պոչատ հասա-
րակական գաղափարները պաշտպանություն չեն գտնում դյու-
ղացիության մեջ :

Բայց ինչո՞ւ մեր դյուղագիրները և հատկապես Ճուղու-
յանն ու Աղապայանն անհամեմատ ավելի շատ են խոսում դյուղա-
ցիության իրավագրկության մասին և ինտելիգենցիայի հիմնա-
կան խնդիրն են համարում ճարդու և քաղաքացու իրավունք-
ների պաշտպանությունը :

Վորովհետե նրանց թվում և, թե այդ իրավագրկությունն և

մանր գյուղացիության տնտեսական փայլաշաման հիմնական պատճառը: Ահա թե ինչո՞ւ գյուղացիության իրավունքների պաշտպանությունը կլանում է նրանց վողջ ուշադրությունը: Դա պայմանավորվում է նրանց իդեալիստական մտահայեցողությամբ: Իսկ ինչո՞ւ է պատճառարանվում այդ իրավադրկությունը: Աղապյանի և Ճուղուրյանի համար դա պայմանավորվում է գյուղացիության առօրինական ռու. «հետամնացություն»-ը: Տրամաբանական յեղրակացությունն այն է, վոր այդ վիճակից մանր գյուղացիությունը կարող է հանել լուսավորված ինտելիգենցիան, վորովհետև, ըստ Աղապյանի՝ մեծերի մոտ մուժիկն ու հարուստը հավասար են, հարկավոր է միայն պաշտպանել նրանց: Ուստի, բնավ կարիք չկա դիմադրելու տիրող կարգերին: Հանցավորներն իրենք գյուղացիներն են, վոր թույլ են տալիս իրենց չահագործելու: Ինքնին հասկանալի չե, վոր հասարակական այսպիսի իդեալներ ունեցողը բնավ չեր կարող հեղափոխական դիրք բռնել տիրող կարգերի նկատմամբ, բնդհակառակը, այստեղից ել րդխում է և դրանով ել՝ պայմանավորվում է Աղապյանի պահպանողական դիրքը: Ուստի նրա մարդասիրական հասկացողությունները կապված են քրիստոնեյական վարդապետություն հասկացողությունների հետ:

Աղապյանն ու Ճուղուրյանն այդ խնդիրներում համամիտ են, իսկ դրական կարեւորադույն սկզբունքները նրանք վերցրել են Արուսյանից: Արուսյանի հնապաշտությունը թագավորում է Աղապյանի և Ճուղուրյանի ստեղծագործությունների մեջ: Արուսյանն այդ տեսակետից մեր գյուղագիրների ուսուցիչն է, չնայած հանդիսանում է ծնվող բուրժուազիայի գաղափարախոսության նախակարապետը: Ճուղուրյանն ու Աղապյանը յուրացրել են Արուսյանի գյուղական նատուրալ տնտեսությունն ու նահապետական կյանքն ու կենցաղը, բարձր են սովորությունները:

Մանր գյուղացու էլիքը մառանն ու հացատունը, «աքաշներով յուղն ու պանիրը Աղապյանի ու Ճուղուրյանի իդեալն է: Բայց նրանց հերոսների բախտի անխիթ դուրում է փողային արնտեսությունը և վերջինիս փողկեղը վոչ մի լիքն ու փակ աման չի թողնում, բոլորն ել մոռնում են վաշխառուական կապիտալի վորկորը:

Բոլորովին պատահական չե, վոր Աղապյանն իր ալիւլի մեծ գործերից մեկը նվիրում է գյուղական կենցաղին: Նույնն է տնում: Ճուղուրյանն իր «Շիրինանց Նախշունը» վեպում, վորն իր

գրական գեղարվեստական արժեքով աչքի ընկնող դործ է, վո-
րովհետեւ այդ դործում Ճուղուբյանը հանդես է դալիս վորպես
գրող և հրատարակախոսութեան տեղը բռնում և գյուղական
կյանքի պատկերավոր նկարագրութունը: Նույնն է անում Ա-
ղապյանն իր Վարդապետներն՝ վիպակի մեջ: Սակայն բնորոշն այն
է, վոր Աղապյանի ու Ճուղուբյանի ուշադրութեամբ բնավ չի
գրավում՝ դեղջկուհու վիճակը: Ընդհակառակը, կնոջ վիճակը
նրանց յերևում է իր իղեսիլական կերպարանքով: Հենց յերևույթի
բացատրութեանն ինքնին ապացուցում է, վոր Աղապյանը լիտ-
վին ընդունում է գյուղական նահապետական ընտանիքը և ծա-
ռանում է հին բարոյական նորմերի ու բարոյականութեան վոտ-
նահարման գեմ: Այդ տեսակետից Թումանյանն ու Աղապյանն ան-
համեմատ ավելի պրոգրեսիվ են և ուշադրութեամբ են նվիրում
հին գյուղի կուլտուր-բարոյական կողմերին, ընտանիքի և կնոջ
դրութեան, դաստապարտում են ընտանեկան բռնակալութեանն
ու կնոջ ստրկական վիճակը: Իսկ կնոջ ստրկական վիճակի կլա-
սիկ արտահայտութիւններն են Թումանյանի Վնուշ-ն ու
Վարուն, վորոնց տրագիկական այնքան տաղանդավոր կերպով
նկարագրել է Թումանյանը:

Համեմատեցեք Թումանյանի Անուշը Արսլյանի Թագուհու
հետ և ամենիցապես կերեւա յերկու հեղինակների հասարակական
հայացքների տարբերութիւնը:

Արսլյանի համար նահապետական ընտանիքն իր հին բար-
քերով ըստ ամենայնի լավ է, վոր հայ գյուղական աղջիկը բախ-
տավոր է իր ստրկական վիճակով: Արսլյանն ըստ ամենայնի
իղեսիլականացնում է ամատական ընտանիքի բարքերը, իսկ
Թումանյանի նկարագրած ընտանիքը տառապում է ամատական
կյանքի չղթանքի մեջ: Թումանյանը ցուցադրում է իր հերոս-
ների սոսկալի վիճակը, և դա Թումանյանի ստեղծագործութիւն-
ների հիմնական մոտիվն է: Սակայն նա հին գյուղի կենցաղն ու
բարոյականութիւնը քննադատում է բուրժուական դադափարա-
խոսութեան հայեցակետից: Մինչդեռ Աղապյանն ու Ճուղուբյանն
այդ խնդրում լիովին համամիտ են Արսլյանի հետ: Նրանք
ուշադրութեամբ չեն դարձնում առհասարակ կնոջ վիճակի վրա,
ընդհակառակը, ամեն կերպ իղեսիլականացնում են հին ընտանի-
քը: Այդ մասին վկայում է Աղապյանի Վարդապետներն: Մար-
դասպետութեան պատճառը գյուղի հին բարքերի որինական ա-
մուռնութեան, հին ընտանիքի արադիցիաների վոտնահարումն

և — պատասխանում ե Աղապյանը: Բնորոշ և, վոր Աղապյանի նկարագրած բոլոր կանայք դուրկ են սիրո զգացմունքից: Աղապյանի բոլոր պատմվածքների մեջ հնարաւոր չե նման բան դտնել: Կարծես այդ խնդիրն Աղապյանի համար գոյութուն չունի: Աղքատի հայը կլանում և նրա տմրոջ ուշադրութունը: Բայց Վարդապետներն մեջ այդ զանչունչ առարկաներից մեկը որինսօր ամուսնության դեմ բողոքում և և սիրահարվում մեկ ուրիշ ամուսնացած գյուղացու վրա:

Աղապյանը չի ընդունում այդ:

Այդ մոայլ պատմության հիմնական պատճառը, բոտ Աղապյանի, նահապետական բարքերի աղափաղումն ու վրտնահաբումն և:

Սակայն ի՞նչ արժեք ունեն Աղապյանի ստեղծագործությունները մեզ համար:

Աղապյանի գործերը գերազանցապես պատմական նշանակություն ունեն մեր որերի համար, վորովհետեւ նրանք ամելի բնորոշ դույներով են բնութագրում 90-ական թվականների մեր գյուղը և լույս են սփում գյուղացիության գիֆերենցիացիայի պրոցեսի վրա:

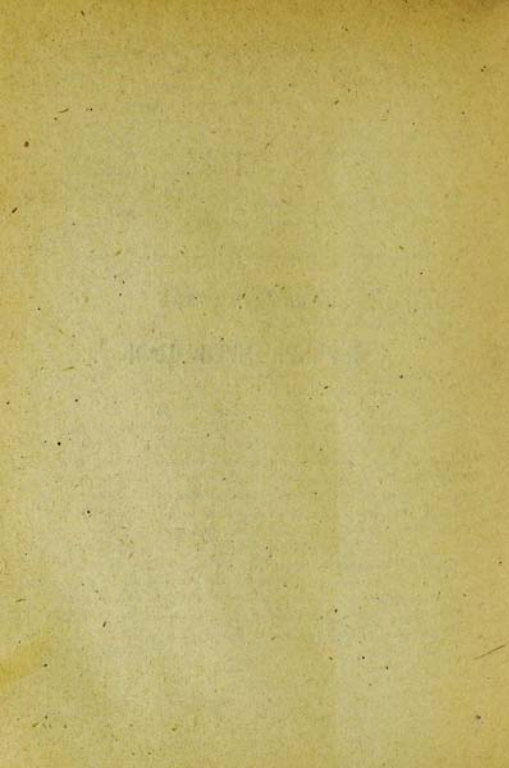
Աղապյանի՝ պատկերիկովի աստիճանին հասած գյուղացիությունը պատկերացված և այնպիսի մանրամասնություններով, վորպիսին նույնիսկ չկա մեր կլասիկ գրականության մեջ: Սակայն դա բնով չի նշանակում, թե Աղապյանի գործերը դուրկ են դեղարվեստական-գրական արժեքից: Աղապյանի մի շարք պատմվածքներն իրենց գեղարվեստական արժեքով յետ չեն մնում անցյալի գրական ժառանգության լավագույն գործերից: Վորքան հուշիչ և շեաքունի «արար», «Մուսիմի գալիգատը», «Մեր որերի վախճանը», վորոնք կարող են իրենց շուքի մեջ թողնել շատ ահադեմիկ գրողների: Այդ պատմվածքներից ամեն մեկն իրականում մի գրամա յե՝ ցնցող պատկերներով:

Աղապյանը կարողանում և իր պատմվածքներով անկեղծությամբ ու դրամատիզմով հուզել ընթերցողին:

Մեր կարծիքով Պեհրատն այս հրատարակությամբ լույս աշխարհ և հանում բուրժուական հասարակության կողմից մուսացված մի արժեքավոր գրողի, վոր կապված և մեր գյուղի մուտիկ անցյալի հետ:

ԱՐՇԱԿ ԱԳԱՊՅԱՆ

ՅԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԼՄԱՆ ՄԻ ՈՒՍԸ

1

Մի իրիկնադեմ, մահվան անկողնում հայրս նշան արավ, վոր մոտենամ իրեն. ահանջումս՝ հաղիվ հաղ լսելի կերպով՝ նա կարողացավ միայն ա՛յս ասել. «Արշակ, կարդա, Թիֆլիսից քեզ համար բերած այն նոր դիրս»։ Այդ դիրքը Պետրոս Սիմոնյանի սրբազան պատմությունն եր, վոր սկսեցի խիստ կակազելով կարդալ։ Կակազելս հորս վրա այնքա՛ն վատ ազավորություն դործեց, վոր նրա թուխ աչքերից մի քանի կաթիլ արտասուք թափվեցին։ Խեղդված, յերևի ազազայիս վերարեքմամբ, այդ բոպեյին յուր մտքում խաբված ծանր և մթին մտածություններով՝ նա միջանի բոպե մնաց քարացած՝ ինձ նայելիս։ Խեղճը յուր հանգչող աչքերով, կարծես, ա՛յս եր ուզում ասել. «վորդի, այդ ինչ որում եմ թողնում. քեզ այսուհետև ո՛վ պիտի ուսում տալ տա. յես՝ տեսնում ես, մեռնում եմ...»։ Այդ դառը բոպեյին մայրս յուր մարդիկ դլխի մոտ նըստած՝ թաց աչքերով, սրբում եր անդադար նրա յերեսի մահվան քրտինքը։ Տեսարանն այնքա՛ն սրտաշարժ եր, վոր յերեքիս արտասուքն ել իրար եյին խառնվել։ Քանի մի վայրկյանից հետո, մայրս, իրեն հավաքելով, բարձր և վստահ մայնով ասեց. «Դարդ մի անի, տերտեր ջան, լաչակա ել կծախեմ՝ Արշակի ուղուրին կրնեմ»։ ապա դառնապես արտասվեց։ Մորս խոսքերն այն ուժը տվին հորս, վոր նա կարողացավ թեթև կերպով ժըպտալ միայն։ Յես խելույն նկատեցի այդ և վճռեցի յերեք մտքից չձգել նրան։ Այնուհետև հայրս ձեռքով նշան արավ՝ ովր յես դուրս գնամ։ Մթնաժողին մեր տունը գյուղացիներով լցվեց. դա արդեն հորս վերջին շնչի վրա լինելու նշանն եր։ Այդ յերեկո, արդարև նա՛ չորս տարի միայն քահանայություն անելով թուրքա-

քամակ և սակավամարդ լալի գյուղում՝ մեռավ, այ-
բության հասակի մեջ, մորս, իմ և յերկու փոքրիկ
քույրերիս ձեռները ծոցներումս թողնելով: Այդ ժա-
մանակ յես 7 տարեկան եյի: Հորս մահից հետ մեր դեա-
նափոր տանը, վորից մի պատով եր բաժանվում անաս-
նանոցը, վրջ կարողութուն մնաց և վրջ պարագ-
մեր ունեցած շունեցածը կայանում եր մի քանի դուլիս
ապրանքի մեջ, վորի վրջ պա՛հողը կար և վրջ ել՝
նրանից ոգտվողը. և այդ եր, կարծեմ, իսկական
պատճառը, վոր մայրս կիսազնի ծախելով՝ փող չի-
նեց. ապրանքն ել այդ ժամանակներն աժան էր, ու-
րեմն մորս ձեռք բերած փողն ել՝ չնչին: Այդպիսով՝
մեր դրանն այլևս ապրանք չեր բառանշում, և կտրվել
եր ձիու խրխնջոցը— մենք զրկվել եյինք գյուղացու
միակ և/ եյական զարդից:

Անցյալից մեր անունն եր մնացել միայն, պատ-
ճառ, իսկապես գյուղի յետին քյառիւններից ել վատ
որն եյինք ընկել, վորովհետև մեր աղունն աղող ու
մեզ համար անտառից փայտ բերող չկար. այդու ծա-
լամն ու չափարներից՝ մեր չանկոտորած, ձեռքերով
դուրս քաշած փուլն եյին դարձել մեր վառելափայ-
տը: Կտրվել եր մեր սար ու դաշտը, կտրվել եր նաև մեր
տուն յերթևակողների վտար, մեր բարեկամները, ծա-
նոթներն ու աղուհացակերները, վորոնք հորս կենդա-
նության ժամանակ անդադար հաճախում եյին, մեր
տունը, մեզանից այսօր անսմոթաբար փախուստ եյին
տալիս, և յերեկվա մեր տանը ցած յեկող հյուրերն այ-
սօր նրա մոտով իրենց ձիաներն ուրիշի դուռն եյին
քշում՝ առանց մեր հալուստիս լին տեղեկանալու:

Մեր բոլոր համագյուղացիք մեզ վրա, վորպես
կորստականների վրա եյին նայում և՛ այդ հիման վրա
ել՝ գյուղի հարուստներն անողորմաբար ձեք տվին,
խլեցին մեր թույլ ձեռքից մեր լավ-լավ վարելահողե-
րը, խոտհարքները, միայն յերկու այդի թողնելով,
վորից ամենևին չեր աջողվում դինի ածել, վո-
րովհետև անտեղ տեսնելով, ով ասես, նի յեր հա-
նում, նրա միջի խաղողը դողանում: Բանն այն տեղն
եր հատել, վոր գյուղի մարդիկը, կանայքը, իրենց

վաղեմի սովորութեան հակառակ, մորս այլևս «տեր-
տերակին» պատվանունը չեյին տալի, այլ ուղղակի Սա
պևա (Նղիսարեթ) եյին կանչում։ Ինձ հետ ել իմ փոք-
րիկ ընկերները չեյին հաշտվում. ո՛ր չե՛ր լինել, վո՛ր
մեր մեջ կռիվ չպատահեր և այդ ժամանակ, սովորա-
բար ինձ մենակացնում եյին։ Ինձ հասցրած նեղու-
թյունների մասին, յերբ մորս ասում եյի, նա բավա-
կանանում եր միայն ինձ մխիթարելով. «դարդ մի՛ ա-
նի, անտեր բալա, ես դուռը, ես դուռը փակող աստու-
ծը մի որ ել բաց կանի, քեզ ըստեղ անտեր չեմ թողնի՝
քաղաք կտանեմ»։ և այս ասելուց յետ անմիջապես լա-
ցակումում եր նա։ Յեւ ի՞նչ յեղալ այդ բոլորի հետե-
վանքը. այն՝ վոր, մինչև այդ ժամանակ, վոր մի ոտար
տեղ չեյի կարող դիմանալ առանց մեր գլուղը միտս
ընկնելու, այժմ նրանից սիրտս կտրվեց։ Մեր հանդը
գայլ եր դառել՝ թե ինձ ուտի. ա՛յն հանդն եմ ասում,
վոր մեր տանից տեղից ավելի՛ եյի սիրում։ Այդպիսով՝
աչքիս սկսեցին վատ թվալ միակերպ Շաքարի ձորերը,
Տանձի հողի փեշերը, Աղի յալի Յեղանանց տափերը,
Հասան-բաղիքը, Փերի գլուղի բակատեղերը, Չքնաղ
ձորերի լանջերը — այդ ընտիր-ընտիր տեղերը, ուր
գարնան սկզբներում գլուղի յերեխանց հետ գնում եյի՝
սինդրիկ, գնաղոխ, շուշան, սիրեխ ու խազազ քաղելու։
Ինչո՞ւլ պիտի, արդարեւ, ինձ դրամեյին այդ դե-
ղեցիկ վայրերը. բավական չե նրանց գեղեցկութունը,
պետք է, վոր իմ հոգին ել տրամադրված լիներ՝ այդ
գեղեցկութունն ըմբռնելու, նրա վրա հիանալու ու նրա-
նով հրճվելու, այն ինչ՝ նա խոցոտված եր և այն ել՝ յուր
ա՛յն հասակում, յերբ դեռ վոչինչ գաղափար չուներ անա-
ջողութեան և դառնութեան մասին։ Իմ հոգին կուչ եր յե-
կել և յուր այդ նոր դրութեան մեջ նա չե՛ր կարողանում
հիանալ ընտրութեան չքեղութեան վրա. — ահա թե վո՛րքան
եր ազդել իմ մատաղ հոգու վրա անմոռանալի հորս
մահը։

II

Թանկագին մայրս մահվան չեմքում յուր մարդին
սոված խոսքին թե՛ «բաչակն ել կծախեմ Արշակի ու-

դուրին կղենմ», ամենայն անարատությամբ հավատա-
րիմ մնաց: Հորս մահից յերկու տարի հետո, 1869 թվին
աշնանը, ճվիցս բռնած, Թիֆլիսում շրջում եր արդեն
նա: Յես (ու իմ մայրը դիտեցինք՝ վոր Թիֆլիս հայոց
«կանդատոր» կա. այն ել դիտեցինք՝ վոր այդ «կան-
դատոր»-ում ամենից մեծը Մակար յեպիսկոպոսն ե,
ուստի՝ վճռեցինք դիմել նորին սրբ. ոգնությանը:
Այստեղ-այնտեղ հարցնելով՝ ճրագներ վառելու ժամա-
նակը դուրս յեկանք վանքի բակը, և, մինչ վախժխելով
ուզում եյինք մոտենալ կոնսիստորյայի դրանը, մեզ պա-
տահեց մի ծերունի, ճաղար և կարճահասակ մարդ, կեղ-
տոտ և մաշված հագուստով:

— Ա՛ նան, քաղաքումն ե՞լա ես դայդի (այսպիսի)
ճղտոտված շորերով մարդ լել, յես չիմանալի՞ս:

— Բա աշխարքիս քյասիրը կտրվել ա՞, քե մա-
տադ, — պատասխանեց իմ մայրը:

Մենք մոտեցանք այդ կարճահասակին: Մայրս ա-
մաչում եր, Թե խոսի, յես խոսեցի :

— Բարե իրիկուն քե, ա՛ դայ (քեռի), Մակար
յեպիսկոպոսն ըստի՞ յա լում (այստե՞ղ ե լինում):

— Ժամանակ չունեմ, հեռացեք, — յեղավ մեր ճա-
ղարի պատասխանը: Յես ձեռը չվերցրի այդ ճաղարից.
վազեցի առաջը կտրեցի: — Մարդ ես, քեզանից բան ենք
հարցնում, ի՞նչ կլի, վոր մի խոսք ասես, բա հենց մի
խոսքի ել ժամանակ չունես, — կո՛րի, փուչ կենդանի,
գլուխս մի՛ ցավացրու, — յեղավ ճաղար ծերունու վեր-
ջին վճռական պատասխանը: — Հազիր քեզ նման փոս-
խարան կորչի, վրակրնդին պատասխանեցի յես: Այս
վիճարանությունից միքիչ հետո, կոնսիստորյայից
դուրս յեկավ մի բարձր, վայելչահասակ քահանա,
վորը յուր հանդարտ ու համեռտ քայլերն ուղղեց դեպի
առաջնորդարանը տանող սանդուխքը: Յես ու իմ մայրն
այդ ժամանակ բակի արևմտյան պատի տակ կուչ եյինք
յեկեկ՝ հույսներս ասծու վրա դրած: — Ա՛ նան, հրե՛
մի տերտեր, դնամ նրան հարցնե՞մ: — Գնա՛, քե մա՛-
տադ, ա՛նտեր բալա... Գահանան դեռ մի վտոքը
սանդուխքի առաջին աստիճանի վրա չդրած, առաջը

կարեցի. «Որհնյա՛, տեր», ասիլս ու կռանալ աջը համ-
բուրեկը մին յեղալւ.—Աստոծ որհնի քեզ, բալիկս.—
յեղալ բարի հոգեւորականի պատասխանը: «Բալիկ»
փառաբանական խոսքն իմ հոգուն այն ուժը տվեց, ինչ
ուժժ վոր տալիս է անձրեւը հուլիսյան՝ ջրակալոտ բույ-
սին: Իմ ընդուն բացվեց և այնպես կարծեցի, թե՛ այդ
իմ առաջին կանգնած քահանան իմ կենդանացած հայրն
է: Մանկական պարզությամբ սիրտս բաց արի բարի
հոգեւորականի առաջ, վորը հանդարտ լսում եր ինձ:
Լեզուս արդեն ծլլլում եր, յերբ իմ մայրը հուսի ու կուչ
դալով, մոտեցալ: Նա լուսյան համբուրեց քահանայի
աջը, ու մի փոքր հեռու կանգնեց՝ գլխակոր:

— Դու այս յերեխայի մա՞յրն ես, հարցրեց քա-
հանան: Մայրս միայն գլխով արալ: Նա ամաչում եր
թե անծանոթ քահանայի հետ խոսի. բայց այդ բանը
մեր դործին չեր վնասում, վորովհետև յես ասում եյի
այն, ինչվոր մայրս պիտի ասեր: Քահանան բարձրացալ
առաջնորդարան և մի քանի վայրկյանից հետ, մի մարդ
դուրս ուղարկեց, վոր՝ մեզ այս ասեց:—Դուք, այժմ,
տիրուհի, դնացե՛ք ձեր կացարանը և յեկե՛ք վաղը՝ սրա-
նից մի քիչ առաջ: Ուրախ սրտով վերադարձանք մեր
կացարանը: Թվում էր մեզ, թե հուսո ճառագայթն ար-
դեն չողում է:

III

Մյուս որը, նշանակած ժամին, մենք ելի վանքի
բակումն եյինք: Այս անգամ ե՛լ պատահեցինք այն
ճաղատին, բայց նա այլևս այն չեր. նա յուր հախարե-
րությունը փոխել եր դեպի մեզ՝ միանգամայն անհաս-
կանալի պատճառով. նա այժմ բարիացել եր: Ճաղատը
չիմա մեծ քաղաքավարությամբ հրափիրեց մեզ կոնսիս-
տորյայի նախառնյալներից մինը, ցույց տալով մեր
նստերու տեղը. աչքս յես այն ճաղատից չեյի հեռաց-
նում. ինձ հետաքրքրում եր այն բանը, թե ինչի՞ցն է,
վոր մեզ հետ յերեկվա այնպես անքաղաքավարի վար-
վող մարդն այսօր միանգամայն նրա հակառակն է ա-
նում: Հանելուկը հետո բացվեց. ճաղատից յես դան-
դաւակցի ինձ պատահած քահանային. երեւում եր, վոր

իմ դանդաւան ունեցել ե յուր աղղեցությունը: Քանի մի
բռայելից հետ, մեզ կանչեցին սրբազանի մօտ: Յես ու
իմ մայրը ներս մտանք առաջնորդարան: Առաջին ան-
գամն եր իմ որում աղղալիսի չքնդ տուն տեսնելը. յետ
ինձ մոռացած, դրավիկէ եյի չորս կողմիս աչքի ընկած
բաներով և մնացել եյի պելացած. մայրս կամաց ձե-
ռով շարժեց ինձ՝ հառաջ մղելով: Շուտով մենք կանդ-
նեցինք Մակար սրբազանի առաջին: Մեծ քաղցրու-
թյամբ ընդունեց մեզ սրբազանը, և, տե՛ր իմ աստված,
մորքան յեղավ իմ զարմանքը, մոր յերեկվա քահանայի
և առաջիկ նստած սրբազանի մեջ միևնույն մարդը դառ-
նանազանությունը միայն նրա մեջ եր, մոր այժմ այն՝
յերեկվա իմ տեսած քահանան գլխին վեղար ունեք, իսկ
այն որը կամիլապկա: Մենք խաբւած ենք յեղել, դու
մի ասիլ, մորովհետև մեր տեսած քահանան նույն ինքը
Մակար յեպիսկոպոսն է յեղել:

Սրբազանը մանրամասնորեն հարցմունքներ անե-
լով՝ բոլորովին մոտ ծանոթացավ մեր դրությանը,
բայց հայտնեց թե՛ այժմ անհնար ե ընդունել Ներսի-
սյան դպրոցի վորդեգիրներէ շարքը, մորովհետև ուշա-
ցել ենք և խոստացավ՝ կարգադրություն անելու՝ մոր
ինձ ձրի ուսումնական պիտույքներ տան ու տեղավորեն
Շամբուեցոց յեկեղեցու բակում դռնվող ծխական
դպրոցում: Արդարեւ՝ սրբազանի կարգադրությամբ հե-
տեվյալ ձրն իմ անունը գրվեց ուսումնարանի աշա-
կերտների շարքում: Մայրս մի քանի որից հետո վե-
րադարձավ Ղազար: Յես ապրում եյի Մղարոյի թա-
ղում՝ մի ծանոթ չարդախվեցի հյուանի տան: Կար-
միր ավետարանի ուսումնարանում, ինչպես ասվում եր
նա, կարճ ժամանակում առաջին աշակերտը դարձա
բոլոր առարկաներից և մյուս տարին մտա Ներսիսյան
դպրոցի առաջին դասարանը: Ներսիսյան դպրոցում
կրկնապատկելով իմ յեռանդը, ցույց տվի ավելի ևս
առաջադիմություն, այնպես մոր՝ քուտով գրավեցի
բոլոր ուսուցիչներին ուշադրությունը և այդ պատճա-
ռով ել ամսական 7 ուսուցի թոշակ նշանակեցին ինձ
համար: Յես իմը դառա: Յերեք տարի շարունակ Թիֆլիս
մնացի՝ ամառներն անգամ հայրենիք չգնալով: Այդ

քան ժամանակվոյս ընթացքում յես շահ և շատ փոխ-
վեցի. յես արդեն 13-րդ տարումն եյի, բայց այդ հա-
սակում դիտակցությունն իմ մեջ արդեն բուն եր դրել:
Փոխվելով Գ. դասատունը, վճռեցի այդ ամառ անշուշտ
հայրենիք դնալ, վերսկսեալ նա այժմ շուտ-շուտ միտս
եր ընկնում:

Մի շարթից հետո յես արդեն գլուղումն եյի:

IV

Գլուղում ամառն անցնելուց հետո, Թիֆլիս վերա-
դառնալու ժամանակս մոտենում էր: Իմ մայրը տեսալ
յուր աղքատի՛ն պատրաստությունը. մյուս որը պիտի
ճանապարհ ընկնէի: Գլուղից դուրս գնալուս նախըն-
թաց յերեկոյին մեր քյասիւր հարեաններից մինը՝ Գո-
սակի Չատին (Պաշտուրը) մթանը մեր տունը մտալ:
Չատինի կնճուտ, արեւից սեւացած դեմքն արտահայ-
տում եր՝ կարեկցություն, զգվանք, յերկյուղ և բար-
կություն: Չատին մեր անկեղծ հարեաններից մինն եր:

— Ի՞նչ կա, ա՛ Չատ, ես մի՞ն ժամանակը, ի՞նչ
ա լել, ի՞նչ ա պատահել, հարցրեց իմ մայրն անհանգիստ
կերպով:

— Ե՛հ, տերտերակին ջան, մի՞թե մարդի լեզուն
զորում ա, վոր ասի:

Մեր սիրտն ահ ընկալ. յես ու իմ փոքրիկ քույրերն
աչքներս չոնցինք՝ Չատ-դայնի վրա ու բերաններս
բացինք՝ անհամբեր սպասելով նրա պատասխանին: Չա-
տին նստեց, մեր տան կտրի ծակովը վեր նայեց, և,
յերբ համոզվեց, վոր իրեն ականջ դնող չկա, սկսեց
այսպես.—

— Գիդըմ ե՛ս ինչ կա, տերտերակին.

— Ինչ կա, ա՛ Չատ.— ձայն տվեց իմ մայրը:

— Ես շանտղի Լալի կեղացիք ուզում են Արշակին
(ինձ) չթողան Թիֆլիս դնա:

— Վը՛ր՛յ, եդ ինչ ասեցիր, ա՛ տղա, — ահաբեկված
բացականչեց իմ մայրը:

— Բա ինչ ես իմանում, — ավելացրեց Չատին:

— Իմ առաջը կտրողներն եդ ո՞վքեր են, Չատ-
դայի, մեջ ընկա յես:

— Խի՞, գիշերմ չես ո՞վ կլի:

— Ե՛լի, ասա:

— Դենա՛ մինը՝ Ղլեչոնց Վրթեանն ա, մինը՝ Բադիրի տղա Պեպանը (Ստեփանը) մինն ել՝ Ստեփանանց Հայը, մթամ ճրնանչմ չես մեր կեղի կիլանոնցը, ա՛վելացրեց Չատին՝ վրեժխնդրության փափազով լցված:— Ա՛խ, Արշակ ջան, յարար մի մարդ ես դառնալու, ու ես շանտաբրանց աչքը հանելո՞ւ. ել վոչ աստոծ են ասըմ, վոչ որենք. կոխել են մեր կեղն ուտըմ, մենք դատըմ ենք, դրանք ուտըմ են: Ա՛խ, մի չուտ արա մարդ դառ, մեր կողմն անցկաց, ի՛,—այսքանն Վլավելացրեց Չատին:

— Հենց դրա՞նք են, թե ե՛լի կան,—չարուանկեցի Հարցնել յես:

— Եդ խոչի քյասիրներն ել են նրանց կողմն անց կացել:

— Հիմի ուղըմ են ի՞նչ անել:

— Ասում են՝ Արշակը Հարկատու ա, պետք ա ըստեղ մնա ու մեզ հետ կող ու բեգիառ քաշի:

— Առաջինը՝ վոր յես այնպիսի Հարկատու չեմ, ինչպես իրենք, յերկրորդ՝ մի՞թե Հարկատուն իրավունք չունի գյուղից հեռանալ՝ յուր դործին գնալ:

— Դե՛հ հմի՛ ետ դո՛ւ յես ասըմ, նրանց ասիլն ուրիշ ա, նրանց ուղիլն ե՛ն ա, վոր քեզ ել իրանց որը գցեն: Յես իմ ասելիքը պըծա՛, ավելացրեց Չատին, դորմածիկ տեր Սարգսի աղ ու հացը շատ եմ կերել. են աղ ու հացի խաթեր յեկա, իմաց տվի, հմի դո՛ւք եք գիշերմ. թե մարդ ես, տղութիւնդ նշանց տուր:

Չատին այսքանն ասեց ու, չորս կողմը խլըշկոտալով, դուրս գնաց մեր տանից՝ հոգսի և մտածումնքների մեջ ձգելով մեզ:

Կ

Չատինի դուրս գնալուց հետ, մե՛ր տունը հոգսի և ցալի ծով դարձալ: Արդարեւ՝ դժվար եր գոհհիկ Հասարակության հետ մեն մենակ ձգել:

Թուրքին մի առակ ունի, վորից շատ եյի վախում: Թուրքն ասել ե. «Հասարակությունը վոր հալաքվի,

դերան կկոտորին. իսկ յես՝ դերան ել չեյի: Ի՞նչ անել: Ընկա խորին մտածածուքի մեջ. դիտեյի, վոր աշակերտ եմ. այն ել դիտեյի, վոր չար և անպիտան մարդ-կերանցով աշխարհս լի յե. յեթե ընդդիմադրություն ցույց տամ, ապա այդ տեսակ մարդիկ կարող են սուտ ու կցան անել ու ինձ արտաքսել տալ Ներսիսյան դպրոցից: Այդ ժամանակ ի՞նչ անեյի յես, վոր մի խեղճ, անտեր յերեխա եյի:

Մայրս ել եր այս կարծիքին: Չանազան խորհրդածություններից հետ, յես և մայրս վճռեցինք հնազանդ-վել հանդամանքներին: Այս բանի մեջ մեզ ալիքի համոզեց մի այլ ասացվածք թե՛ «այ մարդ, դու քո մտքի-նը թո՛ղ, տես՝ աստված ինչ ե կարգադրում»:

— Ե՛հ, Ա՛րշակ, վո՛րդի, — յերկար լռությանից հետ, սկսեց իմ մայրը. — դու վոր դեռ յերկու ամիս ա այստեղ ես ու այդպես դրզվել ես մեր դեղացիներից, բա յես ի՞նչ անեմ: Վորդի, դու դնում ես Թիֆլիս, քո ընկերների հետ ուրախ-ուրախ որեր անցկացնում. դիզում ե՞լ ես թե՛ յես ի՞նչ որի մեջ եմ լինում այն ժամանակ: Ե՛ն ա, իմ որը միշտ այսպես սե՛լ ա. ո՛ր չի անցնիլ, վոր ես անխրա՛վ կեղքիք ինձ նեղություն չտան: Հավ եմ թուխս դնում, ճուտերի տերը չեմ, բաղ եմ շինել տալիս, հաղողի տերը չեմ. տափի խաբըը տվողը յե՛ս եմ, վարողն ի՛րենք: Բաղ ջրելու ժամանակ ա դալի, ջուր չեն տալի, վոր վազները ջրեմ. դե դու յել գիտես ելի, վո՛րդի, վոր յես՝ մի հմանչկոտ կնիկարմատ, կարում չեմ թե Թաղադյուլ խանձի պես ձեն հանեմ: Պատահում ա, վոր հարեանից կացին կամ ցաքատ եմ բան ուզում, տալիս չեն. փող եմ տալի, վոր դնան Աղստափից մեր տան համար դես ու դեն քոնեն, փողիցը քաշում են՝ մի խոսքով, ի՞նչ ասեմ, վո՛րդի, շան հալքմն ու շան ափալքմն եմ. իմ միսը կտրող՝ աղը նի ածողն ե՛լ չլինի իմ որումը: Հուսաառեղս, վո՛րդի, դո՛ւ եյիր. դու ել ես շների հետ ընկար: Վո՛րդի, քո ի՞նչ սրանց՝ հետ լծվելու ժամանակն ա, դու դնա, կարդա՛, հլա մա՛րդ գառ. են ժամանակ իրանք կգան, գլուխ վեր կրերեն քեզ. հմի սպիտակ շորերը հաղել ես, ըռըսի չլապկեն գլխիդ գրել. հենց դիզում ես, թե մա՞րդ ես: Հլա տառ յերեխա

յես, ըստ Զան: Վո՛չ տակի՛ւ ձի՛ ունես, վո՛չ ջրբուճո՛ւ
 փող, վո՛չ ել բերանմո՛ղ լ՛իշու, վոր դրանց հախիցը դաս:
 Հասարակութեան բերանը պատուած կլի, հասարակու-
 թեան համար լաց լողըն աչքերիցը կղրկվի: Քո
 դորմածիկ հոր լավութիւնը Լալի կեղացիք ի՞նչ ի-
 մացան, թե քունն ինչ իմանան: Գյոյջալլեցի
 Մաշադու տղա Ալին Բադիրանց տղերանցը տուն
 եր ածել, թե կոտորի, ներս մտալ, վոր
 Բադիրանց գոմէշը նրանց գոմից դուրս քաշեց, վոր
 տանի, սաղ կեղը հալաքալած, ոչով չեր մո-
 տանում. քու հերը Մաշադու տղին թակելով-թակելով
 կեղից դուրս արալ ու գոմէշը Բադիրի տղին տվեց.
 Հմի, են Բադիրի տղեն առաջդ կտրել ա, թողում չի,
 վոր դնաս, կարդաս, մարդ դառնաս: Ստեփանանց
 Հայը, եդ շաշ Սասինի թողը, խլինքն ուտելով տալար
 եր արածացնում. նրան քու հայրը քաշեց իրան մոտ,
 տաշեց, մարդ շինեց, Հմի, նա ել ա Բադիրի տղի հետ
 միացել: Պոլկովնիկ Սկանդար աղեն Լալի կեղացոց իր
 ճորտն եր շինել, քու հայրն այդ արնկեր տղին թակեց
 լալիկեղացոց խաթեր: Քու հոր ահից յալիկեղացոց մա-
 գին դիպչող չկար, Հմի, նրա մահից հետո, նրա յեթիմ-
 ների (վորբերի) հետ, եղպես են վարվում... Վո՛րդի,
 դու տառ կեղացու բնավորութիւնը չես իմանում: Կե-
 դրցին ուրիշ ա, կեղրցին սիրում չի, վոր ճշմարտութիւնն
 երեսին ասես: Յես ել եմ գիդում, վոր ճշմարտութիւնը
 լավ դադ ա, ամա տառ քու ասելու ժամանակը չի, կա՛ց,
 դալթակալի, վորդի, յետո ասա: Հմի կտաս, մուրադդ
 փորումդ կթողաս: Ինձ երա խղճա՛, լսիր իմ խրատին և
 եդուց տաքանաս վո՛չ, յեթե՛ առաջդ կտրեն՝ թե մի
 դնալ: Ժամանակը միշտ սհե կրնալ չի, կանցկենա. ինչ-
 պես վոր, յերբ տեսնում ես, վոր ժամանակը քեզ հետ
 դալիս չի, դո՛ւ դնա ժամանակի հետ: Իմացիր, վոր
 ասածանից բացի, մեզ ոգնութիւն չկա...

Մորս առաջ բերած հիմքերն առ ժամանակ ինձ հա-
 մոզեցուցիչ յերևացին. յեթե համոզիչ ել չերևային,
 ելի պիտի նրան լսէյի, վորովհետեւ անշաղի սիրում եյի

չարքաշ մորս։ Աշխարհիս յերեսին մի մայր ունենաս,
նրան եւ չսիրե՞ս։ Այդ մտքերի ազդեցության տակ եւ
քնեցի։

Առավոտյան վաղ դարձնեցինք, վորովհետեւ շու-
տով պիտի Ձախմախլու գնայի, վոր այնտեղից ճանա-
պարհ ընկնելի Աղստափա։ Հնըզանդանց Մարտիրոսի
ձին վարձեցինք, տեղաշորս, գրքերս՝ ու ճանապարհիս
պաշարը մափռաշտում ամրացրինք ու ձիու վրա դե-
ցինք։ Յես ու իմ մայրն սկսեցինք ձին յետևներիցս քա-
շել։ Եւ այդպիսով գյուղի տակով անհաստատ քայլերով,
կամաց-կամաց առաջ ելինք գնում։ Երբեմն-յերբեմն
յետ նայելով, պատճառ՝ վոր գիտեցինք մեր գլխին գա-
լիքը։ Հասանք Սայինի տղի տան տակը, մի քիչ եւ դենը
եւ ահա ամբողջ գյուղը պիտի ծածկվեր մեզանից։ Մին-
չեմ այնտեղ մեր առաջը կարող չեղամ։ Մենք մի ա'յն-
պիսի հողեկան դրության մեջ ելինք, ինչ դրության
մեջ վոր կարող եր լինել թշնամու ձեռքից փա-
խած գերին։ Սայինի տղի տունը յեթե անցնեցինք, ա-
պա դա նշան եր՝ թե գյուղացիք այդ գիշեր փոխել են
իրենց մտադրությունը։ Բայց ավա՞ղ. հակառակը
դուրս յեկամ։ Մենք հենց ուզում ելինք Սայինի տղի
տունն անցնել, եւ ահա՛, մեր յետևից մի հասա՝ ցուլի
տնկարդ ձայն բարձրացավ։ Աղաղակողը քոխվի ոգ-
նական Կյալին (Գալուստն) եր։

— Եհե՛հ, Եհ՛, ա՛ քաղաք գնացող, եհե՛յ. կաղնի՛,
կաղնի՛...

Յես վաղ գիտեցի, սոված Կյալինի ասելիքը, բայց
ականջսուսվեր արի, այսինքն առանց ուշք դարձնելու
նրան, շարունակեցի ճանապարհս։ Կյալինի բղավոցը
քանի գնաց, սաստկացավ։ Տեսնելով, վոր իրեն ականջ
դնող չկա, Կյալին սկսեց վազել դեպի մեզ։ Այս միջո-
ցին մայրս խսկույն հիշեցրեց ինձ իրիկունիս տված
խրատը։ Յես լսեցի մորս և Կյալին մեզ հասավ։

— Ա՛րա (գյաղա-վիրավորող խոսք), քե չե՞մ կան-
չը՞մ, քե՛ չեմ ասում կաղնի. դուրս պրծած՝ եղ ուր ես
գնըմ, — ասեց Կյալին, այլանդակելով իր դեմքը։

— Արան դու յես. քո՞ւ խու չես. տենըմ չե՞ս ո՛ւր եմ
գնըմ։

— Շատ մի՛ լեզվիդ անիլ, յե՛ղ դառ, — յեղալ Կյալինի վճռական պատասխանը։

Հնար չկար, պետք եր հնազանդալիլ։ Մայրս Կյալինին վռչինչ չասեց. նա միայն յուր յերկու ձեռքը բարձրացրեց դեպի յերկինք և ա՛յս ասեց. —

— Ստեղծո՛ղ, անհրժեք ես ե՛լի, ել ի՛նչ ասեմ, քո հախ (արդար) դատաստանին եմ հանձնում լալիկեղացոց արարքը։

Կյալին ձիուս մկթից բռնած՝ քաշեց դեպի դյուղամեջ. յես հետևեցի նրան. իսկ իմ մայրը յուր յեկած ճանապարհով սուսն դարձաւ։

VII

Համադյուղացիներին ինձ ճանապարհից յետ դարձանելն այնպիսի՝ մի նշանավոր յերևույթ եր դյուղական կյանքում, վոր դրավել եր բոլորի ուշադրությունը. այդ եր պատճառ՝ վոր բոլորեքան տներից դուրս յեկած, կտրներին ծառ-ծառ ելին յեղել, բորբոն փլ անհամբեր սպասում ելին, թե ինչով և վերջանալու այդ անսովոր յերևույթը։ Կյալին ձիս քաշեց Ստեփանանց Կոկալի մոտ, վորի տակ խմբւած ելին դյուղացիները։ Յերբ յես մոտեցա, տիրեց խորին լռություն։ Գյուղացիներից վո՛րը ծալապատիկ եր նստած, վո՛րը կանգնած և վորոնք՝ պզգած ելին, ինչպես սովորություն և դյուղերում։

Նստածներն ու պզգածները, յուրաքանչյուրը մի չորս ձեռին, գլխները քաշ դցած՝ դետինը փոքրփոքր ելին, դա նշան եր՝ թե նրանք այդ ցոսթեյին մտածում ելին այն հարցերի մասին, վոր պիտի առաջարկեյին ինձ։ Վերջապես այդ աղամա լռությունն ընդհատեց Ստեփանանց Հայը։ Ստեփանանց՝ Հային լալիդյուղացիք իրենց երգյաջն ելին համարում, այսինքն այն այծը, վոր ման ե ածում վռչխարի հոտը, և այդ՝ շատ ճշմարիտ եր։ Լալի դյուղացիների համար Ստեփանանց Հայի ճշմարիտը խո ճշմարիտ եր, բայց սուսն ել եր ճշմարիտ։ Ստեփանանց Հայն այդ աղդեցությունը ձեռք

եր բերել յուր իննամյա քյոխվայությամբը, վորի ընթացքում նրա բռնակալ ձեռքը Չխուրի թաղի հոգին հանել եր նա՝ յուր հաղթանդամությամբը, ձայնի ուժովը, տված վնասներովն ու անհադ ազահությամբը: Հայի այս վերջին հատկությունը գյուղացիների աչքում նրան դարդանդ, այսինքն՝ ահարկու յեր շինել: Ստեփանանց Հայի համար գյուղում մի առած եր ստեղծվել, վոր այսոր էլ ասվում ե, այն ե՝ ճարդու ձոր Ստեփանանց Հայի փորը: Ուղունթալեցիներն այդ Հային գայլ Հայ եյին անվանում: Այդ բոլոր հատկությունների հետ միասին, Ստեփանանց Հայը ճարպիկ խելքի տեր ել եր: Գյուղում, առանց նրա խորհրդի, վռչինչ բան չեր կատարվել:

Ես մոտեցա Ստեփանանց Հային ու այսպես ասացի.—

— Գիտեմ՝ այս բոլոր աղմուկի պատճառը դո՛ւ յես, այժմ ա՛սա, ինչո՞ւ յետ դարձնել տվիր ինձ իմ ճանապարհից:

— Քե մենակ յե՛ս չեմ յետ դարձնել տվել:

Այդ ժամանակ յես դարձա բոլորին:

— Ասացեք, ա՛յ լալիգյուղացիք, ի՞նչ ե պատճառը, վոր ինձ այստեղ եք բերել տվել: Բոլորն ել լուռ կերպով գլխները բարձրացրին, աչք ձգեցին ինձ վրա ու խսկույն յերեսները դարձրին դեպի Ստեփանանց Հայը, վոր խսկույն բարձրացրեց յուր կախած գլուխը, նայեց ուղիղ աչքերիս ու այսպես ասեց.—

— Ես խալխը ճամփից քեզ ենդուր համար են յետ դարձրել՝ վոր իմանան թե՛ լծնափախ տված դոմչաչակի պես՝ եդ տ՛ւր ես գնում. հմի մա՞ցար,— բացատրեց նա:

— Խնդրեմ բերանդ չադ չտաս. իմ ծնողները դոմեչ չեն, վոր յես ել դոմչաչակ լինեմ, քաղաքավարի խոսիր:

Իմ այս նկատողությունը մի փառփառ, ինձ համար բոլորովին անսպասելի ծիծաղ բարձրացրեց, վորին հետևեցին հետևյալ հեղնական խոսքերը. «Քաղաքավարին վո՞րին ա ասում, մենք խո քաղաքացի չենք, վոր քաղքեւարի խոսանք...»:

Մեկքըմանց Ստեփանը, վոր դյուղում հայտնի յեր
յուր ծաղրախոսությամբ, դարձավ դեպի ինձ.—

— Քաղքըվարին քեզ համար պահի ու ա՛սա՝ տես-
նանք՝ եղ ո՞ւր ես գընմ։

— Մի՞թե չեք իմանում։

— Չե՛։

— Թիֆլիս եմ գնում։

— Ինչի՞ն։

— Կարդալու։

— Բա՛, եղ վոր դու գնում ես կարդալու, ո՞վ աի իմ
տղի հետ լծան մի ուսը քաշիլ։

— Յես ի՛նչ ո՛ւրիշ լծան ուս կքաշեմ։

— Հա՛. քու քաշած լծան ուսը դիդամ, — վրա—րե-
րեց Բաղիրանց Պեպանը, — դու ուզում ես թե՛ չոլերումը
չայ ու փուռի խմելով, գլխներին աղա դառնաս, համա,
եղ վո՛չ տեսանես։

— Աղա դառնալը բա վոր տհե հեշտ բան ա, պա-
տասխանեցի յես, ինչի չես դու յեւ ինձ հետ դալիս՝ ա-
ղա դառնում։

— Ա՛, ի՞նչ եք դրա հետ եղքան երգյան խոսում, —
մեջ ընկավ Ղլեչոնց Վրթեանը. տե՛նում չեք դրա ընդուն
եղ ինչ ա՛, ընչի՞ չեք ձեր ասելիքն ասում, պըրծնում։

Յեմ ահա Ստեփանանց հայը յուր ձեռնափայտի
կիսից բռնեց, դյուխը թափ տվեց, հեղնական ժպիտով
յերեսիս նայեց, ու այս հարցն առաջարկեց.—

— Ես փետը տենում ե՞ս։

— Հա՛։

— Գիտում ե՞ս սա ինչ ա։

— Չե՛։

— Սա վոր կա՝ լուծն ա. ես լծան մի ուսը քու եղ
փափուկ վզին կլինի, մինն եւ իմ տղի։ Եսքանը լավ
հասկացիր, վոր՝ թո՛ղիլ չեմ իմ տղի գլխին աղա դառ-
նաս։

Այս խոսքերից հետո, նա հրամայեց Կյալինին, վոր
ձիու բեռը տանի մեր դրանը ցած դնի ու ձին յուր տի-
րոջը տա։ Այնուհետեւ եւ խիստ պատվեր տվեց, վոր վոչ
վոք ինձ՝ վարձով կամ խաթրով ձի չտա և կամ ուրիշ

կերպ չնպաստի իմ Թիֆլիս դնալուն, յեթե չի ուղում
սաստիկ պատիժների յենթարկել յուր անձը:

Հրամանն իսկությամբ կատարվեց:

VIII

Կյալին ձին քաշեց մեր տան դուռը: Նրա հեռանալուց հետո դուռը մի ահագին աղմուկ բարձրացավ: Ով ասեա, յուր ձայնի ուժը փորձում եր. բղավոցներն ակունջներս խլացրին. եւ մինը մինն հերթ չեր տալիս խոսալու, ձայներն իրար կտրատում եյին զանազան ուղղությամբ. և այդ խառնակության ժամանակ յես շների բերանն ընկած յեղնիկի եյի նմանում: Գյուղացին քաշ ձայնով խոսել չգիտե. նա միշտ բղավելով և խոսում և ով ավելի զորեղ ձայն ունի, ազդեցությունն եւ հենց նրա կողմն եւ: Յուրաքանչյուր այդպիսի մի բղավոցից հետո կտեսնեք, վոր գյուղացու ձայնը խանձվել եւ, այսինքն՝ կտրվելուց մոտեցել եւ: Յես վոչինչ չեյի խոսում: Այդ աղմկողներից նշանավոր եյին մի քանի դատողություններ, վոր ահա իսկությամբ դնում եմ այստեղ.—

— Իմ հեր Սարգիս քյոխվան, — սկսեց Ղլեչոնց Վերթեանը, — յուր քյոխվայության ժամանակ, ա՛ խալխը, չեր թողնում, թե յուր ձեռքի տակի մարդկանցից մինն ելա դիմանխանա դնա. ամենի տեղաք ել ինքն եր դնում: Նա՛, մեռնելիս, այս խրատը տվեց ինձ. — «Այ վորդի, յես եսա մեռնում եմ, ամմա քեզ մի բան կասեմ, մտքովդ պինդ պահիր: Վո՛րդի, ասվիլ չի, քո հոր տղան էս. կարելի Ե քյոխվա դառնա. են ժամանակ ինձանից քեզ խրատ, ինչ վոր գիտես՝ փորումդ պահի, ոչովի չասես՝ բա՛ն կստորեն, վերջը ջանիդ կլեն. ել քեզ մարդատեղ չեն դցիլ:

Ուսիսի, ժողովրդի աչքը միշտ փալատով կալած պահի, թե չե, եւ նոքար չես ճարիլ, չիմ ել ողա կդառնան: Քյասիրը շուն կլի. քյասիրը միշտ հարուստի թշնամին Ե. քյասիրը վոր հարստացավ, հարուստի տունը քանդվեց. բոուր համար ել, վոր իրավունքը ձեռդ ընկնի, միշտ քյասիրի աչքում իլիկ մա-

ներս։ Վո՛րդի, խրատա ականջումդ պինդ պահիր, յետո
ինձ չա՛տ ողորմի կտաա։

Առանց խղճահարեւու, առանց սամաշելու Վեր-
թեմանն այս խրատը տվեց։

— Ա՛յ, իհարկա, դորձածիկը բա՛վ ասել ա. դե-
վոր հմի, հենց ես բալամին որինաւ, յէթե թողնենք
Թիփլիս դնա, դե յե՛նա՝ ընդեղ աղա կղառնա ու կղա
մեր հողին կհանի ե՛լի...

— Իհարկա, իհարկա տհե յա, — ձայն տվին շատե-
րը։ Դրանից հետո ձայնը բարձրացրեց Մելքմանց Ստե-
փանը, վորի ասածն ել ուրիշ գույն ուներ։

— Հրե՛, որինաւ, — սկսեց նա, — Ուզունթալցի Սա-
ռիկի տղա Սարգիսը գնացել ա հուսում առել։ Ասում են
նեմեցի հողըմն ա հուսում ստացել։ Ես ա իրեք տարի
յա, ինչ Սառիկի տղեն ընդիան յեկել ա քաղաք. ըսկի
ա՛սք ա թե՛ դեղըմը պառաւ մեր կամ տես ու ճանա՞նչ
ու՞նե՞մ. սաս ըսկի մհետ ելա իր դեղն ա գալի՞։ Մարդ
ա, հուսում ա առել, կարելի ա մի բանով հարկա-
վորվա ա։ Ասք են Ուզունթալի փոշտովը տվել, անց
ա կացել, գնացել Ըրեան վարժապետութիւն անելու,
ու, չի ել ուղեցել, թե, փոշաիցը մինչև իրանց կեղը
վերսուկես բացրանա, պառաւ մորը տենա, ու, նհենց
անցկենա։ Խեղճ պառաւն ես ա քանի տարի յա հա՛,
դուխը չոր քարին դրած, աչքը ճամփի, Միրջանանց
Բայլարի հացին ու ջրին՝ յուր վորդու դալուն ա սպա-
սք, են ել՝ առանց իր մորը տեսնելու ա Ըրեան գնք։
Սառիկի տղեն որինաւ — շատ ել հուսումական ա, ի՛նչ
ողուտ, ա՛ խալիսը։ Յասալուը մեջքիս մաթրախիս
Սառիկի տղեն ըստեղ չի յինք՝ թե մաթրախը բռնի.
Գյովջալլի թուրքերը մեր սարի հանդն ուզում են
խլեն, ըստեղ չի նա, թե մի ոգնութիւն անի։ Դեյի-
նա՛ Սառիկի տղեն, յէթե ուսումի գնացած չլներ,
թուրքերի վրա կռիւ գնալիս չե՞ վոր մի փետ ել նա
կվերցնեն ու մեղ քոմակ կլեր։ Հմի դանք ես մեր ըրիցի
տղին։ Ասենք թե սրան թողինք Թիփլիս գնա՛ց. ի՛նչ
տի դառնալ. չա՛տ-չա՛տ, սա յեւ մի Սառիկի տղա։
Ուզունթալցիք իրանց ուսումնականից ի՛նչ խեր են
տենք, թե մենք մերիցն ինչ տենանք։ Ամա, վոր

բառեղ մնա, իմ աղի հետ յծան մի ուսն ել սա՛ կգաշի. առն շինելիս՝ դերանիս մի ծերիցն ել սա՛ կրոնի, կգա հնձիս քյոմակ կանի: Հա՛-հրե չոլերն ուսումնականնէ-բոյլ լիքը, մեղ ի՞նչ օգուտ, վոր վոչ, սի՛պտակ որին են, վոչ սե՛. ամա, վոր կողքիս ըլի, հարեյիս հաս կլի:

— Ա՛յ. Մեկքմանց Ստեփանը շատ խելոք ասըմա՛, — ձայն բարձրացրին շատ շատերը:

Յեւ, այդ մումանակ, չեյի ել իմանում, թե ո՞վքեր են Սառիկի աղան և կամ մյուս ակնարկվածները. բայց այժմ նրանց բոլորին ել ճանաչում եմ: Գյուղացիները մեղադրելով այդ հերոսներին, վորոնք գյուղական ծխատ խրճիթներից դուրս սողալով, իրանց սեփական ջանքերով, հաղա՛ր ու մի գրկանքներ կրելով, ձեռք են բերել իրենց այժմյան դերքը—(մինը՝ բժիշկ, մյուսը՝ մանկավարժ, յերրորդը՝ պետական պաշտոնյա...) մոռանում են ամենադժբախտը—այ՛ն, վոր այդ նաՀասակների մեջ սիրտ ջնն թողել: Վորքան ինձ հայտնի յե, այդ պարոններից յերեքը գյուղացիներից սոսկալի բարոյական տանջանքներ են կրել: Այդպես որինակ, այդ յերեք պարոններից մինին գյուղացիներն արձակման թուղթ չեյին տալիս, և նա ստիպվեց, ինչպէս ասում են, Թաթլու գյուղացի գրվելու ու այնտեղից ստանալու յուր անցաթուղթը: Յերկրորդին գյուղացիներն արտաքսե՛լ տվին Թիֆլիսի յունկերների ուսումնարանից և դրով քերեցին նրա նախահայրերի տապանաքարերի արձանագրությունները, պատճառ՝ այդ արձանագրությունների մեջ հիշված եր «Բալանթար», վոր նշանակում է «Աղատ»: Յերրորդին գրկեցին գյուղում ապրելու բոլոր միջոցներից, հափշտակելով նրա ձեռքից իր հորից մնացած յեղած-յեղածը, ու, գյուղը հանդիպած ժամանակ ել զղվեցնելով, հալածում եյին նրան: Այժմ այդ պարոններն, իհարկե, այն ջնն, ինչ-վոր եյին սրանից 20-30 տարի առաջ, բայց գյուղացիների արարքը մտած ե միեւնույն գույնով: Մեղավո՞ր եյին գյուղացիներն իրանց վարժուկներով: Արդարե՞ Ուղունթալցի ուսյալներն իրենց համագյուղացիներին վոչնչով չահ չեն յեղել. և կամ, հիշո՞ւմ են արդյո՞ք

դյուղացիներն իրենց հասցրած վնասները—այդ մասին աշատեղ վոչինչ չեմ ասում, վորովհետեւ այդ ժամանակ հեռանալի իմ բուն նպատակից.— նկարագրել այն՝ ինչ վոր ինձ արին դյուղացիք:

IX

Գյուղական ժողովը վճռեց իմ Թիֆլիս դնալն արդելի և դրա համար սաստիկ պատվիրեց, վոր վոչ վոչ դյուղից չհամարձակվի իմ փախչելուն ձեռնառ լինել, յեթե չե ցանկանում յուր անձը պատիժների յենթարկել: Սակայն՝ դյուղում մինին փակած պահելու համար անհրաժեշտ ելին, վոր այդ մինը յերկչոտ և անլիզու վումն լինեք և վոր ամեն բոպե դյուղացիները նրա վրա հսկողություն ունենային, բայց իմ վերաբերմամբ վոչ ամի կար, վոչ մյուսը, և յես աղատ ելի դորձելու: Գյուղական ժողովի վճիռն իմ մեջ հարույց մի ամիսպիսի սոսկալի ատելություն դեպի այդ վճիռ կայացնողները, վոր անկարող եմ նրա՝ այդ ատելության մասին մի գաղափար անգամ տալ: Իմ տաք բնավորությունը մի՛ բերանը կալած հրաբուխ դարձավ, վորը կամ պիտի յուր բերանի փակը դեն չարտեր և կամ՝ ինքնին պատառ—պատառ լիներ: Յես դադար չունելի, և բարկությունից հեկեկում ելի: Վայրկյանաբնա արտաքսվեցին իմ մաքից ամենատեսակ մտապատկերներ և նրանց տեղը բռնեց միմիայն դյուղացիներն արարքը, վոր վերջն ինձ մեծամեծ ոգուտներ տվեց: Գիշերվա այն ժամանակը, յերբ դյուղացիները մեռելային դրության մեջ են լինում, յես տեղիցս վեր կացա, մի փայտ առի ձեռս և, մինչ ուզում ելի տանից դուրս գալ, մայրս, վոր նույնպես խիստ վճռականության տեր կին եր, փնչիցս բռնելով վոտն արավ ինձ.

— Եդ ո՞ւր ես գնում, Արշակ, գիշերվա այս ժամանակ.— հարցրեց նա:

— Դադըյասաման՝ գալնապետին՝ հայտնելու, պատասխանեցի յես:

— Վո՞րդի, ես արնկեր գիշերին Թուրքերի միջով մենակ դու վո՞նց ես գնում:

— Հապա ինձ հետ ո՛վ և դալու, ա՛ նա, մի՛թե
չես իմանում, վոր մեր հույսը միայն մեզ վրա յե։
Յես այս պիշեր չեմ կարող մեր դյուղումը լուսացնել,
պետք և անպատճառ դնամ, նամանավանդ, վոր՝ յեթե
բանը վաղվանը դցեմ, բանը կարող և հաստանալ։

Մայրս շատ աղաչեց, վոր մնամ, բայց ականջ
չդրի։ Տեսնելով, վոր հնար չկա յետ կանգնելու ինձ իմ
վճից, նա՛ ևս վճռեց ինձ հետ Դադբյասսաման դնալ։

— Յես իմ մինուճար վորդուն չեմ Թողնիլ, վոր
ջահել ջանը բաղա տա. յես ել կդամ քեզ հետ. և,
յեթե առտված կամեցել և, Թող յերկսիս մահն ել միա-
սին լինի, առում եր նա։ Մայրս իրավունք ել ուներ
այդ աստիճան յերկյուղ կրելու, վորովհետև Ղազարի
դավառում այդ ժամանակներում մարդու գլուխը մո-
խի դուրս եր։ Յես ընդդիմադրեցի մորս առաջարկու-
թյանը՝ համոզելով նրան, թե միանգամայն անհնար և
ամոթ բան և, վոր նա, մի կինարմատ ինձ հետ ընկնի՝
Դադբյասսաման դնա. կցեցի և այն հիմքը՝ թե մի
հոգու համար ավելի հեշտ և անվտանգ տեղ հասնի,
քան թե յերկսի։ Իմ առաջ բերած հիմքերն այնքան
կարողացան մորս համոզել, վոր նա յետ կանգնելով
Դադբյասսաման դնալու մտքից, վճռեց ինձ ճանապարհ
ձգել։

X

Յերեսներս խաչակնքեցինք ու տնից դուրս յեկանք։
Դուրս դնալիս զգուշությամբ ծկրակեցինք չորս կողմ-
ներս, և յերբ համոզվեցինք, վոր մեզ հսկող չկա,
Զխուրի Թաղի տակովը տվինք՝ անցկացանք դեպի
Ալլահվերդու ալու գլուխը։ Մենք կարող եյինք ուրիշ
ուղղությամբ ել դնալ, բայց յեթե այդ ուղղությունն
ընտրեցինք, ապա դա ուրիշ նպատակով եր. ինձ այդ
ուղղությամբ տանողն իմ մայրն եր։

— Վո՛րդի, յերբ վոր ուղր՞ ևս անպատճառ Դադ-
բյասսաման դնալ, արի առաջ «ուխտատեղին» ուխտ ա-
րա՛ վոր գործիդ անողութին տա, յե՛տո դնա, ալեկոծ-
ված ասեց իմ մայրը։

Ուխտատեղը մի սրբավայր է, վոր գտնվում է Լա-
յի դուռից դուրս՝ նրա արևելյան կողմում մի բարձ-
րադիր տեղ։ Ուխտատեղում իրար կողքի ցից դրած
յերկու տափակ քառանկյունի քարեր կան, վրաները
խաչ քաշած։ Այդ խաչաքարերը թաղված են քարա-
կուլտի մեջ և միայն առաջից մի քիչ յերևում է նրանց
յերեսը։ Հեռավորության պատճառով չկարողանալով
ամեն ժամանակ ուխտ գնալ Ղազարի ս. Սարգիս, ըս-
լի դյուղացիք, չգիտեմ յե՞րբ, շինել են ուխտատեղ,
վորը նրանց կարծիքով, փոխարինում է ս. Սարգսի
մատուռին։ Ուխտատեղից յերբ նայում ես դեպի արև-
մտահյուսիս՝ ս. Սարգսի մատուռն այնպես է յերևում,
վոր ասես թե առաջդ լինի։ Ուխտատեղը ս. ուխտատեղ
և ասվում և այդ պատճառով ել մեծ հարգանք ունի դյու-
ղացիների աչքում։ Գիշերային մթության մեջ, լցված
սուրբ և անարատ կրոնական դժացմունքով, յես ու-
իմ մայրը շարժվեցինք դեպի այդ ուխտատեղը։ Այդ
գիշերն յուր լուությամբ խորհրդավոր եր մեզ համար-
թվում եր, թե նա ել և խորհրդակից մեզ հետ։ Գիշե-
րային այդ լուությունն ընդհատվում եր միմիայն այն
քարերով, վոր մեր վոաքերի տակից դուրսվում եյին Ալ-
լահիերդու այդու գլխի թմրից, վորի կրծքով արա-
գությամբ բարձրանում եյինք։ Գլորված քարերի
կրճիկը փոցից դյուղի շներից արթուններն սկսեցին
գմարդահաջ՝ տալ, այդ բանը յերկյուղ ձգելով մեր
մեջ, ավելի արագացրինք մեր քայլերը։ Ընկանք ձու-
լինաց տան գլխի կեծանը, վորն անցներով տափարակ
տարածության միջով, տանում և ուղղակի ուխտա-
տեղ։ Այն հավատը, վոր տածում եյինք դեպի այդ սըր-
բավայրը, մեր ուժն ավլեացրել եր. յերկսիս հավատն
ել վորակության կողմից վռչինչ տարբերություն չու-
նեյին. զանազանությունը միայն ղեղության՝ առա-
տության մեջ եր։ Այն ինչ՝ իմ մայրը հավատում եր
լիահույս, վոր մեր դործի կատարյալ աջողությունը
կախված եր միմիայն ս. Սարգսի ուխտատեղի բարի
կամքից, նրա գթությունից, յես միայն մասամբ եյի
հավատում, վոր ս. ուխտատեղը կարող եր լինձ ուժ

տալ դժվարութիւններ զեմ մաքառելու: Այդպես հա-
վատարութեամբ պատճառն այն եր, վոր ուխտատեղի ուժի
զեմ ինձ յերևում ելին ուրիշ՝ հակառակ ուժեր:

XI

Մենք յերբ գիշերային մթության մեջ վառք դրինք
ուխտատեղի հողի վրա, իմ յաշը փշաքաղեց. մտքերս
դլխիս կսխ ալին. յես ստատիկ թեթևացաւ և մի անե-
րեւոյթ ուժ ինձ արագ-արագ առաջ եր թռչնում. իմ
բերանն ինքն իրան մրմնջում եր, բայց թե ինչ եր ասում,
յես ել չեյի իմանում. վառ յերևակայութիւնն ինձ
հափշտակել եր իրական աշխարհից: Թվում եր ինձ, թե
ս. ուխտատեղի քարակույտների մոտ ս. Սարգիսը յա-
րայիններով սպասում և մեզ: Յես մոտ վազեցի իմ
դանդառն անեցու: Տասը կամ տասնուհինգ քայլ չմնա-
ցած՝ մենք վայր ընկանք մեր ծնկների վրա ու այն-
պես ծնկաշոք սկսեցինք մոտենալ այդ սրբավայրին:
Յերանի՜ այն անմեղ բոլեյին... Յերբ մոտեցանք
քարակույտին, համբուրեցինք նրա քրտերը. ապա տի-
րեց մի փոքրիկ լուսթյուն... քանի մի բոլեյից հետո
մայրս լացտականջեց.— «Իմ յերեսը քու վրտի տակն
ա՛յ բող ձխալոր ս. Սարգիս, քու փեշն եմ բռնել՝ դո՛ւ
ըլես իմ մինուճար վորդու սգնականը, դո՛ւ նրա փա-
կած դուռը բաց անես, դո՛ւ ըլես նրան պահպանողը...»:
Յեմ այս ասում եր նա մի այնպիսի ձայնով, վորի մա-
տին կարողացող մարդը դադարաբար չի կարող ունենալ,
մինչև յուր սեփական աղանջներով լսած չլինի: Այդ
ձայնը միայն կարող եր նա՛ հանել, ով ուներ Փրկչի
քարոզած հալատը: Աղոթելուց հետո, յերեսներս դարձ-
րինք դեպի արեւելք և մեր մտքում՝ լույսան՝ խնդրվածք
ներ արինք: Այդ բոլեյում փոխվել եյի յես. իմ հա-
վատն Եւ եր հալասարվել մօրս հալատին:

Ուխտից հետո մօրս ճանապարհեցի տուն ու մե-
նակ՝ մի կտոր հաց և մի կտոր պանիր թաշկինակումս
կապած՝ անհայտացաւ մթության մեջ: Յես փախուստ
եյի տալիս արքունական ճանապարհից՝ վտանգից ա-
ղաւ մնալու հոմար. այդ պատճառով ել ճանապարհս

սարով-քարով ձգեցի: Վո՞նց դնացի, ի՞նչպես յեղավ,
վոր ինձ վռչինչ վտանգ չպատահեց, այդ ինձ հետո
ղարմացրեց. բայց վաստ ե այժ, վոր 15 վերստաչափ
տարածություն անցնելով, առավոտյան վաղ, յես ար-
դեն դավառապետի դրանն եյի:

XII

Առավոտյան արդեն դավառապետի տան առաջ
դանդատավորների ահադին բազմություն եր հավաք-
ված թուրք, հայ, բոլորն ել մի հագուստի. միայն յես
եյի աչքի ընկնում աչակերտական ամառվա ուղիտակ
հագուստով: Ինձ նման դանդատավոր, յերևի այդտեղ
չեր պատահած. բոլորեքյան հետաքրքրությամբ ինձ
էյին նայում: Եես այդ խմբին չեյի խառնվում, այլ
մի կողմը քաշված՝ իմ դանդատի վրա եյի մտածում:
Հենց այդ ժամանակ աչքովս ընկավ իմ հակառակորդ-
ներից մինը՝ Մեկքմանց Ստեփանը, կամ, ինչպես
դյուղացիք եյին ասում, Բադինի տղեն: Նրա համար
բոլորովին անսպասելի յեր որովա այդ ժամանակ իմ
այնտեղ լինելը:

— Հը՞, յեկել ես նաչալնիկին դանդատ անե՞ս.
հըմի՛ չլինքդ թոկ դցած՝ Ելի յեդ դեղը չեմ տանելո՞ւ,
տեսց Բադինի տղեն, մոտենալով ինձ:

— Բադինի տղա՛, պատասխանեցի յես. քու ազդի
փեշակն ա պարծենայն ու ըսկի մի զադ չչինելը, դու
իմ չլինքը թոկ դցողը չես, միայն թե վատությունդ ե
մնալու:

— Դե ես ա կտենանք, ելի բարկացած ավելացրեց
Բադինի տղեն:

— Կտենանք, վռադիլ մի՛, պատասխանեցի յես.
կտենանք՝ աստված ո՞ւմ աստվածն ա. քու, թե իմ:

— Այե՛՛հ, մի նաչալնիկն ելա շուտ չի դուրս գալի.
Թե ըստուր (այսինքն իմ) կաշին պոկիլ տամ. տեսց
Բադինի տղեն ու սկսեց ման-ման անիլ՝ սրան նրան
մոտենալով ու հետները խոսալով:

— Նաչալնիկը վոր դուրս գա խո, քու մահն ա,
Բադինի տղա, յեղավ իմ պատասխանը: Սակայն՝ պի-

տի ճշմարտան ասած, վոր յես այնքան եւ հույս չունեյի գործիս աջողութեան մասին: Մեր խոսք ու գրույցից մի ժամ անցած՝ պատշգամբի վրա յերևաց դավառապետը՝ մի բաժակ թեյ ձեռին ու մի փոքրիկ յերեսա յել կողքին:

— Գանդատավորներն ատաջ դան,— աղաղակեց դավառապետի թարգմանը: Նրանք իսկույն ժողովեցին. յես բոլորի վերջն ընկաւ: Մի բան միայն ինձ տանջում, սղանում եր. այն՝ վոր ռուսերէն ազատ խոսել չգիտեյի և վերին աստիճան ամաչում եյի սխալներ անելով մտքերս աղափաղել. այդ պատճառով եւ վճռեցի թուրքերէն խոսել, վորին իմ մայրենի լեզվի պես իշխում չէի: Գավառապետի՝ փոխ գնդապետ Բելակըինդակիի աչքովն ընկաւ: Նա բարձր ձայնով ինձ կանչեց.

— Պատանի՛, մոտ արի:

Մոտեցաւ և, մինչ սկսում եյի դանդառաւ անել, Բադինի տղեն մեջ ընկաւ. բայց՝ «գըլխիդ, արեւիդ մատաղ, նաչայնիկն ապրած կենա» խոսքերը դեռ բերանին՝ ստիպված եր լռել: Յես թուրքերէն գեղեցիկ կերպով տվի իմ գանդատը: Իմ բաղձից այդ ժամանակ դուրս յեկաւ և դավառապետի կինը: Նրա ու դավառապետի մեջ մի լուռ գրույց անցաւ: Այդ դադանի գրույցից հետ դավառապետը կատաղեց. իսկ նրա կինն աչքերն ինձ վրա ձգած՝ եւ չեր ուզում ինձանից հեռացնել: Գավառապետը կանչեց. «կազա՛կ, կաղա՛կ». դա նշան եր, թե մարդ ե՛ թակելու. բայց թե ո՞ւմ, շատ պարզ հայտնի յեր: Գավառապետը վառված աչքերով դարձաւ ինձ. «Այնտեղ կա՞ն այն մարդկանցից, վորոնք չոթիֆլիս գնալուն արդելք են լինում:

— Չգիտեմ, պատասխանեցի յես: Յես գիտեյի, բայց դործի աջողութեանն ինձ մեղմացրեց և յես վայրկյանապես ըմբռնեցի այն միտքը, թե լավ չի դյուրում վատ անուն թողնելը. նամանավանդ, վոր այդ բոպելում, ամբոխի միջից՝ Բադինի տղեն յուր բուզը բռնած՝ աչքերն աչքս ձգած, թողութեան եր խնդրում:

Բադինի տղեն թակվելուց պրծաւ:

Գավառապետը հրամանագրեց լայի գյուղի հասա-

բակութեանը՝ չհամարձակվել իմ առաջը կտրելու աշ-
խատիւն։ Այդ հրամանը տարանք մեր դյուղը յետ ու Բա-
ղինի տղեն միասին՝ մի յաստիւղի հետ։ Գալառա-
պետի հրամանն ստանալուց հետո՝ Լալի դյուղի զարմա-
ցած հասարակութիւնը խոնարհվեց և, քյասիրների
ձայնը նորից բարձրացաւ։ Նրանք նորից իրենց հույ-
սերն ինձ վրա դրին։ Իսկ Քոստիկի Չատին ել՝ աշխա-
կուղուկուղ անելով չեր մեր տուն մտնում, այլ՝ ար-
ձակ, համարձակ։

Մեր ուրախութեանը չափ չկար. այնուհետեւ իմ
մայրն ազատ ինձ ճանապարհեց Թիֆլիս, վորպիսով
վրիցս վայր ձգեցի դյուղացոց ցույց տված լծան մի
ուսը, վորպեսզի ուրիշ՝ ամէլի գիտակցական լծան մի
ուսի տակ մտնեմ յետ։

1888. թ.

ԱՆԱՐԴԱՐ ՊԱԶԱՆՁ

ԳՅՈՒՂԱՅԻՆ ՎԱՐ ԱՆԵՒՍ

I

188. Թվի աշնան ա՛յն յերեկոներէց մինն եր, վո-
րոնց նմանը միայն հարաւային չքնաղ բնությունն ե
տալիս: Որվանից մի չվան^{*)} եր մնացել, վոր արե-
զակը Պայտ-վերածի գլխից վոսկեղոծում եր Աղստեի
չքնաղ հովիտը: Յերեկոյան այդ ժամանակներն զմայ-
լելի տեսարան ե ներկայացնում Լ. դյուղի Զարդինս
հանդն՝ իր կարմիր քարով, վորի կախարդիչ բարձրու-
թյունից դես ու դեն նայելիս, դրեթե աչքի յես անցնում
ամբողջ Ղաղախի աշնան անթիմ ու անմահ տեսարան-
ները, վորոնցից յուրաքանչյուրը յերևակայության ու
մտքին մատակարարում ե բաղմատեսակ ու բաղմադի-
մի նյութեր. նա՛մանավանդ, յեթե այդ չքնաղ բարձ-
րությունից նայողը բնությունը սիրել գիտե, ե կամ,
գոնե, միքիչ կարդացած ե բաղմապարունակ գրքից...
Ահա՛ հենց այդ բարձրության լանջում, ծիտ մենակ
վար եր անում մի դյուղացի: Նա միջահասակ, առող-
ջակազմ, յերեսուն տարեկանից մոտ մի տղամարդ եր,
վորի յերեսին կարելի յեր կարդալ, վոր նրա ներքին՝
հոգեկան աշխարհը հանգիստ չի, ե թե նրան ձեռնը-
հարում ե մի վորեւե կոպիտ ույծ: Ընտանեկան ու հասա-
րակական պահանջներն ստիպում ելին մեր այդ դյու-
ղացուն նմենից շուտ բանի դնալ: Նա մի հին ոջախի

*) Տեղեկութուն չունենալով ժամացույցով ժամանակ չա-
փելու մասին, դյուղացիք չափում են թակերով: Որինակ՝ սովոր-
ություն ե ասել դյուղում—մի հորթաթակ եր մնացել, վոր արե-
զակը մայր մտնի: Զվանը նույնպես թակ ե, միայն տափակ հյու-
սած ու յերկար:

աղա յեր, Թեև քյասիրությունն ու պակասությունը
թույլ չեյին տալիս նրան՝ վրտն իր կարգի աղերանց հետ
ձգել, Թեև ստիպված եր նա, ախը սրտումը, քյասիր-
ների դասը դասակիել: Նա քուր ոջախի անունը, նրա
սխառավոր անցյալը դյուղացուն հանգստություն չեյին
տալիս. և, վերջինս ստիպված եր, կյանքի հետ կըռ-
վելու, մի լուծ յեղնով վերադարձնել այդ անցյալն ու
նորից վրտք դնել ա՛յն աստիճանի վրա, վորի վրայից
նրան հալածում եյին դյուղի մեջ իրենից ամելի դորա-
վորները՝ հենց վոր մեր քյասիրը համարձակվում եր, ըստ
հին իրավունքի, վրտք դնել այնտեղ: Այդ դաղը՝ մըղ-
կիտը չեր կարողանում մոռանալ նա: Հարուստների ի-
րեն մարդի տեղ չդնելը մի դանակ եր դարձել՝ Թե մոր-
թի մեր քյասիրին, և հենց այդ եր պատճառը, վոր վեր-
ջինիս՝ աշխարհիս վրա վոչ մի միտք այնքան չեր դրա-
ղեցնում, վոչ մի միտք նրա ամբողջ մտածողությունը
յուր վրա այնքան չեր կենտրոնացնում—վորքան յուր
հայրական հանգած ոջախի ծխի կրկին վեր հանելը:

Այս վերջին բաղձանքը շատ անգամ զատանցանք-
ների մեջ Օր ձգում մեր վշտահարին: Նրա չորս կողմի
վար անողները վաղուց արդեն քաշվել եյին՝ իրանց յեղ-
ներին սրով տեղավորելու, և միայն մեր չարքան եր
մնացել: Նա ամբողջված սրտով դանդաղում էր յեղ-
նանցն իր դարդն ու ցամբ, ու աղաչում, պաղատում եր
նրանց՝ յուտ անել, պրծնել իր վարը:

— Հա՛, յե՛ղը ջան հա՛, հա՛-հա՛ քե մատաղ հա՛.
դե՛ հա, քաշի, ախպեր ջան... Հա՛, ուսիդ մատաղ,
հա՛, լե՛ղ արա, ամոթ ա, չիմ քաշվել են, մենակ մե՛նք
ենք մնացել: Ժա՛ժ արի, Աստան ջան, Ժա՛ժ արի Ծա-
ղիկ ջան. հա՛, հա՛. մութն ա, մութը վրա հասավ,
հա՛: Հա՛, ձեր արևին մատաղ, հա՛...

Ջրակալած աչքերով դյուղացին այսպես հա՛մ ա-
սում եր, հա՛մ ել ուժղնապես մաճը դեպի առաջ եր
չարժում՝ յուր յեղբայրների լուծը Թեթևացնելու հա-
մար: Գյուղացու խոսքերը, նրա այս աղաչանքներն ու
պաղատանքը, վոր կարծես ուղղված լինեյին խոսուն
արարածների, յեղնանց լաշը սառսուռ ձգեցին: Յեղներն
խսկույն իրենց տիրոջ հալն իմացան՝ նրանց լաշը փշա-

քաղեց ու, լցված, Կարծես նոր ուժով սկսեցին ավելի արագ քաշել արորը, վոր խոր ակոսներ եր ձգում խոնավ և մառի հողի մեջ՝ ղեղուն բերկրանք պատճառելով մեր քյասիր մանկային։ Վեց թե յոթ ծիր պնացած՝ դյուղացին միջակին հասավ, վորից այն կող արդեն իրավունք չունեւ վարելու, վորովհետեւ ուրիշինն եր։

Վարը պրծնելուն պես, նա մոտեցավ յեղներին ու լացակումած աչքերով սկսեց ջերմա-ջերմ համբույրներ տալ նրանց աչքերին, աչքերը հղաղեց, վոր պարզվին, յուր կոշտացած ձեռքերը լաշներին քսեց, վոր հովանան։ Ես պա անցնելով հեռաներն, սկսեց ագիններից ձրգ-ձրդել, վոր ջարդն անցնի։ Յեվ նա յուր այս սուրբ պարտքը կատարելուց հետ, խափը ծրից հանեց, արորի կնոք լծնովը գցեց ու սկսեց կամաց-կամաց, հո՛, հո՛, անելով, քշել ղեպի տուն։

Տափից դուրս գալիս դյուղացին զգացված եր այնպիսի՝ մի հոգեկան բերկրանքով, վորպիսին ձեռք և բերվում միայն հայալ ու ծանր աշխատանքով։ Բայց ամուս, վոր այդ բերկրանքը, վաղանցուկ յերաղի նրման մի բան դուրս յեկավ. պատճառ՝ մենակությունը մի կողմից, բնության կախարդ տեսարանը մյուս՝ բոլորովին տակնուվրա արին մէր դյուղացուն— իրար յետեից նրա միտքը ձգելով հին-հին հիշողություններ՝ մինը մյուսից այնքա՛ն դառը, մինչ նրա զվարթ յերեսը մի ակնթարթում ծածկվեց ախրության ամպով։ Ամբոխված սրտով անողալիորեն կանգ առաւ դյուղացին, յետ մնալով յուր յեղներից, վորոնք արդեն քաշանում էյին «Խաչավորի Սպանածի*»» վրա, ու, այդ դրությա նմեջ մնաց մի քանի բոպե։ Արդյո՞ք, ինչն եր տանջում այդ խեղճ մարդուն...

Այսքանը միայն նկատելի յեր, վոր նրա շաղած աչքերն աննպատակ կթած (հառած) էյին Պայտվերածի վրա, վորի բարձրությունից այդ բոպեյին արեգա-

*) Խաչավոր անունով մի քաջասիրտ հերոսի սպանված տեղի անուն է։ Խաչավորն այնտեղ ե սպանվել ավաղակների դեմ կռիւլիս, ուստի դյուղացիք հիշատակում են այդտեղն ընկածի անունով։

կի վերջին վտակն ող ճառագայթները շառագունում էին Կարմիր քարի չանկն ինչպես ճակատը, վորի տակ մտքամոլոր կանգնած էր նա: Սակայն՝ շուտով մի խոր հոգիոց կրկին վերադարձրեց դյուղացուն նրա դիտակցությունը, և նա կուցավ, վերցրեց յուր անդայությանից յուր ձեռքից վայր ընկած ճիպոտը: Խեղճը նոր տեսավ, թի ինչքան եր յեղ ընկել յուր յեղներից, այն ել մի այնպիսի մտանդավոր տեղում, վորպիսին «Պաշտպան Սպանածն» է:

— Պր՛ի... բացականչեց դյուղացին. ևս ի՞նչ ըլլավ ինձ. տես յեղնիքը վորդի յեն հասել, և. վայ թե մի թուրք դուրս վազեր ու խռիկ տար, տաներ, են ժամանակն ի՞նչ կլեր իմ հայր... դե ենա՝ դուռն քրեսիս հիդ լիյու յեր, ելի՛:

Այս մտածությունը դյուղացուն սարսափեցրեց. նա լեղադատառ սրտով վազեց, յեղնանցը հասավ ու սկսեց փարվել նրանց կուլումն այնպես, վոր կառն թե նոր գտած լիներ:

Այստեղից դյուղացին ուրախ-ուրախ յեղներն առաջն արած, շարունակեց յուր ճանապարհը, բայց դյուղն աչքով ընկնելիս, դարձյալ ամբոխովեց նա...

II

Ժենգեոքը տափն առնելիս, դյուղացին տուն հասավ. նա յեղներն ուղղակի քշեց սրահի տակը և, յերբ տեսավ դռանը վոչ վոք չի յերևում, բարձր ու ժանդոտ ձայնով կանչեց.—

— Ա՛ խիզա՛ն: Կոտո՞րլեւ եք, ի՞նչ ա, ընչի՞ չեք դուրս գալի...:

Այս ժանդոտ աղաղակի վրա նախ նրա հնգամյա Գիլքո տղան դուրս վազեց՝ մի մոխրակոլով՝ կիսախորով գետնախնձոր ձեռին. Գիլքոն դլխարաց եր և դժվար եր ասել, թե նրա պակասավոր հայրը յե՞րբ և մի դլխարկ առնելու այն տկլոր յերեխի համար: Խեղճ Գիլքոյի «կաշնի՛ն» բաց էյին և, նրա կեղտի մեջ կորած չիլա չապիքն առաջից պոկ յեկած եր, այնպես վոր, առաջը բոլորովին բաց եր:

Գիժոն, ճշմարիտ և, արխալուզ ունեւ, բայց այն, շան բերանն ընկած մորթի գդակի նման, շաղ եր յեկել, և, վորտեղից ա'սես, յերեցնում եր կեղատու ու քրքրված բամբակը:

Արխալուզից մի յերկու անձիւ վազելիս թակում ենին Գիժոյի աջ ու ձախ աղբերբը: Գիժոյի վրտները տրբաների ել եյին կարոտ մնացել, այդ պատճառով ել ման դալիս, վրտավրտում եր նա, և ամեն մի վրտը քարի կամ ճմբի գիպչելիս՝ խեղճ յերեխի աչքի լիսը թռչում են: Ամեն յերեկո Գիժոյի մոր պարսպմունքներէց մինն ել ա'յն եր դարձել, վոր նա ասեղով յուր աղի վրտի սրհարները հանում եր:

Գիժոն, կիսախորով գետնախնձորը ձեռին, վորին նա կարտով եր տաւ, ուքախուրթյան ճիշեր արձակելով՝ վազեց դեպի յուր հայրը, վորն այդ բոպեյին յեղների սամինները յեղ եր անում (լծնից արձակում եր):

— Ապի՛—հրե'ս, հրե'ս, մտիկ արա... Նանը սրանից ենքան խրովել ա, վո՛ր... բացականչելով յերեխան, սկսեց փարվել յուր հորը:

— Դե'նը կորի, հա, շա'ն լակոտ. բիրտ ձայնով բղավեց նա յերեխի վրա ու խեղճին մի կողմը հրեց կոշտությամբ:— Ծա'տ մի՛ խերով բա'ն ա խրովել նանդ, հայա մի չհանց ել ես տալի. ավելացրեց հայրը. ջուր մաղելով Գիժոյի վրա: Ձայնը կտրած Գիժոն մրնացել եր այն կողմը պռչկած՝ կանդնած. նրա, առանց այն ել կտրած սիրտն այժմ ավելի, քան յերբեիցե, կարոտում եր սիրտանքի. նա սպասում եր մի մխիթարական ձայնի, և հենց այդ բոպեյին եր, վոր տանից դուրս թռավ նրա մայրը: Սա, մի լաչին, ջանը վողջ, բոյով—բուսաթով, հուրհատին տվող յերեսով, կարմրաթշիկ, շիկահեր, վոչխարաչքր մի հարսն եր, վորի պսակվելն ընդամենը յոթը տարի հաղիվ լիներ: Լիսամի ճարպիկությամբ մոտ վաղեց յուր վորդուն ու կրպցրեց նրան յուր տաք կրծքին: Գիժոն սկսեց հեկեկալ:

— Լաց մի՛ լիլ, Գիժո ջան, լաց մի՛ լիլ, քե մա'տաղ,— սկսեց մայրը քաղցր, անկեղծ ու հաժատարիմ ձայնով մխիթարել նրան: Թու հերը փի'ս մարդ ա. շարունակեց մայրը,— ես ա յես նրան թակելու յեմ:

Տաղ արա, արեւի՛դ—մատաղ... և այս ասելին, պինդ սեղմում եր նա Գիքոյին յուր կենսալից, տաք ու կաթնատու կրծքին: Այստեղից Գիքոն նոր կյանք ստանալով, դադարեց հեղեկալուց: Այս միջոցին մի թեթեւ բանակութիւ պատահեց յերկու ամուսինների մեջ:

— Շատ անջիգյար ես լել, ա՛մ մարդ,—սկսեց կիւնը.—լա՛վ. բա դու ես բեխի հալը տենում չե՞ս. բա դու տենում չես, վոր ես բեխեն ծնվելու որից դեսն իր մոր կաթնից սալածի, ասածու լի ու առատ աշխարհմը վոյնչի իրես չի տեսե՛լ: Լա՛վ. եդ ել քու նրա մհար արեխ, հալալ ու փոխան, դիտարկ ու արխալուդ առնելդ ա, վոր նրա սրտին դիպչում ե՞ս, բա ըսկի խզմը տնաք չունե՞ս, բա ըսկի դու բեխա չե՛ս լա՛մ, բա դու գիդըմ չես, վոր բեխի սիրտը շուշա կլլի, մին վոր կոտորվի, ել սղանալ չի՞: Ե՛... Ե՛... ա՛մ մարդ, ա՛մ մարդ. քու արարքներից վո՞ր մինն ասեմ. դե հենց արա, վոր աստոճ վեր ունի, ե՞. —աղդու և կարո՛ւկ կերպով ասեց կիւնը յուր ասելիքը, խառնելով այս նախա-տինքի հետ և՛ յուր մասնավոր բողոքը, վո՛ր, չնայած նրա մշտադալար ու քաղցր բնավորութեանն՝ այնու-ամենայնիւ, մերթ ընդ մերթ տխուր բողոքներն աղդեցութեան տակ՝ դուրս եր բղխում նրա ուրախ սրտից, վոր յերբեմնակի խոցոտվում եր յուր մարդու ձեռքով:

— Ես սրտիս նեղացած ժամանակ, աստված վկա, ինձ մի՛ խոսեցնիլ, թե չե... յե՛ս եմ գիդըմ, թե ի՛նչ կանեմ, պատասխանեց մարդը՝ կատարյալ մի դժոխս-յին ձայնով:

— Ընչի՞. ի՞նչ եմ արել քեզ, վրա բերեց կիւնը, զնջվելով յուր մարդի վրա վրդովված՝ վերջինս կողիտ վարմունքից:

— Ասում եմ լյուդվիգ մի՛ տնիլ, թե չե՛... —այս ասելով՝ յուր վայրենի կատաղութիւնով չի աչքերը դարձրեց յուր սիրուն ու ջահել կնոջ վրա, վոր յեղ-նիկի նման կուչ եր յեկել Գիքոյի կողքին: Ես յեղնիքը տար թալվարի (խոտի դեղի) տակն արա, աղաքները խոտ գցիր, թող ուտեն, —ավելացրեց մարդն այնպիսի մի կարուկ ձայնով, վորին պատասխանելը կնոջ կող-մից կատարյալ անխոհեմութուն կլիներ, վորովհետեւ

կարող եր թակվել, այդ պատճառով եւ կինը հնա-
դանդովեց: Նա մի նազելի շարժվածքով իրենից հեռա-
ցրեց Գիքոյին ու դնաց ժանդոտած մարդի հրամանը
կատարելու իսկույն եւ եթ: Շուտով, քանի մի ըտպելում
հրամանը կատարելուց հետ դարձավ սրահի տակ, ուր
Գիքոն դեռեա պռչկած՝ յուր մօրն եր սպասում:

Մայրը Գիքոյի կռնից բռնած, կամաց տուն տա-
րավ:

III

ԳԶԻՐ ՔԱՅԱԼ ԱՅՈՆ

Մինչև կնոջ յեղներին խոտ տալ ու յետ դառնալը,
մարդն արդեն տուն եր մտել ու ոջախի յեղբում, թա-
ղիքի կտորի վրա նստել: Ոջախի վրա, քիթ քթի դրած
մատովում կյին միքանի ընձղակոթ, իսկ առաջին կի-
տած եր մոխրից հանած գետնախնձորը: Գյուղացին
տոթած հոնքերով, գլուխը քաշ դրած, սկսել եր տրեխ-
ները հանել, զանդալնին յետ անել ու գուլպաները հղա-
ղել: Յեւ, մինչդեռ նա այս դրաղմունքի մեջ եր, կինը
Գիքոյի կռնից բռնած մոտենում եր ոջախի մյուս յեղ-
բին: Գիքոն յուր մօր կողքից առաջ եր գնում՝ ձախ աչքն
իր հոր վրա կթած, կարծես, զգուշության համար, վոր
չյնի՞ թե հայրը կրկին հրի նրան: Մոտենալով ոջախի
յեղբին, մայրը կամաց սեղմելով Գիքոյի ուսին,
նշան արավ նստելու: Գիքոն նստեց ծալապատիկ, իսկ
ինքը չոքեց ոջաղաբի առաջ ու սկսեց գետնախնձոր-
ները կլլել, վոր յուր մարդի համար ընթրիք պատրաս-
տի: Բայց, ինչպես երեկաց, այդ խեղճերին այս յերեկո
չեր վիճակված մի կտոր հալալ հաց ուտել: Դեռ յերեք,
թե չորս գետնախնձոր չկլլած՝ դռանը մի ձայն վեր
ջլլավ: Մի հանդուգն ու բարձր ձայն կանչեց.—

— Հա'նե'ս, — այսպես եր մեզ ծանոթ գյուղացու
անունը:

Այս ձայնի վրա, շունը, վոր մինչև այժմ ոջաղից
ներքե վայր ընկած, աչքերն իր տիրոջ ձեռը կթած՝
թիքի յեր սպասում, դուրս թռավ:

— Ա'խճի, ա'խճի, մի տես եղ ո՞վ ա, յես պեպիկ

եմ. Հա՛—Հա՛, արագութեամբ ասեց մարդը, վոր մինչև այդ յուր բանին եր:

Կինն իսկույն ճանաչեց այդ կանչողին, վորովհետև այդ միևնույն ձայնը, մինչև Հանեսի Զարգենուց վերադառնալը, յերեք անգամ ել այդ դռանը վեր և՛ր ըլել և յերեք անգամ ել այդ միևնույն կանչողը մեր քյասիբի սոված շանը թակել, մեղ ծանոթ հարսի ու նրա բացակա մարդի անվանն անկարգ, անվայել ու անզուսպ հայհոյանքներ արել՝ ու կրկին վերադարձել եր: Այդ և՛ր պատճառը, վոր այժմ հարսը նրա դաժան ձայնը լսելուն պես, չկարողացաւ իրեն զսպել և, ակամայից, նրա բերանից դուրս թռան հետևյալ խոսքերը.—

— Ի՞նչ, սիրող թաղեմ... շունն ե՛լի յեկաւ... Թողնելու չի թե հիւ մի հալալ հաց ելա ուտենք: Մի ասող լի թե՛ ա՛լ քաջալ շուն, աչքդ հենց մեղ ա տենում, ես կեղըմ ել ոքմին չկա՞: Ի՞նչ ա լի, ի՞նչ... քա՛նի դաս, լեղապատառ անես մեղ. ըստիան հու կտրանք վո՛չ. քա՛նի մեր դուռը թակես. ջաներնիս հու հանելու չես, տո ամնաստված...:

Այս խոսքերն այդ ջահել հարսի շրթունքներն այնպիսի՞ մի զզվանքով ու դառնութեամբ արտասանեցին, վոր ասես թե ուղղված էյին մի դահճի... Մինչդեռ կինն այս խոսքերով վողբում եր իր վիճակը, այն անկարգ ձայն հանողը շան ժեները թակելով, ահագին աղմուկներով սրահի տակը մտաւ: Դա մի այն տեսակ անքաղաքավարութուն եր կանչողի կողմից, վոր միայն նրա տեսակ մարդիկ կարող էյին թույլ տալ իրենց:

Այդտեղ հարսը թեև հեռացրեց շանը, բայց ճանաչելով այն մարդու ոտար լինելուն, աշխատում եր, ինչպես ել վոր լինի, անշուշտ կծի այդ անկոչ հյուրին:

— Ախճի՛, մարդդ տանն ա՞, թե հլա տապ արած ա,—հարցրեց արևելյան հատուկ բարբարոս տոնով անկոչ հյուրը: Հարցը, յերբ նա այնպես արհամարհական ձևով առաջարկեց, վերցրեց հարսի ամաչկոտութեան քողը: Վերջինս բարձր ու մաղձոտ ձայնով պատասխանեց.

— Մի՛ թե իմ մարդը գող ա, վոր տապ անի. դուք խալիսի տները քանդելիս ըսկի տապ չեք անում, իմ մար-

դը աի տապ անի՞ւ, վոր մեղք ա գալի, թե մորմոնջին կոխի՞ն:

— Դե հա՛. ձենդ կարի՛, դանջդ, ըսկի ընդուր դարդը չես քաշում, վոր, ես ա մարդիդ բռնին չոքելու յեմ, վեց արտաին ծընըցնե՛մ, խալխի տնքանդութիւնների մասին ես խոսում: Ծնունդերովդ գա՛լիս ա, դուք ե՛լ արեք, առաջնիդ կարո՞ղն ո՞վա:

Գիտե՞ք այս խոսքերն ասողն ո՞վ եր—գյուղի գղի—բը—քաչալ Աթոն: Կինը միայն այս ասեց...

— Ի՞նչ, հա՛րամ չուն:

Գղիբը չլսելուն դրաւ իրան:

IV

ՎԵՅ ԱՐԱՍԻՆ ՅԵՎ ՇԱՆՍԻ ՍԻՆԻՆ

Մինչև քաչալի ներս մտնելը Հանեսն արդեն գլխի յեր ընկել, թե բանն ինչումն եւ Նա լաւ գիտեր, վոր այս ճշտուր շուքին» խերով մարդն իր տունը չի գալ. և, ճշմարիտ, Հանեսի յենթադրութիւնը շուտով իրականութիւն դարձաւ, հենց վոր նա լսեց գղրի բիրտ ձայնը:

— Ո՛ր... ո՞վ վե՛... ել յեդ քաչալ շան ֆիտը վեր ելա՞վ տնաա՛. հմի՛ ինչա ուզըմ մեղանից ես մթանը,— ասեց Հանեսն ու իրեն՝ ամբոխելով միևնույն Ժամանակ:

Այս խոսքերը դեռ Հանեսի բերանումն ելին, յերբ գղիբը փայտը սողխաղքը թակելով, ներս մտաւ: Սա միջահասակ, գլուխը պլոկված, լայնամեջք, 45 տարեկանին մոտ մի թոփլիկ տղամարդ եր, վորի վրա մի թիթեւի հայացք ձգելուց կարելի յեր ասել, թե նա մարդկային պատկերով մի կենդանի յե:

Բարի—բիղուն, ասեց գղիբը, խարդախ ձայնով:

— Ասծու բարին,— տխուր ձայնով պատասխանեց Հանեսը, առանց գլուխը բարձրացնելու:

— Սոր (այսոր) վորտի յիր վարըմ, Հանես, շարունակեց նա:

— Զարդինըմը,— ակամայից պատասխանեց Հանեսը:

— Բա եդ խի՞ ուշացար:

— Տափիցը մըքիչ մնացել էր, ասեցի մԺա պրծնեմ, յեղո դամ:

— Պրծա՞ր:

— Հա:

Բա հմի եգուց վո՞րտի յես վարելու:

— Ա՛յ. բա՛ն ունես, բա՛նդ ասա, իմ վարի դարդը քե հու չեն տվել, — վիրավորված ձայնով Հանեսը վերջ դրեց գգրի անտեղի հարցերին՝ նկատելով նրա կեղծ հետաքրքրությունը:

Գզիրն սկսեց յուր ծոծրակը քորել. ուզում էր ընթանը բաց անի, բայց չէր իմանում վո՞րտեղից սկսի, վորովհետև Հանեսը նրան վատ տեղ էր կտրել:

— ... Ա՛հ. բաա՛ վո՛նց անենք, վերջապես սկսեց գզիրը:

— Ի՞նչը վոնց անենք, — յուր կողմից նրա հարցը կրկնեց Հանեսը:

Ախր վեց արասին են քաշել քեզ... չե՛:

Հանեսը բարձրացրեց գլուխը և մի խեթ նայեց գզրի վրա ու դարձյալ լուռ գլուխը քաշ գցեց:

— Ի՞նչ ես վրես խեթ-խեթ անում՝ քաշողը հու յես չեմ, — նկատեց գզիրը՝ աշխատելով ցավն իրենից հեռացնել:

— Ա՛հ, բա ամոթ չեն քաշում ետ անաստվածները՝. եդ ի՞նչ վեց արասի յա, վոր ինձանից ուզում են:

— Ե՛—սի՞մ (յես ի՞նչ գիտեմ), ասում են ոթբաշու փողա, — պատասխանեց գզիրը, աշխատելով անմեղ ձևանալ:

— Ոթբաշո՞ւ:

— Հա՛:

— Ի՞նչ ոթբաշի յա:

— Ծապկուտը վեր չեն կալե՞լ բա:

— Ո՞վքեր:

— Քյադխուդեքը:

— Ո՞ւմ մհար:

— Ե՛—սի՞մ, ասում են՝ կեղի մհարա:

— Բա եդ հու կեղականներից մինն ել յես եմ, ինձ խի՞ չեն հարցրել, վոր վեր են կալել:

— Վա՛յ, յե՛, բա՛նդ կտրի։ մեզ պեաներին ո՞վ ա մանգալի, բան ունես, բա՛նդ առա, մեզ դայդի բաներն ի՞նչ մեր իմանալու բանն ա։

— Խի՞, հու հայվան չենք մենք, վոր ընդճներիցս բռնած՝ վո՛ր լծան տակն-ասեր, քաչեն, լծեն,—նկատեց Հանեսը։

— Ա՛յ, յե՛, ելի սկսեցիր քու դայդի խոսե՞լ։ եդ դայդի խոսելդ ա յե՛, վոր իշխանների աչքից դցել ա տվել քեզ, —նկատեց գլիրը, բան հասկացողի յեղանակով։

— Տո ախպե՛ր, քու ի՞նչ բանն ա, վոր լիզուդ յերկու ճոթ ես անրմ, ինչ ուզրմ են, ըռխնին գցիր, տա՛դ արա, ե՛լի, չներին չհաջացնելու համար։ Ծա՛տ անխելք մարդ ես րլած, Հանե՛ս, յես չիմանալի՛ս։ Լա՛վ։ եդ խել-քովդ դես ոջախ պահի՛լ։ Ինձանից չնեղանաս, ամա, յես իմ աստոծը, շատ անխելք մարդ ես, շա՛տ...

— Տե՛ր աստված, քեզ մեղա՛, —վրդովված գլրի բթամտությունից՝ Հանեսը բարձրացրեց յուր ձայնը։ Լա՛վ, տո անմիտ, ելի անխելքը յես ե՞մ։ Ծապկուտն ուրիշների ապրանքն արածի, փողը, ոթբաշին յե՛ս տա՛մ։ քու չհանց տված խելքը սա՛յա...

— Առաջդ ո՞վ ա կտրըմ, տո բի՛մար, քու յեղներն ել տար, արածացրու, ե՛լի...

— Խի՞, իմ մի լուծ յեղան մհար մեր գեղի լի ու առատ հանդըմը արածացնելու խոտ չկա՞, վոր ճապկուտը տանե՞մ. Թե՞ վոնց ա, —կարճ կտրեց Հանեսը։

Գլիրը պատասխան չգտնելով, խոսքը փոխեց։

— Դե մհի (չիմի), յես կասե՛մ, դու կա՛սես, դրանից ի՞նչ դուրս կգա. վե՛ր, լեդ արա, գնրմ եմ. յեկել չեմ Թե ըստի լիսացնեմ. վեց արասին տո՛ւր։

— Ի՞նչ վեց արասի, յա, — կրկնեց Հանեսը, ցույց տալու համար, Թե մտքովն անգամ չի անցկացնում տալու։

— Մթամ Թե մտիցդ ընդել ա։

— Ասեցի, վոր տա՛լու չեմ։

— Քեզը գլխո՞ւ յես, վոր տաա վոչ։

— Խաթեդ ինձանից քա՛լի, — բարկացած պատասխանեց Հանեսը։

— Ա՛, եդ ի՞նչ ես ասըմ։

— Բա ի՞նչ ես լսում:

— Բա հմի տալիս չե՞ս:

— Չե՛:

— Ե՛լ եմ ասում, տա՛լիս չե՞ս:

— Հազար հետ հու յեմ ասելու. ասե՛ցի, վոր տա-
լու չե՛մ:

— Դե մհի տե՛նանք:

— Տե՛նանք:

Գղիբը Հանեսի վերջին պատասխանի վրա ուզեց թա-
րեքին մոտանալ, բայց Հանեսը վրտն արավ նրան, ասե-
լով. —

— Եդ ո՞ւր ես գնում:

— Գնում եմ, հրե հա՛, են նախշուն սինին վեց ա-
բառու տեղ վեր ունեմ, — ասեց գղիբը, ձեռը մեկնելով
դեպի թարեքը:

— Ա՛, ո՞ւմ սինին ես տանում:

— Քո՛ւ:

— Բա խի՞ յես տանում:

— Տանում եմ, ե՛լի:

Գղիբն այսպես ասելով, մոտեցավ թարեքին, ու
այնտեղ ցից դրած սինին վերցրեց: Հանեսի կին Թաթու-
նը, վոր մինչև այն հանդիսատես եր, վեր թռավ տեղիցն
ու սինուցը կախ ընկավ: Սինին նրա հերանց տանիցն
եր բերված՝ իբրև ոժիտ. այդ եր պատճառը, վոր նա
չկարողացավ համբերել ու կռվի մեջ ընկավ:

Հանեսը դեռ ևս չարունակում եր սպառնալ:

— Ադա՛, եդ սինին տեղը դիբ, թե չե վեր եմ
կենում՝ գլուխդ կրակը կոխեմ:

— Ա՛, ո՞ւմ գլուխն ես կրակը կոխում, — համ ասեց
գղիբը: Համ ել ձիք տվեց, հարսի ձեռքից խեց սինին:
Գղրի այդ աստիճան հանդգնությունը, նրա այդ բացար-
ձակ լրբությունը վառեց Հանեսին:

— Քու գլուխն եմ կրակը կոխում, քո՛ւ, — այս խոս-
քերը բերանումը, Հանեսը ծուլլավ տեղիցն ու գղրին
ձեռը ձգեց: Իրար տալն սկսվեց: Հարսը՝ բանի այնտեղը
հասնելը տեսնելով՝ դուրս վազեց՝ հարեաններին խմաց
անելու: Նրա յետևից լաց լինելով, դուրս վազեց նաև
Դիբոն, վոր մինչև այդ՝ լուռ ու ապշած լսում, նայում

եր մերթ յուր հորը և մերթ գղրին: Մինչև հարևանների հասնելը, գղրին ու Հանեսը միմյանց ջարդեցին: Հարեվաններն այնտեղ միայն վրա հասան, յերբ Հանեսը կռացրած, արդարև, գղրի գլուխն ուղղւմ եր կրակը կոխել:

Արա՛, ևդ ի՛նչ ես անում, արա, թող արա, հեռացի, — միասին աղաղակեցին բոլոր հարևանները, նախատեսելով Հանեսի այդ արարքի հետևանքները:

— Թողե՛ք, մի թողե՛ք. յես սրա քաջալ ե՛... ե՛... (տախկան հայհոյանքներ). թո՛ղ արեք մի սիրտս հովացնեմ, թե աստված կսիրեք, թող արեք. ես սրա սոված հոր ե՛... ե՛... (կրկին հայհոյանքներ): Թո՛ղ արեք, ես շան տղի, ես քաջալ գլուխը մի ես մորմոտի մեջ կոխեմ, ու մի տենամ, թե ի՞նչ ա ուղղւմ ինձանից ես կես գիշերին: Աչքը հենց մենակ ի՛նձ ա տենում. ես կեղբմն ել ոքմի չկա, — Հանեսը մի կողմից թեթևացնելով յուր սիրտը, մյուս կողմից ջանք անելով գղրի գլուխը մոտեցնել կրակին...

Գղրը միայն, տալարի ձայներ հանելով, աշխատում եր ընդդիմանալ: Յեթե հարևանները միգիչ ել ուչ հասնելին, գղրն անճարացած, սկսելու յե աղաչանքներ անել, բայց հարևանների յերևալը նրան, ընդդիմության համար, նոր ույժ, նոր հոգի տվեց: Չնայելով, սակայն, գղրի նոր յեռանդին, հարևանները նրան Հանեսի ձեռքից թափեցին: Գղրն այժմ դրդու ձեռից խլած կաքավի յեր նմանում: Հանեսը գղրի քաջալ գլուխըն այնքան եր բռնցքաթակ արել, մինչ վերջինիս աչքերն արյունով լցվել՝ կոկոնել քչին: Գղրն ել ձիք եր տվել, Հանեսի յախեն սլատուել. բացի դրանից նաև բռնցքով վերջինիս բերանն արյունոտել եր... իրարից բաժանելուց հետ, գղրն իրեն ավելի ապահով զգալով, սկսեց սպառնալիքներ տալ Հանեսին:

— Տես քու գլուխն ի՛նչ եմ բերելու, դու ինչ ես տենալու. յես քու ֆիտը մի հենց կտրիլ տամ, վոր ուրթըմդ կատու կլավի*), հլա մի համփերի՛:

*) Առամները ղյուղացիները սարումն, ուր վոր իրենց ժամանակավոր բնակությունը հաստատում են, այն տեղը կոչվում

Այս խոսքերն ասելուց հետո մինչդեռ գլխին, առանց սինու, ուղղում եր դուրս գնալ, հարևանները նրան վրտն արին (կանգնացրին), խնդրելով.—

— Ա՛, Ա՛րթին (Հարուսթյուն), արի դու վատութիւն մի՛ անիւ. կեղացի, աղուհացակեր եք. Եկեք բարընցեք. մի սինի ա, ուղղմ ես՝ տար, ինչ անում ես, արա, տար տո՛ւր իրանց (քյադխուսներին): Եսթափուր բաներ են պատահել ես գեղըմը՝ Հլիշվա մհի (մինչև հիմա), ո՞վ ա չվանի գրել, ըռըհաթ ա, սրտի երվելուցը՝ իհա՛րկա ըռխին գի անիւ. բա ասում ես ըսկի չխոսի՞: Մի՞թե քու գլուխն եղղայդի բաներ չեն յեկել: Խի՞, մտիցդ դնացել ա՞. ասենք հմի յես գլիր, բա առաջ միտդ չի, վրո աչառդ տանելիս՝ գլրի վրա խանջալ քաշեցի՞ր: Բա հմի հին որդ խի՞ յես մտիցդ դցել,— բոլորն ել աչխատում եյին մեղմացնել զայրացած գլրին:

Հարևանների խոսքերն, ըստ յերևույթին, վռչինչ աղղեցություն չարին գլրի վրա:

— Ձե՛, կա՛րալ չեմ, խրոխտ ու կեղծ ձայնով պատասխանեց գլրիը,— կա՛րալ չեմ. դրան պետք ա ինձ ճանչացնիլ տամ, դա հլա ինձ լա՛վ չի ճանչըմ. մգյար դա իր վրտն եդ ո՞ւմ հետ ա մեկնըմ...

Քաչալի այս անբարտապան խոսքերն ընդհատեցին Հանեսի լուսթյունը, նորից զայրացնելով նրան:

— Թող արեք գնա՛, Թո՛ղ արեք կո՛րչի, մի տենամ, Թե ի՞նչ ա անելու ինձ,— դարձաւ նա դեպի հարևանները:

— Դե լա՛վ, ձենդ կտրի՛. սարսա՛ղ, ասած ա Թե՛ մինչև տիրոջ դալը՝ իծի մորթին բողաղով հանեցին:

— Ի՞նչ դեն անիւ ինձ. հու մորթելու չե՞ն,— պատասխանեց Հանեսը: Բայց, այժմ նկատելի յեր նրա ձայնի մեջ յերկուղի նշան: Այդ ավելի յերևաց այն Ժամանակ, յերբ նրա կին Սաթունը մոտեցաւ իրեն և, կամաց ու վշտահար ձայնով ասաց նրան.—

և «ուրք»: Աղտեղից քոչելիս դուղացին մոռանում ե կատուն տանել. կատուն մնում ե ուրթումը քաղցած և անտեր մլավելիս ու մղկտալիս: Փոխարեքակա՛ն մտքով ասում ե, վրո կատվի որն ե ընկնելու նաև Հանեսը:

— Ե՛հեյ, բարձրի, անտէր մնա սինին, մի սինու
մհար գլուխդ դաւմաղալի մեջ մի՛ գցիլ: Իմը չի՞, թող
իրան սե լի. ուզում էմ. մենք առանց սինու յեւ յուրա կը
դնանք, աստոծ զորմած ա:

Կնոջ այս հավատարիմ ու անկեղծ ցավակցական
խոսքերը Հանեսին զգաստացրին: Վերջինս բոպեյապեա
կանդ առնելով կնոջ ասածների վրա, հասաւ այն յեղրա-
կացութեան, վոր կարող եր ինքը չարաչար պատժել,
այդ պատճառով լավ համարեց լռել: Նա անզգաբորեն
յետ-յետ արտալ ու ալրի ջվալի վրա նստեց, վոր սնի
տակին ցից եր դրած: Նստելը միքիչ Հանեսին հանդար-
տացրեց: Տեսնելով Հանեսի փափկանալը, գզիբը նորից
սիրտ առաւ՝ շնաքոլոլի ժամանակ տիրոջից բռնված
շան նման նա սկսեց յուր ձայնն ավելի ևս բարձրացնել:

— Եդդայդինի աչքը միշտ պետք ա վըխծնես, թե
չե, շատ բան կանի: Մենակ հու ես չի: Տենում ես՝ ըստի
ընտի նստում ա, քյոխվի, սուդյի վեհլն անում, խալխին ել
շնացնում: Ախր, սրանից առաջ են ո՞վ եր տեհած, վոր
սրա պեսերը խոսեն. հմի ամեն մինը մի աւլան ա դա-
ռել... Յնա՛վաչ հլա մի՛... Ծեր դլուխը մի հենց ոյին
պիրեմ, — դարձաւ դեպի Հանեսը. — վոր մկան ծակին
ոխտը մանեթով քրնակ տաք...:

Հանեսը վոչինչ չեր խոսում. նրա միտքն այժմ ու-
րիչ խնդիրների վրա յեր կանդ առել. նա զգաց, վոր
զգրումն այնքան մեղք չկա. պատճառ՝ վերջինս
միայն կոպիտ հրամանակատար ե. նա լավ գիտեր, վոր,
յիթե դղիբն իրեն տված հրամանը չկատարեր, ապա
նրա հետ ել այնպես կվարվեյին, ինչպես գզիբը վարվեց
իր հետ: Հանեսն այժմ ավելի պարզ ըմբռնեց այն միտ-
քը, վոր այս տխուր յերևույթի պատճառը վո՞չ թե գզրի
անձնավորութեան մեջ ե, այլ նա թաղված ե գյուղի հա-
ռարակական կազմակերպութեան մեջ: Այդ պատճառով
մի շարք մտածություններ Հանեսի միտքը թոցրին, հե-
ռացրին այս վհատեցուցիչ տեսարանի մոտերքից: Այդ
նկատելի յեր ավելի Հանեսի աչքերից, վորոնք թեև
նայում եյին գզրին, բայց կարծես վերջինս չեյին տես-
նում: Հանեսն այժմ ուղիղ այն դրութեան մեջ եր, ինչ
դրութեան մեջ վոր եր ցերեկով, տափից անմիջապես

դուրս դալուց հետո: Հանեսի այս խորին լռությունը մի կողմից կարծես, ամոքեց զյրի սիրտը:

Գլխիցը գաղափար չունենալով այս տեսակ դրության մասին, մի տեսակ խոնարհության նշան համարեց նրան, և, մոռացած յուր գլխի թալիվիլը, սկսեց այժմ իրեն նրանով մխիթարել, վեր Հանեսը լռել և ու միայն խոսողն ինքն և, այն ել՝ ուրիշների ներկայությամբ: Այս արդեն հաղթության նշան եր համարում զգիրը: յերևի այդ եր պատճառը, վոր նա, զիջելով հարևանների խնդրին, կանգնեց: Հարևաններից մինը, Հնազանդանց Անդրյասը, խնդրելով ասեց.—

— Արթին ջան, քե մատաղ, ինչպիսի ըստի ըլալ, մոռացի, սինին ել ա՛ռ, տար, իրանց տուր, բալքի քյասի բի սինով աչքերնին կշտանա:

Գլխիցը, սինին առած, դուրս դնաց, բայց թե նա ինչպես եր հարգել Հանեսի հարևանների խնդիրը, այդ հետո յերևաց:

Կ

ԳՅՈՒՂԱՅԻՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԸ ՀԱՆԵՍԻ ՑԱԼԸ. — ՍԱՐԻ ՄՎԱՆ ՈՒ
ՅԵՐԵՔ ՅԵՋԱՆ ԱՌԱՎՆԵՐԸ

Գլխիցը սինին ձեռին տանից դուրս յեկալ ու, բարձր ձայնով Հանեսի հասցեյին հայհոյանքներ թափելով, հեռացալ, դնաց: Նրա ձայնի վրա շատ շներ հալաքվեցին. բարկությունից՝ սրան—նրան կլանչացնելով՝ զգիրը շարունակեց յուր ճանապարհը: Շների կլանչոցն ու զգրի ձայնն իրար ընկած, ահադին աղմուկ առաջացրին. այնպես վոր, աշնանային դիշերով մեջ ալելի ուժ ստանալով՝ տարածվեց մերձակա ձորերի ու անտառների մեջ, տալով բազմաթիվ արձագանքներ:

Այս աղմուկների վրա դյուղացիները թառժած լինելով, աներից դուրս յեկան՝ խմանալու, թե ինչ խաբար ե. նրանցից մի քանիսի ականջին դիպան զգրի հետեւյալ խոսքերը.—

— Սո՛ված շան տղա... դու հյա նրա սրտի՛ն մտիկ արա, ասում ե՛լա թե՛ ինձանից խի՞ չեն հըրցրել: Մի ասող լի թե՛ դու ո՞ւմ շունն ես, ո՞ւմ թյուլեն ես, վոր

քեզանից բան հըրցնեն. քեզպեսներին ո՞վ ա մանդալի... քեզ են ո՞վ ա ասողը թե՛ եշդէ վորտի յես կապւմ է Շա՞ւլ չե՛մք. բա խե՞տովիր: Հըմաստ հլա քեպեսներն են տվել,— ինքն իրեն պարծենում եր գղերը:

— Ա՛խ, ես ո՞ւմ հետ ա քաջալն ես գիշերին բիա-
րուցութիւն անում,— նկատեց դյուղացիներէից մինը:

— Ես-ի՞մ. հլեյի թե Գըրըդյոսի տղա Հանեսի հետ
լի. ծենն ենդսլեն ա դալի. եդ կողմն ել ո՞վ կա, նրա
մասին կլի,— պատասխանեց մյուսը:

— Ա՛, խի չեք գալի դնանք, մի տենանք՝ եդ ինչ
խարար ա,— առաջարկեց յերրորդը:

— Կարալ չեմ, շարգված եմ, ուզում եք, դուք դնա-
ցեք:

Յերբ, վերջապես, գղրի ձայնը կտրվեց ու կամաց-
կամաց դյուղում տիրեց լռություն, մի քանի հոգի, հե-
տաքրքրությունից շարժված, դնացին Հանեսի տունն՝
իմանալու բանի ելությունը: Այստեղ ժողովականների
թիւն արդեն տասնից անցաւ:

Հավաքված դյուղացիներն իրար հետ բարձր բարձր
խոսում էին. միայն Հանեսն եր լուռը. դառը մտածու-
թյունները նրան հափշտակել էին իրական աշխարհից:

— Ա՛, ի՞նչ խարար ա, Հանէ՛ս. խի չես խոսում,—
վերջապես հարցրեց Սըռատանց Սարգիսը, վոր վերջին
յեկողն եր:

— Ի՞նչ ասեմ, ինչ. մթամ վոր ասեցի, ցավիս դար-
ման դեք անի՞ւ,— պատասխանեց Հանեսն այնպիսի յե-
ղանակով, վորի մեջ կար ե՛լ դառնություն, ե՛լ նախա-
տինք, և զգմանք...

— Աղբաթ— խե՛ր, մի սոսա ե՛լի, բալքի մի դար-
ման ենք գիտում,— ձայն տվին շատերը:

— Ինչ ասեմ, դե ե՛նա մացաք ելի՛: Գղիրը տունս
մտաւ, հացներս հըրամեց, կնդանս հըրանքի սինին
դուրս քաշեց, տարաւ...

— Ինչի՞ մհար,— հետաքրքրությամբ հարցրին բո-
լորը:

Հանեսը համառոտակի պատմեց բանի ելությու-
նը: Հանեսի բացատրությունն այս անգամ ծանր տպա-
վորություն թողեց ժողովականների վրա. ուստի՝ ողոր-
մելով դեպքից, վրդովված շարունակեց.—

— Յես շան տղա լեմ, թե Քաչալ Աթոյիցը նեղա-
նամ. մեղավորը դո՛ւք եք, ա՛յ, դո՛ւք: Թաքուն տեղե-
րում ամեն մինդ մի ասլան եք դառնում, հենց վոր կե-
ղամեջ եք դուրս դալիս, կատու յեք դառնում, ըդուր
մհար ել մեզ ել են շինել, իրանք փալան դառել: Սա
աստոծ վեկունի, վոր երկու-իրեք հաբուստ դնացել են
տորդով իրանց մհար տեղ վեկալել ու յեկել մեզանից
փող ուզը՞մ... լա՛վ, յես ի՞նչ մեղավոր եմ, վոր ինձա-
նից վեց արասի յեն ուզըմ. մի լուծ յե՛զն ունեմ, վորտի
լի, կպահեմ, մեր հանդըմը քիչ տեղ կա՞, վոր ճապկու-
տը չտանե՞մ: Մնել ե՛ս վոր, թե վոր տեղ են վեր ու-
նում, մեզանից խի՞ չեն հըրցնում. մենք մա՛րդ չենք...
— Եդ հմի եզուց մեղանից ել են փող ուզելո՞ւ,

— հարցրեց Ժողովականներից մինը:

— Խի՞, դուք մա՞ֆ եք, — ընդհատեց Հանեսը:

— Ա՛խ, խի՞ չեք դալիս, գընանք ցավերնիս հայտ-
նենք, — ասացին մի քանիսը:

— Տո բի՛մարներ. են բանի մհար, վոր ծեր ծեռոքը
դալիս ա, խալխի գլուխը նհախ տեղը խի՞ եք ցավաց-
նում. մեզ իրավունք են տվել, վոր մեզ կառավարվենք.
ո՞վ ինչ անի, վոր մենք իրար մսի լրած՝ մին մսի ուտըմ
ենք. խի՞ չենք լավ կառավարվում. խի՞ յենք թողըմ,
վոր մի քանի շան տղա, իրար ընկած մեր կեղը քանդըմ
են, քրըհե տակ անում: Գիտըմ չենք, վոր մեր մեծերի
մհար մուծիկը մին ա՞ թե հարուստ, թե աղքատ: Ծեղ
ու ծեղ Քոռի տղին, Ռաքելին, Արզմանին... խի՞ եք
ծեր դլխին մա՞ֆ չինել: Տո հայվաններ, նրանք իրեք,
չորս են, դուք քսան, յեռեսուն, խի՞ չեք դալի ինձ հեռ
միանում, վոր նրանց ծիրը բերեմ յես: Խի՞ յեք ամենքդ
մի տեղով ճոթու տալի: Տո ա՛նասուններ, ըստի ընտի՞
քյունջ ու պուճախմ կյորտի դայտի կոկոացնելուցն ի՛նչ
դուրս կդա: Խի՞ չեք մարդի մրդանա կեղամեջըմը կաղ-
նում ու ասըմ «դհե՛, չի, սհե՛ յա»: Խի յեք խոշի, խի՞ յեք
կեղծավեր. յիփ դեք մարդ դառնալ, տո բի՛մար խոտա-
կերեր. մեզ հող ա տված, վոր նրանով յուլա դնանք.
Հա՛մ ապրենք, Հա՛մ ել նրանով հարկ տանք: Հմի վո՛նց
ենք յուլա դնում. դե դնացեք ծեր բաղին ել մտիկ արեք,
Սասինի տղինին ել մտիկ արեք. դնացեք ծեր տափին ել

մտիկ արեք, Ասիլանցին էլ: Տենըմ չե՞ք, ենպես են ա-
րել, վոր հլեյե թե կասես, մենք զոնաղ լինք ես կեղը-
մը: Լա՛վ, դուք վոր մի խելք լեք, Քաչալ Աթոյի ջուռ-
յաթին ինչ ա, վոր եդ դայդի անպտալութին անի, ընել՝
կնդանս մոտ: Ինչ ա լել, հու կո՛րանք վոչ ստիյան, յա-
սալուլ հու չկա վրերնուս: Թո՛ղ անեն լիսանտ, աչքերնիս
բա՛ց անենք, դեղամեջ դուրս գանք, տենանք, ի՛նչ կա,
ինչ չկա, ա՛սենք, խո՛սանք, ենուդյորա. թե չե, ես ի՛նչ
ա: Թուրքն իրան թուրք տեղովըն ըսկի ես դայտի բան
չի բռնի, վոր դրա՛նք են բռնըմ. աշխարս ա՛նտեր ա
մդյա՛ր: Դրանք կել են դառել, մենք վոչխար. ի՛նչ ա
լել, ի՛նչ աշխարհս հու տարա՛ն հա՛ տարա՛ն չի: Հայը
չան խոյաթ ունի՛ կարալ չի թե մի գյուռըմ լակ ու-
տի... Այս վերին աստիճանի կծու-կծու նախատա-
վոր խոսքերով վերջացրեց Հանեսն յուր ասելիքը և կըր-
կին նստեց ալրի ջվալի վրա: Ժողովականները, վոր
հանդիսավոր լուրթյամբ լսում էյին Հանեսին, խոսքը
վերջացնելու հետ, միաձայն համաձայնեցին.—

— Մենք լենք մեր աստոծը՝ հենց եդ եր, վոր ասեց
Հանեսը. մեղավորը ճշմարիտ մենք ենք, ոչովըմ մեղք
չկա, և՛ եյ հախն ա, ինչ վոր մեզ անըմ են, սոված Ա-
թոն ի՛նչ մեղավոր ա...

Այս խոսքերի վրա յեր, վոր Քոսականց Չատին ներս
մտալ: Չատին մի վերին աստիճանի ճշմարտասեր
և անաբաստ շինական եր, այդ պատճառով ել հարուստ-
ների աչքից միշտ ընկած եր: Տաս տասներկու տարի ա-
ռաջ Չատին դարհուրելի աղքատության մեջ եր. այն
պես վոր՝ ստիպիկեց տուն տեղ թողնել ու դնալ Հախում
գյուղը, յուր աներոջ տանն ապրելու: Մի այնպիսի ըս-
տոր վիճակի միմիայն կյանքի ամենազորեղ ապտակ-
ներն են ստիպում գյուղացուն հպատակվել, պատճառ,
դյուրեբում փեսի համար մեծ ամոթ ե՛՛ աներոջ հաշվով
ապրել: Չատին մի յերիտասարդ աներ ուներ, վորին
թշնամու ձեռքն այս մոտերումս սպանեց: Այդ յերիտա-
սարդն Ուզունթալի կայարանի մոտ յուր բիձա Արթինի
խանութում ծառայում եր: Քանի մի ամսվա ընթաց-
քում Չատինի աներն յուր բիձու խանութից քաշում ե
1000 ուլբլի: Այդ փողը նա բերում, ցույց ե տալիս Չա-

տինին— յուր քրոջ մարդին, կարծելով թե սա, դանվելով սոսկալի աղքատության մեջ, անչափ կուրախանա. մեղսակից լինելով իրեն: Սակայն, բողբոլովին հակառակն և դուրս գալիս: Չատինի անարատ բնավորությունը յուր բոլոր փայլով յերևիման և գալիս. նա թքում և յուր աներոջ ոջախի վրա ու տարադիր լինում: Չատին վերջերը փոքր ինչ հարստացավ, բայց դիտմամբ, շատ անգամ գյուղամեջ չեք դուրս գալիս, վորովհետև շատերի կեղտերը յերեսներովն եր տալիս, դրա համար ել անախորժություններ եյին պատահում նրա հետ: Ահա այդ անախորժություններիցն եր փախուտ տալիս նա: Այս անցքը պատահելու ժամանակ Չատին արդեն քյասիրությունից դուրս յեկած, վորտը հարստության առաջին աստիճանի վրա դրած եր: Գյուղի հարուստներից մինը մի անգամ բարկանալով Չատինի վրա, կես մի ծաղրական ձևով նրան այսպես ասեց. «Քոսա՛կի տղա, դուսնդ հմի գոմեջ ա թրքում, հա՛. ենդո՛ւք ա լյուզուդ երզնացել»: Այսինքն՝ այժմ հարստացել ես, նրա համար ել լեզուդ յերկարացել և, վորովհետև գյուղերում հարստության եյական պայմաններից մինն ել գոմեջ ունենալն և, նամանավանդ քարքարոտ ու լեռնոտ տեղերում: Չատին շատ կոմիկ չք, սիրում եր միջոտ տուակներով խոսել, չնայած այժմ նա 70 տարեկանի մոտ ծերունի, սակայն ամեն բանով յերիտասարդ ե:

Չատին ներս մտնելիս, բորոն ել նայեցին, ավելի ջահելները տեղներից վերկենալով, Չատինի համար տեղ բաց արին:

— Հը՛... հը՛... ի՞նչ եք կուրացնում, — սկսեց Չատին, առանց ցանկանալու անգամ իմանալ, թե ինչի վրա յեն խոսում:

Գյուղացիները հայտնեցին նրան իրենց միտքը, թե մտադիր են այսուհետև գյուղում իրենց իրավունքները պաշտպանել, և՛ թե՛ վճռել են վաղը ոթբաշին չտալ, յեթե՛ իրանցից ել ուղեն:

— Հավատում չե՛մ, — ասաց Չատին, — դո՛ւք, դո՛ւք. դո՛ւք եք ուզում կեղծիջում խոսիլ, հա՛, հա՛, հա՛, — ծիծաղելով սկսեց ծաղրել Չատին:

— Եթէ՛, մենք մարդ չե՞նք, — պատասխանեցին մի քանիսը։

— Վա՛յ ե՛. մարդը հացենի չի՞. դուք վոր կա՛ք, սկոստոսի՛ չաղալնի յեք. ծեներնիդ կտրեցեք, ա՛մոթ ա, ա՛մո՛թ։ Դուք մարդիկ չեք, դուք կնանիք եք։ Աղա, ո՛ւ տնաշիններ, խի՞ չեք մօա գլխներիդ լաչակ գըցմ, վրժնարի մորթին գլխներիդ խի՞ յեք զուր տեղը մաշըմ։ Աղա՛, դուք վոր մա՛րդ լիք, ես ոյինը ծեր գլուխը կգա։ Աղա դուք յե՛վի դեք մարդ դառնալ. ախր խի՞ յեք ի՛նչուր տեղն աստծու տափը կխնոր տալի։...

Չատինի խոսքերից վռչվոք չննդացա՛մ, ընդհակառակը, ուշադրությամբ լսում եյին նրան։ Չատին փրփրած շարունակեց։

— Յես ծեր խոյաթը գիտըմ եմ. դուք հմի ըստի եք, ա՛մա ես ա՛ ըստիան դուքս յեկաք թե չե, դնալու յեք սինի խլել տվողի մոտ ու նրան պատմելու յեք, ինչ վոր լսել եք. դուք բիրադինդ ել դլտուր եք, իրեսներիդ եմ ասըմ. խու գիտաք, վոր վախելու, հմանչելու վոչինչ չունեմ։ Զեղանից ամեն մինն ուղըմ ա լավամարդի դառնա։

— Ա՛, մեղ խի՞ յես խայտառակ անըմ, ա՛ Չատ. յանի ի՞նչ ենք խաբար տվել, վոր իրեսներին ես տալի, — դժկամակեցին մի քանիսը։

— Չիմ վոր ասեմ, հու պետքա վոր ըստի լիսացնեմ, — ընդհատեց Չատին։

Չատինի խոսքերից խկապես վիրավորվողը Պեպոյի Մակին եր։

— Ելի ըռեսխ րացա՛նել ես տալի՞, — վրդովված առաց Մակին, — եդ հու դո՛ւ ինձ ա՛նգան ես ասըմ, միթա՛մ հըսկանըմ չե՞մ, — առաց նա, նայելով Չատինի յերեսին։

— Հա՛, հլե քեզ անգան եմ ասըմ. առտ ա՞, ահե՛ չի՞. դու հմի ըստիյի խաբարնին ես ա հրես տանելու չե՞ս, քեզ հմի Գոռ-աղի տանն ապասըմ չե՞ն, — ավելի վրդովված պատասխանեց Չատին։

— Տե՛ր աստվա՛ծ, քե՛զ, մեղա... Ա... ա՛ Չատ ինձ խոսացնիլ մի, թե չե, յերգինքը վկա՛, հենց բան կանեմ, վոր ոճը տտան-վրա կկաղնի։

— Ի՞նչ դեռ անիլ, կղտա՛ր Մակի, տեղովդ վոր կրակ դառնաս, ո՞ւմ մի խորըմ խոտը կ'երես.— ասեց Չատին, մեխելով յուր վառված աչքերը Մակինի կնի-
ծավոր աչքերում:— Թե սխտոր չես կերել, բերանիցդ խի՞ ա ֆես դալի, խի՞: Ես խալխը գիշըմ չեն, վոր ագ-
դովի դուք զրպտուր ե՞ք,— ավելացրեց նա, բոլորովին մերկապարանոց անելով Մակինին:

— Տե՛ր մեղա քեզ. դո՛ւ ինձ համբերութիւն տաս. դե՛, դե հմի յեկեք շները կապեցեք ու ինձ բաց թողեք. ել ձեզ հետ աղուհաց ուտողի յե՛... (հայհոյանձներ): Դուք մարդ ե՞ք. հենց վոր ուղում են ծեղ հետ մի բան բռնել, սրտմա յեք անըմ:

Այս ասեց Մակին ու, տեղիցը վեր թռչելով, վերց-
րեց առաջը: վայր ընկած թամբաքվի քիսան, խրեց
գոտիկն ու հայհոյելով դուրս դնաց:

— Ղլտուր շա՛ն տղա,— ձայն տվին Մակինի քամա-
կից,— խաբարի յեր յեկել: Այն՝ երնակ տամ քամակից
մի դնացող լի, տենա եդ ո՞ւրա դնըմ—նկատեց Խոա-
տանց Սարգիսը:

— Ջհաննամի յե՛ դյոռը դնա, խտի յե՛ պուճախը
դնա. նրանից վախեցողն ո՛վ ա. եդքանդ ել եք բավա-
կան, յեթե ձեր խոսքի տերն ըլեք,— ավելացրեց նա:

— Եդ ի՞նչ ես ասում, ա՛ Չատ,— ձայն տվին լսողնե-
րը,— գլխներինս հու լաջ՛ակ չի, վոր մեր խոսքի տերը
չլենք:

Չատին շարունակեց նոր հարցեր հուղել:

— Մտերնիդ ա՞, վոր ուղըմ եք, թե ներքի կեղիցը
բռնեք. պավերեննիք շոկեցինք, վոր դնան նաչալնիկին
խնդիր տան, նրանք ել ասացին, թե դրա համար փող ա
հարկավոր, մենք ել իրավունք տվինք, վոր ինչքան
հարկավոր ա, վերցնեն: Յետո դնացին գեղի անմանի
Հադամի տղա Սարգսից յոռեսուն թյուման պարտք ա-
րին, տարան, կերան ու՝ խնդիր, դադ ել չտվին, վերջն
ել են փողն արբար դառած՝ շինքներին մնաց, ու, յա-
սավուն եկավ, թիկունքներս թակելով՝ փողն առավ,
տարավ իրան տիրոջը տվեց: Միտներդ ա՞, թե վոչ:

— Խի՞ չի միտներս, երեկ-մեկել ո՞րը չե՞ր,— ձայն
տվին բոլորը:

— Միտնե՞րդ ա, վոր Աչաջրեցուն մեր հանդը ութ թյումանով տվինք վոչխար պահելու հմար, վոր ինչ ա', են փողոյր մեր հարկը թեթևացնենք. ամա, փողը տա-
կոյլ ըլալ, յետո մեր խարջն ել մենք մեր ջրից տվինք ու
մնացինք մատերնիս լպտտելիս:

— Միտներս ա,— արձագանք տվին կրկին:

— Բա վոր միտներդ ա, տո բիմարնի', խտր բեր-
նին հայվանի պես, ել վո՞ր որվա հումար Եք տաղ անում.
խի՞ չեք ծեր մեռելը վաղորոք լաց ըլում. ծեր տները ծեր
ձեռովը խի՞ յեք քանդում, խի՞ յեք քանդել տալիս:

— Յես իմ աստոծը, Չատին շատ դրուստ ա ասում,—
իրար յերեսի նայելով, խոստովանեցին բոլորը:

Չատին տեսնելով, վոր յուր ասածներն արձագանք
են դառնում յուր ընկերակիցների սրտում, այլելի ևս վառ-
վեց, տեղից հանկարծ վերթռալ, մոտեցալ Պըլզանց Գե-
վոյին և ոձիքից բռնելով, մի քանի անգամ վերջինիս
թափահարելով, հարցրեց.

— Արա, չլինքդ ես խի՞ յա սհե բարակ. հլեյի թե
վորթնած սոկոնի կոթ ըլի. ի՞նչ ա պատճառը, հե՞, ա'-
սա տենամ:

Այստեղ մի ընդհանուր ծիծաղ բարձրացալ:

Ծիծաղեց նաև ինքը, Գեվոն:

— Քոսակի տղա,— ասաց նա,— մեզ խալխի առաջ
խի՞ յես բխարուս անում:

Չատին ուշք չդարձներով Գեվոյի խոսքերին, սկսեց
ինքը բացատրել:

— Դրա պատճառն են ա, վոր ինչքան բեռը կա,
բիրադի ես խեղճ չլնքի վրա յա: Մի՞թե փորձած չեք,—
ասեց նա,— վոր յերբ ժնջիլը պոտոքից դուրս ա պըրծ-
նում ու լծնի մի կինջակի վրա՝ ընկնում, յեղը յե՛ղ-յե՛ղ
ա անում, չոյլոցն ընկնում ու դրանից ել վնասվում, ուսե
ուռչում ա ու յեղը բանից ընկնում:

— Խի՞, հլե ես չաչ Անդրյասն իր յեղը դհե՛ չսպա-
նե՞ց,— հայվանություն տալով, բոլորեքյան նայեցին
Անդրյասի յերեսին, վոր կողքներին նստած եր:

— Տհենց ել մա՛րդն ա,— շարունակեց Չատին,— կե-
ղի ցալը յեփ մի մարդի յեն քաշիլ տալի, յե՛ղ-յե՛ղ ա
անում, չոռոտում, անպետքանում ա հա՛մ իրան մհար.

Հա՛մ թաքավերի: Հալա մի մտիկ արեք Սասինի տղի փորին ու ջնճի՛ն, հլեյի թե բորդաղըմ պահած դոմեշ ըլի: Ասեցե՛ք. են ո՞վ ա նրա շինքը նհե հաստացրել...

— Մե՛նք, մե՛նք, — վորոտացին ուկնդիրները, ձեռքները կրծքները թակելով:

— Բա վոր դո՛ւք, — պատասխանեց Չատին, — ել ընչի՞ յեք Քաչալ Աթոյին մեղադրեմ: Քաչալ Աթոն ո՞ւմ շունն ա, ո՞ւմ թյուլին ա, վո՛ր անպատվութի՛ն անի, վո՛ր սինի դուրս քաշի մարդի տանից: Մե՛նք ենք մեղավոր, մե՛նք:

Իրան յոսածներն ավելի շոշափելի անելու համար՝ Չատին յերկու առակ ել ասեց:

— Մի անդամ, սարի մեծ մուկը, — վառված շաքունակեց նա, — վոր ըսկի իրան որո՞մը կատվի իրես չեր տեսել, տաշտի պատիկ մկների մոտ դոնաղ յեղավ: Սարի մուկը շատ զարմացավ, յեփ վոր տեսավ, թե յուր անվանակիցները նհե մանդոն են:

— Եդ խի՞ յեք տհե պատիկ-պատիկ, տաշտի մըկներին հարցրեց սարի մուկը, — ծեր դարդն ի՞նչ ա:

— Մեծ մուկն ապրած կենա, — ասացին դաշտի մկները, մեր դարդն ե՛ն ա, վոր մենք մի կազան ունենք, չանջը վրերնիս դցելիս՝ սհե պատիկանըմ ենք. նրան տեսնելիս հալվըմ ենք ու կարըմ չենք մսակալել:

— Եդ կազանը վո՞րդի յա, — հպարտութենով հարցրեց սարի մուկը:

Եդ խոսքերի վրա, վորդյան վո՛ր եր, մլավելով դուրս յեկավ կատուն:

— Հրե՛... հա՛... ե՛ն ա, ա՛յ, — դաշտի մկները չհանց տվին սարի մկանը՝ կատվին, ու, իրանք փախան, ծակերը մտան: Սարի մուկն այնրմը չդցիլով (բանի տեղ չդնելով, մտքովն անգամ անց չկացնելով) կատվին՝ վիզը բարձր բռնած՝ նրան մոտեցավ: Կատուն վոր չանջով չտվեհ՞ց, սարի մուկն ասեց՝ ճոտիկ, ենդուր ենք սհե պատիկ, — ծակերից միայն ձայն տվին դաշտի մկները:

Հմի՛, ախպե՛ր, ծերո չիհնի, ծեղանից ամեն մհոտ, ֆանս դուրս դա ձեզ համար, — կատվի ձեռն ընկած մուկն

այդպէս զառնել: Թե վոր ուզում եք կատարել հախիցը, դալ, պետք ա վոր միանաք ու միասին լաց ըլեք ձեր ցավն ու դարդը: Ամա, մի լավ առակ ել ասեմ,— ամիւլացրեց Չատին:

— Մի ժամանակ իրար հետ իրեք յեզն ին լծում. դրանցից մինը սև եր, մինը կարմիր, մինը բոզ: Եդ իրեք յեզն ել մինը մնի հետ շատ սիրով ին. մինը մնի խոսքից ըսկի՛ դուքս չին գալի. ենպես վոր, դրանցից մինը Թե վոր մի բան եր ասում, ինչքան ել վնաս բան լիներ, մնացած յեզնիքը լսում ին, հակառակում չին. մի խոսքով, դլխներդ ինչ ցավացնեմ՝ յես իրեք եմ ասում, դուք միջանի ջան հասկացեք: Մի անգամ չոխլուխ կիլանն եդ յեզնանց քամակիցն ընկան, վոր ուտեն, բայց վորդի՛. ա՛Ֆֆարիմ յեզնիքը քամակ-քամակի տված, պողահարելով կիլանուցը խռի՛կ տվին, հենց վոր մոտացան: Եսպեսով վոչ մի ինսան յեզնանց հախիցը կարում չեր, Թե կյա: Մհետ մի սոված կենդու կել չոխլուխի մոտ պարծեցավ, Թե եդ յեզնանցը մենակ յես կուտեմ:

— Դու ընդուր սրտին մտիկ արա, քու հերը լիս դառնա,— ընդհատելով, բացականչեցին ունկնդիրները. յա՛վ. մենակ վո՛նց դի ուտել են անտերը, ըսկի չոխլուխը կրացավ վոչ Թե ուտի... ախր:

— Մդյար գոռով ա ուտը՞մ,— նկատեց Ջուհանց Ակոփը, վոր մի աչքաբաց յերիտասարդ եր,— դհե ենա վոր ըլեր, են չոխլուխը կուտեր. փանդով ա ուտելու, չե՞:

— Ես ա կտենաք, վո՛նց ա ուտում,— վրա բերեց Չատին:

— Պատմի՛, պատմի՛, դորմի հորդ,— խնդրեցին ունկնդիրները:

— Չոխլուխի կիլանը ծծաղիլով ասեցին, «վո՛նց տես ուտիլը». մենք ես ա իրեք տարի յա պտտում ենք, ըսկի կարում չենք մի գատ չինենք. մենակ դու վո՛նց տես ուտիլ:

— Ձեր ի՛նչ բանն ա, ասում եմ կո՛ւտեմ, դուք ել Թամաշ արեք է՛լի,— պատասխանեց կենդու կելը:

— Մտիկ արեք, քյոփողլու տղի կիլի բռխին հա-

լա. ըռնոտ ըլած ա ըլել է՝ — դարձյալ ընդհատեցին անհամբերները։ Չատին շարունակեց...

— Կենտու կելն ասեց, ու, սկսեց յեզնանց յետևիցն ընկնելը։ Յեզնանցիցն ամենեին ջեր հեռանըմ, միշտ կողքերնին եր ման դալի. մի տարի ման յեկալ, յերկու տարի ման յեկալ կելը, մի զատ չչինեց, չունքի յեզնիքը միաբան ին, մեջքը մեջքի դեմ արած, մի խոսքի ին։ Վրա իրեք տարին, մի իրիկնադեմ բող յեզն իր ընկերներեից արանք տված, հեռու արածըմ եր։ Կենտու կելն բրավուրտ արալ, վոր հեռու յա նրանցից, կամա՛ց—կամա՛ց դնաց ու սկսեց հետը հանաք անել։ Կելը յեփվոր տեսալ, թե յեզն ելա իրան հետ հանաքի տալիս, մտքըմն ուրախացալ. «Չա՛ն ջա՛ն» ես ա ուտելու յեմ, ասեց։ Հանաքների ժամանակ, յեփ յեզան թիլ դամարը (յերակը) գտալ, կակղութինով յեզանն ասաց։

— Բո՛ղ յեզը, կարմիր յեզն ըսկի աչքիս լալ չի թվըմ. ասըմ եմ նրան բռադ անենք, ինչ կասես։ Բող յեզան խելքն ել աստոծ առած, հավանութին տվեց։

— Ի՛՞՛հ, բիմար յեզը, դո՛ւ, հավանութին տուր, տե՛ս հրես ինչ ա բերելու, ի՛նչ ոյին ա բերելու գլխիդ, — կրկին առաջ ընկնելով, ընդհատեցին ունկնդիրները։

— Կելի խոսքերը բող յեզը դնաց ու սեին խաբար տվեց և չունքի նրանք մինը մնի խոսքին հավատըմ ին, սե յեզն ել բող յեզան ասածին հավանութին տվեց։ Եդ ժամանակ կարմիր յեզանը բերին իրանց միջից դրադ արին նրանք։

— Հայի՛՛փ, — բացականջեցին ցնցվելով։

— Անց կացալ մի միջոց, եդ միևնույն ձևով կելը սե յեզանն ել դրադ անիլ տվեց և, յեփ վոր կենտու կարմիր յեզը մնաց, կելն արձակ—համարձակ նրան ասեց։

— Հը՛. բո՛ղ յեզը, ձեռնովոտդ հավաքի, ես աքեղ ուտելու յեմ, — Յեզը շատ պող ու մողին արալ, բայց վորդի՛, մենակ ի՛նչ դեր անիլ ջանալարին, կոխեց կերա՛լ...

— Հա՛խն եր, հա՛խն եր, խի՞ յեր շաշութին անըմ բացականջեցին իրար խառնվող ձայները։

Չատին յերբ վոր վերջացրեց, բոլորը խելամաղ լինելով, բացականչեցին.—

— Խըվա՛յ, ես եր առակ հա՛...

— Խվայ ասելուց զադ չի դուրս գալ, լսեցեք, կտրեց Չատին,— դուք բող յեղանն եք մեղադրում ու շաշ ասում, ամա դուք նրանից պակաս չեք, նրանից բեթար եք։

Տիրեց խորին լուռթյուն, վորպիսի լըռությունը Չատին չարժեց հետեյալ խոսքերով.—

— Ա՛յ ասպերտինք, թե սերով կլեք ու մինդ մնի քամակ կպահեք, իրար չեք մատնիլ, չեք խարվիլ, ձեզ՝ ոչով չի կարալ վնաս տա. թե՛ չե, հակառակը կանեք, իրար քամակից կփախչեք, դուք ել բող յեղան որը կընկնեք.

— Չատինի բերած առակները ցնցեցին իր ունկնդիրներին, թողնելով նրանց վրա խորը և անջնջելի հետքեր... Ելի տիրեց Աղամա խորը լուռթյուն, բոլորն ել գլուխները քաշ արին ու մտքների տունն ընկած՝ աչքները մեխել էին դեպի հառաջ և կարծես զորացած լինեցին։ Չատին ել եր լուել։

Բազմական լուռթյունից հետ, Խոստանց Սարգիսը, վոր մի տարոք մարդ էր, բոլորովին անկեղծ և մանկական արդությամբ դարձավ Չատինին.

— Ա, ա՛ Չատ, խի՛ չես դալի մժա վարթապետ դառնում. եդ հու մի վարթապետի քարոզ եր։

— Շա՛շ հայ. հենց պիպոզ դենքը դնիլ գլխներիս, վոր վարթապետ լինեք,— պատասխանեց Չատին հպարտորեն։

— Երնակ ընդո՛ւր, վոր ես խրատնին ընդաճումը կպահի,— նկատեց Ակոփը։

— Ե՛դ եմ ասում, ե՛.— իսկույն ավելացրեց Չատին,— բանը լսելը չի. բանը մտքումը պահելն ու կատարելն ա։

— Ես իմ աստոծը, հախն ասեց,— նկատեց Անդերյասը։

— Ես հմի, ծեր եդ խոսելուն նշանակութիւն չեմ տալի,— ընդհատեց Հանեսը, վոր մինչև այժմ ջվալի վրա նստած եր խորին լուռթյամբ և ուշադրությամբ

լսում եր բոլորին, — հունարն ըստի խոսելը չի, հունարը կեղամի՛ջում խոսելն ա:

— Իմ ասիլն ել ա ե՛ղ, ե՛, — նորից վրա բերեց Չատին ու տեղից վեր կացավ: Նրան հետևեցին բոլորը: Միայն տանը, Հանեսը մնաց իր ընտանիքով:

— Ե՛րվի նրա սիրտը, մոտենալով յուր մարդին, ասեց Խաթունը, վոր բոլոր ժամանակ ձեռը կրծքին սինն ի վեր կանգնած եր՝ ի նշան հարգանքի և խոնարհության:

— Արի միքիչ նհար արա, ա՛յ մարդ. իրիկվանից դեսն ա սո՛ված չե՞ս բա: Նրա քաչալ դլուխը թաղեմ, հացներս գլխներիս հարամեց:

Հանեսը վռչինչ չապտախառնեց. նա մեքենայորեն կատարեց կնոջ խնդիրը, մոտեցավ ոջախին և նստեց: Կինը մարդու առաջը դրեց նույն խորոված դետնախնձորները, միքանի գլուխ սոխ, աղ, հաց և մի փարչջուր:

Հանեսն ընթրեց: Գիշերից բավական անցել եր. գյուղում վաղուց արդեն տիրել եր խորին լուռթյուն, վորպիսի լուռթյունը տիրեց. նաև այս անբախտ տանմեջ:

V1

ՔՅԱԳԵՈՒԴԱՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԸ ՍՈՒՂՅԻ ՅԱՆԸ, ՂԵԴՈՒՐ ՄԱԿԻՆ

Գղիբը Հանեսի տանից սինին առած, ուղղակի՝ գնաց Գոսի տղա՝ Սի տունը, վոր այդ ժամանակվա սուղյեն եր: Ստանձնելով այդ պաշտոնը, գյուղացիների ասած՝ Գոսի տղեն կաշին փոխեց: Անդրադետ լինելով, այլև չցանկանալով ուրիշի միջոցով, գոնե, ծանոթանալ չինական կանոնադրության հետ, Գոսի տղա Սին առաջնորդվում եր միայն յուր վայրենի կրճերով: Կլպել աղքատներին, ուտել կծոտողների հետ — ահա՛ նրա ամբողջ քաղաքականությունը: Եեվ այդ, սրնոք և ասել, նրան բավական աջողվում եր, պատճառ, վոր գյուղի հին մարդիկը բոլորը նրա խելքին եյին, իսկ նորերի, նոր սերնդի մեջ սակավաթիվ եյին այն յերիտասարդները, վորոնք, գյուղացիների ասած, կարողանում եյին ջոկել իրանց խերն ու չաւը: Գրեզոսի տղա Հանեսն, ահա այդ

վերջին տեսակ յերիտասարդներինքն եր: Այդ յերիտասարդը, յուր նման մի քանիսի հետ ընկած ամենեւին չէր խոնարհվում գյուղի հարուստների առաջ և, հակառակի պես, միշտ հաշիվ եր պահանջում նրանց դործունեյությունների մասին: Պահանջում եր, վոր որենքի սահմաններից դուրս չգան նրանք, վորով պաշտպանած կլինեյին և՛ չքավոր անզոր դասին: Այդ բանն, իհարկե, հարուստներին դուր չէր գալիս. ըստ վորում, վերջիններս դուռ մարդիկ չեյին... Հենց այս եր պատճառը, վոր սրանք տեղի, թե անտեղի հալածանքներ եյին բարձրացնում Հանեսի դեմ, վորպեսզի կարողանային մի կերպ նրա ձայնը խեղդել: Բայց Հանեսն ել, նրանց քու բախտից, այն տեսակ տղերանցից չէր, վոր հալածանքի կամ նեղությունների առաջ գլուխ խոնարհեցներ. ընդհակառակն, այս յերիտասարդի մեջ՝ ընդդիմադրության ույժն ավելի ևս սաստականում եր, յերբ նրան սկսում եյին հալածել... չեյին իմանում ի՞նչ անեն հարուստները: Նրանք սարսափելով տեսնում եյին, թե ինչպես Հանեսի մտքերը դեռահաս յերիտասարդների մտածությունների, դատողությունների առարկա դառնալով, ընդլայնում են իրենց շրջանը՝ նորանոր կուսակիցներ գտնելով: Նրանք, դողալով, զգում եյին, վոր շատ ել հեռի չի այն օրը, յերբ իրենք հալածվելու յեն հրապարակից՝ թողնելով նրան ավելի ազնիվ մարդկանց համար: Այս վերջին մտածությունն եր, վոր, ստիպում եր հարուստներին, որհասական կույի մեջ մտնելով, ամեն միջոց գործ դնել Հանեսի դեմ՝ նրանով ամբոխի և որենքի ձայնը խեղդելու համար: Բարդավող հանգամանքներն ստիպեցին սուղյին՝ խորհրդի կանչել յուր մեղսակիցներին: Գլորին Հանեսի տունն ուղարկեալց հետո, գյուղի իշխաններից յերկուսը՝ Ռաքելն ու Արզմանը, վորոնց խորհրդից սուղյին դուրս գալ չէր իմանում— հրավիրվեցին սուղյի ընդունարանը:

— Հը՞. գլորին դարգեցի՞ր,— հարցրեց սուղյին Ռաքելը՝ ներս մտնելուն պես:

— Հա,— պատասխանեց նա:

— Շատ լավ ես թրել. եղ չաղալ շան տղին պետք տ

խեղդած՝ ես կեղը շատ ա զմընդորում դա, — ավելացրեց Ռաքելը:

— Տեսնանք, — տխուր ձայնով պատասխանեց սուղյեն...

— Ի՞նչ տեսնանք. դենա վեց արասին կառնի ելի...

— Առնելը կառնի, դու ասա դրանից ուրիշ բան չդուրս դա...

— Ինչ դի դուրս դալ, ի՞նչ. մարդ հու չի մեռնելու վա՛յն... դու հլե վաղի վախլուկն ես լել՝ յես չիմանալի՞ս, — ավելացրեց Ռաքելը:

— Ռաքել, — հանդարտ սկսեց սուղյեն, — Հանեսը տաղ արած վեց արասի տվողը չի. գիդըմ չե՞ս նրա խասյաթը:

— Մեղավերը դո՛ւ յես. խի՞ յես իրես ավել, վոր տհե՛լ յեն անըմ:

— Ա, դու եղ խի՞ յես տհե շաշ. ի՞նչ եմ արել. յես հու սվրցրել չեմ՝ վոր ինձ դեմ բուռնտ անեն:

— Բա ո՞վ ա սըվրցրել, — զարմացմամբ հարցրեց Ռաքելը:

— Ժամանակը:

— Վո՞նց:

— Ենա նհե՛նց: Տենըմ չե՞ս աշխարհս ուռտուղ ա դառել. չիմ ել զանկոնդար են դառել. մի ըրրոցի յերեխին ել կարըմ չես խոսցընես: Հե՛յ գիդի աթալար հա՛. ընդո՛ւր ա ասել թե՛ ճամեն բան ժամանակին ա մտիկ տալի, ժամանակը վոչինչ բանի չի մտիկ տալի», — ասեց սուղյեն՝ ճնշված, անորոշ, բայց ծանր մտքի տակ:

— Բա մհի ասիլդ ի՞նչ ա, — հարցրեց տարակուսանքով:

— Ի՞նչ դի լիլ. ե՛ն ա, ինչվոր կա, — պատասխանեց սուղյեն, ինքն ել չիմանալով՝ ինչ ե ասում:

Այս խոսքերի վրա տիրեց չռություն և շուտով ընդհատվեց դռանը շան հաջոցով:

— Գզիրն ա ելի, — ասեց սուղյեն, — տեսա ի՞նչ խաբար ա բերըմ:

— Ա՛յե՛. երնակ տամ ինձ ցհաննամն իք ու են շան տղի կուշտը չիք դրկել, — գունատված ու վրդովված ասեց գզիրն ու սինին թախտին դրեց:

— Եղա սիրին դուրս ես քաշել, տո քաշալ. — ել ի՞նչ
ես ուզում վոր, — ինքնաբավականությամբ, ժպիտը բե-
րանին, նկատեց Ռաֆելը:

Վա՛յ են դուրս քաշելուն... գլուխս ենքան թակել
եմ տվել, վոր դարադ ա դառել, — ընկճված կերպով
հայտնեց գլխի:

— Խի՞, — միանգամից միասին հարցրին բոլորը:

Գլխիը նույնությամբ պատմեց այն բոլորն, ինչվոր
պատահել էր յուր հետ:

Նորից տիրեց լուսթյուն և ընդհատվեց սուղյի խոս-
քերով:

— Յես ասում չի, վոր բան ա դուրս դալո՞ւ, — ասեց
նա, նայելով Ռաֆելին: Ռաֆելը գլուխը քաշ գցեց. կար-
ծես, թե մի ուրիշ բանի վրա յեր մտածում և չեր իմա-
նում, թե ինչ է ասում իրեն՝ սուղյին: Սուղյին շարու-
նակեց: —

— Ա՛սա յե՞. ընչի մհար եր դալմադալ անում:

— Եսի՞մ, ասմա՞ յես մի լուծ յեղն ունմ... վոր-
դի ել լի, կպահեմ, ո՞ւր եմ ճապկուտը տանում. մենի
թե՛ ճիւղնիչից տեղ վեր ունիլիս ի՛նձ խի չեն հար-
ցրել...»:

Այս վերջին, իրր հանդուգն, խոսքերը սաստիկ
հուզեցին ինչպես սուղյին, այնպես ել Ռաֆելին:

— Ինչվոր հայիսի կա, դրանից պետք ա հանած, —
հանկարծ բարձրացնելով գլուխը, ժայթքեց Ռաֆելը, —
յեթե հանդարտ վեց արասին տված լլեր, դալմադալ չեր
լիլ, — ավելացրեց նա:

— Ձեզ մատաղ եմ, նրանից վոր գլխիս թակելու
հայիսիը չհանեք, յես ես կեղումն ել գզրութին չեմ անիլ.
առանց են ել, ծիք ա տվել մենդալս պուկել դո-
չիցս... — ասեց գլխին այրված սրտով:

— Մենդալդ պուկել ա՞, — զարմացմամբ հարցրին
բոլորը: Այա բոլորը խոսեցին, դատեցին, խորհեցին,
թե ինչ միջոցների դիմեն, վոր Հանեսի թշկոնը կտրեն
բոլորովին: Բավական ժամանակ անցած այդ խորհին,
դռանն ելի շան հաջոց լավեց:

— Աթո՛ւ, Աթո՛ւ, մի տես շանն ո՞վ ա հաջացնում ես
պես գիշերին:

— Մակին կլի, գիշըմ չե՞ս, — գուշակեց Ռաքելը։
Աթոն քանի մի բոպեյից յուր հետ ներս բերեց
Մակին։ Սա են Մակին եր, վորին Հանեսի տանը Չա-
տին ղլղուր անվանեց։ Հայտնի չէ, թե ինչպես եր վի-
րավորվում Մակին Չատինից, բայց այժմ նա յեկել եր
այստեղ Չատինի ասածները, կարծես, հաստատելու։
Մակին ներս մտնելով՝ բարևեց բոլորին և նստեց
Թախտի ծայրին։

— Հը՞. ա՛ Մա՛կ. խաբարից աթաբից ունե՞ս, թե
ելի դարդակ ես, — հարցրեց սուղյեն։

— Առանց խաբար չես կես գիշերին շաշ ե՞մ, վոր
ըստի դամ, — Թամրաքլի քիսեն գոռկից հանելով, պա-
տասխանեց Մակին։

— Բա ել խի՞ յես տաղ անըմ, ասա ե՛լի։

— Ա՛ ծեր տունը չինվի, մի թողեք քիչ ելա շունչ
առնեմ, վախըմ եք ասելու մնա՞։

Այս ասելով, Մակին մոտեցավ Թեթ բուխարուն և
մի մեծ պեծ դրավ չիբուխին ու յետ դարձավ յուր
սեղը։

Սուղյեն տեսնելով, վոր Մակնի բերանը դժվար ե
բայ չինում, գլորին աչքով արավ։ Գլորը խոսելու այդ
նշանին կամ յեղանակին վաղուց եր ծանոթ. նա դուրս
գնաց և իսկույն վերադարձավ մի շիշ ողի ձեռին։ Մա-
կին ողու հոտին ընկնելով, չլինքը թեքեց և յերբ չիշն
աչքովն ընկավ, իսկույն յերեսը շուռ տվեց, աշխատե-
լով իրեն անմեղ ձևացնել ողու չշի ներս բերելու վերա-
բերմամբ, կարծես, այդ առաջին անգամը լինե...
Բայց սովորությունն իրենը վերցրեց։ Մակին չկարո-
ղանալով իրեն զսպել, մի պինդ հազաց, կոկորդը
մաքրելու մտքով։

— Հահա՛, տե՛նըմ ես. բողաղը Թամղըմ ա։ Ա՛, մի
ածա յե՛ եդ արաղիցը, — նկատեց Արզմանը, յուր ժպտա-
խառն յերեսը դարձնելով Մակնի վրա։

— Դեն ա գի՛ղըմ ես, ե՛լի, — ծիծաղելով պատասխա-
նեց Մակին, չկարողանալով իրեն զսպել և մեկնելով
ձեռը, առավ ողու քաժակը։

— Խվա՛յ. լա՛փ դամարնիս ընկավ, — բացական-
չեց Մակին՝ ողին կուլ տալուց հետո։

— Ողին Մակինի աչքերը կալալ և մի առ մի պատմեց այն բոլորը, ինչ վոր տեսել ու լսել եր Հանեսի տանը: Կամենալով ավելի ևս դրդուել սուղյի ու քյադխուղանների բարկությունը Չատնի վրա, ինչ զրպարտանքներ ասես, հնարեց ու ավելացրեց:

— Դու Հեպինի տղին մտիկ արա, հլա աստվածդ կսիրես,— Չատինի հասցեյին ուղղելով, ասաց Արզմանը,— անջադ—անջադ հաց ու ջուր ա լել, ուղլում ա, թե գլխին հարամենք: Մի ասող լի թե՛ տո Չլդերի տղա, քու սինին հու խլող չկա, քո՛ւ ինչ գործն ա, վոր Հանեսի աստվակատն ես դառնում, խի՞ չես դինջ, քու հալոքը մնում: Դե՛, դե՛: Դե ասում են թե՛ Արզմանի թուր փխ մարդ ա. ա՛յ, դե սրան փխութիւնն ի՞նչ անի,— վրդովված նկատում եր նա:

— Դրա դարմանը գիտլմ՞ ե՞ս ինչ ա: Դրա դարմանն ե՛ն ա, վոր տվարիցը խուկ տաս թուքին տաս, դնա հա՛ ջանը դնջանա. մի պատառ հաց ու ջուր ա ըլել դե՛յին, լեղուն երգնացել ա,— ավելացրեց նա:

— Յես իմ աստոծը՝ արժանն ե՛դ ա, վոր ասում ա Արզմանը,— վրա բերեց գլխրը:

— Խի՞, մթամ նրա հերն իմ հորիցը լավ մարդ ա, վոր իմ տանը մի կատու չկա, թե մուկը բռնի, նրա դռանը գոմեչը տոլնդում ա ու վոլնդում,— ասեց Մակին, հավանություն տալով Արզմանի խոսքերին:

— Վա՛յ, յես շան տղա լեմ, թե դրան հենց որը չդցեմ, վոր ելի Հախում փախչի,— ասեց սուղյեն:

— Հա՛խն ա,— հավանություն տվին ամենքը:

Մակինի յերեսին առանձնապես կարելի յեր կարդալ նրա անմաքուր սրտի ուրախությունը:

— Մարդ չա՞տ եր հվաքվել,— շարունակեց հարցնել սուղյեն:

— Տաս, տասնուվեց մարդ կլեյին:

— Մտիկ արեք, աստված կսիրեք, ենա՛ ասա՛ սող կեղն ընդի յա լել ու պրծիւր ելի,— նկատեց սուղյեն:

— Այ ե՛. են չաղալներին ել դու մարդ ես հալվը՞մ,— նկատեց Ռաքելը՝ հեղնորեն.— բա չես լսե՞լ, վոր ասել են թե՛ հարիւր աղոս՛վին՝ մի պարսոթի քա՞ր,— ավելացրեց նա, հանգստացնելով սուղյին:

— Վա՛յ ե՛ր. են խու կյորտերին մի քար դցես, թե
չե, ջրի տակն են անելու, — ամենայնքեց մյուսը, — Ձատի-
նինը լիզուն ա, ամա Հանեսը չարփ շան տղա յա. առաջ
պետք ա Հանեսի աչքը վխծրած, յետո նրանը. դրանը վոր
վխծնենք, Ձատին վոչինչ, կհաչի, կհաչի ու տազ կա-
նի:

— Ես ել եմ տհն գիտում, — հավանություն տվեց
սուղյին:

— Բա հմի ուղում եք ի՞նչ անեք, — մեջ ընկավ գղիբը:

— Ինչվոր կանենք, դու յեւ կտենաս, սրանով վերջ
դրեց սուղյին խոսակցությանը:

VII

ՍԻ ՅՈՒՅՑ. — ՍՈՒՂՅԻ ՅԱՆ ՅԵՐԿՐՈՐԴ ԺՈՂՈՎԻ
ՎՃԻՌՆԵՐԸ. — ՄԱԼԱՔԻ ՊԱՆԱՎԸ

Սուղյին ու գլխավոր քյաղխուղաները Մակինի մոտ
ամեն բան չեյին ասում. վախում եյին խարարն այստե-
ղից ել մի ուրիշ տեղ տանի: Այս եր պատճառը, վոր
նրան ամենից շուտ դուրս ուղարկեցին: Այդ ժողովում
վճռվեց մյուս որր փողերը Հավաքել և մի առժամա-
նակ ձխալխի ռիմին մտիկ տալ: Նրանք լավ եյին իմա-
նում, վոր ամբոխի գրգռված ժամանակ պետք և լռել
մի առժամանակ և չպիտի հակառակ գնալ վերջինս
կամքին, վորովհետև կարող և սաստիկ փոթորիկ բարձ-
րանալ: Մյուս որը, ճաշից հետո, յերբ վարատեղից
վերադարձան բոլորը, գյուղամիջում մեծ իրարանցում
ու մեծ բաղմություն հավաքվեց: Սուղյի տունը գյու-
ղամիջից շատ մոտ եր, այնպես վոր, նա կարող եր յուր
սրահի տակից լսել, թե ի՞նչ են խոսում այնտեղ:

— Մեզանից ոչով բանի խաբար չի:

— Մեզ ի՞նչ հարկավեր ա լեսնիչից փողով տե՛ղ
վեկալնել. մեր ապրանքը վո՛րն ա, վոր փողով պա-
հենք. ամենքս մի լյուծ խարի ա վորդի լի՛ կպահենք:
Իրանք քյաղխուղաներըն ու սուղյին, իրեք-չորս մարդ
գնացել են իրանց անմանե յեսնիչից տեղ վեկալել ու յե-
կել փողը մեզանից ուղը՞մ: Գլխներս ձի՛ ա քացի տվել,
վոր նրանց ապրանքն արածի փողը մե՛նք տա՞նք: Են

վաղի ասածը չլի, «Բաղը մտնի Հայրապետը, ջարձեն քաշի Կարապետը»։ Են ո՞վ ա առանց մեղ հըրցնիլու՝ մեղ մհար լեսնիչից տեղ վեկալել։ Նրա հոր ե՞... (Կոտլտ հայհոյանքներ)։ Են խի՞ յեն տապ արել, խի՞ չեն մեյդան դուրս գալի,—Հուզված դռնում եր ամբոխը կիսոված։

Ամբոխից հեռի, տարակուսված, մի քարի վրա նստած եր Մակին։ Եւր ցավը մոռացած, խաբարի յեր յեկել։ Նա յեկել եր ավելի մոտականց լսելու, թե ո՞վ ինչ ե խոսում, վոր յերեկոյան ել ողի խմի։ Վո՛չ դատաւորը ե վոչ քյադխուդաներից մինը չհամարձակվեցին այդ որը դուղամեջ դուրս գալ, վորովհետեւ ամբոխը կատաղած եր։ Արդարեւ, սարսափելի յե ամբոխի ձայնը, յերր նա միահամուռ ե բարձրանում։ Նրա՝ այդ ձայնի առաջ՝ հաղվադուտ քաջասիրտ մարդն անգամ դուղում, սոսկում ե... դա մի փրփրած հորձանք ե, վորի առաջից առյուծն ել ե փախչում։

— Քյասիրի սինլն խի՞ յեն դուրս քաշըմ. ընչո՞վ ա մեղավոր եղ խեղճ նաչարը,—չարունակեց վորոտալ ամբոխը,—թե նա տալու յա՛, մենք ե՛լ ենք տալու. թե մենք տալու չե՛նք, նա՛ խի դի տալ։ Անաստված, անորենք շան տղեք «յալղըղա՛ղ» են դառել ու մեջներս բնկե՞ն։ Ի՞նչ ա լել. ինչ, տո նասրանի շան տղեք. քանի՞ մեղ քըրհիտակ անեք, Հասան խանի տարին հու չի՛...։

Ամբոխն այսպես խոսեց, խոսեց ու ցրվեց, վորից հետո, պինդ մթանը միայն նույն քյադխուդաները ժողովվեցին սուղյի մոտ։

— Բա յես ասըմ չի, վոր բան ա դուրս գալու՞։ Սոր (այսոր) տեսա՞ք, են ինչ ին ասըմ,—գարձավ սուղյեն քյադխուդաներին։

— Հա՛. իրանց— իրանց խոսեցին ու ցրվեցին, ի՞նչ լչավ,—պատասխանեց Ռաքելը, աշխատելով սուղյի առաջ նսեմացնել ամբոխի ձայնի նշանակութունը։

— Բա խի՞ չիլ դուս գալի ու մի պատասխան տալի, վոր տհե յես ասըմ— նկատեց սուղյեն։

— Յես իմ կեղամեջ դուրս գալու վախար գիտըմ չե՞մ. դուս ի յեկել՝ գլուխս թա՞կիլ տվել։

— Ե՛դ եմ տօրմ ե՛ր, — վրա բերեց սուղյեն՝ կամե-
նալով յուր խոսքին ավելի ուշտ տալ:

— Ա՛րա խի՞ յես քեզ կորցրել, ի՞նչ ա լել վոր. կե-
ղքոնց փեշակն ա, կխո՛սեն, կխո՛սեն ու տազ կանեն:
Խալխի լեզուն հու կտրի՛լու չես. բա ասըմ ես ըսկի
խոսեն վո՛չ, — յուր կողմից, նեղացած սուղյի վա, պա-
տասխանեց Ռաքելը՝ մի կողմից վախենալով սուղյի
մաքի երերումից: Սուղյեն դուրսը քաշ դցեց՝ կամե-
նալով ցույց տալ դրանով, թե Ռաքելի ասածները իր
գլխում չեն նստում:

— Իմ գիդալով եդ փողերի հվաքիլը պետք ա թո-
ղած մինչև նոր խարջի գալը. նոր խարջը վոր կգայ,
դա՛թ կտանք նրա հետ. են ժամանակ ո՛վ ինչ կիմանա,
տազարա՛ծ կհավաքենք, — ասեց սուղյեն՝ վերջին հնա-
րը դառած մարդի յեղանակով:

— Յես իմ աստոծը, դյուռն ե՛դ ա, վոր սուղյեն
դտավ, — վրա բերեց Արզմանը:

— Շա՛շ Արզման, — դարձավ նրան Ռաքելը, — վո՛նց
ես դաթ տալու. ամեն մարդի խարջը մալըմ չի՞:

— Շաշը դո՛ւ յես. յասավուլին մի մա՛նեթ եմ տա-
լի, քամակը կտրել տալի. մգյար ժամանակ եմ տալի,
վոր ասի «եդ ի՞նչ փող ա՞»: Ռաքելը լոնց, խելքին մոտ
համարելով այս միջոցը: Այսպիսով վճռվեց արոտա-
դինը խառնել դարձան հարկի հետ: Այժմ ուրիշ հարց
ծագեց:

— Բա են սինին ինչ անենք, — հարցրեց Ռաքելը:

— Նրա սինին յետ եմ տալու, — պատասխանեց սուղ-
յեն:

— Յետ ես տալի, վոր վտար Վիրի նարդըվանին
դնի՞:

— Խի՞, — հարցրեց սուղյեն:

— Խի թե վո՞րն ա. բա ասիլ չի, թե վխծա՞ն:

— Սինին յե՛դ եմ տալի, ամա ուրիշ դռնով քսան
սինու դին եմ հանելու նրա ջանից:

— Ի՞նչ դես անիլ, — հետաքրքրությամբ հարցրեց
Ռաքելը:

— Գիդըմ չե՞ս:

— Չե՛ս:

— Նրա են մի լուծ յեղը թուրքին եմ տալի (այսինքն՝ ավաղակ թուրքին), վոր դնա՝ ձեռնուլտոր տափեցը կտրվի:

— Վո՞նց:

— Նհենց, մեր տավարածին պահ կտամ թե՛ տավարեցը ջոկի թուրքի աղաքն արա, թող տանի:

— Եդ ա զայդեն դուել, հա՛, — հիացած բացականչեց Արզմանը:

— Վա՛յյե... յես քու արեին մատաղ, սուլդյա ջան. եդ ես սրտիցս ճյուր խմժը՛, հա՛... են ա ասա՝ հայիփս հանիլ դեմ ե՛լի: Բա՛. պրծեցեղ եմ, վոր հենց յի, խոսքս տափը չընկնի, ծեր արեին մատաղ, — ավելացրեց գղիբը:

Սուդյեն վոչինչ չպատասխանեց: Տիրեց լուծ-թյուն, վոր ընդհատվեց սուլդյի հետևյալ խոսքերով:

— Յեփվոր խալիսը մի խոսքի յեն դառել, պետք ա նրանց հախիցը կենտ-կենտ յեկած: Հանեսի ու Չատնի աչքը, վոր փիծըրկ՛նք, մնացածները փախչելու յեն նրանց քամակից:

— Տհե՛յա, — հավանություն տվեց Ռաքելը:

— Աթո՛, — հանկարծ դարձավ սուդյեն գղրին, — եդուց՝ ըրիկնադեմին Մաչաքի պառավին ինձ մոտ կանչի:

— Լավ, — պատասխանեց գղիբը:

Նշանակված որը Մալաքի պառավը սուլդյի մոտ յեկավ: Վերջինս սինին պառավին տվեց ու ասեց:

— Ա՛ պառավ, ես սինին կտանես, մթնով կտաս Գոսականց Հանեսին ու կասես՝ սուլդյեն ասեց թե՛ են գղիբը նըհախ ա բիարուչութին արել: Յես նրան ասել չի, վոր տհե անի. յես նրան ասել ի՛ վոր փող չունենա, յետ արի. հալբաթ նրանք ել խալիսի հետ. դե՛հ, բա՛ն ա, պատուհել ա. ասա՛ նեղանա վոչ:

Պառավը նշանակած ժամանակին դնաց Հանեսի տուն: Պաթունը, կրկին տեսնելով յուր հարսանիքի սինին, շատ ուրախացավ, միայն թե՛ այդ ուրախությունը բառերով չարտահայտեց:

— Ախի, Պաթուն ջան, — կեղծ ցավակցական ձայնով սկսեց Մալաքի պառավը, — սուլդյեն սինիդ յետ ա

դրկել ու ասել թե՛ գղերն իմ ասածը լավ չի հասկացել, յեկել ա ըտի բիարուչութին սարքել, սինին յեղառեք, հալրաթ դուք ել խալխի հետ՝ մի որ եղ փողը կտաք:

Պաթուհը վռչինչ չպատասխանեց: Պառաւն ինչ հարցներ ել վոր առաջարկեց, բոլորն ել անպատասխան մնացին: Տեսնելով այս, բարի գիշեր ասեց նա, ու, դուրս դնաց:

Պառավի գնալուց հետո, Չատինի հետ Հանեսը ներս մտաւ: Մինու վերադարձնելը հաղթության նշան համարելով՝ մեծ ուրախություն պատճառեց յերկու սրտակիցներին: Պաթուհը նրանց համար ընթրիք պատրաստեց և մոտները քրեղանով գինի դրեց: Չատին ու Հանեսը խմեցին գինուց ու խոսեցին, դատեցին...

Նրանց խոսակցության նյութը գյուղի վերաբերյալ հարցեր էյին: Մյուս որը ձայն ընկաւ, թե՛ Հանեսի սինին վերադարձրին, և քյասիրների մեջ տիրեց մեծ ուրախություն, պատճառ՝ սա առաջին անգամն էր, վոր նրանք հաղթությունը տանում էյին: Բայց խեղճերը չէյին իմանում, վոր սինու վերադարձնելը միայն մի խաղ էր նրանց քնացնելու համար:

VIII

ՆԱՆԵՍԻ ՅԵՋՆԵՐԸ. — ՅԵՐԿՈՒ ԱՆՇԱՆՈՅՆԵՐԸ

Մինու վերադարձնելուց հետո անցան ամիսներ... Գարնան սկզբներում, յերբ դեռ գյուղի դաշտային պարապմունքները նոր էյին սկսվում, Հանեսն, ըստ գյուղի սովորության, յուր մի լուծ յեղը գուղի նախրի հետ արավ, բայց չանցած յերկու շաբաթ, մի յերեկո, տավարածն անտառից յեկաւ տուն և հայտնեց Հանեսին, թե նրա յեղնիքը «կան վոջ»: Հանեսի սիրտը փորն ընկաւ:

— Ա՛հա, եղ ի՞նչ ես ասում, լբլբալով— ձեռնուփտը դող ընկած, դռուց տավարածի վրա Հանեսը. չեբ ուզում հավատալ յուր ականջներին, — վո՛նց թե «կան վոջ» դրա հրմար կմորթեմ քեզ. դըրուստն ասա, յեղնիքը վո՞րդի յեն...

— Յես ի՛նչ մեղավոր եմ, Հանես ապի. քու յեղնի-

քրն ել խալիսի ուլախի հետ ըրած ըմին. յես խու քու յեզ-
նաց հազվիցը փոնած ման չի դի գալ: Ըռվլտանց եր-
դնացի, թե տվարի աղաքը յետ տամ, ըկանեցի ու տե-
հա, վոր չկան. մա'նեկա, մա'նեկա, չգթա, յեկա, վոր
քե իմաց տամ:

— Աղա', աչքդ կհանեմ, դրուստն ասա. բա հլե կյո-
ղի աչքն իմ յե'դնանցը տեհա'վ, — չփոթված ու զայրա-
ցած հարցնում եր Հանեսը:

— Դե յես հու գյողի հետ չեմ լեզ, եսի'մ:

— Տե'նըմ ես դո'ւ, ի'նչ թե յեզնիքս թուրքին տը-
վի'ն, — դողդողալով ասում եր Հանեսն ու ծնկներին
թակում. և նա այնքան համոզված եր՝ թուրքին (ավա-
զակ թուրքին) տալում, վոր այլևս ավելորդ համարեց
գնալ փնտռել իր կորուստը, վորովհետեւ միանգամայն
տալարդյուն բան եր համարում այդ, քանի վոր, ճո'վ
դիտա՝ վո'ր թուրքին են տվել, ու վո'ր դոլի վրա յեն քը-
չեք — ասում եր նա: Ճարահատ, Հանեսը յուր սրտա-
կիցներին դանդատվում եր յեզնիքը թուրքին տալու
մասին և ախ ու վաչ անում:

— Վասիլ մի', Հանես, հալալ ապրանքը կորչիլ չի,
դուրս կգա, — մխիթարում եյին հարեանները: Բայց ի
դո'ւր եր նրանց մխիթարությունը, վորովհետեւ Հանե-
սը շատ լավ եր իմանում, վոր իր յեզնիքը համիտյան
կորան. և, յերբ մտածում եր, թե դարունն սկսվել ե և
ինքը յիզը չունի, վոր յուր ցավը քաչի, սիրտը սեւա-
նում (եր: Ձեռները ծոցումը՝ խեղճ Հանեսըն այնուամե-
նայնիվ ման եր դալիս ման՝ հարեան հայ ու թուրք
դյուղերն, ու, դատարկածեռն յետ գալի յուր տուն՝
հարին հաս Չատինի հետ միասին:

Յերկու հավատարիմները մի անդամ մեծ Խանլըխ-
յարից վերադառնում եյին տուն, Յերեան տանող խը-
ճուղով: Արեգակը վաղուց եր մայր մտել: Եռտով հա-
րավային ջինջ ու կապուտակ յերկինքը ծածկվեց ան-
համար աստղերով, վորոնք իրենց փայլով, կարծես,
մրցում եյին իրար հետ: Աչքերը դեպի յերկինք բար-
ձրացնելիս մարդիս հոգին փառավորվում եր: Այդ
փերն եր: Ներքեը չըջակայքը՝ զարդարված հարավա-
յին բուսականության հարստությամբ, խոսում եյին

Նրա սրտի ու յերևակայության հետ։ Ողբ քաղցրացած
դարձան առաջին ծաղիկների բուրմունքներով, քաղցր
նինջ եր բերում... Աչքդ դեռ, դեն ամեկիս՝ տեսնում
եյիր հրաշակերտ խորթուրթություններ, բարձրու-
թյուններ, վորոնք, սակայն, համեստության չափից
յերբեք չեյին անցնում։ Ճանապարհից կարելի չեր տես-
նել կարմիր քարի ուսերը, վորոնք սեխն եյին տալիս։
Այդ տեղից, վորպես նաև մոտակա տեղերից, լսվում
եյին «Մահակի» ձայնը, վորն ամեն մի վեր լելով,
մարդուս սիրտը շարժելով, քամ եր տանում Առանց
այս թռչնի ձայնի սկսած դարունը դարուն չի։ Հիշե-
լով յուր դառն անցյալը՝ մարդն ավելի ևս եր սիրում
դիշերային այդ բոպեն՝ պինդ կապվելով նրա հետ։

Բայց ահա գիշերային այդ հարստությունը, նրա
տյգ վսեմ փառքին՝ մի դարդ ևս ավելացավ, յերբ ըսկ-
սեցին յերծաթին տալ բարձրությունների կատարները։
Այդ արդեն նշան եր, թե լուսինը շուտով դուրս ե գա-
լու, այն ել՝ լրի՛վ... գիշերային այդ հրաշալիքը,
լրացնելով պակասը, ավելի ևս վսեմացրեց գիշերային
կախարդությունը, հաղորդելով նրան մի գույն, մի
հատկություն, վոր միայն զգալ կարելի չե, բայց
վռչ յերբեք նկարագրել։

Մի այտպիսի գիշեր չեր կարող և չազդել մեր այն
յերկու սրտակիցների վրա, փոխելով նրանց հոգու տը-
րամադրությունը, հեռացնելով նրանց առժամանակ
աշխարհային հոգսերից...

Արդարև, Հանեսն ու Չատին, մոռացած յեղնե-
րին, խոսում եյին յերիտասարդության ժամերում—
այնպիսի գիշերներն իրենց բռնած լավ ու վատ գործե-
րի մասին...

Բազմաթիվ անցած հիշողությունների վրա կանդ
առնելով, նրանք անցան Դրդեմլանն ու անցան Չախ-
մախլի դաշտը։ Սրտակիցներն իրար հետ կամաց-կա-
մաց եյին խոսում, կարծես, չկամենալով վրդովել բնու-
թյան հանդիսավոր խաղաղությունը... Նրանք նկատե-
ցին, վոր իրենց առաջին յերկու «ղրալթու յա գնրմ»։
Այդ անձանոթները մեծ մոտամբ լուռ եյին ընթանում

նրանք միայն՝ յերբեմն բարձրացնում, յերբեմն ցած-
րացնում ելին իրենց ձայները, այն ել՝ շատ թույլ կեր-
պով: Մի այդպիսի դեպքում Չատինի ականջին հասավ
«Հանես» անունը:

— Յեա՛մա՛չ, — կամա՛ց ձեռն իր ընկերոջ բերա-
նին դնելով, Հանեսին կոնդապրեց Չատին:

— Եղ. դնացողներմը բան կա. տա՛գ աչա մի տե-
նանք — ավելացրեց Չատին, ուրախությունից ինչ ա-
նելը չիմանալով:

— Ճամփի տակն ընկի ու յետևիցս կամա՛ց արի, —
Հանեսին հրամայեց Չատին և Հանեսի հետ դուգահե-
ռալար, բալականին միջոց տված իրարից, այնքան
առաջ դնացին, մինչև հավասարվեցին այն անծանոթ-
ներին և յսեյին. —

— Շատ ել ըստրի Խանլիար ա դնացել, են ո՛վ տի
նրան ասիլ թե՛ թուրքի առին ա», — ասաց անծանոթ-
ներից մինը յուր զրույցընկերին:

— Աշխարհիս դլտուրը չա՛տ. մինը դուրս կգա ու
կասի ելի, — պատասխանեց ընկերը:

— Հանե՛ս, կամա՛ց, — չնջաց Չատին, — ե՛ն քո՛ւ
յեղնանց մատին են խոսում. չասի՞ թե հալալ ապրան-
քը կորչիլ չի:

— Սո՛ւս, մի տենանք ե՛լ ինչ են ասում, քու հերը
լիս դառնա, — նույն ձայնով խնդրեց Հանեսը և լո՛ւս
տկանջ դրին:

— Հանեսը մենակ ա դնացե՛լ, — հարցրեց անծա-
նոթներից յերկրորդը:

— Ասում են Գոսակի տղա Չատին եյա հետը:

— Ա՛խ. երնակ տամ՝ մի ըստի դուրս գա, — վը-
րարերեց առաջինը, — մի ասող լի, տո՛, քո՛ւ ինչ բանն
ա դնացել, վոր Հանեսի հետ չոլերն ես ընկել, քու յեղը
հու թուրքին չեն տվել, — ավելացրեց նա Չատինի հա-
ցեյին:

— Լը՛սե՛ցի՛ր, Հանե՛ս: Դրանք վո՛րդյան են գի-
դում, թե քու յեղնիքը թուրքին են տվել, — նկատեց
Չատին:

— Ա՛ Չատ, ճնաչում չե՞ս դրանց:

— Խի՞, մթամ դու ձեներնիցը ճնաչում չե՞ս:

— Հա՛, հա՛, ըսկի գիտըմ ե՞ն, վոր բռնվել են:

— Հարա՞:

Յա՛վաշ: Ա՛ Զատ, մի թող ելի անդամ դնենք:

Այնուհետև, Զատին ու Հանեսն ինչքան ականջ դրին, ել յեղների մասին ալլեա վոչինչ չլսեցին, վորովհետև այն կասկածավորները խոսքները փոխեցին, չվերադառնալով նախկին նյութին:

— Ա՛ Զատ, ի՛րես դուրս գա՞նք, թե չե:

— Իրես ես դուրս գալի, թե քեզ սպանել տա՞ս. ձեռիդ թվանք ունե՞ս, վոր իրես դուրս գաս—ավելացրեց Զատին: Ճանաչելուց հետ, այդ կասկածավորներին հետևելն ավելորդ համարվեց, ո՛ւր մնաց թե վտանգավոր համարելով՝ Զատին ու Հանեսը վճռեցին, թողնելով նրանց, շուտով գյուղ վերադառնալ: Կասկածավորները ճանապարհից դուրս գալով, Չախմախլի գլխին, թեքվեցին Լալի գյուղի հանդի վրա...

IX

ԱՎԱՆԻ ՊԱՌԱՎՐ. — ՍՈՒՂԵԻ ՅԵՎ ՌԱԹԵԼԻ ԱՆՇԱՆԳՍՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կասկածավորները Հանեսի համադյուլդացիներն լային: Նրանցից մինը սուղյի, մյուսը՝ Ռաքելի նոքարն էր: Նրանք իրանց «աղենոնց» հրամանով դնացել եյին խանլըղլար, վոր թուրքին ասեն՝ յեղնիքը քչի, հեռացնի՝ «սորաղը մոտենըմ ա»:

Նոքարները Չախմախլի գլխին իրենց ճանապարհը թեև փոխեցին, վոր գյուղիցն իրանց լսող չլինի, չեմանալով, վոր արդեն կենտու պրպոքնըքու մոտերքն իրանց լսող է յեղել:

Հանեսն ու Զատին տուն հասան. նրանք արդեն իմանում եյին յեղները տանել տվողի տեղը. այժմ մընում եր միայն, այսպես ասած, իրավաբանորեն հաստատել իմացվածը: Սակայն հեշտ չե մի քյասիբի համար սուղյին՝ քյաղխուղի հետ միասին ամառկարա դող բռնել. դրա համար պետք եր ուժ ունենալ, վորից գուրկ եր Հանեսը, թեև սիրտ ուներ: Սուղյեն ու քյաղխուղեն խեղճ քյասիբի յեղները թուրքին տալուց հետո,

այնուհետև ել նրա յուրաքանչյուր քայլափոխն եյին դիտում. այդ եր պատճառը, վոր վերջինս տուն դառնալուն պես, Ավալի պառավին նրա մոտ ուղարկեցին, վոր՝ ինչպես կասկածանքներից հեռի կին, գնա իմանա, թե ճիշտ և արել և ինչ ե մտադիր անելու Հանեսը»:

— Բարրիկուն, Հանես ջան,— դողդոջուն ձայնով և կեղծ կարեկցությամբ սկսեց Ավալի պառավը՝ ներս մտնելով Հանեսի տունը,— յեղնիքդ դառ՞ր:

— Յեղնիքը կո՛րած են, վոր դանե՞մ,— լցված դայրույթով պատասխանեց Հանեսը և ավելացրեց՝ ճա՛խ»:

— Վրի՛. քե մատաղ, Հանես ջան, են վո՛ր սիրտը կրակն բնկածն ա դմիշ արել դողանալ տվել:

— Լավ մա՛րդը հու չի տված ըլիլ. փիսութինը փիս մարդից վեր ըլած կլի:

— Մթամ ասըմ նա ո՞վ արած լի, Հա՛նես ջան:

— Դե հմի ով ա՛րել ա, պատասխանն ել կտա,— պատասխանեց Հանեսը դիտակցորեն թազցնելով դադունիքը:

— Յանի ասըմ ես կեղիցն ըլի՛:

— Բա վո՞րդյան ա, բա հու ջհաննամիցը չի:

— Վրի՛. Հա՛նես ջան, եդ դայդի բանը կեղականը վո՛նց կանի:

— Ընդաճիս լսածին ել չհավատա՞մ:

— Իչն՞ ես լսել, Հա՛նես ջան,— շտապեց հարցնել պառավը, կարծելով, թե Հանեսը տեղն ասելու յե:

— Դե մհի ինչվոր լսել եմ, հալքաթ կրացվի, դու ել կիմանաս ե՛լի:

Չատի՞ն Հանեսի տանը ջնր այս խոսակցության ժամանակ. նա դուռդամուտքումն եր բաժանվել Հանեսիցն ու ուղղակի յուր տուն գնացել: Պառավի չափից դուրս հետաքրքրությունը Հանեսի մեջ կասկած ծնեցրեց, ուստի նա դադարեց պառավի հարցերին պատասխանելուց: Նկատելով այս, պառավը դուրս գնաց և յուր լսածը հաղորդեց սուդյին: Հանեսի այն խոսքը թե՛ «ընդաճիս լսածին ել չհավատա՞մ», սուդյին ու Ռաքելին մեծ անհանգստություն պատճառեց: Նրանք, գիշերով առանձնապես, ծառաներին իրար դցելով, սկսեցին հարց ու փորձ անել:

— Ճամփին և կամ որենումը ծես տենող հու չլա՞վ,
ա՛յ տղերք:

— Չե՛:

— Վո՞րդիով յեկաք:

— Ճալովը:

— Ճամփեննի՞, թե ճամփեցը դուրս:

— Ճամփեննի:

— Ճամփեննի՞:

— Հա՛:

— Չո՞ռ. տեղը գլխներուցդ կտրվել ե՞ր, վոր ճըմ-
փեննի ի՞ք դալի. խի՞ չի՞ք Դդեանա ուսովն անցկենըմ,
տո հարամդադենի. կյողը թաղավորական ճամփովը
ման կդա՞, — նախատեց Ռաքելը:

— Ադա՛, ծեր քամակիցն յեկող կա՞ր, — անհան-
դիստ հողով շտապեց հարցնել նաև սուռչինն:

— Վալլա՛հ, ըսկի յե՛դ չենք մտիկ արել, ի՛նչ ա-
սենք:

— Թու հա՛. մտիկ արեք դուք թե, աստված կսի-
րե՞ք... մի ասող լի՛ թե ես քնածներին ախր խի՞ յեք
ղրդըմ ե՛, — ինքն իրենց մեղադրելով, ասեց սուռչինն,
սաստիկ դժկամակորեն և սարսափած չարագուշակ
ապադայից:

— Ել ի՛նչ ասեմ. դե յենա ձեդ՝ քամակներիցդ ան-
դաճ դնող ա լել ե՛լի, — ավելացրեց նա:

— Ա՛դա, ճամփին դալիս յեղնանց մասին խոսք ու
ղբից բաց արի՞ք, — հարցրեց դատավորը, աշխատելով
յուր հողու համար մի խոսք գոնե վորսալ:

— Վալլա՛հ, մի տեղ ելա խոսցանք վոչ, մենակ
կենտու պըպոքնըքու մոտերը մի քանի խոսք ասեցինք:

— Խի յի՞ք ասըմ, ըսխներիդ կրակ եր ընկե՞լ. կրա-
ցի՞ք վոչ թե հլե մի սըհաթ ել ա բերաններըմդ տաք
ջուր պահե՞ք. բա ծեղ յես պահ չտվի, վոր ճամփին յեդ-
նանց մասին բա՛ն չխոսե՞ք: Հա՛յ հա՛րամ շան միս լի
ծեր կերածը, ա՛դա, բա հմանչըմ չե՞ք: Վա՛րչ. ի՛նչ
թե խոսք եք գողանալ տվել բերաններիցը՞դ: Դե՛հ. դե
քաչվե՛ցեք, կո՛րեք ըստիան, հենց կո՛րեք, վոր աչքս ել
ծեղ չտենա...

Ծառաները դուռները քաշ գցած, մինչ ուղում
եյին դուրս դնալ, սուղյեն կանգնացրեց.

— Աս'դա, մտիկ արեք. հընգերի, բանի հետ եդ
մասին բան չխոսաք. վոչ մի տեղ լեզուներդ ել ճոթ
չանեք, թե չե... — ավելացրեց նա, զգուշացնելով և
խեթվելով ծառաների վրա:

X

ԱՆՆԱՅՑ ԶԱՐԱԳՈՐԾՆԵՐԸ. ԱՍՐՈՒՄԻ ՏՐԱՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հանեսը վճռեց զավառապետին հայտնել և այդ
պատճառով խանդավառից վերադառնալու մյուս գիշերը
չատ վաղ, ուտելու պաշարը փեշումը դրած, դաշույնը
կապած, մի հաստ փայտ իւլ ձեռքին, դուրս յեկավ տա-
նից:

— Ե'հեյ — (այ ամուսին), ճամփներքին եհտիա-
թով կաց հա'. տներմ ես, վոր դյուշմաննիդ շատացել
են, — ասեց խաթունը, մինչև տան վերջին սահմանն ու-
ղեկցելով մարդին:

Հանեսը չպատասխանեց:

Գյուղից յերկու վերստաչափ հեռանալով, նա պա-
տահեց Աթաբեկանց Գրիգորին: Հանեսն իր մեջ ուրա-
խացավ իրեն ուղեկից դռներու համար: Գրիգորը մի-
ջակ հարստության տեր, միջահասակ, 30 տարեկանից
անց, առողջակազմ, յերբեմն հովվություն արած,
այժմ յերկրագործ, աշխատասեր ու քաջասիրտ տղա
յեր. սայլով սորեր եր տանում վաճառելու: Նա առանց
հրացանի սովորություն չուներ վոտը գյուղից դենը
դնելու, և միշտ յուր սիրած այնալլուն ուսից վեր չեր
դնում: Այս Գրիգորը սուղյի հեռավոր ազգականն եր:

— Բարրիդուն, ա' Քիք. ա'ռաջ բարի, եդ ո'ւր ես
դնում, — մոտենալով հարցրեց Հանեսը:

— Աղստափա, Հանես ջան. ես սուրբը տանում եմ
միքանի շահու տամ:

— Հա', լավ, ինչ կլի:

— Բա դո'ւ վո'րտի յես դնում, սհե գիշերով գշեր-
հանա:

— Յես ել եմ Աղստափա դնում:

— ԽՄՐ լի:

— Վա՛յնե՛. խեր բանն ինձպեսին կպատահի՞, ա՛ր Գի՛ք ջան:

Գրիգորի հետաքրքրությունը շարժվեց:

— Ա՛, չլինի՞ թե գանդատի, դատի յես դնում:

— Բա ինձ պես մարդը սորեն որն ընչի՞ համար կգնա Աղստափա, ա՛յ ախպե՛ր:

— Ձընի՞ թե գանդատդ յեղնանց մասին ա:

— Բա ի՞նչ ա:

— Ա, տենաս կեղականը թուրքին տվե՞ց, թե հլե թուրքն ինքը տարավ,—հարցրեց Գրիգորը:

— Վա՛յնե՛, ա՛ Գի՛ք ջան. բա եդ խի՞ յես տհե միա—միտ խոսում. լա՛վ, թուրքն ինքն իրան վո՛նց սիրտ կա—նի Աղբալա ուսիցն որը ճաշին յեղը խռիկ տա, տանի, մինչև կեղականի հարամ մատը մեջը չլինի:

— Բա մհի ո՞ւմ վրա յես կարծիքավոր:

— Տենանք, եսի՞մ հալրաթ մի բան դուրս կը դա՛ւր...

— Ա՛ յես դրանց անաստված ե՛...: Տենում ես դու՛ խեղճ քյասիրի ծեռն ու վոտը տափիցը վո՛նց կարեցի՞ն, —ավելացրեց Գրիգորը խղճահարվելով Հանեսի անյեչ դրության վրա: Յեղնանց մասին խոսալուց հետո, յերկ—սով սալլի յերկու կողմն ընկած, լուռ առաջ ելին դը—նում: Հին դյուղատեղի մուտքում, Ջրի ձորի յեզրում, սալլի մոտ ողում հանկարծ շարժվեցին տաղանակների ծայրեր: Այս բանն առաջին անգամ Գրիգորը նը—կատեց: Անծանոթները բոլորովին սալլի կողքին ե—լին: Գրիգորը վայրկյանապես պըպեց, վո՛ր լույսը դցի այդ անծանոթներին, վորոնք նրա մեջ սաստիկ կատկած հարուցին, բայց, այդ նրան չաջողվեց, վորով—հետև նրանք սալլի մյուս կողմն անցան: Հանեսը յետ նայեց տեսավ, վո՛ր յուր կողքին ինչվո՛ր մարդիկ են պոշպոշում, թվով յերկու հոգի:

— Ա՛ ի՞նչ մարդիկ եք,— վրա—վրա՛ հայերեն, թուրքերեն հարցրեց Հանեսն անծանոթներին:

Անծանոթները, դու մի՛ ասիլ թե՛ հենց այդ ձայ—

նին եյին սպասում, վորովհետեւ սաստիկ մթության մեջ նրանք չէին կարողանում ջոկել, թե այդ յերկարից վորն և Հանեսը: Հանեսն ինքն իրեն մատնեց: Նրա ձայնը դալուն պես, մի ահագին ծանր գալփաղան մեծ ուժով իջալ նրա դլխին: Այդ սոսկալի հարվածից հետո, սաստիկ արագությամբ իրար յետևից տեղացին մի քանի ուրիշ ավելի զորեղ հարվածներ, և Հանեսը, այն սարի պես մարդը փռվեց գետնին: Վերջին խոսքը, վոր նրա բերանից դուրս թռալ, այս եր՝

— Անամարդնի (ամարդներ), յեթիմնիս խի՞ անտեր թողիք...

— Մեռի՛, խի՞ չես ծըրը՛մդ կենըմ, — յեղալ պատասխան Հանեսին:

Յեւ այս բոլորը մի այնպիսի արագությամբ կատարվեց, վոր Գրիգորը չկարողացաւ առաջն առնել: Վերջինս արագությամբ հրացանին դնդակ դնելով ուղղում եր կրակել նրանցից մեկին, լսեց հետեյալ խոսքերը:

— Քի՛ք ամի՛, մենք ենք, մենք, եղ ի՞նչս անըմ...

— Ձեր Քի՛ք ամնի հերն ե՛լ... ծերն ել, — ասեց նա ու կատաղության բոպեյում ուղեց կրակել այդ «ամի» ասողներից մինին՝ բայց նրանք թռան անսպասելի փոստյունով, նրա հրացանից կախ յեղան ու սկսեցին պաղատել... Գրիգորը կղկարեց... — Իե, ե՛ս սըհաթին կորեք աչքիս առաջից, թե չե, ծխով լցնըմ եմ փորնեբըդ...

Չարագործներն անհայտացան մթության մեջ: Գրիգորը վազեց Հանեսի մոտ: Չարաբախտը վայր ընկած, տափն եր ճեպում: Նա ուշաթափ եր յեղել, լեզուն կապվել և միայն մօրթած հավի նման թեփուին եր տալիս: Քստմենլի տեսարան: Գրիգորը վազեց ջուրը, փափախը թրջեց, լցրեց ջրով ու վազեց, հասալ Հանեսին ու ջուրը յերեսովը տալեց, սկսեց ահանջներից քաշքշել, ուժգնապես ձեռներով շարժել, ձայն տալով «Հանե՛ս, Հանե՛ս... Բայց Հանես չկա...»

— Հե՛յ.— դուրս յեկալ վերջապես Հանեսի հանդած ձայնը, վորպես թե մի խուլ այրից:

Գրիգորն ուրախացած այս կենդանության ձայնի նշանի վրա, շտապեց արյունը կախել, վոր խշխշալեն— առվակի պես հոսում եր դավադանների հարվածներից գոյացած ձեղքերից: Նա պատառորեց յուր արխալուղը, կեսը ճղեց, դեն գցեց, կեսն այրեց՝ չրաֆետ արեց ու վերքերի փեղկերը կոխեց դեն ձգած կեսով փաթաթեց գլուխը: Արյունը կտրվեց: Յիշ բոլորը Գրիգորի սովոր ձևները անսպասելի արագությամբ կատարեցին:

Հանեսն ուշքի յեկավ վերջապես:

— Հմի վո՞նց ես, Հանես ջան,— անհանդիստ հոգու կարեկցությամբ հարցրեց Գրիգորը:

— Լավ չեմ, ա՛ Գիք ջան. ինձ մեր տուն հասցրու,— ասեց, Հանեսն ու ջանք արավ գլուխը կրկին տափին դնել, հեռացներով նրան Գրիգորի բազուկների վրա— յից:

Գրիգորն զգուշությամբ Հանեսի գլուխը ցած դրեց ու վազեց սայլի մոտ, վոր բավական հեռու յեր: Նա սուրբը թափեց և Հանեսին զգուշությամբ մեջը դրեց:

Լուսադեմին Հանեսի «Յնաջեն» գյուղը վերադարձրեց Գրիգորը: Գյուղի տակին եր դեռ, վոր խաբարը խաթունին հասավ: Ութունը, քնից հանկարծակի զարթնած վազրի նման, վաղեց դեպի գյուղի տակը: Ութունն այլևս չեր քաշվում, վոր յուր «ծենը» (ձայնը) լսող կլինի. լսած բոթը գյուղը նրա մտքից գցել եր սովել. նա իրեն այժմ անապատի մեջ եր զգում. նա ծըվրմ եր կայծակահարի նման, բայց աչքերում արտասուք չեր յերևում. ցավի սաստկությունը ցամաքեցրել եր նրա աչքի խղրտուրը:

— Վրի՛. ձեզ մատաղ. սիրտս զնա՛ց, ասեցեք, մեռած ա, թե կենդանի,— լեղապատառ սրտով, աղեկտուր ձայնով աղաչում եր նա յերկու հոգու, վորոնք առաջին անգամ պատահեցին նրան:

— Ախճի, Ութուն, ա՛, բալա, քեզ խի՞ յես սպանւմ. կենդանի ա, կենդանի, վախիլ մի՛. մին ենա գլուխն են պատռել, ուրիշ գատ չկա,— աշխատում եյին հանգըստացնել Ութունին պատահողները:

Ութունը չեր հավատում. նա մազերը գողգոլելով,

Թաած վաղուժ եր դեպի հառաջ: Նրա առաջին յերևաց
մի սայլ, վորի կողքն ընկած, քշում եր Գրիգորը. Խա-
թունի ծայնը բոլորին զարթեցրեց. ամբողջ դյուղը
թառժած յեղավ:

— Հա՛նեսս ո՞ւր ա՞, ա՛ Գրիգ ջան, Հանեսս եմ
ապր՛մ...

Հրե սելըմը, — տխուր պատասխանեց նա:

Խաթունը թռավ, սայլն ընկավ, նա ընկավ մարդի
վրա ու սկսեց լալով խոսել նրա հետ.

— Եղ ինչ ա լել քեզ, Հանես ջան, իմ ամակտար
տե՛ր. եզ վո՞ր անաստվածն ա քեզ եղ որը գցել...
վրե՛. քոռանան իմ աչքերը. վրե՛. եզ ե՞ր վերջդ: Հա՛մ
մի լյուծ յիդդ դնա, համ ել քեզ եղ որը գցե՞ն: Յարար
ասծուն ի՞նչ ենք արել մենք, վոր նա սհե մեզ յեղնա յա
ընդել. յարար ո՞ւմ ինք մ իվատութին արել, վոր ա-
ռաջներս եկավ:

Այս ասելով, Խաթունը դարձավ դեպի կապույտ և
աստեղազարդ յերկինքը, վոր լուսթյամբ խայում եր
այս տեսարանին...

— Դո՞ւ յես, — թույլ ու ջախջախված ծայնով
արձագանք տվեց Հանեսը յուր կնոջը:

— Հա՛, Հանես ջան, յե՛ս եմ, յե՛ս. վո՞նց ես, իրեսս
վոտիդ տակը:

— Մհի մքիչ լավ եմ, վախիլ մի՛, Խաթուն ջան...

Հանեսի այդ վերջին պատասխանը կնոջը փոքր մի
հանգստացրեց, հաղորդելով նրան այն ույժը, վոր ստա-
նում ե լլիքների հետ կոյուղը, խեղդվողը, յերբ նա
հեռվից նկատում ե ողնության հասնող մակույկը: Սայլն
ամբոխի բաղմության մեջ կորավ:

Այս տխուր տեսարանը շարժեց բոլորին՝ զարթեց-
նելով ամենքի մեջ կարեկցական զգացմունքներ: Չա-
տին, Սարգիսը, Ակորը, Անդրյասը, սրանք բոլորն ել
արտասվում եին: Սա մի այնպիսի անիրազություն եր,
վորի նմանն առաջին անգամն եյին տեսնում դյու-
ղումը: Թվում եր, վոր, յեթե Հանեսին այդ դրության
մեջ գցողները յերևային այդ բոպեյին, ապա վոտնահար
լինելով եյին ստանալու իրենց մահը: Ամբոխը զայրա-

ցել եր և մռնչում Եր, ինչպես վրդովված առյուծը... Բայց չեք իմանում այն, վոր այդ տխուր ու քսամանելի տեսարանն առաջացնողները, նույն իսկ իրենց հետ սայլի յետևից գնում եյին, միայն այն զանազանությամբ, վոր նրանք, փոխանակ ցավելու իրենց արածի վրա, գաղտնի հրճվում եյին, տեսնելով ուրիշների ցավակցությունը:

Սայլը շուտով կանգ առավ Հանեսի դռանը. այստեղ այլևս վոչվոք չկար, վոր Հանեսի առաջը դուրս դար. Գիքոն եր, նա յեւ քնած եր խորը և մանկան անմեղ քնով: Հանեսին տուն տարան, պառկեցրին. ամբոխը ցրվեց, բացի քանի մի մտերիմներից, վորոնք գիշերվա մնացորդը Հանեսի մոտ լուսացրին:

XI

ՍՈՒԴՅԻ ԼԱՍԱԳԻՍԸ. ՋԱՐԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ԶԱՅՆՎԻՐ

Բայց ո՞վքեր եյին Հանեսին կիսակենդան անողները, և ի՞նչ եր Հանեսի մեղքը:

Սուդյեն իմանալով, վոր Հանեսը միտք ունի դավառապետին գանգատվելու և թե նա, անշուշտ, մատնաբույց և անելու իրեն՝ հիմնված յուր ծառայի խոսքի վրա, սարսափեց: Նա նոր հառկացավ, թե յուր գլուխն ի՞նչ և գալու, յեթե Հանեսը նրան գող հրատարակե դավառապետի առաջ: Այս մտածությունը նկարեց սուդյի առաջ Սիբիրն յուր բոլոր արհալիրքներով: Ջորե՛ղ եր սարսափը, զորեղ պիտի կեներ նա՛կ սուդյին այդ սարսափիցն ազատող միջոցը: Սուդյեն ուզեցել եր Հանեսի հոտը կտրել տալ, վոր մի անգամից ազատվի այդ անհանգիստ համադյուղացուց: Այդ նպատակով նա կանչում ե յուր մոտ յեղբոր վորդոցըն ու պատվիրում նրանց, գնալ «ճամփեն կրտրել» ու մի հարմար տեղ «չոմբախի» հարվածներով վերջ տալ Հանեսի անհանգիստ կյանքին:

Սուդյեն չեք իմանում, թե Հանեսն ընկերովի յե Աղստափա գնում: Հանեսի պատահական ընկերն, ինչպես յերևաց, Գրիգորն եր: Բայց Գրիգորն ինչո՞ւ չկրակեց չարագործներին, յերբ տեսավ, վոր յուր

ընկերոջը տվին, վայր ձգեցին: Ի՞նչն էր նրան կանգնեցնում. ինչո՞ւ էր իր ընկերոջ վրեժն առնում այդ չարագործներից:

Գրիգորը սուղյի աղգականն էր, թեև հեռավոր: Արյունը, աղգականի արյունը չթողեց Գրիգորին վրեժխնդիր լինելու, չնայելով, վոր չարագործին վո՛չ մի որինք չէ կարող հովանավորել, քանի վոր նա յուր գործերով դուրս է մարդկային շրջանից: Բայց Գրիգորից, ինչպես մի դյուղացուց, վորի համար բոլոր մարդիկ բաժանվում են յուրայինների և վո՛չ յուրայինների, դժվար էր պահանջել, վոր նա վրեժխնդիր լիներ չարագործներից, վորոնց ինչ մարդ լինելը հասկացել էր: Դեռ այն էլ բավական էր, վոր նա թույլ չափեց չարագործներին մինչի վերջը հասցնել իրենց քառմանլի գործը և Հանեսին անտեր չթողեց:

Կարճ միջոցում ամբողջ դյուղում արդեն խոսում էին, վոր Հանեսին սպանելու փորձ անողները սուղյի յեղոր վորդիքն էին: Հենց Հանեսն ինքն էր առաջինն իմացել այդ: Չարագործները Հանեսին հարվածելիս ձայն հանեցին. ահա այդ ձայնից ճանաչեց նրանց: Բացի դրանից, քանի մի միջոց անցնելուց հետո, չարագործներն իրենք իրենց սկսեցին, վտանգն անցած համարելով, պարծենալ իրենց արած քաջագործություններով:

XI

ՊԻՏՔ Ա ՍՈՒԽ ԴԵՄ ՍԽՅՈՐ ԹԱԿԵՍ

Չարագործների հարվածները Հանեսին անկողին ձգեցին: Հանեսն այժմ մնացել էր դուռն յերեսին՝ հետաքննելով: Ուրիշներն այդի եյին շինում, Հանեսինը վայտեր էր կանչում. ուրիշները դարնան ցանեցին, Հանեսի տափն անտեր մնալով, ուրիշների ապրանքների վտանատակ դարձալ. ուրիշներն սկսեցին խոտ վեր տալ (հարել), Հանեսի դորուղները ուրիշների ապրանքի արոտատեղ դարձան. և, ո՞վ ասես, վոր, յուր ձիու համար, Հանեսի դորուղներից չէր խոտ տանում. կարճ ասած, դյուղացու հուսատու դարունը, նրա վերակենդանության աղբյուրը խեղճ Հանեսի համար չորացավ, ցամաքեց:

Ամառն եր մոտենում: Գյուղացիները բոլորն ել սկսեցին իրենց մանդաղները սրել և միայն Հանեսինն եր մնացել ընջոտած ու սնի ճակատից կախած՝ պարապ: Թշվառությունն յուր բոլոր ուժով թևակոխեց խեղճի տունը, նկարելով մի սարսափելի ապաղա նրա փոքրաթիվ, բայց չարաբախտ ընտանիքի առաջ: Հանեսի ալյուրը հատել եր, տաշտում հաց չկար. այս անբախտ տան մեջ սով եր ընկել: Խաթունը, հացփոխի համար, սրա, նրա դուռը թակելով, յերեսի ջուրը վայր եր բերել: Հանեսի թշվառ դրությունը թեթևացնում եյին միայն նրա սրտակիցները, մին՝մին ձեռը հասցնելով, ավելի վռչինչ չեյին կարողանում անել, վրբով հետև իրենք ել եյին նեղությունների մեջ: Հանեսի թշվառությունը ճնշողություն դործեց նրա բոլոր աշխատակիցների վրա: Վերջիններս գիտեյին ո՞վ ե Հանեսին այդ որը գցողը, բայց յերբ տեսնում եյին այդպես անողներն ազատ ու համարձակ գյուղումն ապրում են, յերբ տեսնում եյին թե բացի իրենցից Հանեսի վիճակով ուրիշ հետաքրքրվող չկա, յերբ մտածում եյին, թե Հանեսի գլխի ոյինը կարող ե նաև իրենց գլուխը գալ, հոգով, մարմնով կղվարում, թուլանում եյին:

Հանեսի պառկելը, տեղի տակ ընկնելը յերկու ամիս քաշեց: Վերջապես, մի որ արևը ծագեց Հանեսի տանը և մեր խեղճը տեղից վեր կացավ: Հանեսը վճռեց նորից գանգատ գնալ, բայց այս անգամ սուղյեն շատ մարդիկ մեջ գցեց, վոր Հանեսին յուր հետ հաշտեցնեն, Հանեսն սոհնեկին չեր համաձայնվում:

Մի յերեկո Չատին ու Սարգիսը Հանեսի մոտ յեկան, սրտակիցներն սկսեցին համոզել Հանեսին, վոր աս գանգատը թողնի. ասում եյին՝ ազացույց չկա և թե Գրիգորն ել դավառապետի մոտ կուրանա և չի մատնիլ չարագործներին, վորպես իրան ազգակիցների:

— Հա՛նես, — սկսեց Չատին. դու ուզում ես գնաս նաչալնիկին գանգատ անես, թե սուղյեն յեզնիքս թուրքին ա տվել, մնել թե՛ սվրցրել ա վոր ճանփին ինձ սպանել. դ՛հե՛ չի՞:

— Հա՛, — պատասխանեց Հանեսը:

— Լա՛վ. բա հմի ո՞վ աի քու ասածներին հաստա-
տուի՞ն տալ:

— Բա դու ու Բիբին ի՞նչ եք. խի՞, միտդ չի, կեն-
դու պըպոքնըքու մոտ սուղյի նոքարի ասածնին. խի՞
Բիբին տեհավ վո՛չ, թե ովքեր ին գլուխս ճղողնին,—
դարմացած Չատնի խոսքերի վրա, հուզվեց Հանեսը:

— Բանն ինձ վոր մնա, յես կա՛սեմ, ամա բանն
ե՛ն ա, վոր մի վկով բա՛ն չի դուրս դալ. մնե՛լ վոր,
բանն սթացել ա՛, հմի, ո՞վ ա իմանում, թե յեզնանցդ
գլուխն ինչ ոյին են բերել:

— Ա՛ Չատ, դու ե՛լ դհե,— վիզը ծռած՝ հառա-
չելով, ասեց Հանեսը...:

— Հա՛նես, հու դիտաս վոր դյուզութենի մհար
գլուխս յեդ դրած եմ, ամա, ասում եմ ենպես անենք, վոր
ծեռներս դարդակ չմնա, խալխի մոտ խայտառակվենք
վոչ, չասեն թե՛ կրացին վոչ մի զադ չինեն:

— Բա հմի քու ասին ի՞նչա, ա՛ Չատ,— կես մի
վշտացած և կես մի հետաքրքրված, հարցրեց Հանեսը:

— Ասիւս ե՛ն ա, վոր մի առժամանակ տադ անես,
տենանք ի՛նչ ա դուրս դալի:

— Բա անյեզը վո՛նց տադ անեմ, հեր ոխնած...:

— Մթամ վոր դանգատ արիւր, թաթւմդ են դնե-
լո՞ւ,— պատասխանեց Չատին:

— Բա ի՞նչ անեմ:

— Թող արա. ես ա ժամանակը լրանում ա. կհվաք-
վենք հին սուղյին դուրս կանենք. են ժամանակ կարող
ես նոր ջոկված սուղյին դանգատվես. հմի հյա նրա ծե-
ռին իրավունք կա, խալխն իրես են տենում: Գիտամ, Հա-
նես, վոր սիրտդ յերվում ա, ամա ի՛նչ անենք, խալխը
չուռ են յեկել, հմի ել ուրիշ դայտի յեն խոսում,—ամե-
լացրեց Չատին:

— Ա. Չա՛տ, հիլ արեք, մի բան ել յես ասեմ,— մեջ
ընկավ Սարգիսը,— դո՛ւ, քու արդարութենովը մեր
տունը քանդեցիր: Լա՛վ. նոր սուղյեդ ո՞վա. յերկնքի-
ցըն ա գալո՞ւ. յանի ես կեղացի չի լիւ՞ն: Շուռը շանից,
յերկուսը մի տանից, ասած ա, չե՞, — ամելացրեց նա:

— Բա հմի քո՛ւ ասին ինչ ա,— փոքր ինչ նեղա-
ցած Սարգսի նկատողությունից, հարցրեց, Չատին:

— Իմ ասիլն են ա, վոր սոխի դեմ սխտոր թակես. նա սրա մի լուծ յեղն ա թուրքին տվել, թող սա ել նրա մի լուծ գոմեշը թուրքին տա:

— Հա՛, դրան ի՞նչ կասե՛մ. յես իմ աստոծը, վոր արդարն ե՛ղ ա, — վրա բերեց Հանեսը, վոր սպասում եր լուսթյամբ:

— Դուք մինն ասըմ եք, մինը թողըմ. յեղո՞ գողու-
թինով կարա՞ք. սուղյի հախիցը դալ, են հու նրա կողքը
գողութենով ա պնդել. գոմեշնին տանել տվիր, թե չե,
յախիցդ ա կպչելու պինդ:

— Մթամ վոր կպավ, ընչո՞վ ա հաստատելու. Ա՛
Չատ, քու հերը լիս դառնա՛ ես բանին խափանութին
մի՛ տալ, թող են շան... տղի քսան թումնական մի լուծ
գոմեշը թուրքին տամ ու ընդուր փողովն ինձ հըմար
յեղնիք առնեմ, — առարկեց Հանեսը:

— Միամիտ, բա ասիլ չեն թե եդ յեղնիքն ո՞ւմ
փողովն ես առե՞լ, — նկատեց Չատին:

— Են ո՞վ ա իմ դավաքյարը, կասեմ պարտքով եմ
առել:

— Ախպե՛ր, յես եդ բանին ձեռք չեմ քաշըմ. դու
տազ արա քեդ հմար, — ասեց Սարգիսը, Չատինին դառ-
նալով:

— Վո՞նց տազ անեմ, ա՛րա. նա (սուղյեն) սրա
սպրանքն ա խռիկ տվել թուրքին տվել, թող սա ել
նրա մի լուծ կյոմեշը խռիկ տա, ե՛լի: Իմացիր ե՞.
մեջ տեղն ո՞ւմ տունն ա քանդվըմ և ո՞վ շահվըմ, — բոր-
բոքվեց Չատին:

— Ա՛յյե՛, ա՛ Չատ, եդ իր կռներս բոշացնել, հա՛, —
հաղթված ձայնով բացականչեց Հանեսը:

Այս խոսքերի վրա ներս մտավ Ակոփը, վոր արվո-
րություն ուներ շուտ շուտ Հանեսին այցելելու: Նա տե-
ղեկանալով յեղած խոսակցությանը՝ նկատեց հետե-
վյալը. —

— Վոր ասե՛ս, յես համաձայն չեմ Չատինի հետ:
լալն ե՛ն ա, ծեր դիվանը ծեր ծեռովն անեք. թող տա-
կը մնացողի ջա՛նը դուրս դա: Քոսի տղեն ասծուց վա-
խըմ է՛ի, — բորբոքված շարունակեց Ակոփը, — ես քյա-
սիրի ըլած-չլած մի լուծ յեղը նա հետատալի՛ տալի

թուրքին, ձեռն ու վոտը տափիցը կտրեմ, սա՛ դե վախի՛ւ։

Սի՞, եւ աստոծը տենեմ չի ո՞վ ա մեղավորը։ Յես էլ ես յաշըմս տեհա, թե՛ ով վոր շատ ա վախըմ աս-ծուց, նրա տունն ավելի յա քանդվում, Ռավազանց Բազ-րատիցը դրչեր եւ արդար մա՞րդ, խեղճը մի իշով մե-ռավ, — ավելացրեց նա կես մի արհամարհանքով ու ծաղրով։

Ակոսիի ձայնը Չատինին խեղդեց և վճռից, վոր Հանեսն եւ սուդյի գոմէշները թուրքին տա. այս վճռի դեմ Չատին միայն լուռթյամբ բողոքեց։

Սրանից հետո անցավ բավական ժամանակամիջոց. Սուդյին ու քյադխուդաներին չաջողվեց իրենց նպատա-կին հասնել, այսինքն՝ արոտագիներ դարունքով հարկի հետ խառնել ու այնպես հավաքել։ Պարդախությունը բացվեց ու սաստիկ փոթորիկ բարձրացավ։ Պարջը հա-վաքվեց, բայց ոթբաշին մնաց իրանց վզին։ Սա արդեն նրանց համար մի հարված եր, վոր չեյին կարող մարսել. այս պատճառով նրանք վճռեցին նոր հալածանքներ դարթեցնել Հանեսի դեմ. բայց Հանեսի միտքը չեյին իմանում, թե ի՛նչ եւ։

XIII

ԹՈՒՐԻ ԶԻԱՎՈՐԸ

Ամառն իր բոլոր ուժով թևակոխեց Աղստևի հովի-տը. դյուղացիները բոլորն եւ զբաղվեցին իրենց դաշ-տային աշխատանքներով. այլևս վուչ վոքի միտը չեր դալիս դյուղական վեճերով զբաղվել, ըստ վորում՝ ծանր ու շատապ ամարային աշխատանքը գրավել եր բո-լորի ուշքն ու միտքը։

Հանեսն ահը սրտում վերցրեց յուր չինն ու դնաց հո՛ւնձ՝ թուրքերին, վորովհետև այնտեղ, վորպես ավե-լի՛ դաշտավայր տեղ, հունձն ավելի շուտ ե սկսվում։ Նա միտք ուներ փելխորթով յուր թշվառ ընտանիքի դրությունը փոքր ինչ բարվոքել։ Թուրքերում հունձ անելով՝ Հանեսը միևնույն ժամանակ մտածում եր, թե

ի նշպես անի, վոր մի հավատարիմ թուրք գտնե, վորին կարողանա տա սուլթի գոմեշները: Եւստով դեպքը հասցրեց յուր նպատակին: Մի որ չինն ուսը ձգած, Հանեսը վերադառնում եր հնձատեղից:

Հանեսելով մեծ Ոսանլլարին հավասար կետը, թեք վեց և նստեց մի վիթխարի չինարու տակ, վորի թանձրը ստվերում Աղստափայից Յերեւան տանող ճանապարհով յերթեկեղները շատ եյին հյուրընկալում: Այդ պատկանելի չինարին հիմի յեւ կա: Հանեսը միայնակ եր վերադառնում: Ողն ալալին եր տալիս, չորս կողմն ամալի յեր. թուրքերը սարերն Եյին քաշված, վոչ մի հանիր չկար. բոլոր թռչունները շողի ձեռից ծառերի ստվերներն եյին քաշվել. միայն ճեճեններն եյին, վոր որովա այդ ժամանակ իրենց ճճճոցներով անընդհատ խանդարում եյին բնության այդ Հանդիսավոր լուսթյունը: Հանեսը մոտենալով վիթխարի չինարուն, բացականչեց.

— Ովա՛ւա՛յ, Ես ա չվաք հա՛. միայն հայիփ, վորես դայդի շարմաղ ծառի տակին մի աղբյուր չկա. այս տեսչով, չինն ուսից իջեցնելով, ծառի կողքին դրեց ու մեջքը դեմ արալ չինարքուն ու յերկու վոտը ձգեց հառաջ: Այս դրության մեջ նրա աչքը կպալ, վորովհետեւ սաստիկ ջարդված եր:

Հանեսին զարթեցրեց մի թուրք ձիավոր: Ձիավորը մի գեղեցիկ կազմվածքի տեր յերիտասարդ եր, վորի տարիքը 20-ից նոր եյին անցել: Նա հագած եր մի սատինե՝ խնամքով կարած արխալուշ, վրայից հուպ տըված մի արծաթյա գոտի: Յերիտասարդը վոչ թուր ուներ, վո՛չ դաշույն, այլ մի այնպիսի ուսին ու մի պատրոնդաշի կրծքովը խաչմերուք պատ տված: Չնայած որվա անտանելի շոգին, յերիտասարդը գլխին վոչխարի կոթնուտ մորթուց կարած մի գլխարկ ուներ ծածկած, վոր միքի թեքված եր ձախ ուսի վրա: Նա նստած եր մի կապույտ ձի, վոր անընդհատ փռուացնում եր՝ քիթը թափվող մօղուկների պատճառով: Մոտենալով ծերունի չինարուն, թուրքը մի հնձվոր նկատեց և թեթեւ մտրակելով յուր ձիուն, ծառի տակը յեկավ: Հանեսը քաղցր քնի մեջ ձիավորի մոտենալը չիմացավ: Վերջինս

ուչք անգամ չդարձնելով, վոր խանդարում ե հնձողի քաղցր քունը, խրոխտ և հրամայական ձայնով կանչեց,—

— Ա՛յ երմանը (ա՛ հայ)։

Այս ձայնի վրա Հանեսը հանկարծ զարթնեց, լուբլան թեթե հայացք ձգեց ձիավորի վրա և պատասխանեց։

— Ի՞նչ ա, ա՛ղա։

Հանեսի տեսակ մարդիկ, առանց յերկար մտածելու, միշտ «աղա» տխուղոսով են մեծարում լավ հաղնված թուրքին, մանավանդ, յերբ այդ թուրքը ձիավոր ե։

Յերիտասարդը ձեռքը կողքին դրած, հպարտությամբ հարցրեց թուրքերեն.

— Հնձվոր ես դո՞ւ, ա՛յ տղա։

— Հա՛, ա՛ղա։

— Վերե ես գնը՞մ, թե ներքե։

— Վերե։

— Բա հրմի քեզ վոր տափ տամ, չե՞ս հնձիլ։

— Ընչի՞ չեմ հնձիլ, ա՛ղա ջան, փեշակս ինչ ա, հունձ անելը չի՞։

— Դե վե՛ր, գնանք։

— Ո՞ւր։

— Գյուվջալու։

Այս գյուղը Հասանսու գետի ստորին ընթացքի վրա յե գտնվում և հայտնի յե, վորպէս ավազակների բուն։ Միբիրում այդ գյուղից գողերի ու ավազակների շատ ընծաներ կան։

— Աղա՛, շատ տափ ա՞, — հարցրեց Հանեսը։

— Շատ տափը թուրքին վո՞րտեղից ա, գիժ հայ, — անհող ձայնի յեղանակով պատասխանեց թուրքը։

— Քա՞նիսն ա, ա՛ղա ջան։

— Մինը։

— Լա՛վ, քանի՞ մանեթ ես տալիս։

— Հինդ մանեթ։

— Բիչ ա, ա՛ղա ջան։

— Բա ինչքան ես ուղըմ։

— Ութ մանեթ փող կառնեմ կտրական ու կգամ։

— Լավ, տի՛ր', — իսկույն համաձայնվեց թուրքը, ուրախանալով այնքան եփան վարձելու վրա:

— Ինչքան ժամանակում կըհնձես:

— Յեթե դալին արտ լի', որուճաշում կպրծնեմ:

— Յա'խշի, դոշաղ երմանը, — գովեց թուրքը, — դե' դնանք:

Հանեսը չինը վերցնելով, թուրքի ձիու կողքն ընկած ճանապարհ ընկան դեպի Գյուլջալլու: Դաղքյասամանի մոտերքը մութը վրա հասավ: Շուտով հեռի, կովկասյան լեռնաշղթաների գլխից կամա'ց-սողալով, բարձրացավ զլուսինը, արծաթաջրելով Գյուլլուլ դաղնյուր ստորոտներով: Հանդիսավոր գիշերը մեր թուրքի յերևակայությունը վառեց: Նա չկարողանալով իրեն զսպել, դարձավ դեպի Հանեսը:

— Ա' հայ, վո'րտեղացի յես:

Հանեսը տեղն ասեց:

— Անուռդ ի'նչ ե:

— Ովանըս, — պատասխանեց թուրքերեն, աշխատելով թաղցնել յուր անուռը, ինչպես սովոր են մեր թրջված հայ շինականները:

— Ովանը'ս, — թուրքը կրկնեց հարցը:

— Հա', աղա:

— Ա'յ Ովանըս. ի'նչ գողութին գնալու գիշեր ա, յե', յո'ւֆ, — բացականչեց թուրքը, ցանկանալով, կարծես, մասնակից անել Հանեսին ևս յերջանիկ մտածություններին:

— Հա', ա'ղա, — պատասխանեց Հանեսը բոլորովին մեքենայորեն:

— Յեթե սարումն Եյի յեղել, — շարունակեց թուրքը, — չեյի դիմանալ մի այսպեսի գիշեր, ձիուս յերեսն ո'վ գիտա թե վոր կողմը կըրջեյի, — ասեց նա:

— Գողութենի ըսկի գնացած կա'ս, ա'ղա, — հարցրեց Հանեսը, միևնույն ժամանակ վախենալով չլի'թե վիբավորի թուրքի պատիվը:

— Շա'տ. փեշակներս ի'նչ ա, գողութինը չի':

Այս խոսքի վրա մի գաղտնի ուրախություն տիրեց Հանեսի սրտին... նա լռեց. և այդ լուռթյունն ընդ-

հատեց վերջապես մի հառաչանքով, վոր դրավեց
թուրքի ուշադրությունը:

— Ի՞նչ եր, ա՛ հայ. չլին՞ թե դարդ ունեւ սրտու-
մըդ, — հետաքրքրությամբ հարցրեց թուրքը:

— Դա՛ւրդ. դա՛ւրդ ունե՛ս. այն ել ինչպիսի
դարդ... Հրե հա՛, են սարը տենըմ ե՞ս. ա՛յ նրա չափ ա
իմ դարդը, — ասեց Հանեսը, ձեռը մեկնելով Գյուլուլ
դադի վրա:

— Նա՛դըր, ա՛ղա, դարդընդ բըջա դեսա՞ն
(ի՞նչ ա դարդդ, ա՛յ տղա, մի ասե՛ս), — հմուտ բժշկի
յեղանակով, ասեց թուրքը:

Հանեսը մի առ մի պատմեց յուր յեղների պատմու-
թյունը և ավելացրեց. զա՛ղա ջան, գլխիդ ու արևիդ
մատաղ, մի բան եմ ասելու. յեթե իմ ասածը կատա-
րես, յերև. տարի մյուստա տափդ կհնձեմ:

Հանեսն առաջարկեց թուրքին սուդյի գոմեշները
գողանալ և գոմեշների գնովը յուր համար մի լուծ յե-
ղը ճարեմ:

— Այդ ի՞նչ լավ բան ասեցիր, — բացականչեց թուր-
քը, — Հանես, դրուստն ասած, յես ըսկի փող ել չուենմ
քեզ տալու: Գոմեշները վո՞րտեղ են լինում, — իսկույն
հարցրեց թուրքը, վախենալով, թե մի գուցե յուր խոս-
քերից հնձվորը խրանի:

— Սարեմն են, ա՛ղա:

— Տանելը վո՞րտեղից ա ավելի հարմար, սարի՞ց,
թե արանից:

— Արանից, — արագությամբ պատասխանեց Հանե-
սը, — Վարդապետին ամենքն ել իրանց գոմեշներն իջեց-
նելու յեն սարից, վոր խուրձ կրեն. են ժամանակ կեղե-
րմը չատ ել դարձադալ չիլնըմ. յես տեղը կասեմ, դու
կտանես, — ավելացրեց նա, արագացնելով յուր քայլե-
րը, վոր ձիուն հավասար ընթանա:

— Շա՛տ լավ, չա՛տ լավ. եդ խու իմ սրտի ուզած
բանն ասեցիր, — հավանություն տվեց ձիավորը:

— Բա ի՞նչպես իմանամ, թե սարիցն արան են բե-
րել գոմեշները, — հարցրեց թուրքը:

— Մեղանըմ միշտ սովորութի՛ն ա, վոր Վարդա-

վառի յերկուշարթին անպատճառ լծկանները սարից բերըմ են խուրճը քաշելու:

— Վա՞յ թե չբերեն. մենք վո՞րտեղ կարող ենք ելի իրար պատահել:

— Ձախմախվում, Հեյդարի բոստանըմը:

— Յա՛խըը. յախըը, — լա՛վ-լա՛վ, — հավանություն տվեց թուրքը:

Հանեսը խոստացած ժամանակամիջոցում հնձեց թուրքի արտն ու բաժանվեցին իրարից:

Թուրքը Գյուլուլ դադլի առաջով տվեց, անցկացավ Գյուլջալլի սարը, իսկ Հանեսը չինն ուսին, լցված ապազայի հույսով, վերադարձավ տուն:

XIV

ՍՈՒԴԵՒ ԳՈՍԵՆԵՐԸ. — ԱՐԹԱՅԱՄ. ԽԻՂՃԸ ԱՌԻԴԵՒ ՎԵՐՋԻՆ ՇՈՒՅԱԸ

Նշանակված ժամանակ Հանեսն ու թուրքը Հեյդարի բոստանում իրար հետ տեսնվեցին, բայց այդ որը բանը դուրս չեկավ, վորովհետև անձրևների պատճառով խուրճը քաշելը մի քանի որով յետացավ: Սակայն բանի ուշանալն ավելի Հանեսի ոգտին ծառայեց: Թուրքը մտածեց, վոր լավ կլինի, յեթե Հանեսն իրան առաջնորդի Լ. դյուդլի այն հանդամասերն ուսումնասիրելու, վորտեղից յենթադրում եր գոմեշների տանելը: Այդպես ել յեղավ: Թուրքն իրան հետ մի մարդ ել եր բերել՝ նոքարի անունով: Հանեսի առաջնորդությամբ այդ թուրքերը ցերեկով ծանոթացան տեղերի, ճանապարհների հետ:

Ամառվա ամենաշոգ որերից մինն եր: Կես որին սուդյին յուր տղի հետ Ջարգինուց խուրճն եր քաշում. չոգի պատճառով գոմեշները բաց թողեց ու ասաց տղին.

— Ես գոմեշին կտանես Գյոզալդարի (Չքնաղ ձորի) ըղբրիցը ճյուր կտաս ու հիլ կանես շվաքըմը քիչ նստեն, դինջանան, մնչկլի հովն ընկնի: Հովը վոր ընկնի, կպիրես, կլծենք. մացա՞ր: Ա՛դա, համ ել զդուշ կաց, քնես վոչ, աչքդ գոմեշներին պահի, տանիլ չըտաս:

— Խի՞, ապի՛, հու բեխա չեմ յեա, — տղան ապա-
հովացրեց հորը:

Սակայն, գոմեշները ջուր տալուց և ստվերն անե-
լուց հետո, տղան մի թանձր ստվեր քաշվեց ու քնեց:

Թուրքը վաղուց յեկած, դիմացում արդեն դիտում
էր սուդչի տղի բոլոր շարժումները:

Թուրքն այնքան սպասեց, վոր տղան խոր քնի մեջ
մտավ. ապա, նա հրամայեց յուր նոքարին, գոմեշները
ջրից դուրս հանել: Վտանդավոր բուպն միայն այդ եր,
այնուհետև վտանգը բոլորովին անցած կարելի չէր հա-
մարել: Նույն իսկ սուդչի տղեն, յեթե վեր ել կենար,
ի՞նչ պիտի աներ դինված թուրքերին: Սուդչի տղեն,
վորպես ջարդված մշակ, շատ ուշ դարթնեց. մինչև
նրա դարթնելը թուրքերը կարող էին 7—10 վերստ կրտ-
րել: Յերեկոյան դեմ միայն դարթնելով, սուդչի տղեն
նայեց, տեսավ, վոր լճակում գոմեշներ չկան նստած:
Նա սարսափեց՝ շուրջը փնտռելով: Նրա ահն յուր հայրն
էր, վորի առաջ վոչ մի կերպ չէր կարող արդարանալ:

Միառժամանակ ամբապնդելով իրեն ունեցած
հույսով, կայծակնահարի պես դեռ ու դեն ընկավ:
Բայց վո՞րտեղ... Գոմեշներն յերևի, այդ միջոցին,
Գյուլբուլ դադի մոտերն էին: Սուդչեն տեսնելով, վոր
յուր վորդին ուշացավ անսովոր կերպով, գունատվեց.
իմացավ, վոր մի քամբախտութիւն է պատահել: Նա
վաղեց Գյուլբուլարա և, յերբ այնտեղ ել վոչ վորդուն
գտավ, վոչ գոմեշները, ծնկները փչրվեցին:

— Վա՛յ. տենում ես դո՛ւ. թու հա՛. ի՞նչ թե տնա-
քանդ ըլա յեա: Գսանըհինդ թումնանոց գոմշընիս տա-
րան... անպատճառ տարան:

Սուդչեն սկսեց իր ծնկները վերթակել, վորտե՞ս
մի ծանր և անախակալ պատուհասի յեկած մարդ: Սա
նույն դրության մեջ ընկավ այժմ, ինչ դրության մեջ
վոր եր Հանեսը՝ յեղների գողության բոթն առած ժա-
մանակ: Ծնկները բավական ամուր թակելուց հետ
սուդչեն, սկսեց բարձր ձայնով կանչել վորդուն.—

— Վարդա՛ն, հե՛յ... ե՛հ հե՛ հե՛ հե՛ Վա՛րդա՛ն,
Վա՛րդա՛ն, հե՛... յի Զայն չկար:

Սուդյեն տաղնապի մեջ է. սառը քրտինքը նրա յերեսից ծլլաց. դոմեշները մտիցն ընկան, մեծ ցայր տղեն մը, վոբ նա յեւ չկար...

— Տե՛ր իմ աստուծ, դո՛ւ վոզորմա. չընի՞ թե տըղիս գլուխն եւ մի բան պիտի... — այս վերջին խոռքերն արտասանելիս, սուդյի յերեսի գույնը խնկի դույն դարձավ: Հալաքելով յուր բոլոր ույժը, նա բարձրացավ մի՛ ավելի բարձր թմբի գլուխ և այնտեղից նորից սկսեց կանչել շատ բարձր և կարեկցախառն ձայնով:

Շատ ուշ, վերջապէս, մի խուլ ձայն արձագանք տվեց նրան: Սուդյեն ուրախացավ. ելի սկսեց կանչել. —

— Ա՛րի՛, ա՛րի՛, ա՛րի՛...

Կես ժամից հետո, տղեն դուրս յեկավ զբրտնքամբ խած ու դունատված: Սուդյեն վորդուն տեսնելով, դոմեշները նորից միտն ընկան:

— Աղա՛, կյոմշին ո՞ւր են, — դարձավ նա վորդուն:

Վերջինս գլուխը քաշ դրեց ու լռեց:

— Աղա, քեզ հետ չե՞մ, մանրմ չե՞ս, կյոմշին ո՞ւր են, — շարունակեց նա:

— Կյոմշին կան վոչ. — վերջապէս պատասխանեց նա խնդրված ձայնով:

— Աղա, կյոմշին տանիլ տվի՞ր... չալ, յես քեզ յե՛ղնա կասեմ (քո պատիժը մնա յետո), հմի վախտը չի: Թե կյոմշին չեն գտնվիլ, կտենաս ըլի: Աղա, բա տափը չես մտը՞նմ, չե՞ վոբ եդ ա հրանքի հասած տղա յես. քեզ ղրկեցի, թե քնե՞ս. գլխիս թավադ ես դառե՞լ, — սուդյեն անկոծված սրտից իրար վրա թափում ու թափում եր նախատինքները: Վորդին միայն լռությամբ եր պատասխանում: Նախառկելուց հետ, սուդյեն դգաց, վոբ իզուր ժամակորուստ է լինում և լալին այն է, վոբ դոմեշներին ման դա:

— Ա՛ղա, իդ դատ չի ըրեւմ ըսկի՞... —

— Ըրեւմ ա, ամա քիչ տեղ ա տանրմ:

— Վո՞րտի յա տանրմ:

— Չվեւ Ջարդինու մամխուտը:

— Լավ, եդ հու գեղի դիմացն ա, կյոյը շալի:

ա՞, վոր դիմացով տանի: Վա՛ղջ. տեն՛ում ե՞ս, տու.
ի՞նչ թե կյոմշների իղը դաստի կորցրել են... —ա—
վելացրեց սուռքին, կրկին ծնկներին տալով: Կյոմշին
Գյուլուլ դադա վրա կլեն քշած, կյողի տանելու սամթը
դենն ա... վա՛ղջ...

Արդարև, հետակորուստ անելու համար, թուրքերը
գոմեշները նախ քել եյին գյուղի կողմը, այնուհետև,
ցեխը վրտնեբիցը մաքրվելուց հետո, թեքվել եյին
նույն Գյոզալդարի վրա, վորովհետև գոմեշների կըճ—
դակների հետքերն այլևս քարացած դեռնի վրա հետք
չեյին թողնելու: Գյոզալդարից քել եյին Գյուլուլ դա—
դի վրա և ապա դեպի Աղստափայի կողմերը, վորտե—
ղից յերևում են նայողին այն մերկ սարերը, ուր ամառ
մոմանտի շատ վտանգավոր և մանգալը: Ղազախի նը—
շանավոր ավազակներն, ի թիվս վորոց և հայտնի
Քյարամը, այդ տկլոր լեռան լանջերումն եր շատ ան—
գամ պաշտպանություն գտնում արդարադատության
յերեսից: Այժմ ի՞նչ աներ սուռքին: Լսելով քանի մի
մանրամասնություններ, գոմեշների հետքերի մասին,
մտքի մեջ ընկավ, ծնկները թուլացան և ստիպվեց ա—
կամաջից նստել: Նա նստեց՝ գլուխը քաշ դցած, դառը
մտածությունների մեջ... խիղճը, վոր քանի՛ քանի՛
անգամ բռնաբարված եր այդ մարդից, այժմ, արթնա—
ցավ նրա մեջ ու բարձր ձայն տվեց: Նրա ձայնը զորեղ
եր, անողորմ ու ճնշող:

— Հիշիր Հանեսի մի լուծ յեղը, —ասեց նրան արթ—
նացած խիղճը, —գու, վոր այդքան հարստության տեր
ես, դո՛ւ, վոր այդպես ողնականներով չըջապատված ես,
փշրվել ե՞ս, տեսնելով մի լուծ գոմեշներիդ տանելը, վո—
րոնցից դեռ ելի դռանդ շատ ունես, ասա, հապա Հանեսն
ի՞նչ անի. այն խեղճ ու անտեր Հանեսն եմ ասում, վորի
հալալ և դառնարյուն քրտինքով աշխատած մի լուծ յեղը
թուրքին տվիր, այն Հանեսն եմ ասում, այն մի լուծ յեղ—
նովն եր պահում յուր տունն ու տեղը. նրանցով եր պա—
տասխանում ամեն ցավ ու դարդի: Ասա՛, ա՛նիրավ. բա
այն՝ Հանեսն, ի՞նչ անի. գլուխը վո՞ր քարին տա: Դե՛
մաշվի՛ր այժմ, վոր կարողանաս գաղափար ունենալ, թե
ինչ դրության մեջ են լինում մաշվողները: Հիմար... ինչ

ես տանելու այս աշխարհից. յե՛ղ նայիր կարմիր քարին: Մի՞թե դու այդ քարն լուռ հսկայից ամուր ես. բայց տե՛ս՝ ժամանակը նրան ինչ որն է դցել: Ի՞նչ ես ուզում քյասիբներից. ինչի՞ չես թողնում նրանց, վոր իրենց մի կտոր հացն ուտեն հալալ: Դու կարծում ես անպատիժ են չարագործությունները. դու կարծում ես արարիչն էս քեզ նման նեղասիրտ ե: Թշվա՛ռ... Ձեռն իմանում, ի՞նչ բանի յես դու. զգուշացի՛ր, ձե՛ռք վերցրու այդ աղքատներից, վորոնք հաղիվ են քաշում իրենց ցափն ու դարդը: Քիչ հալածիր նրանց. կարեկից յեղիր, թե չե՛ դիշեր-ցերեկ յես կհալածեմ քեզ և չեմ թողնիլ աչք բաց անես, լույս ու ցերեկ տեսնես ես աշխարհում, վոր քեզ նման փուշը վոտնակոխ ե անում...

Սղճի ձայնն այնքան ազդու յեր, այնքան զորեղ եր խայթում սուռչին, վոր վերջինս կարծեց, թե դորժ ունի մի անողոք դատավորի հետ, վոր կանգնած ե յուր առաջ: Այդ պատճառով գլուխը բարձրացրեց նա, տեղից վեր թրուավ ու նայեց յուր չորս կողմը, բայց վոշ վոքի չտեսավ, միայն յուր վորդին աչքովն ընկավ, վոր հեռի արձանացած՝ իրեն եր նայում: Սուռչին նկատեց, վոր այդ դատավորը ներսն ե, յուր մեջ ե... Նա ամբողջ մարմնով սոսկաց, նրա հոգին վրդովվեց, խռոփեց: Այս յերևաց նրա դեմքից, վոր այժմ նման եր կախաղանին մոտեցողի դեմքին:

Ի՞նչ աներ. նրա դրությունն անորոշ եր: Նա անզեն կարո՞ղ եր գողի յետևից ընկնել. և կամ՝ դեպի վո՞ր կողմը գնար. մենակ ի՞նչ աներ:

Անճարացած, բռնած սայլը Զարգինումը թողած՝ փշրված սրտով սուռչեն տուն վերադարձավ: Նա հայտնեց յեղելությունը, բայց ամառ ժամանակն ո՞վ եր այն պարապը, վոր գնար սուռչի գոմեշներին ման գար: Սուռչին ինքը, ճամարիտ ե, քանի մի իրեն մոտիկ մարդկանց հետ դես ու դեն ընկավ, բայց ձեռը մի տեղ չհասավ, և գոմեշները վայ տեր կանչելով գնացի՛ն:

Հանեսը, Սարգիսը և Ակովը գործի բոլոր մանրամասնությունները գիտեյին: Չատին չատ վաղ եր խնդրել, վոր իրեն բան չատեն գոմեշների մասին, թե

չե՛ր բան եւ, յեթե իրենից հարցնեն, չե կարող թաղցնել. և այդ եր պատճառը, վոր Չատինից ևս նույնքան թաղցնում եյին մանրամասնությունները, վորքան և ուրիշներից։

Սուրբին մա՛ն յեկաւ, մա՛ն յեկաւ, բեզարեց. վերջապես ստիպվեց կորստի դռնէլը բախտի բերմանը թողնել։

XV

ԿԱՍԿԱԾՆԵՐ—ԳԱՂՏՆԻ ՀԱՆԱԾԱՆՔՆԵՐ

Գոմեշները զողանալուց հետո, մի յերեկո նրա մոտ հալածվեցին նրա սրտակիցները՝ Ռաքելն ու Արդմանը։ Սրանք աշխատում եյին մխիթարել սուրբին։

— Սուրբայ, վոչինչ չկա, ասե՛ու տվածիցը կտանեն եւ. ունեցողիցը կտանեն, չունեցողի ի՞նչը կտանեն։ Դու ջանասղութին ասա, կապրես, ելի կաշխատես։ Աշխատանքն ա մարդիս ծեռին, հու մարդս չի աշխատանքի ծեռին, — ասում եր Ռաքելը։

Սուրբին լուռ եր և միայն չիբուխին եր դու տալի։ Լռությունն ընդահատեց նա վերջապես և դարձաւ Ռաքելին։

— Դիդաս ի՛նչ կա. ենքան կյոմշների մհար չեմ դարդ անում, ինչքան են բանի, վոր դյուշմանի սրբտով ըլա։ Յես նհե եմ դիտում, թե ես բանի մեջ Հանեսի ու Չատինի մատը խառն ա։

Լա՛ւ. թե կյողը կկեր, դարունքը կկեր (կզար), ինչ ժամանակ վոր մեր կյոմշին անտեր ընդուրու չուրըմն քրածում ին, թե չե՛ ես վոնց ելաւ, վոր իմ կյոմշին հենց Հանեսի յեղնիքը կյողանալուց յետը տարան։ Յես ասում եմ՝ իմ կյոմշին թուրքին տվողը Հանեսն ա, ու, Չատին եւ եղ բանին սետ ա, ի՞նչաստըմ սրան։

— Իհա՞րդա տհե յա, թե չե՛ են ո՞վ ա տեհած, վոր որը ճաշին կյողը կյա՛ ու ապրանք քլի։

— Յես իմ ա՛ստոծը, հենց ե՛ղ ա, վոր գտել եք, — ավելացրեց Արդմանը, վոր ինքնուրույն միտք հայտնելու առանձին շնորք չունէր։

— Բա հմի վոնց անենք, — հարցրեց սուրբին։

— Վալլահ, շատ դժար ա, ի՛նչ ասեմ։ Ընչո՞վ

հաստատես, թե նրանք են տվել,—փոքր մի լուսթյու-
նից հետ, պատասխանեց Արղմանը:

Կրկին տիրեց լուսթյուն և այս անգամ բավակա-
նին յերկար:

— Գիտա՞ս ինչ կա, սոււշյա,— սկսեց Ռաքելը.—
արի դու տալ արա, թող բանն ոթանա, շատ կարելի յա,
բան ա, ո՞վ գիտա, ինքն իրան եղ բանի ֆետը վեր
ըլի: Մենք մհի Հանեսի մասին վոր կարծիք տանենք,
նա կղղուշանա, ամա վոր թողնենք իրան կամքին, դմա-
նալ չի, հալբաթ մի սրտակից կռնենա, նրան կասի,
նրա մոտ սիրտը բաց կանի, մենք ել կիմանանք:

— Ուրիշ հնար չկա, տհե կանենք,—հավանություն
տվեց սոււշյին:

— Բա եղ Չատի՞նին ինչ անենք. ոթբաշին ըընք-
ներիս թողնիլ տվողը հու դա՛ յեր,—ավելացրեց սոււշյին
յուր հին դարդը:

— Ել ասիլ մի՛, յես դրա հոր ե՛... (հայհոյանե-
նք) Չատինի հասցեյին,—եղ դայտի հակառակ մարդի
յես հալա պատահած չե՛մ...

— Ա՛, դու ե՛ն ասա, ե՛ն. ի՞նչ անենք դրան,—ընդ-
հատեց սոււշյին:

— Ե՛ն կանենք, ինչ վոր Հանեսին արինք:

— Չե՛, խալիսը դլիսի կընկնեն,— նկատեց սոււշյին,
ասըմ եմ ենպես անենք, վոր մնասն իրար, քամակից
հասնի ու չիմանա, թե մնասողն ո՞վ ա:

— Յես իմ աստոծը, եղ ա, վոր գտել ես,— նկա-
տեց Արղմանն ելի քաշ դալով կարծիքների յետևից:

— Վո՞նց անենք, ասըմ ես:

Ասըմ եմ մեր տվարածին պահ տամ Չատինի ապրանք-
ներիցը մին մին կամաց—կամաց կիլին տա. ի՛նչ կասես,
Ռաքել:

— Ա՛, լավ բանին ի՛նչ դեմ ասիլ, պահ տուր ելի,—
առանձին հրճվանքով հավանություն տվեց Ռաքելը:
Յեվ այսպես վճռվեց հիմի յեւ Չատինի դեմ դադունի
հալածանքներ սկսել:

Անցալ մամուր: Գյուղում աշխատողների մասին խոսող չկար: Սեպտեմբերին մահնճն ել սկսեցին իրենց վար ու ցանք, միայն ելի անյեղը Հանեսն եր մնացել չվարած: Վերջինս ամառվա վերջերում յուր թուրքի հետ տեսնվեց: Թուրքը հայանեց, վոր յեղնորը պատրաստ են, յերր ուղենա, կարող ե տանել, միայն Հանեսը լավ համարեց յեղներն այժմ բերելը հետաձգել՝ կասկածանքից ազատ մնալու համար: Նա վճռեց յուր սրտակիցներից մեկի հետ մի կերպ ընկերանալ. այսինքն՝ Ջանն ու Ջափեն իրանից, յեղը նրանից»:

Ու, այդպէս վար ու ցանից յեղ չմնալ: Հանեսն ընկերացալ Ջատինի հետ, բայց այս անգամ ել նրան հանգիստ չթողին. միայն թե այժմ ուրիշ ճանապարհով:

Անան կիրակիներից մինն եր. գյուղամիջում խմբված եր ահագին բաղմություն. այդ բաղմությունը ալեկոծված եր. իրարանցումը սաստիկ եր: Բարձր ձայնով գյուղացիները միմյանց համարձակ հայհոյում էին: Գրեթե բոլորը գինված էին թիերով, յեղաններով ու կալավլի կոթերով:

Հանգիստտեսի համար դժվար չեր գուշակել, վոր մի ահագին կռիվ ե սկսվելու: Հուզված ամբոխը յերբեմն, քար զցած գորտան նման, լուռ եր, վորին հետեւում եր նոր թնդյուն, նոր գոռոց, նոր գոչ: Մի այսպիսի ճգնաժամի գյուղացիները դեռ ևս հանգիստտես չէին յեղել՝ արդյո՞ք ի՞նչ յեղերնադործություն ե պատահել, հարցնում եր ինքն իրեն ամբոխին մոտեցողը: Ամբոխը չրջան եր կազմել, ներփակելով յուր մէջ մի անձանութ ձայն: Այդ ձայնն այժմ ավելի՞ քան յերբեք, ահարկու է յեր յերևում, նրա ամեն մի վերլիլը շարժում եր ընդհանուրի հուզմունքը: Ահա ամբոխի կենտրոնում, կրակ դարձած, շանթեր ե արձակում մի 70 ամյա շինական, վորի, ջնայած հասակին, շարժվածքների ուժգնություններն իրենց տեղն են: Յերիտասարդացած ծերը գլխաբաց ե. բերանը փրփրած է, աչքերը դուրս ընկած. կատաղությունը տիրել ե հո-

դուն ու մարմնին. նա ձախ ձեռով բռնած և արյունաշաղախ յեղան մի ագի, վորը, բարձր բռնած, ցույց տալիս ամբոխին ու հարցումներ անում.

— Ասեցեք տենա՛մ, կե՛ղացիք. ըսկի ծեր կյանքում ես տեսակ անիրավութիւն տեսած կա՞մք. ըսկի տեսած կա՞ք, վոր անլեզու հայկանի հետ սհե բան բռնե՞ն: Ի՞նչ եր արեւ իմ յեզը սրա սհե անողին: Թե թշնամութիւն ուներ, խի՞ չեր ինձ հետ անըմ, թե չե՛ իմ յեզն ի՞նչ մեղավեր ա: Բա աստո՞ծ սըհե բանը վե կունի՞: Բա սրա սհե անողի հանդըմը խոտ կբանի,—բորբոքված իրար յետեից ալոված ու խորովված սրտից թափում եր ծերունին:

Դա մեր ծանօթ Չատին եր. Հանեսի վարենկերը: Ամբոխը պատասխանում եր վորոտագին ձայնով.

— Ասա՛ մեզ, ո՞վ ա դհեյ արել. ասա՛, դրա տհե անողին հենց ըստի շան պես պետքա սատկացնենք. ա՛սա, վոր ըստի մեր դիվանը մեր ձեռքովն անենք. Կն անլիզու հայկանն ի՞նչ եր արել, վոր հագին կտրըմ են:

— Չատին շարունակեց:

— Կտրեւ չի՛, կտրե՛լ, ձեզ մատաղ, ուրիշ բան ա արել:

— Ի՞նչ,— հետաքրքրված հարցրին բոլորը:

— Անասունի ագին ծառից կապել ա, վոր գշերը կելը դա, ուտի. դնացի կապած դտա: Են ելեդ չնչա—հավատնին՝ յեղան յեդի վոտներն ել բարձրացրել ին ու հագին ջլիդ մի բացրը ճգնից կպել, վոր յեզը տանջ—վելով զոռ եր արել ու պուկել: Յերը վոր դնացի դտա, յեզս լնձ տեսնալն ու քիմի, բառանչեց,—ալիւլացրեց Չատին ու հեկեկաց:

Ամբոխի մեջ նույնպես հեկեկացին, շատերի աչքերը լցվեց արտասուներով: Գյուղամիջից բավականին հեռի հավաքված եր-կանանց մի ստվար բաղմութիւններանց մեջ ցավակցութիւն չափն ու աստիճանն ալիւլի յեր զորեղ: Չատին ձայնը նրանց լացացնում ւեր:

— Յե՛ս, ես հագին պետքա սհե՛,— ցույց տալով,— սհե ձեռիս բռնած տանեմ ըռաին չհանց տամ,—Չայնն ալիւլի ու ալիւլի յեր բարձրացնում Չատին:

— Ա՛ Չատ, ըռըսի մոտ մեզ մեր գեղին խայտառա—

կիւ մի՛, թող, տեսնենք՝ մենք ինչ ենք անում, — խնդրում եյին գյուղացիք։

— Բա վո՛նց անեմ, բա ի՛նչ անեմ, վոր խայտառակեմ վոչ, ա՛յ յես ձեզ մատաղ. բա ես դայդի ոյին կլի՞... —

— Ասա՛, ա՛սա, դրա տհն անողի դատաստանը մենք մեր ձեռով կանենք, ա՛սա։

— Ա՛յ, բա հողիս վո՛նց կորցնեմ. յես ո՞ւմ յախկցը կպչեմ, ո՞ւմ եմ տեհել կապելիս վո՛ր։ Այս միջոցին գյուղամիջից հեռի, Աղինանց տան մոտ, մի այլ ծերունի յերեւաց դողդողալով։

— Տե՛նում եք դո՞ւք. ենպես արին, վոր են խեղճնել դուրս յեկալ լքեալն, — նկատեց ամբոխը։

Ծերունին ութսունից անց եր. նա անխոնամ եր, յուր տարիները, վոր շուտ չի կարողանում գյուղամիջ հասնել։ Ծերունին կատաղությունից բերանն անդադարաց ու խուսի եր անում. նա, դեռ ևս ճանապարհին, անողորմ նախատինքներ եր թափում։ Տաս տարուց ավելի յեր, վոր այն գյուղացին վոտքը գյուղամիջ չեր դրել։ Նրան այստեղ քաշողն այդ անսովոր դեպքն եր, վորի մասին նրան հաղորդել եր յուր թոռներից մինը՝ վազելով նրա մոտ։ Ծերունին վերջապես մեծ նեղությամբ գյուղամիջ հասավ։ Տիրեց սառսուտ լուսթյուն։

Ամբոխը յե՛տ յե՛տ ճղվեց, տեղ բացեց ծերունուն, վոր մոտեցավ Չափինին։ Վերջինիս ձեռից ագին յուր դողդոջուն ձեռքն առավ ու լուռ բերանով դեպի յերկինք նայեց ու մրմնջաց։

— Տե՛ր, քեզ մեղա՛. ինչ տեհած չեյինք, տեհանք, — չնչնաց կամացուկ ապշած ծերունին, ապա յուր խնկի նման դեղին, յերեսը դարձրեց դեպի ամբոխը։ Վերջինս մի տեսակ սառսուտ զգաց, չկարողանալով ուղիղ ծերունու աչքերին նայել՝ մահապարտի նման գլուխը քաշ գցեց։

— Ես ի՞նչ ա, — հարցրեց ծերունին՝ արյունաշաղախ ագին թափահարելով ու աչքի ածելով բոլորին։ Ես ի՞նչ ա, հե՞ր։

Լուսթյուն ե։

— Խի՞ չեք ծեն հանում, բա ձեզ հետ չե՞մ, — բարձրացրեց ձայնը ծերունին, — եղ հու սրա սհն անողն ես

սըհաթին ձեր միջին կա'ղնած ա: Չատինի յեղան հագին քա'ջքն եկալ ծառից կապեց: Թյո'ւ, անիծվեք դուք... Քանի դընմ ա, աշխարհս պճանոց ա դառնըմ. բա սրա սհե անողի հողըմը ծեղ կըսնի: Ճյուրը ցամաքիլ չի': Մեջերնիդ բունդը քիչ ա, հմեկ մինդ մնի մսին լած, անլիզու հայվանների քամակիցն եք ընկե'լ. Թյո'ւ ձեր բրիսին, պի'ճ պճերից լածնի (անհարազատներից ծըն-վածներ): Ա', խի' յեք անըմնիդ քրիստոնյա դրեկ, խի' չեք նասրանի դառնըմ, եդ հու նասրանու կո'րժ ա...

— Ուսեփ ապի, խալխն ի'նչ մեղապեք ա. ո'վ դիտա, վոր փչացածն ա արեկ, — համարձակվեց պատասխանել մի 60 ամյա շինական:

— Դե ծենդ կտրի, — ընդհատեց ծերունին, — յեթե ամենքդ ծեր'լակոտներին խրատեք, տհե բան չի պատա-հիլ. սրա սհե անողն իր մոր փորըմը հու չի սովորեկ, նկատեց ծերունին:

Այժմ արդեն այլևս վոչ վոք սիրտ չեր անում ծպտուն հանել ծերունու առաջ. նա բորբոքված աշնքան խոսեց, վոր ուժասպառ յեղալ: Նկատելով այդ, մոտե-ցալ նրան յուր տղաներից մինը և կռնից բռնած առաջ-նորդեց դեպի իրենց տուն: Ուսեփ ապին մեքենայորեն հետեց նրան: Նա հեռանալուց հետո, հուզված ամբոխը նույնպես թողեց յուր ցառման վայրը և շուտով դյու-ղամեջը դատարկվեց:

XV I

ՍՈՒԴՅԻ ԿԱՍԱԿԱՆԵՐԸ

Փաստ թեև չկար, բայց հասարակական կարծիքը խուլ կերպով ագին կտրեկ տալում մեղադրում եր սուդ-յին: Այդ եր պատճառը, վոր վերջնիս դնմ բոլորն ել գինվել եյին ու անհամբերությամբ ժամանակի եյին սպասում, վոր նրանից խլեն դատաւորական իրավուն-քը և ուսն ուրիշի: Տարաբախտաբար, դեռ մի տարի յեկ ժամանակ կար առաջին: Չատին յուր պոչատ յեղնով Հանեսի հեա շարունակեց յուր վար ու ցանը, իսկ յեղան ադու մասին այլևս խոսող չկար: Սուդյին, այնքան քստմունքի և անաջող փորձերից հետո, Հանեսի ու Չա-

տինի դեմ վոչինչ չվաստակելով, սաստիկ մնասեց ինքն իրեն, թե՛ նյութապես և՛ թե բարոյապես:

Հասարակական կարծիքը ճնշելով, թրջած մուկն եր շինել նրան: Ռաքելն այլևս սիրտ չեր անում նորանոր խորհուրդներ տալ նրան. նա այժմ մտածում եր այն մասին, թե ի՛նչ դիրք բռնի այնուհետև: Նա, մինչև անդամ, ուզում եր սուղ յի քամակից փախչել, բայց սիրտ չեր անում. վորոյհետև ամբոխը յուր վրա նա-յում եր, վորպես գլխավոր չարագործի վրա:

Այ՛րոխը համոզված եր, վոր սուղ յին առանց Ռա-քելի վոչինչ գործ չեր բռնում: Այս բանըն ինքը Ռաքելն ել դիտեր և Ռաքելը մնացել եր անդունդի վրայից ձգած յատանից կախված. նա շարժվել չեր կարողանում. նրա շարժվելը կարող եր լինել դեպի անդունդը, վորը բերանը բաց, լուծթյամբ դիտում եր նրան՝ վորպես վիշապն իր վորսին... Սուղ յի և Ռաքելի դրուժյունը հայտնի յեր Հանեսին, Չատնին, Սարգսին, Ակոփին և մյուս ընկերներին:

Յեկավ դարունը: Հանեսը թուրքից յեղները բերեց ու սկսեց յուր դաշտային աշխատանքները: Այսպես կարճ ժամանակվա՝ միջոցում Հանեսի դրանը մի լուծ յեղան յերևալը, արդարև, կասկածանք հարուցեց սուղ-յի մեջ:

— Լավ,—ասեց սուղ յին,—տկոք Հանեսը մի տար-վա մեջ ո՞ւմ փողով մի լուծ յեղն առավ:

Սուղ յին յուր մեջ ուրախացած, վոր հնարը գտել և Հանեսին վերջնականապես գլորելու, մեղադրելով նրան յուր գոմէշները տանել տալու մեջ, Ռաքելին կանչեց ու հայտնեց յուր միտքը: Վերջինս նորից կենդանացավ, ցամաքից կրկին ջուր ձգված ձկան նման: Այդ յերկուսը մտածում եյին, վոր, յեթե իրենց հաջողվի Հանեսին աշկարա գող հրատարակել. ապա դրանով լիովին հա-սած կլինեն իրենց նպատակին. այն ի՛նչ կքանդեն Հանե-սի տունը, միևնույն ժամանակ մեծ հարված կտան նրա կուսակիցներին, վորոնք իրենց առաջնորդ են ընտրել Հանեսի պես մի գող մարդի: Արդարև, սուղ յի ու Ռա-քելի յենթադրությունը յեթե իրականանալու լիներ, մեծ հաջողություն եր նրանց համար:

Նրանք առանց վարանելու Հանեսին դյուղամեջ կանչեցին, ուր սուղյեն ամբոխին դառնալով ասաց.

— Ա՛խալիսը, յես ես Հանեսի վրա կարծիքավեր եմ. սա պետքա յա վորդմէի (յերդվող) տա, յա ինձ ասի, թե՛ վո՞րդյան և ո՞ւմ վողողն ա առել իր մի լուծ յեղը:

Հանեսի համար, ի հարկե, ձեռնտու յեր վերջին միջոցով միամտացնել սուղյին. այդ պատճառով, մինչեւ սւրիչների խոսելն, ինքը նկատեց.—

— Լա՛վ. ի՞նչ կլի վոր: Կարծիքավեր լին ամոթ քան չի, կորուստ կորցնողն իր մոր ծծի տակն ել մանա դալի. ուղըմ ե՞ս, արի դնանք շհանց տամ, թե ումնից եմ առել:

Յեւ այսպես. այդ մասին այլևս յերկար խոսք չեղավ. ներկա յեղողներն ել համաձայնություն տվին, վոր ամենալավ միջոցը դա՛ յե:

XYIII

ԱՆԽՈՂԵՍ ՔԱՅԼ

Գարնան հրաշալի որերից մինն եր: Մի շարաթ առաւիտ, շատ դիչերով Հանեսն ու Ակորը և սուղյեն ու Ռաքելը միասին ճանապարհ ընկան դեպի Գյովջալլու: Հանեսն ու Ակորը վոտով եյին, իսկ սուղյեն ու Ռաքելը ձիով: Գարնանային մեղմ դիչերը յերկու հակառակորդների կրքերը մեղմացրեց և նրանք սկսեցին հանդարտ խոսել իրենց մեջ տեղի ունեցած դեպքերի մասին:

— Եհէ՛ Հանես, — կեղծ ժպտախառն ձայնով սկսեց սուղյեն, — կյոմչնիս նհե տանիլ տվիր ե՛լի...

— Սո՛ւղյա, բա ամոթ չես քաշըմ, ելի խոսըմ ե՞ս, — պատասխանեց Հանեսը: Լա՛վ. ձեռն ու վոտս տափիցը կտրիլ տվիր, մի լյուծ խարիս Խանղլարա թուրքին տվիր. վերջն ախպորդ տղերանցը սըվըրցրիր, վոր ճամփին ինձ սպանեն, հմել ինձ կյոմեչների կյող ես բռնըմ...

— Հը՛մ, մտիկ արեք, հլա վոնց ա չոր վոտին արին

քաղմ, Եւ,—Հանդուգն անմեղությամբ բացականչեց սուղ յեն։

— Սուղ յա, դիտում եմ ինչ կա,—մեջ յեկա՛վ Ակոփը,—դուք ծեղ մարդ եք կարծում, խալխին կնիկ, ամա ահե՛ չի. հմի, են որորոցի բեխեն ել բան ա հասկանում ախր։ Դուք հին ժամանակին եք դնում... Եւ... են մոլորոյների ժամանակին, հա՛. ամա՛ հմի յեւ Եւն չի. հմի խալխի աչքը բացվել ա, ել են ծերք չի տալ, ինչպիսի առաջ եր...

— Հմի մթամ մենք ի՛նչ ենք անում, վոր ասում ես,—նկատեց Ռաքելը։

— Ի՛նչ։ Հմի դանակը. քաշած, դմակնիս ուղում եք, թե կարատեք. դրանից ել փիս բա՛ն,—պատասխանեց Ակոփը։

— Ե՛լ ինչ ենք արել ձեզ,—Հարցրեց Սուղ յեն։

— Ել ի՛նչ դեք անիւ, հմիկաց յեղը ձեր կամքի յենք թողը՞մ, վոր բան անեք։ Մեր կամքի վոր թողանք, այսուհետեւ մի տարումը մեր սաղ դեղը պրիշակ կանեք։ Միտներդ չի՞, վոր հերու, անաստված տեղից, ուղում իք թե վեց թյուման ոթբաշի պոկեք խալխիցը՞. դուք չի՞ք, վոր քյասիրի սինին, շինքը թակելով դուրս քաշեցիք տանից։ Ե՛լ ինչ եք ուղում, վոր անեք. ասծու մուժիկին հու սպանելու չեք...

— Լա՛վ. հու ոթբաշին ել ծե՛ղ մնաց,—նկատեց Ռաքելը՝ գողության մեջ բռնվածի տոնով։

— Մեզ չեր մնալ, թեոր կրենայիք հավաքել,—նկատեց Հանեսը։

— Մախլաս. հենց արեք, վոր դուք վերջը փշմանեք վո՛չ, ախր,—ասեց Սուղ յեն։

— Ե՛լի մենք դենք փշմանիւ, ծեր դա՛րդը քաշեցեք, ծե՛ր, վոր հոգիներդ դժոխքումը ծվալու յա,—կրկնեց Ակոփը։

Այս խոսակցություններով մեր ուղեկիցները գնում եյին հառաջ և վերջապես հասան Գյումլալլու։ Հանեսն ու Ակոփը գնացին թուրքի տունը, սուղ յեն ու Ռաքելը թուրք տանուտերի (քյոխմի) տուն։

Հանեսը թուրքին պատմեց սուղ յի գալու նպատակը։ Թուրքը պատրաստվեց պատասխանի։

— Ուրեմն ինձ գող ե բռնե՞մ, — վրդովված աղաղակեց Թուրքը, այնպիսի յեղանակով, վոր կարծես բանի սետ չլինէր ամենեւին: Լա՛վ, յես նրան ցույց կտամ, — ավելացրեց նա, ակնարկելով սուղյին:

Մյուս որն առաջնայան, Թուրքին իրենց տանուտերը գյուղամեջ կանչեց: Այստեղ արդեն մեծ բազմութիւն եր հավաքվել:

— Ա՛յ Մահմուդ. — դարձաւ քոխական, կանչված Թուրքին, — ես հայը քու մասին կարծիքաւոր աս, ասե՞մ աս, վոր իրանց գյուղացի՛ն քո քու զոնաղ հայի մի լուծ յեզը դո՛ւ յես տվել ե թե՛ իրան դոմեշներէ գողանալու՞ քու մասն ել ե խառը: Սրան ի՞նչ ունես ասելու:

— Ջանե՛մ, բու նա՛ շառ դըր, ալլահ, սա՛ն ա չքյուր. (այս ի՛նչ զբալարտութիւն ե, տե՛ր, քեղ մեղա), — բացականչեց Մահմուդը, ճգնաւորի անմեղությամբ, ապա սկսեց յուր բացատրութիւնը:

— Ճշմարիտ աս, Ովանեսի հերն իմ հոր դոստն եր, ինչպես ե՛ իմ դոստն ե ինքը ե յես նրան խղճալով, վոր անյեղն աս մնացել, մի լուծ յեղն եմ տվել նրան սկզբից 15 մանեթ նաղդ վող առնելով նրանից ե պայման դնելով, վոր նա ամեն տարի դա-ե իմ հունձն անի: Այս բանը յես արել եմ մեր հայրերի աղուհացը միտս բերելով: Սրա, — ցույց տալով Հանեսին, — տված 15 մանեթի վրա 35 մանեթ ել ինձանից դնելով՝ չովդառից առել եմ մի լուծ յեղն ու իրան տվել, վոր տանի յուր գնամի՛թե վատ բան եմ արել իմ դոստին (իմ բարեկամին):

— Հըմի դո՛ւ ինչ կասես, ա՛ հայ, — սուղյին դատաւարով, հարցրեց քոխական:

— Քյո՛խա ջան, մատաղ լեմ քեղ, դրա առածնեքին յես չեմ հավատում. Թող զուրանի վրա հավատալիք տա ինձ, — պատասխանեց սուղյին:

— Ա՛ Մահմուդ, հայը քեղանից հավատալիք ասողըմ, վոր դու դրուստ վոր չովդառիցն ես առել, տվել ե վո՛չ թե գողացված դոմեշներէ դնով:

— Լա՛վ: Ժամա՛նակ տվեք, — խնդրեց Մահմուդը:

Մահմուդը մի Ժամից հետ, յերեք Թուրք կանգնեցրեց նրա առաջ, վորոնցից մինը հենց Մահմուդէ հետ դոմեշները քողն եր: Այս Թուրքերը զուրանի վրա պինդ

յերդվեցին, վոր ճիշտ Մահմուդը յեղները չովդառեցն
և դնել: Սուդի ճարը կարվեց: Այժմ Մահմուդի լեզուն
յերկարացալ շատ:

— Հմի՞ ինչ կասես, — Մահմուդը դարձաւ սու-
դին, — դողը դո՛ւ յե՞ս, թե՞ յես. ա՛յ սանըն ո փաստը
աթմանը... (ա՛յ քո ընջոտ հոր ե՛... կոպիտ հայհո-
յանքներ): Այս ամէլացրեց — ես խեղճ հայի յեղները
մին տանիլ տվիր, հմել ուղըմ ես, թե ես մի՛ պարտքով
սուածն ել խլես ձեռքիցը: Ուղըմ ե՞ս, վոր դամ տունդ
դլխիդ բարբադ անե՞մ, — ահա վորեց Մահմուդը սուդ-
ին, վոր պատասխանեց վախեցած ձայնով: —

— Ա՛յ Մահմուդ, ա՛յ յես քե՛ մատաղ, ել ո՛ւր ես
նեղանըմ, դե ենա հալատալիքդ տվիր, պրծար, ե՛լի:

— Ա՛յ քեռիվա, սա ի՞նչ խայտառակութիւն ե,
վոր մի փոխարա հայ սիրտ ե անըմ, դալի մեր գեղա-
ցուն անմեղ տեղը դող բունըմ, եսպես բան չի ըլիլ ա-
խրը, — բռնկվելով վորոտաց թուրք ամբոխը, և ամեն
կողմից պսպղուն գայլի աչքեր եյին, վոր չոած նա-
յում եյին սուդի ու Ռաքելի վրա:

Սուդին տեսնելով բանի ինչ տեղ հասնելը, կա-
մաց մտաւցալ տանուտերին և շնջած նրա ականջում. —

— Ա՛յ քյոխվա՛, աստծու խաթեր, եստեղ արյուն-
հեղութին չպատահի, արի հեռանանք եստեղից:

— Գյոխի են սուդին ու Ռաքելին քաշեց, յուր տուն
տարալ և պատվիրեց բարեկամաբար, վոր մի կերպ
փախեն արեկեր Գյովջալլից, թե չե, գեղի դյադա-
լարը գլխներին ոյին և բերելու:

Սուդին յուր ահից դրպանից մի հնդանոց հանե-
լով, քյոխվի թաթը դրեց իբրև աշխատավարձ, — մեր-
ջինն ընդունեց դրամը և ասեց.

— Ամենեկն վախիլ մի՛, սուդյա. հետներդ յես
մարդ կդնեմ, վոր ձեզ սալամաթ տանի Դադքյասա-
մանն անցկացնի:

Սուդին Ռաքելի հետ միասին Դադքյասաման հա-
նելով, շունչ քաշեց ու բացականչեց. —

— Պահո՛վիվ, անջաղ մի սաղ սալամաթ չը պըր-
ծանք, — տե՛հա՞ր, Ռաքել, ի՞նչ անխելք բան արինք

մենք: Հա՛մ ոթբաշին շնչներին մնաց, հա՛մ քսանու-
հինգ թյումանական կյոմշնիս տանիլ տվինք, համ խալ-
խի մոտ առակ դառանք, հա՛մ՝ են եր Գյոմշալլիկցոց
գլխներս թակել ենք տալի, հա՛մ ել, վերջը հինգ մա-
նեթս դնաց ծլլի: Ահա թե քու տված խորհուրդներն ինձ
վորտեղ հասցրին,—ասեց սուդ-յեն, յուր ատելությամբ
լցված աչքերը խեթելով Ռաքելի վրա:

Ռաքելը սևերես դարձած և լուությամբ քշում եր
յուր ձին...

Այնպես եր յերևում, վոր խղճմտանքն այս մարդի
մեջ ել եր զարթնել արդեն...

1898 թ.

ՈՒՍԱՆՈՂԸ ԳՅՈՒՂՈՒՄ

I

Զ... գյուղացի Ռհանջանի վորդին ամառային արձակուրդներին Մոսկվայից նոր եր հայրենիք վերադարձել:

Նա Թիֆլիսի բնակական դպրոցումն անցել եր «Պետրովսկայա Ակադեմյան» (Ճեմարանը) և այնտեղ մտնելուց յերեք տարի յեր անցել, վոր իրենց տուն չեր յեկել: Թիֆլիսից վերադառնալիս, նա շատ հասարակ եր յերևում. աշակերտական գեղեցիկ ու համեստ զգեստի մեջ Գարեգինն ընդհանուրի ուշադրության առարկա յեր, վորին գյուղացիք մոտենալով՝ մտերմաբար բարևում եյին, աշխատելով ամեն կերպ այդ «վարդ»-ի սիրտը շահել:

Մոսկվայից վերադառնալիս բանն ուրիշ եր: Այս անգամ մեր ուսանողը յերևաց մազերը խոտաճարակի մազեր չինած, վորոնց տակից հադիվ յերևացող աչքերը մի տեսակ կասկած եյին հարուցանում անսովոր նայողների մեջ: Գլխին շաջի չափ լայն մի ահագին շապո, հագին՝ մալականի կապույտ վերնաշապիք, կիսից հաստ քղով հուպ տված՝ իբրև դոտի. ձեռքին մի չնդչնկուտ ահագին ձեռնափայտ, վորի մի հարվածից միայն կլանչելով կորչում եր շունը...

Ներքուստ ել եր փոխվել մեր ուսանողը. նա այլևս առաջիկա նման ծիծաղադեմ չեր. յերեսը մուսկլած՝ քիչ եր խոտում. և՛ ամենագլխավորը, վոր ծանոթներին պատահելիս՝ առաջ ինքը չեր բարևում առաջիկա նման:

Այս բաներն արդեն գյուղացիներին շատ անախորժ եր յերևում: Նույնիսկ դեպ ուսումը սեր ունեցողները, Գարեգինն տեսնելով, նայելով նրա դեպի յուր յերեկվա ընկերները բռնած գիրքին՝ նեղացած ասում եյին իրար. —

— Սրանից յեղը, յեթե հարիւր վորդի ունենամ, մինն ելա ուսումի չեմ տալ, քանի վոր ուսումն աղքատեա օտարացնում ա մեզանից...

Գյուղի դպրոցում չարքաշ վարժապետը, վորի ռոճկի մի մասն ապառիկների ցանկն ար մտել, դասատուութիւնը շարունակում եր, և մեր ուսանողը մի անգամ դոնե դպրոց չմտալ, վոր տեսնի՝ ինչ հալի ու ափալի մեջ ե ժողովրդական համեստ մշակը։ Այս ել մյուս կողմից ել օտարոտի յերևում գյուղացիների աչքում...

Հասարակական կարծիքից ճնշված՝ Ոհանջանը մի անգամ հարցրեց վորդուն...

— Գարեգին, ի՞նչու մի անգամ դոնե վոտեղ չես դնում մեր դպրոցը, ուսումնական տղա յես՝ տեսաս ինչ կա, ինչ չկա. վորդի, հասարակութիւնը բամբասում ա քե.

— Ե՛հ, ի՞նչ պիտի լինի. յես առանց տեսնելու յել գիտեմ, թե ինչ կա։ Ուսումնարանից ավելի բարձր հարց ե գրաւում իմ ուշադրութիւնը, — պատասխանեց վորդին, այնպիսի մի հանգուվ, ինչպես պատասխանում են յերեխային, յերբ վերջինս մի անհիմն նկատողութիւն են անում իրենից հասկացողին։

— Դու գիտես, վո՛րդի, յես քու բարին եմ ցանկանում, այնպես արա, վոր ժողովրդի բամբասանքի տակ չընկնես...

Վորդին ավելորդ համարեց պատասխանել հորը։

Իայց այն ի՞նչ հարց ա, Գարեգին ջան, վոր քեզ համար ուսումնարանից բարձր ա. կլի՞ մեզ ել ասես, — հարցրեց հայրը մի մեծ նորութիւն սպասելով վորդուց։

— Իմ հարցն ըմբռնելու համար, պոչիտիչեսկի եկոնոմիա յեն ասում, այն գիտութիւնը պիտի իմանաս։

— Այնպես ասա, վոր մենք ել հասկանանք, վո՛րդի, դու հու քմոր փորումը չես սովորել։

— Նու, ինչպես ասեմ, վոր հասկանալի լինի։ Այդ գիտութեան դիւսալոր խնդիրներից մինն ել այն ե, վոր պետք ք իմանալ՝ կապիտալի հարաբերութիւնը

դեպի աշխատանքը: Հասկացա՞ր այժմ.— Ժպտալով հարցրեց վորդին, կամենալով, կարծես, փորձել հոր ըմբռնողութեան շարիր:

— Լավ չհասկացա, պա՛րզ ասա, այդտեղ աշխատանքի ձեն ա լսվում, յերևում ա թե՛ հետաքրքիր բան ա լինելու:

— Անշա՛փ հետաքրքիր դիտութիւն ե, վոգելվոր-ված հոր նկատողութիւնից, վրա բերեց ուսանողը:

— Պոլիտիչեսկի եկոնոմիան,— շարունակեց բացատրութիւնը, ուզում ե իմանալ թե՛ աշխատավոր մարդիկ, մշակները իրանց կատարած գործին համեմատ վարձ են ստանում, թե՛ ավել կամ պակաս:

— Այժմ հասկացա,— ցած և տարակուսած ձայնով ասաց հայրը՝ միտքն այն բանի վրա դրելով, թե մի այսպիսի հարց ինչպես կարող ե դպրոցական հարցից բարձր լինել, վոր ասում ե վորդին: Այն ինչ, վորդին վոգելվորված ըսկսեց խորը մտնել յուր բացատրութեան մեջ: Գիտութեան զարթեցրած այդ հարցն ասվում ե «մշակների» հարց և ամբողջ «Յեմլրոպան» դրողված ե նրանով...

Հոր համար թեև կատարելապես անհասկանալի էին «Յեմլրոպա» և «դրողված» բառերը. սակայն նա չկամեցավ այլևս այդ բանի մասին խոսել, զգալով, վոր հարցն իրենց դուռից պիտի շատ և շատ հեռի լինի:

II

Այս ամառ Թիֆլիսից հայրենիք եր վերադարձել նաև ուսանողի համագյուղացի Արամը, վոր նոր եր Ներսիսյան դպրոցի VI-ը փոխվել: Արամն այն յերիտասարդներին եր, վորոնք ուսանողի վրա մի տեսակ տկնածութեամբ են նայում: Նա մեծ բաղդավորութիւն եր համարում իրեն համար, վոր ուսանողի հետ պիտի ասեր, խոսեր, թարմ գաղափարներ ընդուներ նրանից. այդ նպատակով ել ամեն որ հաճախում եր նրա մոտ, վորն յուր կողմից շատ սիրալիւր կերպով եր վերաբերվում դեպի նա:

— Արամ, մշակների հարցն ինձ շատ ե հետաքրքր-

բում. յես ցանկանում եմ, ոգևորելով հանդամանքից
այդ հարցը տեղն ու տեղն ուսումնասիրել. կգա՞ս ինձ
հետ՝ գնանք դաշտը հնձողների մոտ, — ասաց մի որ
մեր ուսանողը մազերը թափահարելով, վոր արդեն
աչքերն ելին ընկել։

— Մեծավ ուրախությամբ, — համաձայնեց Արա-
մը։

— Դե գնանք, — ասեց ուսանողն ու չնդնկուտ մեծ
փայտը ձեռն առավ...

Հուլիսի շոգ որերից մինն եր. ողն ալավին եր
տալիս։ Մշակների կյանքն ուսումնասիրողը գլուխը
կախ, խստնիխուռն մտածմունքներով ծանրացած մի
ձորից բարձրանում եր. նրա կողքին սպիտակին տալով,
գնում եր նաև Արամը։ Կես ժամից հետո, մշակների
բարեկամը մի արտի կողքի կանգնեց, վորի մեջ մի
մինակ հնձող աշխատում եր։

— Խեղճ մշակներ... վորքա՞ն ծանր ե ձեր վիճա-
կը՝, — տխուր ձայնով քացականչեց ուսանողը՝ մշակն
աչքին ընկնելուն պես։

Արամը հափշտակությամբ ընդունեց այդ քացա-
կանչը, կարծես, թե յուր դիտողությանը մի բան ա-
վելացավ։

— Արամ, այդ հնձողին ճանաչում ե՞ս։

— Ի՞նչպես չե, Ռեադանց Անդրյասն ե։

— Чорт его побери! մեր հարեանին ել չեն ճանա-
չում։ Արամն իսկույն կտրեց այդ ուսերեն քացական-
չությունը, ուրախանալով՝ վոր մի նոր բան ել սուղ-
րեց։ Հնձողը գլուխը կախ՝ հաշանի հետ կռիվան եր
տալիս, և զբաղմունքից չնկատեց, վոր յուր դրու-
թյունն ուսումնասիրողն արդեն մոտեցել ՚ի իրեն։

— Բարի որ, Անդրյա՛ս, — ձայն տվեց ուսանողը,
բայց պատասխան չառավ. այն յերևաց միայն, վոր
մի կռացած մեջք անդադար շարժվում եր աջ ու ձախ։

— Բարի որ քեզ, Անդրյաս, — ձայնը բարձրացրեց
ուսանողը։

Այս անգամ մեջքն ուղղեց և յերեսն այլ կողմի
վրա՝ ձայն տվեց հնձողը. — «Հէ՛յ»։

— Ամառը հնձողը կույր կլինի, նրա ամբողջ ուշա-

գրությունը հաշտանումն և այժմ, ամենի լավ կլինի մոտենանք նրան,— նկատեց Աբամբ:

Մոտեցան:

— Բարի որ քեզ, Անդրյաս,— արդեն մոտկանց ձայն ամից ուսանողը:

— Ա՛հ, ասածու անհատ բարին քե՛զ, պարոն Գարեգին ջան,— պատասխանեց գյուղացին՝ շփոթված՝ իրեն պես մի հասարակ մարդին արած անակնկալ այցելությունից՝ որովս մի այնպիսի ժամանակ:

— Ինչպես ես, լա՛վ ես, Անդրյաս,— կարեկցեց ուսանողն իր վերաբերմունքով:

— Ե՛հ, Գարեգին ջան, մեր լալին ել աստոծ կտրի, ոսալն ել: Ե՛սա սհենց ա ելի մեր որը, վո՛նց վոր տենում ես: Հողագործի որն ի՛նչ կլի, քե մատաղ: Քո՛ւնն ասա, Գարեգին ջան, դո՛ւ վոնց ես, հալա բարով, հազար բարով ես յեկել: Ա՛խր, Գարեգին ջան, յա՛րար դու ելա կա՛րալ դես մեր ցալին մի դարման անե՞ս,— վշտալի ձայնով ասաց հնձողը:

Ուսանողը, թեև մանկությունից սովոր եր գյուղացու չարքաչ կյանքին, բայց քաղաքների ազմկալից ուրախ կյանքը նա մաքից դցել եր այդ բոլորը, և, դժբերքի մեջ գյուղացիների կյանքից պատահող կենտ ու հատ անմխիթար պատկերները նրա ուշադրությունը չեյին կարողանում յերկար գրավել. բայց այժմ պատկերը յուր բնական դիրքով առաջն եր: Ուսանողը լուռ նայում եր Անդրյասի մարմնին... Խեղճ Անդրյասը, ճակատը մի հինդաչ կարմիր թաշկինակ եր կապել, վորը արդեն փթել եր քրանքի մեջ. մի չիլա շապիք հագին, վորի միջից լաշն յերևում եր. չալվարի վրա հո, վոր մի խան կորեկ ամեյիք, մինն անգամ չեք մնալ, վոր դեռինը չընկներ. տրեխները կտրտվել, ծռվել՝ վորտի տակն եյին ընկել. կտրտված տրխետենների տակից յերևում եր բրդե սպիտակ գուլպան, վորի լաշն ծալերով քստերն ուսում եյին վորտի յերեսը...

Անդրյասի տարիքը թեև յերեսնից նոր եր անցել, բայց ամենի մաշված եր յերևում: Նրա թարչամած՝ արևառ դեմքը նայողին մի աղբրեսախառն բողոք եր անում. բողոք անողորմ վիճակի դեմ... Աբամբ

այդ տեսակ պատկերներ շատ եր տեսել ենա գրեթե հաշտ-
վել եր կյանքի ծանր հարվածների հետ. այս անգամ
միայն ուշադրությամբ ուսանողի խոշոր և արտահայ-
տիչ դեմքին եր նայում, վորի վրա ուղում եր դիտել
նրա հոգու գաղտնի շարժողությունները:

— Քանի՞ քերեխա ունես, Անդրյաս, — խորը հա-
ռաչելով, հարցրեց ուսանողը:

— Երեք տղա, յերկու աղջիկ:

— Տղերքդ հասած են:

— Աստո՞ժ քե յեւ պհի, իմոնցն եւ, մեծ տղես 12
տարեկան ա: Աղջկանցս մեծն եւ ենա հրանքի հասած

ա:

— Ապրանքից, բանից ի՞նչ ունես:

— Մի կով, մի լուծ յեղը:

— Եւ զատ չունե՞ս:

Մի եւ եւ ունեմ, — ժպտալով ավելացրեց նա:

— Այդի չունե՞ս:

— Այդին ի՞նչ ա, Գարեգին ջան:

— Բա՛ղ:

— Հա՛, մի բաղչա եյ ունեմ:

— Ուրի՞շ:

— Ուրիշ աստո՞ժ տա:

— Ինչքա՞ն հարկ ես տալիս:

— Տասներկու մանեթ:

— Ամենահարուստն ինչքան Վ տալիս:

— Տասներկու տոկոշ եւ կա նրանցից, 13 եւ, ամենա-
շատ տոկոշ հարուստը 15 ա տալի:

— Ուրեմն Գորգինի տղեն լեզնից միայն յերեք
մանեթով ե ավելի տալի՞ս:

— Ե՛. Գարեգին ջան. ի՞նչ ես կորցրել, ընչի՞ յես
ման դալի: Բա յես ընչի՞ հմար եմ ասում քեզ, թե՛ յե՞՞ք
դես մեզ թափիլ, մեր դարգին դարձան անիլ: Տասներ-
կու կով նա՛ ունի, մինը յես, հինգ լյուծ յեղը նա՛ ունի,
մինը յես. իրեք բրավար յե՛ս եմ վարում, յեռեսունը
նա. մի բաղչա յես ունեմ, իրեք բաղ նա, մի եւ յե՛ս ու-
նեմ, մի իլխա նա. ռխտը ջան մենք ենք, հինգը նրանք,
ու, մենակ տհե իրեք մանեթ ա ինձանից ավել տալի...

— Վո՛հ, այս ի՞նչ սարսափելի աճիրավություն ե.

այսպիսի անողորմ անիրավութիւն, անգթութիւն յերևակայել անգամ չե՞ր կարելի, — ասաց ուսանողը, դասնալով Արամին, վորի վրա այս նոր բացականշութիւնն եւ թաղման ազդեցութիւն գործեց:

— Ինչո՞ւ չե՞ք չքալորներդ միաբանվում ու հարուսաների հարկն ամբարշնում, — ուսանողը դիմեց Անդրյասին ա՛յն մարդու հանդով, վորը մի ղժվար հարց եւ լուծած լինում:

— Հեշտ ա լել միաբանվելը: Ասենք թե յես մի ինձ նման տկլոր քյատիբի սրտիս խորհուրդը հայտնեմ եմ, թե արի ես բանն ետպես անենք. ձեռաց դնեմ հարուստի խարար տալի, փոխանակ քյոմակ անելու ինձ. դեհ, հմի արի ու դու եմ հարուստիցը ջան թափի. լը՛մ չի տիբ...:

— Քանի որովար ես վարում, — հարցրեց ուսանողը, կարծես փախուստ տալով հարցից:

— Ասեցի չե՞, վոր յերեք րրավար:

— Այդքանից ինչքան ես վերցնեմ:

— 15 թաղար, յեթե տարին լալ ընի:

— Թաղարն ինը փութ հաշվելով, կանի 135 փութ, այդքանը լաժմանած 7 շնչի, յուրքանչյուրին կընկնի 20 փութ. անել ե թե ուտելու հաղիվ բալականանա, ուր մնաց վաճառելու, — տխուր կերպով հաշվում եր ուսանողը ինքն իրեն:

— Այս արար վոր հնձում ես, քո՞նն ե:

Վորտեղից ա իմը, քե մատաղ, իմը վոր ըլեր, ել ինչ դարդ կունենայի:

— Հապա ո՞ւմն ե:

— Թեոսանց Արթնինը:

— Ուրեմն դու նրա մշա՞կն ես.

— Հրաման քեդ:

— Ինչքան հնձավարձ ես ստանում:

— Իմ բոնն ուրիշ ա, — հառաչելով ասաց Անդրյասը:

— Ինչպե՞ս, հետաքրքրվեց ուսանողը, յուր մտքում ուրախանալով, վոր կյանքի նոր փաստ ու գտնելու:

— Հերու դատկին հացս հատալ, բեխեքս մնացին սոված, դնացի Թեմոսանց Արթնի դուռը. նրա վորդիքը

կոտորվեն. լավ ի վորթում կերել, վոր եղ անխափեցը շփոտենամ, չեչավ. սովածութիւնը մարդի դուշմանի դուռն եւ ա դրկըմ: Գնացի իրեք ամսեն ժամանակի մի թաղար ցորեն ուղեցի. առաջ հալա չեմ, չեմ արավ, ամա վոր շատ յախեցը կպա, ասեց.—

Տե՛ս, Անդրեաս, յես վորթում ի կերել, վոր քյասիր-նեքիդ սոված կոտորվելիս եւ հաց չտամ, վորովհետեւ յեսի վոր փորեքնիդ հացոտ ա ըլըմ, եւ մարդի մարդատեղ չեք դնըմ, ամա ի՞նչ անեմ, անտեր մնա իմ եսդայդի սիրտը, ելի ողորմըմ եմ...

— Ծնորհակալ եմ, ասեցի, Արթին ջան, լավութենդ վրես չեմ թողալ...

— Ախպեր, ձեր լավութենը ձեզ մնա, միայն վարձս տվեք, ուրիշ վոչինչ, ասեցւ. Կտամ, թաղարին քսան խոն վարձ կառնեմ, յերկու որ եւ հունձ կանեմ:

— Ծա՛րս ի՞նչ. դչուխս քաշ արի. «վորդիքդ կոտոր-վին», մտքըմս ասեցի. ու հաշվելով, վոր մի թաղար ցորենը, վոր արժի վեց մանեթ, ես իրեք ամսըմը վեց եւ վրեն դեմ դնիլ, յետ տալ, թեպետ վախեցա, միայն ի՞նչ անեյի, բեխանցս սոված հու կոտորելու չի, վերց-րի, բերի...

— Այս ի՞նչ սոսկալի վաշխառություն ե,— կրկին աղաղակեց ուսանողը, բարկացած աչքերով կրկին նա-յելով Արամի յերեսին:

— Դրա վրա ինչ ես զարմանում,— հանգիստ ձայ-նով ամեկացրեց Արամը,— այստեղ մի ճոթածախ կա, նիսյա տալ շատ ե սիրում, այդ պատճառով եւ միամիտ դյուղացիք միշտ նրա մօտ են վազում, վորը մի ուրբու հաշիվը յերեք ուրբի ա գրում ե յուր ժամանակին ան-գրազետ դյուղացուն ասում, պարտքդ եսքան ա. ե դյու-ղացին եւ սուս ու փուս տալիս ա...

— Ուրեմն մեր դյուղում կուլակ եւ կա՞,— վրը-դովմած հարցրեց ուսանողը:

Կուլակն ինչ ա, հարցրեց Արամը:

— Վաշխառու,— արագությամբ վրա բերեց ուսա-նողը,— «կուլակ» վաշխառու, մտքում պահելով Արամն սկսեց ուրախանալ, վոր ուսանողից այդ որը բավական բան սովորեց:

— Յեղրա՛յր, այդ անպիտաններին պետք է լրա-
դրութեան մեջ դուքս բերել հրապարակ, պիտի հարձակ-
վել այդ տղոսկիների վրա, պիտի խայտառակել դրանց,—
փրկի՜րա՛ծ բերանով խոսում եր ուսանողը։

Անդրյասը ֆարացած, լուռ նայում եր ուսանողի
վրա։ Յե՛վ յերբ նա հանդատացա՛լ, Անդրյասը հարց-
քեց.—

— Ի՞նչ ես տարձ, քե մատա՛ղ...

Վրդովված ուսանողի տեղ Արամը պատասխանեց.—

— Այդ արած անիրավությունների մասին պ. Գա-
րեգինն ուղում ա լրադրերում գրել։

Լրագի՛րն ինչ ա, Ա՛րամ ջան,—հարցրեց Անդրյասը
հետաքրքրութեամբ։

— Լրագիրը դադեթ ա, տպած թուղթ ա, ամեն տեղ
եւ կարդում են. ասենք մի բան, վոր այստեղից գրվի,
ամեն տեղ եւ կիմանան։

— Վոր իմանան, յանի մեզ մի ոգնութիւն կլի՞, —
հարցրեց գյուղացին՝ հարցի ուղղակի եյական կողմն
աչքի առաջ ունենալով։

— Վո՛չ, ոգնություն չի լինիլ, բայց կիմանան, վոր
այսպիսի անիրավություններ կան մեր գյուղում։

Բա դրանից մեզ ի՞նչ ոգուա, արեւիդ մատաղ։

Ասենք թե մի սոված գել մեր կովը կերա՛լ, և դու յել ի-
մացար. դրանից ինչ ոգուա։ Կովս գնալուց յեղը հէն հա-
զար հետ իմացիր. ուրիշ տեղեր վոր իմանան թե թե՛վո-
սանց Արթինը վեց մանեթին իրեք ամսը՛մը վեց մանեթ
եւ շահ ա առնըմ, իմ յարան կը սաղանա՞։

Ուսանողը վրդովվում եր և, կարծես չեր ուղում
ուշադրություն դարձնել Անդրյասի նկատողություն-
ներին. նրան թվում եր, թե Անդրյասը չի ըմբռնում հրա-
պարակական խոսքի ույժը, այն ինչ, նրա համար շատ
պարզ եր, վոր Գարեգինն իր ցավին դարձան անելու յե-
ղանակը չի իմանում։

Անանային մի որ, Թիֆլիսի գարեջրատներից մե-
կում հինգ տաքացած գլուխներ բարձր ձայնով իրար
հետ վիճում եյին, բոլորի յերկար մազերն եւ աչքներն

եյին թափւում և դարեջրի բաժակը ձեռներումը սա-
ռում: Նրանցից մեկն ամենից շատ եր տաքացել, և աշ-
խատում եր իր տաքությունը ծխախոտով սաստել, վորի
ծխի մեջ յերկարահեր գլուխըն արդեն թաղել եր: Պա-
տահելով ընկերներին, դյուղից, մշակները կյանքից հա-
վաքած գոշափելիք վաստերի հիման վրա ահադին յե-
ռանդով խոսում եր մշակների հարցի մասին: Գիշերվա
կեսից անց եր, մարդիկ քաշվել եյին, ուսանողների դո-
դոռոցների համար ազատ ասպարեզ եր բացվել:

— Յեղբայր, Յեվրոսայում մշակների հարցն ար-
դեն յերկրորդ Ֆադիսն ք անցել, իսկ մե՞ղ մոտ. կա՞
արդյոք մի մարդ, վոր այդ կենսական խնդրով դբադ-
վի,— դայրույթով բաց թողեց ձեռքի բաժակը և
բռունցքով ամուր դարկեց սեղանին մեր ուսանողը:
Մեր լրագրությունը դբադված և միմիայն անձնական
կռիվներով, և չի նկատում, թե ինչպես մշակ դար
մեր յերկրում սաստիկ ճշման տակ և և տղբուկները
քամում են նրա արյան վերջին կաթիլը...

— Ա՛՛՛! մեր լրագրությունն իր կոչման վրա չի կանդ
նած, պետք և վերանորոգել նրան, պետք և թարմ՝
յեվրոսական դադափարներ մտցնել՝ այդ նեղ, անձնա-
կան որդանների մեջ, բարձրացնելով նրանց վարկը,—
ձայները բարձրացրին նաև մյուսները:

— Յես մշակներ հարցի մասին կգրեմ մի հոդված
և դբանով ցույց կտամ, թե կյանքի ինչ տեսակ հար-
ցերի մասին պիտի ուշք դարձնի մեր մամուլը,— աղա-
ղակեց մեր ծանոթը:

— Իսկ յես՝ կհարձակվեմ մեր դբադետների վրա,
վորոնք թողած կյանքի ռեալական հարցերը, դբադվում
են կյասիքական հարցերով,— թնդած յերրորդը:

Ուսանողները տաք վիճաբանությունից հետո, ցըր-
վեցին:

Այդ ժամանակից անցել եր ուղիղ մի ամիս: Հայ
լրագրներից մեկի մեջ, արդարև, «մշակ» դասակարգի
մասին մի հոդված յերևաց, վորի տակ ստորագրած եր
մեր ծանոթ ուսանողի աղգանունը: Հոդվածի մեջ անդա-
դար շեշտվում եյին «կուլակ», «վաշխառու», «տղբուկ»,
«խեղճ մշակ դասակարգ»...

Պատահամար այդ Հողավածը մեր ուսանողի ծննդավայր գյուղի ուսուցչի ձեռքն անցավ։ Հողավածը կարդալուց հետո, գյուղական վարժապետը դառնությամբ բացականչեց.—

— Զարմանալի չեն մեր ուսանողները. գյուղը գալիս լայեղ չեն անում նույն խել իրենց ծանոթ գյուղացիներին բարենել, հեռանալիս ցավագար են դառնում... Մյուս մարդկանց դժվար ե ճանաչել, վորովհետև դրանց խոսքն ու գործն իրար չեն բռնում. և ամենադժնամորձ հարցերի մեջ ել, նայած անհրաժեշտությանն ու բարձր նշանակությանը՝ հերթական կարգ չը՛նդունելով, չեն իմանում. վո՞րտեղից սկսեն և վո՞րտեղ վերջացնեն,—ասաց ուսուցիչն ու թերթը դեն չպրտեց...

1891 թ.

ԴԱՎԹԱՐԻՑ ՁՆԶՎԱԾԸ

Ապրիլ ամսի սկիզբն եր, մեծ պահքի վերջին շաբաթը, դարնան ամենաքաղցր ժամանակը: Ամբողջ հանդը կանաչին եր տալիս: Անտառը կամաց—կամաց զարդարվում եր: Ամենից շուտ պննվել էյին հունիները, սաղորենին, խնձորին և տանձենին, վորոնք, թաղված՝ բաց նարնջագույն, վարդախառն սպիտակ ծաղիկներով, բնության գրկում կախարդել էյին տալիս մարդուն:

Նրանց ծաղիկների բուրմունքն ողին այնպիսի քաղցրություն եր տվել, վոր մարդ ծծելուց չկշտանալով, ստիպված եր բացականչել. «յերանի նրան, ով կապրի ու կմեռնի այս ողի մեջ»:

Անբացատրելի, անպատում ուրախ ու սրբազան կյանք եր քաշում ու շնչում ողի մեջ, վողողված՝ ցողված արևի կենսատու ճառագայթներով... կարծես աներևույթ արարիչը, շոշափելի դարձած, իջել եր մխիթարելու յուր ցավազար արարածներին:— Հարկի, կոռուբեղիառի և պարտատիրոջ ձայնը չեր լսվում: Լուել եր քենը, վոխը և ատելությունը: Սերը սփռվել եր գյուղի ու հանդի վրա: Վշտալից հոգսը տեղի յեր տվել անդորր մխիթարության. հոգին իշխում եր մարմնին:

Գյուղացիք այլևս իրար չէյին կոծում և պատահելիս քաղցր ժպիտով էյին խոսում միմյանց հետ: Լուրջ աշխատությունները դադարել էյին: Այգիներում, հանդերում յեթե մարդիկ էյին յերևում, հանդիսատեսներ էյին միայն, վորոնք դուրս էյին յեկել զմայլելու իրենց քրտնաջան, արդար աշխատանքի արդյունքով: Նրանցից մինն արտի կողքին կանգնած խնամողին եր փառք տալի, վոր յուր գցած սերմը չի կորցրել, չի չորացրել, մյուսը վազան շուշին եր նախ, մխիթարվում, յերբորդը դառների կայտառ խաղերովը դրավված, չորբորդը «ուխտ» դնալու պատրաստություն եր տեսնում, հին-

դերորդն, ողուտ քաղելով ընտելթյան հանգիստ ու անդորր
սրամաղբությունից, հրացանն ուսին, քաղցր՝ բայա-
թին բերնին՝ անտառն եր դնում՝ այդ խնկարույր կույ-
սից անուշ հոտ քաշելու համար:

Այսպիսի մի շարաթ եր մեծ պասի վերջին շաբա-
թը: Կես որից բաժական անց, դյուղացիք հանդից կա-
մաց—կամաց հալածելու ելին, վոր յերեկոյան ժա-
մատացությանը վրա հասնեն: Որվա ամենաքաղցր ժա-
մտնակն եր: Անամաղ, խաղաղ և ջինջ ու կապուտակ
յերկնքի վրա վայլում եր արեգը: Քսան, յերեսուն
տարեկան յերիտասարդներ, խումբ կազմելով յերկդե-
ցու պատերի տակ՝ ուրախ զրույցներով ժամանակ ելին
անցկացնում: Բայց հանկարծ բոլորի ուշադրությունը
դարձավ դեպի ներքի թաղը, վորտեղից այլատարազ
հաղուտառով՝ յերեսուն տարեկան մի անծանոթ, աչքերը
խմբին արած, բարձրանում եր դեպի դյուղամեջ:

— Ես ո՞վ ա ես յեկողը, տղմք: Միթաբանց տա-
նից դուրս յեկավ,— ժողովականներից մինն առաջին
անգամ դյուղացիներին ուշադրությունը դարձրեց այն-
անծանոթի վրա: Բոլորը նայում ելին յեկողին, բայց
դեռ չկարողացան ճանաչել:

— Յա՛վաջ, հիւյի թե մաշական լի,— նկատեց մինը՝
հաղուտից դուշակելով այնպես:

— Գը՛խի՛. Մաթոսանց Սո՛լին ա, Սո՛լին: Ես վո՛նց
բան ա, վոր դեղը միտն ա գցել. դրա մեր գեղից հեռա-
նայն ես ա թամամ ութ տարի յա,— նկատեց և ճանաչեց
մինը, յերբ մոտեցավ անծանոթը:

— Դմհ, ասում են թե՛ ես շաբթին ուշունց չեն
տալ: Բա հրմի սրան ուշունցն ի՞նչ անի: Մտիկ արեք,
ձեր հերը լիք դառնա, տեհեք հլա հայն ել եղղայդի
չո՛ր կհագնի. թամամ Բողիգեղա մալական ա դառել:
Հլա մի շարվարին, լալիչիներին ու շլափիկին մտիկ ա-
րեք, զրո՛նին: Տեհեք հլա վոտները վո՛նց ա ման ա-
ծրմ, կասես թե՛ սաղաթ խաղացնելիս լի,— առաջին
անգամ սկսեց ծաղրել մի սրախոս յերիտասարդ:

— Ըստի յա դալի, տաղ արեք:

Անծանոթը յեկավ:

— Բարով, տղերք, վո՞ւնց իք, լա՞վ իք,— անծանո-

թըն այսպէս արտահայտուելով, սկսեց ձեռք տալ ամենին:

«Վո՞ւնց—ի՞ք, լա՞վ—ի՞ք» բառերի արտասանութիւնն այնպիսի արտաստովր, խորթ տպավորութիւն արաւ Հասարակութեան լսելիքի վրա, վոր ուշադրութիւն չդարձնելով իրենց՝ ոտարութիւնից հազվադեպ դարձի վրա, մոռանալով քաղաքավարութեան տարրական հասկացողութիւնը, հենց բարեկից անմիջապէս հետո սկսեցին ծաղրել նրան:

— «Վու՛նց ի՞ք»-ը վո՞րն ա, ա՛րա, պապիդ լեզուն խի՞ յես փոխել:

— Եսքան ժուդ, մարդ վուր, քաղկումը կենա, բոս լեզուն կու պահի՞, — Ժպտախառն դեմքով պատասխանեց Սոլին:

— Եսքան ժո՛ւդ ժո՛ւդ, հա՛հ, հա՛, հա՛...

— «Ժուդն» ընչին ա ասում, ա՛՛ ձեզ մատաղ,— իրար յերեսի նայելով և հեղնորեն ծիծաղելով, չփութացին Սոլին, վոր կարմրելով մնացել եր կանգնած:

— Տղե՛րք. «դանա»-ն ել «կարային» ա ասո՞մ:

Սոլին մնաց խլրչկոտալիս. չեր իմանում, ինչպէս վարվի. ուղում եր բերանը բաց անի, ծաղրիցն եր վախճնում. ուղում եր դյուղի լեզվով խոսել, չեր կարողանում: Միաժամանակ հարմար համարեց լուել, կարծելով թե կդադարեցնեն ծաղրը: Բայց նրանք ուրիշ տեսակ էյին տրամադրված:

— Եդ կոճակավոր զրոնն ինչի նշան ա, վոր հադել ես. հլեյի թե Բողիկեղի մալական ըլես, եդ ինչ ա:

— Դա մեր փայտոնչիների փուրմն ա,— ահամա պատասխանեց Սոլին, նայելով չորս կողմը, վախենալով նոր ծիծաղից:

— «Փուրբը». հա՛, հա՛, հա՛...

— Արա՛, «միր»-ն ել հալքաթ «մերին» ա ասում,— կրկին սկսվեց ծիծաղը, «հա՛, հա՛, հա՛...»:

— Ա՛դա, կեղիդ լեզուն հենց մտՀան ես արել, վոր կարւմ չես թե՛ «մե՛ր» ասե՞ս,— լուրջ կերպով նկատեց Ստեփանը, վոր վճռել եր մի լավ ձեռք առնել Սոլին:

— Ի՞նչ կա վուր. մեկ չի՞. «միր» յա «մեր», — Սո-

լին տեսնելով, վոր ուրիշ հնար չկա, սկսեց իրան պաշտպանել:

— Վո՛նց թե ինչ կա, բա կեղքցին ճի՛ր ու վուր՝ կասի՞: Տնաշեն, հենց թուրքացեղ ես, վոր հորդ խաչն ել չես ճանչը՞մ:

— Գա՛նա մեր դարդն ե՛ն ե՞, վուրե դեղի լեզուն պահի՞նք. արա մե դեղավարի մի՛ր քաղկումը դնա խոսի, տես վունց ին քի՛ղ՝ մասխարա դցո՞ւմ: Գիտի՛ս: Ղլխումդ հենց կու բամբին վո՛ւր...

— Ասա ճշխտե՛ղ, ճշխտումդ կու խփին՞ վո՞րն ա:

— Վայ դո՞րմի քեզ. Մա՛թոս մի վեր տես, վե՛ր, թամաշա արա, տե՛ս տղիդ ե՛. հայի՛փ, հայի՛փ, վոր դու նրա տղեն ես. բա ամոթ չի. մարդ հու լի՛զուն փոխած, հու հավատը, մի՛ն ա...

Սուրեն ալա նախատինքից գլուխը կորցրեց բոլորովին: Նրա դեմքից յերևում եր, վոր նա փոշմանել ե յուր գլուղամեջ դալու համար:

— Եդ ետա մալահան ես դառեղ, քեանից մեզ ել խե՛ր չկա. միայն ասա հլա տենանք՝ դալդ ընչի՞ հմար ա, մի բան կուճնանա, առանց են չի:

— Քոխվի մոտ բան ունիմ, — կեսաբերան ասաց Սուրեն:

— Անպատճառ բաշպորտի ա յեկել, — դուշակեցին:

— Արա չընի՞ թե ելի յեդ քաղաք ես դնալու:

— Բաս ետաի ի՞նչ չինիմ:

— Ինչ տես շինիլ, են կշինես, ինչվոր կեղացիք են չինըմ: Հրեն, բաղդ անչափար վոտնատակ ա դառել, խալխի ուլախն ա ըրածըմ, կչափարես, հորդ տափերը կվալես: Եդ ա յեքա մարդ ես, պսակվի, տուն դիր, հորդ ծուխը ծխի. մթամ վոր դնացիր չուրերըմ ման եկար, ի՞նչ դես դառնալ, — յուր խրատները վրա տվեց Արթահամը:

— Հմի յիս ել կա՞նամ վար անի, — կարճ կտրեց Սուրեն, վորի աչքում վար ու ցանք անելը, ալի շինելը մի դժոխսային ու տնհնարին աշխատանք եր յերևում:

— Վարը կարալ չես, փող տուր ուրիշին, թող անի, վախըմ ես փողով վար չանե՞ն, — վրա բերեց Ստեփանը, կտմենալով կարճ կտրել Սուրենի մհանեն:

— Փուղ փուր ունենամ, յիս դիդը դուքս՝մ, ինչ իմ տվիլ դողալ քաղկին,—առանձին աշխույժով շեշտեց Սուլին վերջին յերկու բառերը:

— Արա, զորթ չլի՞ թե փող ել չունես,—դառը դեմքով հարցրեց Ստեփանը:

— Գանա փուղ դադիլը հիշտ ա ելի՞...

— Թամամ մաղբուն ա հա՛, տղե՛րք,—աչք ածելով ընկերներին,—դարձյալ ասեց Ստեփանը:

— Յավաշ հլա՛: Բա դու ետա յեռեռուն տարեկան մարդ ես. վո՛չ փող ունես, վո՛չ տուն, վո՛չ տեղ, վո՛չ կնիկ. ե՛, լեզուդ ել ետա քաղաքի լեզու յես չինե՛լ, հմի քու անըմն ինչ ա,—հարցրեց սրախոսներից մինը, և նկատեց մյուսը.—

— Այ, դրա ի՞նչն ես հարցնըմ, տե՛նըմ չես, վոր դա ես կեղի դավթարիցը ջնջվել ա՞,— միջամտեց Հանեսը արհամարական հայացքով չափելով Սուլնի բոյ ու բուսաթը:

— Դրուստ վոր ջնջված. դրանից վոչ մե՛ղ խեր կլի, վոչ բանդին,— առանձին ատելությամբ և շեշտադրությամբ բացականչեց Ստեփանը, յերեսը շուռ տալով Սուլից:

Սուլին այլևս չկարողացավ տանել յուր համագյուղացիների սառն արհամարանքներն ու հանդիմանութունները, շուտով քաշվեց գյուղամեջից և այնուհետև թաղնվելով եր չրջում գյուղում, ուր գյուղի յերիտասարդներն ասում էին միաբերան:

— Ի՞նչ կլի ես կեղի հալը, վոր ամեն չո՛ղ դնացող ել եղ գյադի պե՛ս դուրս դա...

«Վո՞ւնց իք, լա՞վ իք»: Այս խոսքերով միշտ հտլածում էին Սուլին ամենքը...

Ս Ե Վ Ո Ր Ե Ր Ի Վ Ա Ւ Ճ Ա Ն Ը

I

— Վայ ե՛. վա՛յ... վա՛շշ: Մե՛ռներմ եմ, Ա՛կոփ ջան, մեռներմ: Վա՛յ, վա՛յ, մեռա, վա՛յ. հայի՛ր իմ ջիւ՛նն ջան... Տո՛ւն հասցրու ինձ, ա՛խպեր ջան առ՛ւն, առւն. բեխանցըս իրեսը մի տենամ ու նհե՛նց հոգիս տամ...:

Մեծ ճանապարհի դրաղին ցաքքու ստվերի տակ պրանիած յերեսունհինգ տարեկան մի դյուղացի վողրում եր յուր սև սրը: Ախ ու վաշ անելով վրա նստեց ու յաղցր մեղամաղձական ձայնով յերգեց.—

Դաղլար դարը՝ մանա՛մ,
Դյու՛ն տյուշ սա՛ արը՝ մանամ.
Յուղ իլ Թորփաղտա դա՛լտամ
Ջիւլա՛նամ արը՝ մանամ:

Այդ բայաթով հիվանդը հույս եր տալիս ինքն իրեն ասելով. «յես լեռնակատարի ձյունն եմ՝ արեւն անդամ չի կարող ինձ հալել. հարյուր տարի յել հողի տակ վոր մնամ—չեմ վախի՛լ դեռ ելի ծաղիկ եմ յես»:

Նա չեր ուղղում հալատալ, Թե այդ հասակում այդպիսի անողջ կազմվածքին կարող եր մոտենալ անաղարտ յն մահը:

— Սրբա՛մդ սան, չես հալվիլ. Ստեփան ջան,— հույս ավեց Ակոփը:

— Ակոփ ջան, տես կարաս, ողտի, ծառի տակը հասնեմ՝ արեւն երբմ ա ինձ:

— Վե՛ր, քեմ...մա՛տաղ, վե՛ր,—այս ասելով, Ակոփն ընկավ կոնատակը և հասցրեց հիվանդին մի ընկուղենու տակ, վոր անհոգ տարածել եր յուր ստվերը դաշտի վրա:

— Խմա՛յ (ոխա՛յ — հովացա, քե՛մ... մա՛տաղ, Ա-
կոփ ջան։ Ե՛սա շվաք, հա՛...

— Ակոփ ջան։

— Հա՛ջան.

— Մըքիչ ջուր հասցրու, սիրտս գնը՛մ ա։

— Զուրը հեռու ա. բա դու մենակ վո՞նց կանես,
վոր յես թողամ, գնամ, Ստեփան ջան։

— Գնա՛, քեմ... մատաղ, Աստոծ չի իմ տերը, գնա՛,
սիրտս գնը՛մ ա, դմանը՛մ չի։

Ակոփը վաղեց դեպի Փիրոնց աղբյուրը, վոր ըն-
կուզենուց մի վերստի վրա յեր. հետն աման չուներ,
փափախը լցրեց ու վաղեց հիվանդի մոտ։

— Յեկա՞ր, Ակոփ ջան. վա՛յ յես քու արեւին մա՛-
տաղ լեմ։ պի՛, պի-բերանս թաց արա։

Ստեփանը փափախի ջրից խմեց ու մեջքը դեմ ա-
րա՛վ ընկուղենու բնին։

— Ա՛խ, Փալազ, յա՛րար մա՛նամ. ի՛նչ եմ արել քեզ.
աչքդ մենակ ինձ տեսա՞վ. ախր ո՞ւմ տունն եմ քան-
դել. ո՛ւմ եմ միասել։ Յեթիմներս ո՞ւմ ես պահ տալի,
Փալազ, վոր ձեռդ ինձ վրա յես դնը՛մ...

— Ինչի՞ յես կորցրել քեզ. Ստեփան, տենդ ա,
կա՛նցնի, ի՞նչ տի լիլ քեզ, — քաջալերում եր Ակոփը։

— Ակոփ ջան, բանը վոր ի՛նձ մնա, վախիլ չեմ,
յես բեխանցս դարդն եմ քաշը՛մ, եթիմ կմնան, արտերս
վոտի տակ կկորչեն, հնձող չի լիլ, դուռս փակած՝ բա-
ցող չի լիլ, յեղս ել չոլեցը պերող չի լիլ...

— Վա՛հ, քու տունը չքանդվի, տե՛ս ընչի՞ վրա յա
մտածը՛մ, հլա մի տե՛ս. ա՛, մթամ քեզ ինչ ա լիլ, վոր
դուռդ փակված կմնա, — նորից քաջալերում եր Ակո-
փը, ինքն ել կասկածելով յուր խոսքերի վրա։

— Յես իմ յերազը տեսել եմ, ապրելու չեմ, միայն
ենպես արա, Ակոփ ջան, վոր հոգիս իմ ոջաղը՛մ տամ։

— Վայե՛, ա շաշ մարդ, հա ի՞նչ երազ ես տեսել։

— Երեկ դիշեր երազմ վազդալի կշտիցն երկու ճամ-
փա խուրցն ի պիւրը՛մ. վրա իրեքը՛մ վազդալից դեսի
դյուզերում լծկաննիս թող արի ու աչքս մքիչ կպցրի։
Մի կատու դալիս եր դռչիս նստը՛մ. անտերը հենց
ծանդըն եր, վոր տակին շունչս կտրվը՛մ եր. ձեռով բռնե-

ցի կատմին, վոր դէնը գցեմ, անտերը բողաղիցս բռնեց ու սկսեց մոմանցնելով ինձ խեղդել։ Ժի՛դ տվի դեռ, ձի՛դ տվի դէն, կրացի վո՛չ, թե բողաղիցըս պուկեմ, ու, վեթռա, տեհա՝ երազում եմ։

— Դե ննա դարթնել ես, լավ ա. ել ի՛նչ կա, վոր սիրտդ ահ ես գցել։

— Ախր անտերը բողաղիցս պուկ չեկամ, — ամեկացրեց Ստեփանը։

— Ե՞րբ, ամեն երազ ել վոր կատարվի. աշխաՀումս հու. ել մա՛րդ չի մնալ, բանիդ կաց, վախիլ մի՛։

— Ձե, իմը փորձած ա. իմ հոր վրա ել ես երազը տեհա, երկու շաբաթ չքաշեց, մեռամ, հմել ի՛նձ վրա յեմ տենում. իմ բանը խաբար ա։

Ակոփը վորքան ել ուղենար չհամատալ Ստեփանի յերազին, չեր կարող, վորովհետե նա ել նույն դասակարգիցն եր, վորոնց հողին կաշկանդված ե նախապաշարումներով։

— Ստեփան ջան, ըստեղ հանդարտ մնա, յես բարձրանամ, տենամ գեղը գնացող մարդ կա, ապսպրեմ, սել դա քեղ համար։

— Հա, քե՛ մատնող, Ակոփ ջան, գնա՛, իմ տերը դու յես գնա. իմ տերն ես ա աստո՜ժ ա մնացել, նա ել իր բանդին կորցնիլ չի։

II

Հուլիսի սկիզբն եր. այդ ամառ անձրև ել չեր յեկել, հանդերն ալավին եյին տալիս։ Լ. դյուղի վերին թաղում՝ գեղեցիկ թախճի բերանում, սրահի տակ մի ջահել, ջանը պողպատ սիրուն հարսը նստած հալափանց, լորի յեր հնդրում։ Նա գիտեր, վոր յուր նշանածի (ամուսնու) գալու ժամանակն ե. հարեաններից մի խորակի յուղ եր ճարել՝ սխտոր մածնի հետ, և կերակուր եր պատրաստելու։ Հարսը նսանլ եր և յուր յերկու վրաի արանքում, փնչի մեջ կիտած լոբուց չորուկները ջոկում, դէնեք ածում և ուրախ յերգում։—

Սարի ծերին, Ե՛յ, քրկու ղոչ,

Մինը փնջած ա, մինը վոչ։

Մեռնեմ, ե՛յ, աստծու դիմանին՝

Մինին ապրիս ա, մյուսին վոչ:

Հարսին, ծնկների մոտ նստոտած ոգնում եյին նրա
յերեք յերեսան, վորոնցից մեծն իննը տարեկան տղա
յեր:

— Ա՛ նան, ապին յե՞ր դի դալ,— հարցրեց նրան-
ցից միջնակը:

— Շարաթ ըրիկունը, քե մատաղ:

— Ա՛ նան ջան, վոր դա, մեղ համար ձմերկուկ դի
րերի՞լ,— հարցրեց մյուսը:

— Հա, քի մատաղ:

— Ջա՛ն ջա՛ն, ձմերուկ դենք ուտիլ,— ուրախացան
յերեսաները, շարժվեցին, պարեցին ու իրար բռիբո-
թեցին:

— Հը՛, դինջ կացեք, թողեք հնդրե՛մ,— խրատեց
մայրը:

— Յես իմ ձմերկից քեղ չեմ տալ:

— Գու տվածն ի՞նչ էմ անում, ապին ինձ ել կտա:

— Ա՛ նան, վոր լավ ձմերուկ վի, սերմը վեր կու-
նենք մեր բաղչեմը կցանկենք, չե՞:

— Հա՛, լա՛վ, դուռիս քիչ տարեք, բո՛լա:

Յերեսաները հանդարտվեցին: Հարսը շարունա-
կում եր յուր դործը՝ յերգելով նույն յերգի շարունա-
կությունը:

Դադլար, ե՛յ սաննան քիմ քեչտի,

Քիմ դյալլէի, մ՛յ, քիմ քեչտի:

Գադանի՛, դադանի՛ մա՛ն ալլամ,

Գադասընա, ե՛յ, դուրբան ոլլամ:

Յերզն այնքա՛ն քաղցր եր յերգում այն ջանաթա-
թախ սիրուն հարսը, վոր յերեսաններն ել սկսեցին խառ-
նելիլ: Մայրը վողևորված մանուկների ձայնակցե-
լուց, քանի մի անդամ կրկնեց յերգը: Յերգի հետ
վերջացավ նաև լոբու հընդրելը:

— Ա՛ նան, սոված ենք,— ասացին յերեսաները:

— Սոված եք, դնացեք հաց վե կալեք:

Գնացին յերեսանները տաշտից մի մի կտոր հաց ա-
ռան և սկսեցին կծոտել: Համ կծոտում եյին, հա՛մ ել
կրկնում ընդհատած յերգի կտորները: Հարսը լոբին

հընդրեց, վերջացրեց և ներս մտաւ խրճիթը՝ տեղադրելու:

Այս միջոցին մի չարագուշակ ձայն կանչեց:

— Արթի՛ն, և հի՛ Արթին:

Շուներ շվաքից դուրս ցատկեց և ահագին աղմուկ դրեց: Հարսը շանթահարի նման խրճիթից դուրս վազեց:

— Եղ ո՞վ ա, Արթին, — արագութեամբ հարցրեց նա:

— Մի դարիր մարդ ա, ճանաչում չեմ:

— Շուներ դե՛նն արա ու, տ'աա դա ըստի՛:

Ղարիր մարդը յեկաւ, սրահը մտաւ: Գյուղում ամայութեան եր տիրում:

— Ստեփանի նշանածը դո՛ւ յե՞ս:

Հարսը գլխով արաւ:

Մարյանն ե՞ս:

Հարսը դարձեալ գլխով արաւ:

— Ախճի, նշանածդ թուրքերըմ՝ հիվանդացել ա, անցկենող տելով պիրել եմ Ձախմախլի ծառերի տակին վեր դրել. դրացաւ վոչ, թե դա. յեկել եմ ըստիան սել տանեմ:

— Վա՛յ, իմ տո՛ւնը քանդվե՛ց, — ծվաց հարսն ու ծնկները թակեց, իսկ յերեխաներն, աչքները չռած, մնացին սառած — սքայտած:

— Ախտը՛ր ջան, — հարսն ել չխոսկանութեանն ահանջ դրեց, խոտաց բարձրաձայն, — դժար ա՞:

— Ձե, վախել մի՛:

— Բա մո՞նց ա վոք՝ են փղիթ տղամարդը կրացել չի, թե դա հետդ:

— Շող ա, նեղանում ա:

— Վա՛յ իմ գլխին. ի՞նչ թե տունս քանդվե՛ց. անտեր հալն ընդուր եր վորցակի պես կանչում, ե՞՞*):

— Ախճի՛, քեզ խի՞ յես պատերին տալի, վախել մի, նրանում դատ չկա, յեթե սուտ առնմ, իմ ջանին դա, — հանդատացնում եր ոտարականը:

*) Հալի կանչը, գյուղերում կարծում են, մնաս Ե դուշակում, ինչպես նաև շան անտեղի վռնոցը:

— Ախպեր ջան, հարցնիրն աթոթ չի, վորտեղա՞ցի
յես:

— Թալըցի:

— Վրի՛, քու արեին մատաղ լեմ, վրի՛ քու Ֆե-
ղը պտղի, քու մինը հզար դառնա. Ստեփանիս վո՛ր-
դյան ես պիրել:

— Աղստափից:

Այս տեղեկությունները քաղելուց հետո, այ-
լայլված դեմքով դյուղն ընկալ չարսը: Բայց ամառվա
որը հեշտ չի դյուղում սայլ դտնելը: Նա վաղեց այս
հարևանի, ա՛յն հարևանի մոտ, բայց չե են ասում, վոչ
վոք սայլ չի տալիս, վորովհետև դրաղված են սայլերն
ու լծկանները. վո՛րը կալ ե կասում, վո՛րը խուրճը
կրում:

— Վրի՛, ձեր տունն աստո՞ծ չքանդի, մդյար դուք
նասորանի եք. բա ծեր ըռհաթը չոլում մնացած, մեռնում
ա, մի սելն ի՞նչ ա, վոր խնայում եք:

— Ախճի՛, ախճի՛, Մարյան, Մարյան, ա՛րի, ա՛րի,
ա՛յ վորդի, արի մեր տելը տար,— Չայն տլողը Չատին
եր, վոր Ստեփանի հետ չուերում շատ եր աղուհաց կե-
րել, հարահաս յեղավ նա: Չարքաշ որերն այն յերկսին
յեղբայրացել եր հոգեպես. ուստի կալի վրայից յեղնե-
րը բաց թողնելով նա, լծեց իսկույն և սայլի ուսն ե-
լավ ու քչեց դեպի Չախմախլու:

Մարիամը սայլի յետևից վոտարորիկ դնում եր
սաստիկ շողին: Վերադարձավ սայլի Շետ նաև Ակոփը:

— Չատի բիճա, դու սելը քչի՛, յես առաջնուց վա-
ղեմ, Ստեփանին հասնեմ. մինչև քու դալը,— ահանջում
չինջաց ոտարական Ակոփը և վաղեց:

— Խարարը դո՞ւ յես բիրել, ըղբրացու ջան:

— Հա:

— Վորդյանցի յես:

— Թալըցի:

— Այ աստո՞ծ քեզ դյանք տա, հա՛:

— Ի՛նչ անելի-բա, բիճա ջան, յես ու Ստեփանը
ոխտը տարի իրար հետ յեմչիկութին ենք արել. ախպոր

պէս. բա եւ վո՞ր որվա ըղբրացեղ ենք, վոր անտեր թող-
նեյի:

— Այ որինսլե՛ս դու, որինսլե՛ս, ըսորաս յեղը դու
թեկուղ ել լավութի՛ն չանես, մենակ սրա վարձքը քեղ
բոլ ա, հողիդ դրախտումն ա: Շա՛տ ա դժա՞ր Ստեփա-
նը:

— Վաղլա՛հ, ի՞նչ ասեմ, կասես թե՛ սաթալջամ ըլի:

— Զինի՞ թե արեւի թուխ սաթալջամ վոր ասում են,
բնդուցա յա:

— Յես եւ եմ դհե կարծում:

— Պա՛. անտերը շատ դժար հիվանդութի՛ն ա,
չա՛տ: Դե դնա՛, դնա, բիճա ջան. դնա, յես սելը կը
դիրեմ:

Ակոփը քայլերն արագացրեց:

— Ախճի՛. դու ո՞ւր ես վաղըմ, ա՛յ ախճի, Մա-
րյան, Մա՛րյան, — Զայն տվեց Զատին Մարիամին, վոր
նույնպէս շատապում եր ամուսնուն հասնելու:

— Ախճի, արի սելին նի յի, ո՞ւր ես ես արեւի կե-
ծին բոսիկ՝ վտաններդ երբմ, ո՞ւր ես դհե քեզ սպանում:
Մարիամը վաղում եր առանց յետ նայելու և պա-
տասխանելու, արցունքներով թրջած յուր կուրծքը:

— Ախճին մեռնի, ախճին կուրանա, — ինքն իրեն
անիծելով, Մարիամը հասնելով Ստեփանին, փաթաթ-
վելով նրան, հեղեղեց իրեն:

— Լա՛վ, ախճի, ես մարդն ամոթ ա, — ոտարակա-
նին ակնարկելով, տնջալեն մրմնջաց Ստեփանը, աշ-
խատելով մեղմացնել կնոջ յերկյուղը. թեև ինքը սեռ-
ցեյ, սե ուրբաթ եր դառել, շնչառությունը սաստիկ
արագացել և նրա հաղթանդամ կազմվածքը, կարծես,
թակված միս դառնել: Նա առանց ոգնության չեր կարո-
ղանում շարժվել ու շուռ դալ. Ակոփը վորտեղ թողել
եր, հենց այնպէս ել կար:

Նշաններից արդեն յերևում եր, վոր մա՛հը յուր
դրոշմը դրել և նրա դառը ճակատի վրա: Հեռու բժշկից
ու դեղորայքից, խելացի հոգացողությանից, իսկա-
պէս անտերության եր մատնվել նա:

— Ախճի, բա սելն ի՞նչ ըլա՛վ, — հազվաշուշ ձայ-
նով հարցրեց հիվանդը:

— Դալիս ա, դալիս ա, Ստեփան ջան:

— Ո՞վ ա պիբրմ:

— Չատի բիձան:

— Ա՛խ, յարար մի լավանալ դե՞մ, Փա՛լադ: Ա՛խ մի լավանամ ու, քու ու Չատինի ամակը յետ տամ, Ակոփ ջան, յետո ինչ կլե՛մ, Թող լեմ, ջհաննամը, — փափազեց հիվանդը:

Այս խոսակցութեան միջոցին, Մարիամն արդեն հանել եր հիվանդի տրեխները և վոտները տրորում եր լալով:

— Խըվա՛յ. հովաքա՛. հըմի լավ կլեմ, Ակոփ ջան:

— Բա լավ չլած, ի՞նչ դեռ լիլ, քեզանքմ բան չկա, ամենեկն այնքով մի՛ գցիլ, Ստեփան ջան:

Գաջալերված հուսատու խոսքերից, Ստեփանը զգատտանալով, յերգեց այս բայաթին. —

Աղըզըմ գյա՛լ ա յե՛րի,

Բուրջ յերի՛, գա՛լա յե՛րի.

Գորկուրամ դյուշա՛մ ուամ՝

Մեյիդըմ գա՛լա յե՛րի...

— Վըր՞, քու նշանածի (այսինքն ի՛մ) մեյիդը տափին մնա, Ստեփան ջա՛ն, — բացականչեց, Մարիամը, ամսնելով, Թե ինչի՞ վրա յե մտածըմ յուր հուսահատված մարդն իր բայաթիով:

Յերևաց սայլը:

— Սերն եկավ, Ստեփան ջան:

— Եդ ա լավ ա, — դժվար տնքոցով ժպտաց հիվանդը:

— Հո՛ո՛, — ասեց Չատին յեզներին ու սելի ուսից ներքե Թոչեկով, հասավ հիվանդ ընկերին.

— Ստեփան ջա՞ն:

— Ջա՛ն, ջա՛ն, ա՛ Չատ ջան. մեռնըմ եմ, մեռնըմ եմ:

— Ծա՛շ, մարդ. հա՛, մեռնըմ ես. ոյիննե՛ր ես ա՛նըմ, ոյիննե՛ր:

— Աստոծ վկա, ա՛ Չատ մահա ա:

— Հլա՛, հլա՛. ադա, բա դու են իգիթ Ստեփանը չե՞ս. եդ ի՞նչ ես խոսըմ. տենդ ա ե՞լի, քեզանքմ ուրիշ

մի դատ չկա՛, ղոչաղ կաց, ապրապառքին մի՛ անիւ-
մեռնելիս եւ մարդ պետք ա մեռնի, ղոչաղ մեռնի, վա՛-
խիլս վորն ա. քեզանք մեռնելու քան չկա: Լավ, տալ
արա, ամօթ ա:

Ստեփանը լսեց:

— Հրեա սերմը դնեմ, տանեմ քեզ մեր աղբյուրի եւ
ղրղրլան ջրիցը խմացնեմ, բրետովդ տամ, սաղսալա-
մաթ մարդ ես դառնալու, վի՛ր, ալառ արա: Ասելով
Չատին, Մարիամի եւ Ակոփի ողնությամբ Ստեփանին
բարձրացրին դրին սելը: Մարիամը նստեց մարդի դը-
խի մոտ, դուռիս դրեց դռքումը, Չատին սելի ուան
ելով, իսկ Ակոփն սուտը: Վերջինս բաժական տեղ
ուղեկցելով, սալը կանգնեցնել տվեց եւ ասաց.

— Դե, մնաս բարով, Ստեփան ջան, ապառժ լա-
վութին տա, վոնց վոր քու ողլուշաղի ու յերեխաց սիր-
տը կուղի. վախիլ մի՛. մրսել ես, վրեդ տաք ջուր կա-
ծի հարսս, կլափանաս: Յես եւ, դնամ, մի մեր տուն
դիպչեմ, տեսնեմ, ի՛նչ կա, ի՛նչ չկա ու ելի կզամ քեզ
տեսութին:

— Ծնորակալ եմ, գոստ ջան, ախպեր ջան, մեռ-
նիլ չեմ, սաղ կմնամ, վոր ելի իրար տեսութինի ար-
ժանի լենք: Յես քու լավությունը մոռանալ չեմ, ան-
դյուման ախպեր ջան:

Ակոփը մոտեցավ, համբուրեց Ստեփանին եւ մի քա-
նի կաթիլ արցունքով հեռացավ նրանից: Ակոփի սրտա-
ռուչ քաջալերանքը շարունակեց Մարիամը, ամեն մի
գլխի ու մեռած ասելիս:

— Վախիլ մի՛, Ստեփան ջան, քու տեղը քու նշա-
նածը մեռնի, յի՛ս մեռնեմ. ես ա տուն կհասնենք, ջուր
կտաքացնեմ, կլողացնեմ, հյունի թթու կուտացնեմ,
կքրտնես ու կլափանաս քու բալեքի համար: Քու ցավը
Մարիամին դա, Ստեփան ջան, քու ձեռի հողին Մա՛ր-
յանն արժանի լի:

Սալըն առաջ դնալով, մի ժամից դյուղումն ելին:

Սրահի տակին դեռնի վրա Մարիամը մի քեչա դը-
ցեց, գլխի կողմից քեչի տակ մի տախտակ, տախտակի
տակըն ել մի քար դրեց, վոր բարձրանա, ապա քեչի վե-
րեմից՝ տախտակի վրա կեղտում կորած՝ բլբլտա մի բարձ
դրեց և սրանով ել պատրաստեց Ստեփանի անկողինը։

Սայլը Մարիամի յետեից դուռը հասաւ. այստե-
ղից, այնտեղից հաւաքվեցին դյուղացիք, վոր տեսնեն,
թե ի՞նչ հալի յե Ստեփանը։ Չատին ու Մարիամը Ստե-
փանին իջեցնելով, տարան խտոր դցեցին անկողնում։
Ստեփանը նրանովեց տեղում, դեռ ու դէն պատերին
աչք տծեց ու մի շա՛տ խորը հառաչեց։

— Ել դարդ չունեմ, ձեզ մատաղ, վոր ոջաղս ըն-
կա։

— Վախիւ մի՛, Ստեփան ջան, մրսել ես, ուրիշ հի-
վանդութիւն չի. ջիդյարդանի նռնիւ տուր, կլաւա-
նաս, — խորհուրդ տվին ժողովվածներից վոմանք։

— Զիդյարդանին ոգուտ չի անիւ, քարըբաղնիսն ա-
լաւ, — նկատեց Ղուկասանց Թամի պառաւր։

Այս վերջին միջոցը ավելի հաւանություն դտաւ։
Ժողովականները ցրվեցին շուտով և մնաց Թամի տա-
տը։ Սա տնային բժիշկ եր դյուղացիների համար։
Դյուղում վո՛ր տանը մի ծանր հիվանդ լիներ, Թամին
պիտի կանչեյին։

Իսկոր ննջեցյալները նրա ձեռքով եյին լողացվում
ու պատանւում։ Մանր հիվանդությունների դեպքում
Թամին ինքն եր շտապում՝ ոգնության, յեթե նույնիսկ
չկանչեյին ել։ Սակավաթիւ եյին սակայն Թամի տատի
ձեռքով ազատված հիվանդների թվերը։ Յեւ այդ եր
պատճառը, վոր դյուղում Թամինի մասին ասում եյին-

— Ո՛ւհ. Թամինին կանչիւ մի՛ք, նրա ձեռը արճճի
նման ծանդրն ա...։ Թամին այս անգամ ել ինքն իրան
եր յեկել, յուր հովանավորության տակ առնելու Ստե-
փանին, վորը՝ բազարից դալիս՝ մին՝մին նրա համար
բռնթի յեր բերում՝ առողջ Ժամանակ։

— Ո՛ւր են բեխեքս, — տխուր ու նվազ ձայնով մի-

տը բերելով, հարցրեց Ստեփանը, — ասեցե՞ք դան, ուղր՞մ եմ բեխանցս մի տենամ:

— Ըստեղ են, Ստեփան ջան, դո՛ւ լավացիր, դո՛ւ բեխե՞ր յուր կոնան:

— Հիմար մի՛ լիլ, բեխանցս ասա՝ մոտ դան:

— Հավի տղըթեմած ճուտերի նման, յերեխաները մոտեցան հորը: Նրանցից մեծը լաց եր լինում, վորովհետեւ նախ իրանց տանը մինչև այժմ հիվանդ չեր, տեսել և յերկրորդ՝ արդեն գիտակցում եր և գիտեր փորձով, թե ի՛նչ որի յեն լինում անհայր յերեխաները: Արտասովալից աչքերով մոտեցավ նա հորը:

— Արթին ջա՛ն. բա՛լա ջա՛ն. արի՛, յե՞ս քե՛ մատաղ. արի մի պաշեմ, բալա ջան:

Արթինը կոացավ և թուշը դեմ արավ հոր շրթունքներին:

— Խըմա՛յ, յե՛ս քե՛մ... մատաղ, ե՛ս եր անուշ հա՛...

Արթին ջան. արեւիդ մատաղ. լաց մի լիլ, բալա ջան. եղուց լավանալ դեմ: Բա Նազոն վորդի յա, գնա կանչի:

Յեկավ և Նազոն՝ մեծ աղջիկը. սա արդեն բարձրաձայն լալիս եր:

— Ախճի՛, խի՛ ես լաց լւմ, ապինւմն ի՛նչ կա վոր, — նախատեց Թամի տատը:

— Արի քեմ... մատաղ, արի:

Նազոն լալով մոտեցավ և չոքեց նրա առաջ: Ստեփանը միառժամանակ մոռանալով յուր ցավը, հայրահոն հավատարիմ ձայնով կանչելով Նազոյին, նրան ել համբուրեց ու մոտ կանչեց ամենափոքրին:

Մոտ յ՛կավ և՛ փոքրիկ Խանոն: Խանոյին նա ամուր կպցրեց յուր կրծքին, վոր տաքությունից ուզում եր թե ճաքիլի, հուպ ամեց նրան այնտեղ, յերկար պահելով նրան այն գրության մեջ:

— Բո՛ւ ա, դե դնա, աղջիկ ջան, — ասեց ու բազուկները յետ քաշեց վերջապես:

Ի՞նչ եր յեղել այն զորավոր բազուկներին. բազուկներին, վորոնք բեռնած ծանր սայլի առանցքը բարձրացնելով, հանում եյին անիվից և նոթում, առանց

ծանրութիւն գգալու։ Ի՞նչ եր յեղել այն ուժը, վոր ա-
հարկութիւն եր տալիս իր հսկա մարմնին, յերբ դու-
ղամիջում նա բորբոքվում եր դործված անիրավու-
թիւնների դեմ։ Վերջապես, ինչ ցամ եր դիպել մեր
Ստեփանին, վոր յերեք որվա ընթացքում այնպես կի-
սակենդան եր արել նրան։

Ստեփանն, արդարեւ զարեւի սաթալջամ եր յեղելը,
վոր հայտնի յե բժշկական գիտութեան մեջ թոքերի
բորբոքում անուանով։

Յերեխաները հեռացան նրանից և հեռվում մնացին
պռչկած նայելիս իրանց այրվող հորը։

— Գնացե՛ք խաղ արեք, Արթին, ապինի վրա ջուր
դենք ածիլ, — յերեխաներին պատվիրեց Թամի տատը։

Յերեխաները յետ-յետ նայելով, դուրս գնացին։

Արեւն արդեն մայր մտնելու վրա յեր։ Ստեփանի
դռան առաջին ծառաղարդ բլուրը վտակեղոծված եր ա-
րեգակի վերջալուստով. այդ միջոցին դուռը մի՛րը
կալն եր քամում, վորը խրճան գնում. ամենքն ել ուրախ
իրենց աշխատանքին եյին գնում, միայն տիրութիւնն
Ստեփանի սրահումն եր մորմոքում նրա սիրելիների
սիրտը. դուռդական այս աղքատ հարկի տակ մահն եր
սարսափով իր համար զոհեր պատրաստում։

— Ախճի՛ Մարյան, մեծ դազդան չունե՞ք, ջրով
լցրու բեր լոտի դիր ու վազ տուր, լեղով, քարի կտոր-
տանք հասցրու ինձ, — հրամայեց Թամին, վոր Ստե-
փանի գլխի մոտ նստած, բռնոթող թաշկինակով ճանճե-
րին քիչ եր անում, հենց վոր նրանք մոտենում և անհան-
գիստ եյին անում հիվանդին։

Մարիամը քարերը բերեց։

— Մի թե՛ կրակ արա ու քարերը մեջն ածա, թող
տաքանան, յորդանն ել հազիր արա։

Յորդանը բերեց Մարիամը։

— Ոհ, ախճի, ես ի՞նչ կոչտ յորդան ա։

Արդարեւ, Ստեփանի վերմակի աստառը հորադործ
կոչտ շալից եր, իսկ յերեսը ներկած՝ նույնպես կոպիտ
կտավից։

— Ստեփա՛ն. եհե՛ Ստեփան, — դարթեցնում եր

Թամի տատը հիվանդին, վոր ախ ու վաշով ծանր շըն-
չում եր:

— Հե՛հ՛հ՛ խ:

— Վրա նստիր, քրքրաղնիս եմ անում քեզ, վրա՛...

— Վա՛ւ՛յ, ա՛ւ՛ւ, ա՛խ վա՛շշ. վա՛յ ջանս, վա՛յ
ջանս...

— Վրա նստիր, ես ա քրտնացնելու յեմ, վոր լա-
վանաս:

Ստեփանն աչքերը բաց արավ: Մարիամի Թիկնո-
ցից բռնեց ու վրա նստացրեց:

— Մարյա՛ն, չուխեն ել հանի, արխաչուղն ել:

— Վրի՛. Թամին քոռանա, ախճի. բա մեղք չի՞
ես խեղճ մարդի ջանը:

Մարիամը լուռ եր:

Ստեփանի շապիքը բաղկացած եր յերկու տարբեր
կտորից. կրծքի կողմը շիւա յեր, իսկ Թիկուճի կողմը
այն վերմակի տատառից: Մի ամսից ավելի եր Ստե-
փանի տանից հեռանալը և այնքան ժամանակ շալը
հարում եր նրա Թիկուճը. այդ ամսվա մեջ նրա այդ
շապիկը չեր լվացվել. ամառվա քրտինքը յերկու կտորն
եւ տախտակ եր դարձրել: Այդպիսի շապիքը չտեսնելու
համար եր ուզում քոռանալ Թամի տատը:

— Ախճի, բա ուրիշ շապիկ չունի՞, վոր փոխնորդ
անենք:

— Վո՞րդյան ա, քոռանամ յես ել:

Թամին պղինձը դրեց քեչի վրա՝ հիվանդի վոտնե-
րի արանքում և կեծացած քարերն ածեց պղնձի մեջ.
Չրի դուրրչին տվեց վերմակի տակ:

— Վա՛յ, վա՛յ. վա՛յ: Դազդանը հեռացրե՛ք, վա՛յ,
ջանս դուրս եկավ,— ասում ու շուռումուռ եր դավիս
Ստեփանը:

— Դե՛, հա՛նդարտ կաց, ե՛, Ստեփան ջան. դազդա-
նը պրանում ես, թե վոտներդ երես, խորովես:

— Վա՛յ, վա՛յ...

— Ստեփա՛ն, քեզ պա՛հի, դիմացի՛ր, ես ա հա
քրքրում ես:

Չդիմացավ Ստեփանը: Նրա տաքությունն այնքան
բարձր եր, վոր նոր տաքության չեր կարող դիմանալ:

Յերկար աղաչել, պաղատելուց հետո, Թամին նտիպվեց զազդանը վերցնել:

— Դե՛ ա՛րամ են թե Թամինի ձեռը ծանդրն ա՛սրան Թամին ի՞նչ անի: Թամինի ասածը, վոր կատարեն, մի հիվանդ ելա մեռնիլ չի, — դանդառալով եր Թամին, արդարացնելով իրեն:

Մինչ այս, մինչ այն, գիշերից բավական անցավ և հիվանդի դրությունն ավելի սաստկացավ: Երոցքը հասավ բարձր աստիճանի, Ստեփանն սկսեց կրակված փամփուշտի նման դեռ ու դեն ընկնել: Մինչև ըույսը Մարիամն ու Թամին քուն չունեցան: Լույսին Ստեփանը փոքր ինչ հանդարտվեց: Այդ մի՛ գիշերվա մեջ նա այնքա՛ն աչվե՛լ եր, վոր հորձհս մի ամփա խաստալիներ:

17

Թ... դյուղի հանդում՝ Աղստեի ափին վորդու հետ միասին մշակների գլխին կանգնած հնձեցնել եր տալիս յուր արար մի չոփուր, միջահասակ և աչքի մինը հատ ընկած դյուղացի: Որն արդեն թեքվել եր. հնձողների հանդատության ժամանակն եր: Շուտով որաղները վար դրին և հավաքվեցին մի կաղնիի հովանու տակ: Արտի տերը խուրջինից հանեց մի քանի հաց և մի քանի կտոր պանիր ու դրեց հնձողների առաջ:

— Ես պանիրը ձեր տեսած պանրից չի, հա՛. Շխլվի պանիր ա, փութը չորս մանեթով եմ առել. մի լավ կերեք, ձեզ մատաղ, ամա շուտ արեք, պըրձե՛ք, մթնըմ ա:

Հնձողներն իրար յերեսի նայեցին: Սա մի պայմանական նշան եր:

— Բա՛ պըրձա՛ք վո՞չ, մթնըմ ա ախր. հենց պետքա հարաքյաթ անեք, վոր եսոր պըրձնեք, դատ չմնա արտիցս, — նկատում եր արտաաղբը:

— Ի՞նչ ես ուղըմ եդ մշակներիցը, թող արա հացները հանդարդ ուտեն ե՛լի. բան անելիս բա՛ն, հաց ուտելիս հա՛ց, — նկատեց վորդին հորը՝ առանձնապես:

— Փահա, ինձ խելք ես սըվրցնը՛մ դու, — բար-

կացած ասաց վորդուն, — քու խելքին վոր լեյի, հմի
յես և՛ դրանց պես մշակ եյի, չե՞ն:

Վորդին լռեց:

— Ա՛, ընդուր են ասում թե՛ «ասեղ մաշկող» ա,
և՛: Մթամ մի շատ յեղալի կերակուր ա բերել, թողում
եկա չի, թե բերածը բողաղներովս կուլ գնա: Վայ
քհորն ըղորմի, անում կապո՞ղ... եղ են գտել հա՛.
«ասեղ մաշկող», — խոսեցին մշակները, արտատիրոջ
հեռանալու միջոցին:

— Տղե՛րք ջան, — սկսեց ընկերներեց ավելի զնան,
վտաքներդ հսոր պինդ կախ կանեք (ծանր կշարժվեք)
նրա են խոսքի համար. նա, վոր իրան մի կտոր պա-
նիրը խնայում ա, բա մեր ջանն անդեր ա՞. հսորվա անե-
լուն և՛ գուց պցեք:

— Լավ ես ասում, Սհակ, դրա արժանն եղ ա, ամա
քյափուր ա, վարձներս կկտրի. ըսկի ունեքերին մտիկ
ես տվե՞լ, միջին կիպի յարամադ ել ունի ախր, դրա հերն
անիծած:

— Տո դե բան չունե՞ք, ըռադ արեք կորչի. տենում
չեք բրեսիցը ժանդ ա թափվում. ել եք ուզում դրա ի-
րեսը տեսնե՞ք, զահլաներդ չի՞ գնում դրանի՞ց...

— Թորոս ապնի ասածն ա, դա շահուն մանեթ առ-
նող ա, վտաքներս վոր կախ անենք, չարչարելու ա մեղ,
հնձեք ըռադ անենք կորչի:

— Իմ ասածն ասած ա, ախպեր. յես իմ բաժինը
վոտս կախ դեմ անիլ, — ասեց Սահակը:

— Հըհը՛. տառ հլա ելի հաց եք ուտը՞մ: Եղոտ պա-
նի՛ր, կակող հաց, ինչքան ուտեք, կուտվի, և՛ լի, —
դարձյալ շտապեցրեց, նկատելով արատները:

Մշակները վեր կացան:

— Վայե՛, Արթին ապի, ես ա մեջքիցս երկու եմ
ըլում:

— Խի՞, ի՞նչա լել քե, Ակոփ. ահիլ տղա յես, քու
հենց աղբեյիլ վախտդ ա, վոր որենը պետք ա մի որա-
վար հնձես, խի՞ յես տհե ասում:

— Գիդում չես ե՞, թե գլուխս ի՛նչ ա յեկել:

— Ի՞նչ:

— Ա, դե հինգշաբթի որին վազդալիցն են շողովը

վոտով տուն եմ յեկել։ Են հլա վոչինչ, Աշդի գեղացի Ստեփան անմալեր մի տղա թուրքերումը թուխ սաթալ-ջամ եր ըլել։ պա՛հ պա՛հ պա։ Են հալին ինչ նրան իրանց կեղի տա՛կը հասցրի, աստոծ եղ վո՛չ չճանց տա, մեռա յե՛լի, մեռա։

— Ա՛ղա, Ակոփ, Են վո՞ր Ստեփանն եր, — հարցրեց հընձողներից մինը, վոր մանգաղը սրում ե՞ր։

— Են երգյա՛ն Կ՛րգյան, սե—սե ջանաթաթախ, թի—կունքը լեն տղեն եր, վոր հերու Փոյլվըմն իրար հետ խոտ ինք վեր տալի, յե՛լի։

— Պըի՛, հա՛յիփ տղա՛. նաա՛. Են Թամրաղանց Ստեփանը։ Ծա՛տ եր խարա՞ր։

— Հա, կարելի յա չապրի։

— Պա՛. Են հու ինձ յեռեսուն մանեթ ա պարտ, բավոր մեռնի, ո՞վ դի տալ իմ փողը, — բացականչեց արտատեր խաղչյինը և շտապով ձին ծառի ստվերից բերել տալով, ասաց յուր վորդուն։ —

— Մարտիրոս, ըստիան հեռանաս վոչ, մինչև լավ մթնելը, թող հնձեն։ յես ըռավետը կգամ, փողերնին կտամ։ յես գնամ տենամ փողիս բանը վոնց Են անըմ։ Մացա՞ր առածս։

— Հա՛, լավ, գնա՛, — վորդին փնթփնթաց քթի տակ։

Լղար ձիու գլխին ու արևին վերհատելով, մեր մի աչքանի արտատերը շտապեց դեպի Լալի գյուղը, վոր հայտնի յեր նաև Ակոփի ասած անունով։

— Բարեկուն քե, Աթո. ա՛ ես վախտերքիս առաջ բարի, ո՞ւր ես գնըմ տհե ձիդ քչած, — հարցրեց մի աչքանի տղրուկի ծանոթներից մինը։

— Լ. գեղն եմ գնըմ, ասըմ Են Թամրաղանց Ստեփանը մեռնըմ ա. ինձ մի յեռեսուն մանեթ ա պարտ, բալքի կրենամ մի կերպ առնեմ, քանի սաղ ա. ինչ ա—նեմ, կմեռնի, փողս կկորչի, — ասաց նա ու կրկին մըտրակեց ձիուն։

— Եղ հմի ո՞վ ա գիտըմ, մնին տասն ա առել խեղճ մարդիցն ու մնել ա գնըմ, վոր ելի առնի, նկատեց Աթոն յուր ընկերոջը, ձիավորի հեռանալուց հետո։

— Բա տհե անելով ա հարտացել, հալալ քրտին-
քով խու չի աշխատել:

— Ախպե՛ր, յնս դիդըմ չեմ, թե աստոժ եդ տե-
սականերին վոնց ա փայ տալի, ե՞:

— Ե՛, ասծու դիվանին մատաղ. ո՛ւչ ա անըմ, ո՛ւչ,
— այսպես խոսելով, շարունակեցին յերկու խոսակից-
ները:

— Բարբիդուն:

— Աստծու բարին:

— Առաջ բարի, Աթո՛, ես վախտես եդ ո՞ւր:

— Ասըմ են ձեր կեղացի թամբադանց Ստեփանը
դժար Հիվանդ ա. համ մի քիչ բան ունեմ, համ ել ա-
սըմ եմ խեղճ ա, տենամ, կարելի յա մի բանով քոմակ
ենք ըլըմ:

— Հա, յես ել կեղիցն եմ դալի. խեղճը շատ դըժա-
րա, չա՛տ:

— Մի աչքանի պարտապանն այդ համբալն ել առ-
նելով, ձիու յերիչն արագացրեց: Կես ժամից հետո
նա ցած իջավ Լ... դյուղում յուր սովորական հյուրա-
տանը, վոբանդ միշտ սարքում եր յուր վոստայնը:

Մ

Ուրախությունը, վոր Ստեփանի տաքության նվա-
ղելովը բացեց Մարիամի հոնքամեջը, կարճատև յե-
ղավ. ցավը կարծես հանգիստ եր առնում ավելի նոր ու-
ժով հարվածներ հասցնելու հիվանդին:

Շարաթ յերեկոյան դեմ, Ստեփանի երոցքն ավելի
սաստկացավ, ջանն ալավին եր տալի հնոցի նման:
Ստեփանն սկսեց դելը տալ: Գյուղը ձայն ընկավ, թե
Ստեփանը ջղժարացել ած:

Համբալը դնաց Ստեփանի քույրերին, բարեկամ-
ներին. յեկան տես ու ճանաչները վերջին անգամ խո-
սելու Ստեփանի հետ: Նույն սրահի տակ, նույն քեչի
վրա Ստեփանը գալարվում, կուտապ-կուտապ եր գա-
լի: Շարվել եյին Ստեփանի շուրջը նրա կիներ, քույրերը
և գյուղի ահիլ կանայքը, վորոնց յետևում կանգնած
եյին մի քանի այլ գյուղացիներ, վորոնցից՝ վո՛րը յե-

դանի, վո'րը թիու և վորը հորսիլու վրա հենված, լուս նայում եյին Ստեփանի մահվան դեմ կատարող պայքարին, ա'յն կռիւին, վոր տեղի ունեւ նրա ջիւան ջանի դեմ:

Ստեփանն աշխատում եր փախչել սրահի տակից, լուր անկողնից. քեչի վրա այլևս չեւ ուղում մնալ: Արտասովալից կի՛նն ու թույրերը բռնում եյին նրան և վռտն անում նրան:

— Թողե՛ք, թողե՛ք. յեկել են, յես գնում եմ: Հա՛, դալիս եմ, ժամանակ տվեք...

Ստեփանը վրա ե նստում. նրա հոգնած աչքերը վառվում են, յերեսն ստանձում ե յերկյուղալի արտահայտություն և այդ դրությամբ նա նայում եր շեմքի խորությանը, ու նորից դառանցում, շարժումներ անում:

— Հա՛, ես ա դալիս եմ. դե՛նը կացեք, գնում եմ...

— Վո՛ւյ. աչքին ըրեութք ա ըրելւմ, նրա հետ ա խոսքւմ, վո՛ւյ...

— Հրեշտակի հետ կռիվսն ա անալի,— չչնջում են աղանատեսները՝ յերկյուղով:

Կանայք սկսում են լսելի ձայնով սգալ. նրանց համար հարցն արդեն վճռվել ե. յերևացել ե մահվան հրեշտակը և աշխատում ե առնել Ստեփանի հոգին. վերջինս ել գնում ե նրա յետևից... Հանկարծ կըծկվում ե Ստեփանը՝ ձեռքերով կալնելով յերեսը:

— Չարդանդվւմ ա,— չչնջում են դարձյալ:

— Թողալ մի՛ք, ասեք ըստեղ չի, ասեք տանը չի,— կծկված տեղից պատվիրում ե Ստեփանը՝ դառանցանջում:

— Ո՛ւր ա. ա՛խ, տենւմ ե՞նք, վոր չթողանք, կսկծալով ասում են մերձավորները:

Դյուղացիներից մինը դալիս Գր, մինը գնում: Հեռացողները լուր եյին տանւմ, վոր Ստեփանը ջանի վրա յե, հոգեվարքի մեջ ե:

— Ըրիցի յետևից մարդ դրկեցեք,— հիշեցրեց Թամի տատը:

Ստեփանի դուստրջան ընկեր Չատին վազեց: Ստե-

փաներ դեռ դարձաւում եր, դեռ քաջարար կուլում եր
Թամի տատի հրեշտակի հետ:

Նրեցն եկաւ: Քոշերը հագին, կարկատած փարա-
ջն տափը քեշով, յերկար մաղերն ուսերովը տված,
բարձրահասակ, լայն ճակատով, տըխուր և արտահայ-
տիչ դեմքով, մաշտոցը կոնատակին, մասնատուփը բըռ-
նումը հուպ տված և սրահը մտաւ: Քահանային տես-
նելուն պես, բոլորը վոտքի կանգնեցին և տիրեց խո-
րին լուսթյուն: Չոքեց քահանան հիվանդի առաջ, վոր
սառսուր բերեց շրջապատողների վրա...

— Ստեփան ջան, — կարեկցածայն կանչեց քահա-
նան:

— Ստեփանը խորթ հայացքով, բանալով աչքը,
սկսեց անմոռնչ նայել նրան:

— Ստեփան ջան, — կրկին ձայն տվեց քահանան, —
եղ ի՞նչ ես լել, քե մատաղ:

— Մը... ե', ե', ոնը՛մ Բմ. — հաղիւ լսվեց Ստեփա-
նից:

— Մեռնիլ չես, քե մատաղ, ես ա քեզ հաղորդելու
յեմ, վոր լսվանաս, վախիլ մի', — հույս տվեց քահա-
նան: Ստեփանը շարժվեց, վոր համբուրի քահանայի
աջը, չկարողացաւ: Քահանան ինքը դեմ արաւ ձեռքը.
Ստեփանը դողողալով հաղիւ թե կարողացաւ բռնել
քահանայի աջը, բայց չթուլնեցներին յերկար չկարողա-
ցաւ պահել. ձեռքերը թուլացան:

Քահանան թելադրեց.

— Ստեփան ջան, առա մեղայ ածու:

— Մե՛մե՛մե՛ղա ա՛սծու:

— Դե բերանդ բաց արա:

Քահանան հաղորդեց, խաբելով նրան, վոր պիտի
լսվանա:

Հաղորդությունից հետո, Ստեփանը նորից թուլա-
ցաւ, հանդարտվեց:

Քահանան նորից անհանգստացրեց նրան, մխիթա-
րելով ու հույսեր տալով: Ստեփանն աչքերը նորից բա-
ցեց և միքանի վայրկյան մինչև տնգամ քահանայի
հարցերին պատասխանեց:

Այս պատասխանները կրկին հուսո ճառագայթներ

ցուացրին մերձավորներն սրտում: Գյուղացիներին տիրեց կրոնական հալիչտակություն. նրանք լցվեցին արբազան հրճմանքով և հարցրին.

— Տե՛րտեր ջան, եղ ընչիցն եր, վոր հաղորդելուց յեղն՝ ել կռիվը չի տալի հրեշտակի հետ:

— Հաղորդելիս հրեշտակը սիրտ չի անիլ հիվանդին մոտենալ, վորովհետև Քրիստոսի մարմնիցը քաշվում ա...

— Վրի՛ժ, քեմ... մատաղ. ընչեր ա լել աշխարհիս ըրեսին. վա՛յ մեզ,— զմայլվելով քահանայի բացատրության վրա, հայտնեցին իրենց տգիտությունը պարզամիտ շրջապատողները:

VI

Քահանայի հետ միասին դուրս յեկան և ցրվեցին բոլորը, բացի Չատինից ու Թամի տատից: Վերջինս մնաց մինչև լույսը, իսկ առաջինը հեռացավ դառը քնոցին: Սմբողջ գիշերն Ստեփանը ախ ու վաշ եր շնչում, ել, չեր զառանցում, իսկ առավոտյան դրությունն անհուսալի դառնալով, սոսկալի տանջանքներ կրեց մինչև կես որը, ապա կրկին խոսեց ու կնոջը կանչեց մոտ:

Այս փոփոխություններից վոչ վոք գլուխ չեր հանում, մնացել էյին զարմացած:

— Մարյա՛ն, յե՛ս ես ա մեռնում եմ, լա՛ց մի՛ լիլ, սո՛ւակըդ ինձ հալալ արա: Մարյան ջան, դու ապրի բխանցս համար. եսպես ա ուզել աստո՜ծ, միայն ես եմ խնդրմ. չչկվես վոչ. արտերիցդ մի ըրավարը տուր, մնացածը հնձացնիլ տուր. ես տարվա հացդ կա. վռազես վոչ, չուտ մարդի չգնաս: Մի լավ տղա ջո՛կի և տան վրա պի՛, մարդիդ ոջաղը շաղ չտաս (չվատենս), ե՛ս ա իմ վերջին խնդիրը: Դե, յես գնում եմ, բխանց մոտացրեք...

Յերեսխաները լացով բռնված մոտեցան. նա արցունքները գլորելով համբուրեց նրանց,— դե գնացեք խաղարեք, բալեք ջան,— ասաց ու ապա դարձավ նաև շրջապատողներին.—

— Մնաք բարով ախպերտինք ջան, հալալ արեք...

Այս խոսքերը փշրեցին թե Մարիամի և թե բոլորի վերջին հույսը: Մարիամն սկսեց պտտվել մարդու գլխովը:

Սա անհուն սիրո արտահայտության ամենադրական ապացույցներից մինն էր, վոր դործով ցույց էր տալիս Մարիամը, ըստ վորում գյուղացիների մեջ մի հավատալիք կա, վոր, յեթե զերդաստանի անդամներից մինը պտտվի հիվանդի գլխովը՝ նրա ցավը իր վրա կառնի— հիվանդի գլխովը պտտվողը կմեռնի և հիվանդը կաղատվի: Մարիամն այս անում էր այն մտքով, բայց թամի տատը չթողեց, բռնեց նրան: Ծչաց Մարիամը.—

— Թո՛ղ, թող թե առաված կսիրես, յես՝ Ստեփանից յեղը կարալ չեմ ապրիլ, թող յե՛ս մեռնեմ նրա տեղ:

Ստեփանը խփած աչքը նորից բացեց ճշոցից և նորից կախարդեց բոլորին, կրկնելով.—

— Հա՛լալ արեք...

— Ինչը հալալ անենք, Ստեփան ջան, — լալով հարցրին վշտահարվածները:

— Աղուհա՛ցը, — ապա ավելացրեց, — Ա՛մանա՛թ, ա՛մանա՛թ ե՛րեխե՛ք...

— Ա՛, եդ խի՞ յես կրակ վեր ածւմ գլխնե՛րիս, Ստեփան ջան, — արտասվահեղձ յեղան բոլորը:

Բայց ահա մի այլ հոգեհառ...

— Դե, ինձ մենակ թողեք, յես ել խոսելիք ունեմ Ստեփանի հետ, — առաց ձիավորը, դառնալով հիվանդին:

Լռություն տիրեց:

— Ստեփա՛ն, բա իմ շահենին վո՞նց դի վիլ, ո՞վ դի տալ:

— Եդ ո՞վ ես, — հարցրեց հիվանդը ցնցվելով:

— Յե՛ս եմ, — ավելի հառաջացավ դեպի հիվանդը:

Ստեփանի հանգած աչքերը վառվեցին. սա դառնությամբ նայեց իրեն առաջ խոյացած հրեշին:

— Ա՛խ, — հառաչեց հիվանդը, — ա՛խ, երնակ վո՛

տիս վրա լըեցի. մի հոգեհառ ել դու յես յեկե՞լ: Կա՛ց,
ես ա հրեշտակը հոգիս կառնի, ջամդաքս ել դո՛ւ տար.
— ասաց Ստեփանը և յուր հոգնած աչքերով մնաց պե-
լացած պարտաքատիրոջ յերեսին, իսկ նա դառնալով
չըջապատողներին զայրացավ:—

— Ախպե՛ր, մարդին լավութի՛ն անելն իզուր ա լել.
սաղ վախտը պարտքը չեն տալի, մեռնելիս ել անպատ-
վըմ են. դե արե՛ի ու հմիկաց յեղը լավութի՛ն արա...
— Ա՛թո՛, խե՞ յես նեղանում, յեղներ ունի, մինը
կտանես ե՛լի՝ պարտքիդ տեղ, — նրա ականջում շշնջաց
մի այլ անիրավ, վորի խորհրդից մի դժոխային լիրբ
ժպիտ անցավ Աթոյի յերեսին:

Ստեփանը վերջին ուժերն սպառելով, խնդրեց հե-
ռացնել յերկրորդ հոգառ Աթոյին և իրեն դուրս տանել
դուռը հանդերին մտիկ անելու: Իսկույն կատարեցին
նրա վերջին փափաղը:

Ստեփանին վերցրած իրենց բաղուկների վրա, դուրս
բերին և սրահից դուրս վայր դրին:

Գեղեցիկ իրիկնադեմ եր, Առաջից յերեսում եր
Ստեփանի ձեռքով շինած ալգին, նրա հասած տակուկու-
տը, դենը ձորը, նրանից դենը մի շարք անտառադարդ
բլուրներ, բլուրներից այն կողմը կապույտ յերկինքը
կոթնած սարերի վրա: Ապա՝ աջ ու ձախ հնձած արտեր,
կարճ՝ Ստեփանի տեսած ու չըջած գեղեցկատեսիլ
հանդը...
Վերջին անգամ. կուշտ—կուշտ նայեց Ստեփանն այն
գեղեցիկ տեսարաններին, խորը հառաչեց ա դարձավ
նաև հանդերին:—

— Մնա՛ք բարով, ա՛յ հանդեր, ա՛յ սարեր, ա՛յ
ձորեր: Ա՛խ, ա՛յ արտեր, իմ որաղն (իմ մանգաղն) ել
ձեզ չի հնձելո՛ւ...
Այսքանը կարողացավ ասել Ստեփանը, և նորից
վերադարձրին նրան յուր անկողինը:

— Ա՛ Չատ ջան, գլուխս աղոթարանին արա...
Չաաին լալով կատարեց հիվանդի և ա՛յս կամքը:

— Դե իրեսս ծածկի:

Չաաին կատարեց Ստեփանի վերջին կամքը և և
նրայերեսը հավիտյան ծածկվեց սև որերի վախճանով:

ԽԱԹՈՒՆԻ ԱՐՏԸ

I

Քաղաքային աղմկալից կյանքը նոր եմ թողել, տասն օր հազիվ լինի գյուղ գալու: Հուլիսի վերջերին մտա ե. Ղազարի գավառի շոգ տեղերի հունձը վերջանալու վրա յե, իսկ Լ. գյուղն արդեն վերջացրել՝ խուրձը քաշելու պատրաստութուն ե տեսնում. սարերից քաշանալուն ել ընդամենը մի շաբաթ ե մնացել: Միայն, վա՛յ նրան, ում արտը դեռ վտաի վրա յե... տուն, տեղ թողած՝ գիշեր-ցերեկ նա յուր արտի մոտից չախտի հեռնա, վորովհետե աչքից դցեց, թե չե, տավարը կըծ-դած արտը վտաի տակ ծղնոտատեղ կշինի:

Շաբաթ՝ յերեկո յե. ճեճենների ձայնը թնդացնում ե մերձակա անտառը, հնձմորճերր հանդի: Խումբ-խումբ օրով առն են վերադառնում ուրախ-ուրախ, իսկ մեր տան առաջ, թթենու ստվերի տակ նստած, առաջիկա մի մեծ արկղից հանում եմ գրություններս ու աշխատում վերանորոգել անցյալի մտապատկերներս այս աղմկից ազատ անկյունում:

Մայրս ել ինձանից դենը նստած՝ թեյի բաժակներն ե լվանում. միայն նրան խիստ անհանգիստ են անում քորփա ճուտերը, վորոնք սվսըվալով քիչ ե մնում բաժակներն ընկնեն. մայրս քի՛չ, քչա՛ անելուց հոգնած, նախատելով «աներես» ճուտերին, տեղից վեր ե կենում, կուտ դցում: Ծուտերը թևատարած վրա են վազում մի բոպեյում կուտը վեր քաղում ու գալիս մոտիս քչքչան առվակից ջուր խմում:

Շա՛տ խաղաղ հոգեկան գրության մեջ ենք այդ յերեկո: Ահա այս միջոցին՝ ձեռները ծոցումը, գլուխը քաշ դցած՝ մոտենում ե մեր հարևան հարսը, վորի նշանածն այս դարնան սկզբներում «սաթալջամից» (թոճերի բորբոքումից) մեռել ե ասածու հույսով թող-

նելով յուր ջահել կնոջը, յերկու աղջկանն ու մի տասը տարեկան տղայի: Հարսը մոտեցավ, կուչ յեկավ մորս կողքին ու սկսեց նրա հետ, ինչ վոր բանի մասին ձեռք ու վոտքի նշաններով դանդաղաբեր, մեղանից չխոսկան լինելու պատճառով լեզվով չխոսելով:

Յես զգացի, վոր նա մի վորեւե դառը ցավ պիտի ունենա, վոր հարան մեզ ե գցել: Այդ բոլորին ուշքս դրավեց նա, վորին տխուր դեմքով նայեցի, ու տեսա, վոր նա տրտում վիճակով մի պատկեր ե ներկայացնում:

— Ի՞նչ ե ասում Պաթունն, ա՛ նան, — ձայն ավի մորս, այլևս չկարողանալով զսպել ինձ:

— Ասում ա՛ արտերս կծղել են, հատիկը բնից վե՛ր ա թափվում. յեթե յերկու որ ել վոտի վրա մնան, ել ձեռ չեն դալու. սաղ դեղումը մի մարդ չեմ դանում, վոր ասծու սերը՝ դա ու հնձի:

Միքանի վայրկյան, չիմանալով ի՞նչ ասեմ, լռեցի: Թվաց, թե կրծքիս մի ծանր քար դրին:

— Հապա ի՞նչ են ասում Արթնի յեղբայր, ընկեր տղերքը, մի՞թե չեն կարող հավաքվել ու դնալ հնձել մի որում:

Պաթունը մորս բերանով պատասխանեց: Նրանք ասում են՝ «անջաղ» մերն ենք հնձում, որը մի մանեթով հնձող ա վարձվում, վո՛նց թողնենք ենքան փողն ու դանք քունը հնձենք:

Պատասխան չգտա: Ինչ ասեյի այն մարդկանց, վորոնք ամեն ինչի վրա նայում են իրենց սեփական շահի տեսակետից:

Այվազանց հային չի խնդրե՞լ, նրանք շատվոր են, կարող եյին մի յերկու հնձող տալ, մանավանդ, վոր դրա ամուսինն ել դրանց համար շատ ե ձրի բան արել, — հարցրի յես:

— Ասում ա, դանչաք եմ արել, նա յել ատել ե թե՛ «հա՛, ե՛ն եր պակաս», վոր դնանք դուլ կնկա արտ ել հնձենք»:

Մի՞նեց սիրտս: Ձեռքիս թղթերը վայր թափեցի ու մտածման մեջ ընկա:

Այվազանց հայը գյուղի հարուստ ու ազդեցիկ ոջախներից մեկի գլուխն ե. նա, վոր բարեգործության

վրա այս դադափարն ունի, ինչ պիտի լինին նրանից որինակ առնողները: Տեսեք այդ մարդն ինչպես և մտածում. նա այնքա՛ն յեսասեր ու այնքա՛ն անասնամիտ և, վոր իրեն համար նախատինք ու ամօթ՝ և համարում այրի կնոջ վորբերի արտի համար մի յերկու մշակ տալը: Ո՛հ, այս ինչ հոգի ունեն մեր գյուղացիները և ինչ սիրտ և բարասում նրանց քարացած սրտի տակ:

Սակայն իմ այս մտածմանը տեղի տվեց, ըստ սո-վորության, շուտով սառը դատողությունը, և կանդառա ա՛յն ճամարտության վրա, վոր մարդիկ շատ աննշան բաներով են դանդաճում դադաններից, յեթն նրանց սիրտն ու միտքը չի լուսավորվում ճամարտության ու մարդասիրության վեհ դադափարներով: Արդարև՝ վոչ վոք չի կարող վկայել՝ վոր շունն իրեն ձրգված ջամդաքից մի կտոր ել յուր քաղցած ընկերոջն և տվել և կամ դայլը՝ շնորհակալություն արել հովվին, նրա վոչխարը փախցնելիս:

Կարեկցության վոգու տեղ, անկիրթ մարդու մեջ իշխում են անողոք բնագդումները: Յե՛վ այն միտքը, թե՛ մի յերջանիկ որ, մի յերջանիկ ժամանակ տղետը կհասկանա յուր մոտավոր ու բարոյական վիճակի սոսկալի անկումը, հենց վոր ճամարտության ու մարդասիրության դադափարներն այց կանեն նրան, փոքր մի հանգստություն տվեց սրտիս լարերին:

— Թող չհուսահատվի Խաթունը, առավոտը, յերբ գյուղամեջ կհավաքվեն, թող դա այնտեղ՝ հասարակության առաջ հայտնի յուր ցավը, իսկ յես կպաշտպանեմ: Խաթունը փոքր մի խոսքերիցս մխիթարված, շնորհակալության նշան անելով գլխով, ուղում եր տեղից վեր կենալ, մայրս փեշից քաշեց ու նստացրեց, Թեյի հրավիրելով. իսկ յես, նկատելով, վոր իմ ներկայությունից պիտի քաշվի, դիտմամբ հեռացա:

Առավոտյան, ըստ սովորության, գյուղացիները վա՛ղ հավաքվեցին գյուղամեջ ու արխի մոտի տերեւաշուք ուռիների տակ նիստը տվին— վո՛րը պղպած, վո՛րը կողքի վրա թինկը տված, վո՛րը ծալապատիկ և

վորը յուր ձեռքի թիումն կամ յեղանին հենված, բարձր-բարձր ասում, խոսում ելին որովա չարիքների մասին: Յերեկվա ամայացած գյուղը կենդանություն երստացել այսոր: Սաթումին իմաց անել ելի տվել, վոր ինձանից միքիչ ուշ գա գյուղամեջ: Գյուղը դալուս որից միջոց չեյի ունեցել գյուղացիներին տեսնել միասին խմբված. մի տարի անցնելուց յետ, առաջին անգամն եր գյուղամեջ գնալու: Յերբ մոտեցա, բացի ծերերից, բոլորը տեղներից կանգնեցին:

— Բարի որ ձեզ, — բարձր ձայնով ընդհանուր բարե տվի ու ծերերից մեկի մոտ նստեցի:

— Բարո՛ւմ հազար բարի յես յեկել, վարժապետ ջան, — սիրալիբ վերաբերվեցին ամենքը:

Ի՞նչպե՞ս եք յուր գնում, յաղ, սալամաթ:

— Լավ ենք, դո՛ւ սաղ լես, դարբնութենում դո՛ւ յես լրմ, մեզ ի՛նչ կա, մեր տանն ենք միշտ...

Դե վոր յես ել սաղ-սալամաթ ձեզ եմ հասել, լավ կլեմ Վ՛լի:

— Փառք ասծու, — գոհացան ամեն կողմից, և ապա բոլորն ել մի առժամանակ լոնցին և սպասում ելին, վոր յես մի նորություն հաղորդեմ: Բայց, յերբ տեսան բան չեմ խոսում, ընդհատեցին լռությունը:

— Վարժապետ ջան, աշխարհ ես ման եկել, ստա տեսնա՞ք, կովից, գատից, ի՞նչ խաբար կա:

— Կռիվն ի՞նչ եք անում:

— Յեսիմ, ասում Վնք փող, գատ ժաժ գա, բալքի ձեռներս միքանի շահի ընկնի:

— Կովից յեկած շահին խեր չի անի: Սեւավի ջրով բաղ չի ջրվիլ, աշխատեցեք հաստատ աղբուրներ ունենալ:

Հլի լավ ա ասում վարժապետը, յես իմ աստոծը, առաջվա կովովը շատերի ճանկը գատ ընկավ, ամա ելի ձեռներից գնաց:

Այս տարի մասիլներդ ինչպե՞ս ե, — փոխեցի հարցը:

— Փառք լի արարչին, կիսին ե՛լ արժանի չենք, ձայն տվին խմբովին:

Մենակ մեր գեղըմ չե, ամեն տեղ ա զամ, բացի
Քարվասարից:

— Ինչպես ե, վոր նրանցը պակաս ն:

— Նրանցը կարկուտը տարավ:

— Մեռնեմ ասծու փառքին. տարած վոչ, բա կթող-
նե՞ր, — մեջ ընկավ մի ծեր:

— Ինչո՞ւ:

— Բա տերտերը կիրակուց հունձ կանի, վոր նրան-
ցըն անըմ ե՞ր:

Վո՞ր, տերտերն ե հունձ արել:

Ասըմ են Քրվրսրի նորընձեքից մինը կիրակի որով
թաթերին տարել ա արտն արել, թե «հնձեցեք». ամա,
մեռնեմ նրա դարգահին, քիչ հնձըմ են թե չե, կարկու-
տը նիյ ա ունմը. ինչ կարկուտ, մինը մի ձվի չափ.
Չարդըմ, փչըրմ, սելուսալավ անըմ, տանըմ թե դե՞
«հմե՛լ հնձի»:

— Կողքի գեղերին ել վնասո՞ւմ ե, — հարցրի յես:
Խի՞, ասծուն աչքեր չունի՞, տե՛նըմ չի ով ա իրան կիրա-
կին կուտը՞մ:

— Բա եղ վոնց ա ըլըմ, վոր աստոծ մենակ տերտե-
րի արտերը չի տանըմ, չե՞ վոր մյուս քարվանսարե-
ցիք այդ որը հունձ անելիս չեն լինում:

Վարժապետ ջան, Քրվրսրըմը վոչ մի արդար մարդ
չես դտնիլ, բիրադի յել մեղավոր են. դրա համար
ել ամենքին իրար ա խառնել:

— Հմի, ձեր իմանալով, վո՛ր գեղին վոր կարկուտ
չի դիպել, արդար մարդիկ են ապրում այնտե՞ղ:

Հա, մեր գիտենալով եղպես պետք ա ըլի:

— Դուք վո՛նց եք անըմ, վոր ասծու մոտ արդար-
եք դուքս դալի:

— Հալալ մեր աշխատանքին ենք լըմ, ամեն ժամա-
նակ մատաղ, ճրագ ենք անըմ...

Այս խոսակցության միջոցին մաշված հագուստի
մեջ, ամաչելուց կթակալը վերե քաշած, յերեսը շնչա-
կալով ծածկած, վոտարորիկ մոտեցավ Խաթունն ու-

ռիններից մեկին հենվելով ու իր հետ բերած Ջադա աք-
րի միջոցով հայտնեց յուր նեղությունն ու սրտի ցավը։
Ննդերեց հասարակությանը, վոր իր միջից մի քանի
հնձող տա իր կծղած արտերի համար։

— Ջադա՛, ասա՛ մանեթնին հաղբել ե՞ս, — հեղնո-
րեն դուռդացիներից մինը դարձավ դեպի Պաթունը։

Ջադա աքիրը ժպտալով թարգմանեց և նորից դար-
ձավ հասարակությանը։

— Ասում ա, վոր մանեթնի ունենամ, եւ ո՞ւր եմ
դալի ձեզ գլխացավանքութիւն տալի վոր։

— Ասա՛ բա խալիսը ք՛հոր մուհտա մշակնին ե՞ն։

— Յես ասում չեմ մուհտա մշակ եք, խնդրում եմ,
որ խղճաք, յեթիմներեւ քյոմակ ըլեք, — աշխատեց
պաշտպանվել այրին։

— Աստոծ վար քյոմակ չի լւմ քեզ, մե՛նք դենք քյո-
մակ լի՞ւ, — սրախոսեց մի ուրիշը։

— Բա յես վո՛նց կանեմ, վոր արտերս վե՛ թափեն.
յեթիմնեւ ընչո՞վ կպահեմ։

— Յեսի՛մ, վոնց դես անիւ, մենք հու մարդարա
չենք, — վրա բերեց ծերերից մինը, շարժելով բոլորի
ծիծաղը։

Պեղճ Պաթունը մնացել եր շշկլված, չեր իմանում՝
ե՛ւ ինչ ասի։

— Ջադա՛, դրան ասա եղ թու միսը, վոր ինձ վրա
եր լել. յես հմի կալ ել ի կասել հա՛, — մեջ ընկավ մի
հինդերորդը, ձեռ առնելով խեղճ հարսին, առանց քաշ-
վելու։

— Աստոծ կբարկանա, վոտնատակ միք տալ ձեր
տընանկին, — պատասխանեց Պաթունը, ձեռքը դեպի
յերկինք տարածելով։

— Տնանք վո՛րը չես վո՛ր... յես ըսկի ձու չեմ
դտնում, վոր մոխլով անեմ, դու մի սուրու հավ ու-
նես ու հավի միտ Կո խորովում, — սրախոսեց ելի ծերե-
րից մինը, դարձյալ ծիծաղ հարուցանելով։

Տեսնելով թե բանն ինչ տեղ հասցրին, վերջապես
յես մեջ ընկա։

— Ա խալիսը, — բարձրացրի ձայնս։ Քիչ առաջ քար-
վանսարեցիներին եյիք մեղադրում, վոր կիրակուց հունձ

են արել, վոր նրանք բոլորն ել մեղավոր են: Ասենք թե կիրակին քանդելը լավ բան չի. բայց վո՞րն և ավելի վատը. ձեր այս արարքը՞, ես ծաղրը՞ թե քարվանսաբեցոյ կիրակի կոտորելը:

Տիրեց ընդհանուր լուռութիւն: Յես շարունակեցի.

— Լավ. դա որենք ա՞, վոր ձեր արտերը հնձել եք. եղուց մյուս ուր ձեր ապրանքը սարից բերելու յեք ես խեղճ հարսի տարեկան ապրուստն ուտեցնելով ու, վտանատակ տալով, կտրեք. դա արդարութիւն կլինի ձեր ասածու առա՞ջ: Ամոթ չե ձեր հասարակության համար, վոր չեք կարողանում կամ չեք ուզում ձեր արանքում մի քյասիւր կառավարեք: Ասում եք, վոր մատաղն ասածուց պակաս չեք անում. ձեր մատաղը միթե ընդունելի յե կամ ընդունելի կլինի ասածու մոտ. մի՞թե աստված միս և ուղում ձեզանից: Ձեզանից նա՛ կլինի իսկական մատաղ անողը, ով վոր ես անճարացած հարսի վորբերի արտը կհնձի: Դուք թողեք, վոր խեղճ քյասիւրի տարեկան ապրուստը կորչի, ու գնացեք վոչխար մորթեցեք, թե ի՞նչ ե, մենք ասածու խաթրն առնում ենք. վո՞ր տեղից եք հնարել եղ թաղա ու անպետք հավատար... մի փոքր մտածեցեք, թե հարսի տեղը հենց դուք եք, նա՛ չի. ի՞նչ կանեք...

— Բա վո՞նց անենք, վարժապետ ջան:

Այ վոնց կանենք. մի մշակի վարձ յես եմ տալի, թող ձեզանից ով աշխատավոր ա, մի մշակ ել նա տա ու եղուց գնան հնձեն, իրան տան:

Լռեցին: Բայց ամաչելով յերկար լուռութիւնից, մի քանի յերիտասարդ տղերք ձայն տվին.

— Վարժապետ ջան, յեփոխը ասում ես, քու խաթեր կղնանք, մուհտա կհնձենք, իրան կտանք:

— Շատ ապրիք, ամա մինչև յե՞րբ իմ ու նրա խաթեր համար հնձեք. ոգնութիւնն առանց խաթրի հասցնելն և գովելի:

— Վարժապետ ջան, լավ ձեռ ասում, ամա մենք ըսկի տեհանք վոչ, թե մինն ել մեղ ոգնի մեր նեղ որին, — նկատեցին, սրախոտելով, մի քանի յերիտասարդներ:

— Իմացեք, յեղբայրնե՛ր, վոր իրար ոգնելն ա—

մենքիս պարտքն եւ Սնասունն եւ, վոր մենակ յուր գլխի
մասին եւ հողում։ Յերկու սոված մարդկանցից մեկին
յերբ հաց եք տալի, կտրում եւ կեսն եւ յուր ընկերին տա-
լի. ամա, յերկու շան առաջ յերբ մի մսի կտոր եք
գցում, աշխատում են իրար ձեից խլել։ Դու նրանցից
վորին ես ուզում նմանվել։

— Հլե լալ ես ասում, մենք լենք մեր աստոծը.—
նկատեցին բոլոր յերկասարդները եւ մյուս որն արդեն
կաթունն ուրախացած հնձողների համար հաց եր տա-
նում։

1893 թ.

ԳՅՈՒՂԱՅՈՒ ՈՐԸ

I

1890. թվին մերձակա սարերն արդեն սպիտակել են. նրանց շորշովն զգալի կերպով տալիս է, հենց վոր արեղակը թեքվում է արևմուտքի վրա:

Հանդն ազոալներին ու տուլաշներին է մնացել, վորոնք ստվար խմբերով ցելերի յեղրներին հատիկներ են վորոնում: Ունևոր դյուղացիները կրակափայտից սկսած իրենց պատրաստությունը տեսել են ու հանդիստ հողով սպասում են ձմրան: Միայն Կարապետն է անհանդիստ. նա փայտ չունի:

Այս աշունք Կարապետը Չալինանց Աթոյի մոտ չութվոր եր մտել է կարողացել եր հինգ որավար վար անել: Առաջին անգամն եր այդքան վարում նա:

— Մարյան, ըստարի բաներնիս տո՞ւնոյ լավ արելվո՞ւմ. դորմի Չալինանց Աթոյի հորը. դո՛րթ ա յեղանս մինի վորտը չոխխացա՞վ, ամա հինգ ըրավար վար արի. ոստո՞ծ վոր արժանի ա՛նի, ելի մի քսան թաղար հաց կուշենա՞ք յեկող տարի, — յուր կնո՞ղ հետ մի յերեկո այսպես եր խոսում Կարապետը, վորի մարտն աչքերն այս անգամ վառվել էյին ապագա հույսերով:

— Բա հու իր ստեղծածին դեն չի գցելու աստո՞ծ, — հավանություն տվեց կինը:

— Մա՛րյան, ս. Նշանը վկա՛, վոր յեթե զամաթ ըլի, քեզ հմար մի լավ մեթանա յեմ առնելու:

— Վո՛րյե՛... մթամ պարտքերդ տվիր, ու, մթանեն մնաց, — անհույս տոնով պատասխանեց կինը:

— Ա՛յյե՛, այյե՛, ա՛ կնիկ. եդ անդերի ա՛նըմը վոր տալիս են, սիրո՞ւ թո՞ւմամ սևանըմ ա, — հառաչելով, ասաց Կարապետը:

— Ա՛լի ջան, վոր մեծանամ, պարտքերդ կտամ, — ի դարմանս ծնողների, մեջ ընկավ նրանց հինգ տարե-

կան լալիկան յերեխան, վոր ոջախի յեզրին նստած սոխ
եր խորովում:

Այս անակնկալ միջամտությունը վերին աստիճանի
ուրախացրեց յերեխայի ծնողներին. նրանք չեյին սպա-
սիլ, վոր իրենց լալիկան տղան այդպիսի բան կասեր:
Նախախնամության մատն այս բանի մեջ տեսնելով
մարդ ու կին, կենդանացան:

— Վիի՛հ, յես քեզ մատաղ, վորդի ջան. վո՛նց դես
տալ ապինի պարտքերը, ա՛րի, արի մի պաչեմ,— սիրա-
շահեց հայրը, վորի աչքերը լցվել էին հույսով ու
ձայնը պարարվել:

Յերեխան սոխը թողեց և կամաց մոտեցալ հորը,
վոր ոջախի գլխին քեչի վրա թինկ եր տված: Հայրը
փարվեց յերեխայի կուլով, սեղմեց նրան յուր դրկում,
յերկա՛ր պահեց այնպես ու ջերմաջերմ համբուրներ
դրոջմեց այտերին ու ճակատին:

— Ա՛յ յես քու արեւին դուրբան, բա վոր դու ենդայ-
դի տղա յես դուրս դալու, յես ել ուր եմ դարդ անում...
Ախճի՛, Մարյան, երեխիս համար մի սոխ ել խրովի:

— Դրա արեւին յես մատաղ, մինն ել կխրովեմ ու
հինգն ել, վոր եղպես խելոք ա...

Յերեխան լուռ եր և այն լուությունն ավելի յեր
աղդում ուրախությամբ հափշտակված ծնողների վրա:

— Մա՛րյան,— վոգևորված կարապետը սկսեց.—
Աթոյի մի թայ յեզն առել եմ, դնամ քոլից մի քաշան
փետ բերեմ, քեզ տամ, ալիք եդա ունենք. դուք յուր
կղնաք, յես ել կդնամ բազար, մի յերեք ամսով նոքա-
բութին կանեմ, բալքի կարենամ հլե դարունքվա խարջն
ել ա հազրեմ:

— Ե՛. անտեր մնա բազարը, վոր դու ձեռը չես
վերցնում նրանից. հլե մի տարի յելա ձմեռը կարում
չես թե քու տանը մնաս,— դժգոհելով ասաց կինը, վորի
այս դժգոհության մեջ, միևնույն ժամանակ անհուն
սեր կար, քան թե դառնություն:

— Ա՛ շաչի աղջիկ, ձմեռը վոր տա՛նը մնամ, կա-
րա՞նք ապրենք,— կիսահանաքով պատասխանեց ամու-
սինը:

— Վոր ասե՛ս, ես տարի թողալու չեմ հեռանա
մեր տանիցը:

— Դե լա՛վ, լա՛վ, ել ի՛նչ ես նեղանում. քու ասածն
բլի, հեռանալ չեմ, հը՛, — հանդատացրեց Կարապետը:

— Մենակ ես քոյը դնե՞մ եզուց:

— Բա ել ո՞ւմ դարդն ա կտրել մեզ համար: Կա-
ցինն ու խաբար բեր, տեսնեմ:

Մի ջամ ջուր, կացինն ու խաբար մարդու մոտ դնե-
լով, Մարիամը յերեխին գրկած թեքն ընկավ քեչի վը-
րա և քիչ ժամանակից հետ, յերկուսն ել քուն մտան:
Գործը վերջացնելով, Կարապետն ել պառկեց: Սա ա-
ռաջին քաղցր քունն էր, վոր այց արավ այս տան աղ-
քատ բնակիչներին:

II

Առավոտյան, արեգակի ցողից առաջ, կացինը դտկումը
Կարապետը անտառ եր դնում, մի հաց ել ձևոին: Բայց,
նրա վերջին դնալն յեղավ: Անտառում նա քրտնքամխած
մի դաժի ծառ եր կտրում: Կացնի թույլ հարված-
ների տակ ծառը, կարծես հակառակվել էր, վայր
չեր ընկնում: Կարապետը շատ տանջվելուցը բար-
կացավ, դեն շարտեց գլխի կեչը (չոր կեղեմ դարձած
գլխարկը), ձևոին թեք ու նորից հարվածեց վրա-վրա,
բայց դաժին ելի անշարժ եր մնում դեռ:

— Մտի՛կ արեք դուք, աստված սիրեք, — վառվեց
Կարապետը. տես վո՛նց ա իրեսը դեմ արել: Լա՛վ, հմի
քեզ կտրելու չե՞մ, ա՛ տերամեռ, — սկսեց նախատել դա-
ժուն ու հարվածները ևս առափել սաստկացնել:

Այս անգամ դաժու գլխից ծլանգներ թռան:

Հրեղ հա՛յ. բա ասըմ իր վեր չեմ ընկնելո՛ւ, —
վոգեւորովեց Կարապետը, տեսնելով դաժու դողդողալով
տատանվելը: Շարունակեց հուժկու հարվածները, և,
վերջապես դաժին մեծ դղրդյունով կարոտագին համ-
բույր տվեց մայր հողին, վորից յերկար տարիներ սնունդ
եր առել և վորի գրկում ծերացել էր նա: Կարա-
պետը կացինն ել դեն շարտեց և անհող կերպով, քրքու-
նած նստեց նամ խաչամի վրա, վոր մի փոքր հանգըս-

տանա, սակայն վեր կենալիս ձախ ծծի տակին մի սուր
ծակոց զգաց:

— Տե՛նում ես դու, անտեր դաժին գլուխս ի՛նչ ոյին
բերե՞ց,—բացականչեց նա և, չնայելով ցավին, դաժին
քշտեց ու յեղները լծեց: Մակոցը ճանապարհին Կարա-
պետի ձախ կողմը համարյա չորացրեց: Նա աջ կողմին
ապավինած, ուժն աջ կողմի վրա դրած, մի կերպ կա-
րողացավ տուն հասնել:

— Ախճի՛, Մա՛րյան, յեղները մի յե՛դ արա, մրսե-
ցի, թե ինչ ըլլավ, գի՛տամ վոչ. ձախ ուշեա ի՛մը չի,—
թույլ ու նեղսրտած ձայնով ասաց նա ու խրճիթ մը-
տավ: Մարիամն շտապով բաց թողնելով յեղները, հա-
սով ամուսնուն և սկսեց տրորել մեջքը, կողքը, վոր
ծակոցը կտրի, անցնի: Կարապետն այն ծակոցից ծան-
րացավ ու անկողին ընկավ:

111

Անկողին մտնելը չթափեց նրան: Մակոցն սկսեց
հաղթել, զոռ անել շատ:

— Վա՛յ, ձեզ մատաղ, վա՛յ, ես ա հոգիս դուրս ա
գալիս, մի ճա՛ր արեք,— կծկված ոգնություն եր կան-
չում Կարապետը:

Ես թե մրսել ա, խի՞ յա կուչ գալի բա. չնի՞ թե
տո՛ւր դիպավ մարդիս. չի՞ թե խաչից ա,— տարա-
կուսելով շփոթվում եր կինը:

— Չանի աքրին կանչե՞մ, Կա՛րապետ:

— Վա՛յ, գիտամ վոչ, ջանս դո՛ւս ա գալի:

Ոջախի ամխակոթերն իրար անելով, դուրս վազեց
Մարիամը, մի քանի փայտ բերեց կրակը թեժացրեց ու
պատվիրեց տղին.—

— Սարգիս ջան, ապինի Կշտիցը չհեռանաս, յոր-
դանը վրիցը կրակը չընկնի, մուղայիթ կաց, յեո գնում
եմ Չատինի տատին կանչեմ: Գնաց:

Չանի աքրի մասնագիտությունը աղոթելն եր:

Յոթանասուն տարեկանից մոտ, լայն յերեսանի,
ծանրախոս մի պառավ եր նա և ապրում եր յուր այն ար-
հեստով: Կիսաքուրքը հագին, մի հաստ շալ գլխովը

վաթաթած, յերևաց Զանին, ու, վառահ գեմքով խոր-
հիթը մտնելով, նստեց հիվանդի գլխի մոտ: Կարապե-
տը կծկված վնդում եր :

— Տես վոնց ա խղճացել, հլա՛, հլա՛: Հա՛յ ամոթ
լի քու տղամարդութենին: Ատա՛, ինչդ ա ցավում, — յուր
հանդի հանդիմանելով, հարցրեց Զանին:

— Կողքս պինդ ծակում ա, — տնքտնքաբով ձեռքը
դրեց ծակող կողքին:

Լսելով հիվանդի բացատրությունը, Զանի աքիբը
մի դալ աղ ու մի ասեղ ուղեց, կանգնեց Կարապետի
գլխավերքը և սկսեց հորհանջելով խաչ քաշել աղի վրա՝
ձեռքի ասեղով: Ամեն մի հորանջելովը մի մի ձնխաթ
ևր դուրս հանում հիվանդից՝ իբր թե: Այդպես եյին հա-
վատացած բոլորը:

Ա՛հա... — հորանջական բերանն ավելի լայն
բանալով, դարձացնում եր նա նայողներին, — պա՛հ,
պա՛հ պա՛հ, աչքերս ջրով լցվեցին, ես ի՞նչ շատ նիաթ
ա ունեցել ես նաչարը, — բացականչեց Զանին:

Փոքրիկ Սարգիսն ապշած նայում եր Զանի աքիբն
և չէր իմանում, թե տատն ինչ բանի յե:

— Ախճի՛, Մա՛րյան, քոյը դնալիս ո՛վ տեսավ սրան,
— խորհրդավոր հարցմունքով դիմեց Զանին:

— Ոչով չկար, աճի ջան, մենակ Ավագանց հլիվորն
ևր հեռու, իրանց կտերը կաղնած:

— Վո՛ւյ. նրա հարամ աչքին իյիկ մանեմ. նրա
աչքը հու գոմեչ ա տրաքացնում. բա ել ո՛ւր եք խոսում.
նա՛յա աչքը ավել խեղճ մարդին, — առաց Զանի աքիբը
և ասեղը հիվանդի բարձը խրելով, պատվիրեց. —

— Ախճի, Մա՛րյան, ես աղոթած աղիցը ջրի մեջ
տծա ու՛ք ընլահանգամին խմացրու, նիաթ շատ ունի,
տեսնանք մո՛նց ա ըլում, — պատվիրելով դուրս գնաց հա-
թիմ պառավը:

ԻՎ

Զաննի աղոթելովը Կարապետի դրությունը վոչինչ
փոփոխության չենթարկվեց. հիվանդն ոճի պես շարու-
նակ դալարվում եր, չպրտում նր վերմակը, շուռ եր

դալիս մեջքի, կողքի, յերեսի, մյուս կողքի վրա և նստում։ Հավերի թառ յեղնելու ժամանակը մոտեցավ։ Պառավի թամբադանց դռներին յերևալը բավական մարդ քաշեց այստեղ։

— Ախճի՛, Մարյան, ինչ ասեց են պառավը, — հարցրեց այցելուներից մինը։

Մարիամը մի առ մի պատմեց։

— Վա՛յն... նա յել՝ ինչ հիվանդ ասես, մենկ տենում ես աղ ու ասեղ ուղեց։ Եղ հու խաչից ա, վոր ահե կուչ ա դալի։

— Խաչին մատաղ, եղ խեղճն ինչ արել ա խաչին, վոր կուչ ա ածում։ մրսիլուց տամար կլի կուչ յեկած, պետք ա մոխրածուծ անվի, ծակոցի վրա դնվի, — նկատեց մի ուրիշը։

— Մոխրածուծից լավը կորկըխաչին ա, — առաջարկեց մի ուրիշը։

Մարիամը շփոթված, չեր իմանում, թե վորի առած միջոցին դիմել։ Շուտով կարծիքներ հայտնողներն ել քաշվեցին։ Տեսնելով, վոր պառավի աղն ու ասեղն ել բան չէինեցին, հավերից մինը ս. Նշանին մատաղ ասելով, Մարիամը հարևաններից մի քանի հատիկ խունկ ճարեց, մի քանի պեծ թեփչին ածեց, խունկը ծրխեց, դրեց հիվանդի բարձի մոտ և ինքը լույսան սկսեց աղոթել։ Անցավ բավական ժամանակ, բայց Կարապետը դեռ նույն դրության մեջ եր։ Մարիամը դիմեց արդեն յերրորդ միջոցին՝ մոխրածուծին։ Մորմուտը յետ քաշելով թեփ կրակից, վրան ջուր ածեց, շաղախեց տաք տաք ցամաք ցեխ արավ, ալկոլ ածեց յուր գլխի թաշկինակի մեջ և քեչի վրա դնելով, Կարապետի կողքը շրջեց մոխրածուծի վրա։

— Վա՛յ, կողքս երվեց, աղաղակեց — Կարապետը փախցնելով իրեն։

— Դե՛. կողքդ վրե՛ն պահի յե՛. անդեր մնա քո քուր դնալը, վոր ցավի մեջ դցեցիր մեղ, — վշտալի ձայնով ասում եր Մարիամը ու ելի մարդու կողքը շուտ տալի մոխրածուծի վրա։

Կարապետն ախ ու վիշ անելով, մի կերպ մնաց մոխրածուծի վրա և, կես գիշերին մոտ, ծակոցը շաղճնցավ: Հիվանդը հանդարտվեց և գիշերվա մնացորդը խաղաղ անցավ: Մակայն, այդ ուրախությունը յերկարատե չեղավ: Առավոտը ծակոցի տեղ հազ սկսվեց: Սկզբում հազն այնքան չեւ նեղացնում, բայց կես որից հետ այնպէս սաստկացավ, վոր հազալիս քիչ եւ մնում, թե թշվառի լերդ ու թոքը դուրս դար. բացի դրանից հազալիս առատ խոտի եւ թքում նա:

— Հյուանի թթու անեմ, Կարապետ ջան, խմի՛ր. վոր նյութ առնես, երեզեն դեսը նյութ չես առել,— առջարկեց կինը:

— Վայն՛, իշտահը վո՞րդիան ա վոր, տե՛նըմ չես հազն ինձ խեղդում ա՞: Տե՛ս, թե կարաս դալլաքին կանչի, թող արին առնի ինձանից, բալի ես անտեր ցավս կտրվի:

— Մարիամը դնաց դալլաքի յետեից:

Կ

Դալլաք Հոռնին իրանց սրահի տակ այդ միջոցին յե՛րես եւ վեր անում (սափրում): Նա հիսուն տարեկանից մոտ ծանրաշարժ մի մարդ եւ: Նա յուր արհեստի վրա առանձին վստահություն ու հավատ ունեւ: Այդ տեսակ հավատ տածում եյին դեպի նրա գիտությունը նաեւ դյուղացիք: Այս տեսակ դրությունը դալլաքին ինքնավստահ ու հպարտ եւ դարձրել:

Վոր մի բա՛ն ա լըմ, առաջ Ջանի աքրի մոտ եք վաղ տալի. յեղո տեղներդ յերփ վոր նեղանըմա, նոր են վախտը ինձ մոտ եք դալի. հմի տեղը չի՛, վոր դամ վոչ,— Դալլաքն սկսեց նախատել Մարիամին, յերբ սա խեղճ խեղճ մոտեցավ հրավիրելու նրան:

Մարիամը լռեց, չկամենալով իշարժել: Դալլաքի բարկությունը. այս վարմունքը մեղմացրեց նրան:

— Մարիամն աղաչեց:

— Լա՛վ, դալու չեյի, ամա Կարապետին ձեմ մեղք դալի. դնա՛, կդամ:

Մարիամը փերադարձավ:

— Յեկավ վո՞չ,— հուսահատ հարցրեց Կարապետը

— Ես ահ Բրես կգամ, — հանգստացրեց կինը:

Մի փոքր հետո, քսպատը քամակից կախած, յերեւակաց Հոռնին: Կարապետի հիվանդության մասին արդեն շատերը գիտեցին: Դավաքին տեսնելով, նրա յետևից մի քանի գյուղացիներ ել ներս թափան: Դավաքը հպարտությամբ մոտենալով հիվանդին, բռնեց նրա դաստակից ու ասեց. —

— Լեզուդ հանիր, տենամ:

Կարապետը հազալով վրա նստեց ու լեզուն հանեց:

— Պա՛հո՛ւ վի՛ն, ես ի՛նչ փիս մրսած ա. լեզուն թամամ ճոթճոթ ալլել, — ասաց դավաքը՝ մի առանձին փքումով դարձյալ աչք ածելով շուրջը, սրբապետ տեղում: Ամենքն սպասում էին նրա կարգադրությանը: Կարապետը շարունակում եր սաստիկ հազալը:

— Ես ա, Բրես մի կտրե՛մ վոր... Ախճի, մի տաշտակ հազրիր, մնել մի ցաքատի կոթ, — հրամայեց դալլաքը:

— Ա, ցաքատի կո՞թն ինչս անում, — հարցրին ալլցելուները:

— Ա՛յ, ով ա իմանում Հոռնինի ել մերը, պատասխանեց գյուղացիներից մինը:

Ամենքի հետաքրքրությունը շարժվեց:

— Տղե՛րք, վե՛րեք, — ձայն արեց դավաքը, — Մա՛րտիրոս, դու հիվանդի շինքը ձեռքումդ պինդ պահի, լեզվի տակիցն արին եմ առնելու: Դու ել, Ակո՛ր, ատամների արանքումը պինդ պահի ցաքատի կոթը: Մա՛րտիրոս, զգուշ կաց գլուխը չըփախցնի հա՛: Հը, բաց չթողեք, ա՛յ, յես ձեռիս դարձում չե՛մ, այլ վոր՝ յեթե բաց թողեք, նաշտարս բեղափիլ բողաղը կմտնի: Դե, դու ե՛լ, Կա՛րապետ ջան, փախես վո՛չ, գլուխդ ժած չտաս, հենց հեշտ արին եմ առնելու, վոր չիմանաս, հենց կարծես թե մի լու կծեց քեզ — դեհ. վրա նստիր, տենամ, — պատվիրեց Հոռնին:

Կարապետը հազալով վրա նստեց, դավաքը տաշտակըն առաջ քաշեց, ցաքատի հաստ կոթն ատամների արանքումը դրեց ու լեզուն հանեց՝ ձգելով դեպի դուրս: Խնդհ Կարապետն ուղղւմ եր տրաքվել, վոչ պիտի հա-

վեր, վոչ խոսեր, վորպեսզի նաշտարը կոկորդը չմտներ։
Նա աշխատեց դուռը փակցնել յերկուդից, բայց Մար-
տիրոսն, ըստ պատվերին, նրա գլուխը յուր յերկու
ծնկներէ մեջ առած՝ պինդ պահում եր։ Այս վայրկյանին
դալլաքը հանկարծ նաշտարեց լեղվի տակէ յերակին,
կարապետի բերանն արյունով լցվեց և, յեթե ցաքատի
կոթը փոքր ինչ ուշ հանվեր բերանից, թշվառը պիտի
խեղդվեր։

— Տաշտակէ վրա կռացիր, չլինքը լալ կախ արա,
Մարտիրոս,— հրամայեց Հուսին, հպարտությամբ սըր-
բելով արյունոտ նաշտարը։

Տաշտակէ հատակն արյունով ծածկվեց, այն ինչ
կարապետի հազը վո՛չ միայն չեր կտրվում, այլև ավե-
լի յեր սաստկանում։ Արյունը յերբ հատակից բարձրա-
ցավ, կարապետի գլխն սկսեց շրջվիլ։ Նկատելով այդ,
Մարտիրոսը ծվաց ու պահանջեց արջունը կտրել։

— Հլա արինը մուգ ա, յեփ վոր կարմրի, են վախօր
դեմ կտրիլ,— սառնասրտությամբ նկատեց դալլաքը։
Մարդու տանջանքն ու թուլանալը տեսնելով Մարտի-
րոսը, նորից պահանջեց դադարեցնել արյունը։

— Ախպե՛ր, մարդու թողըմ չեն թե իրան բանը
տեսնա ելի։ Թե բան դիտեյիք, ինձ ել ո՛ւր եյիք
կանչում,— ճգողեց դալլաքը,— դե սրտ համար եմ
դժար կամ անըմ դալու յե՛։

— Կա՛լեք, կա՛լեք,— շնչասպառ աղաղակեց Կարա-
պետը։

— Ա՛, հու քյափուր, չե՛ս. ես նաշարի ոջաղը խի՞
յես ջուր կապում, կա՛լ, ե՛լի,— ամեն կողմից նախա-
տեցին դալլաքին։

— Այ ու բա՛մբակ հաղրեք,— հրամայեց Հուսին,
Բամբակ չեր ճարվում, բոպեն կրիտիկական եր։

— Վայ յես քու սիրտը ու անեմ,— անհամբեր
անիծեց Մարտիրոսը.— մարդիս խի՞ յես սպանում։ Ասեց
ու վաղեց դեպի ծալքը, վոր հին շորերը քանդի ու միջից
բամբակ դտնի։ սակայն ո՛ւր եր բամբակը։ Կարապետն
արդեն ուշաթափվում եր։ Ակոփն անխնա՛ պատուտեց
յուր արխալուղը և այնտեղից բամբակ հանելով,
հասցրեց դալլաքին։

— Յճատի կոթն ի՞նչ արիք, չլինքը բռնեցեք. տեսնենք ես ի՞նչ խաթա յեր,— շարժվեց Հունին։

Առաջվա կարգով գլուխն ու չլինքը նորից բռնեցին և ցաքատի կոթն ատամների արանքը կոխեցին։ Արյունաշաղախ լեզուն ձգվեց, հանվեց և վերքի վրա աղ ու բամբակ դրվեց։

— Ախճի ջո՛ւր բեր, ջո՛ւր, ջո՛ւր...

Կարապետն ուշաթափվում եր։ Մարիամը ճշարտ կուլեն դալլաքին հասցրեց։ Ջուրը Կարապետի յերեսովը տվին, կրծքին ածեցին և հազիվ ուշքի բերին։

— Ա՛, ինձ խի՞ քեք սպանում,— թույլ ձայնով հազիվ թե մըմնջաց Կարապետը, ու, գլուխը բարձին դրեց։

Տխո՛ւր լուսթյուն եր տիրում։

— Կրացավ վո՛չ դիմանա, հլեչվենը արինը պարզվեր։ Ախր կարմիր արին դեր գալ, չե՞, վոր հաղը կըտըրվեր,— դալլաքն իրան արդարացնելու համար ընդհատեց լուսթյունը։

— Անտեր ու սև մնա քու հաղ կտրելը. քիչ եր մնում քյասիրին սպանես,— նկատեցին ահանատեսները։

Նկատողությունից վիրավորված դալլաքը լոկլյան մի կողմը քաշվեց։

VI

Յերրորդ որն եր, վոր Կարապետի բերանը մանանա չեր տեսել, ծակոցը, նրան փոխարինող սաստիկ հաղը թույլ չեյին տալիս խեղճին սնունդ առնել։ Չորրորդ որը հաղը թուլացավ, մի փոքր հանգստություն տալով հիվանդի մաշված կրծքին։ Բայց Կարապետն այժմ աշնան տերևի գույն եր ստացել։ Հազի թուլանալը Մարիամին մի փոքր սիրտ տվեց նորից։ Նա հույս ուներ, վոր իր մարդը կկազդուրվի։ Խեղճը քունջ ու պուճախն բնկավ, վոր կերակրի համար մի բան գտնի. բայց սոխից, հյունից, ադից ու ալյուրից բացի, բան չգտավ։ Անճարացած կոթավորը կրակին դրեց, սոխը կտրտեց, ջրի մեջ ածեց, հետո ալյուրի վրա ջուր ցնցելով խմորադըն-

դակնէրը կոթալորէ մեջ անց՝ փթռուկ արալ, վորը դարձաւ Կարապետի սնունդը...

Այդպէս անցաւ մի շաբաթ. յերկրորդին Կարապետը կերածն էլ չեր մարսում, նքում եր: Նճալն ավելի արագ մոտեցրեց նրան գերեզմանին: Գյուղն արդեն ձայն եր ընկել թե՛ Կարապետը «վրդըհիվամդ» ե. է, իբրեւ տարախոխիկ հիվանդությունից, ամենքն սկսեցին հեռու վտախել նրանից:

Հիվանդության որից անցել եր լրիվ յերկու շաբաթ: Այժմ Կարապետը մեռելադուռնել եր. աչքերը դանդն եյի՛ն մտնել, ձայնը հազիվ եր լսւում. վզի ակոսները հեռվից համարվում եյին:

Պառկած եր նա անտեր—անոգնական, մի ջահել հարսի հույսով:

Մոտեցաւ վերջապէս մահվան բոպեն... Մեռնողի մոտ մնացել եյին Ջանի աքիրն ու Մարիամը:

— Կարապետ ջան, Սարգսին հու դու սիրեմ իր, ո՞ւմ ես պահ տալի, վոր գնեմ ես,—արտասուներով իրան հեղեղելով, մահվան բոպեններին հարցնում էր իր Մարիամն այրվելով:

— Ասե՛՛ւմ, յես մեռնեմ եմ,—խո՛ւլ ձանով հագիւթե հասկացրեց Կարապետը: Յեւ այս խոսքերն ավելի հեղեղեցին Մարիամին: Կարապետն անշարժ ու ցամաք աչքերով պեյացած նայում եր կնոջ լացին: Հանկարծ շարժվեցին նրա շրթունքները: Մարիամը հեկեկալով, ձայնը քաշացրեց, յերբ նա նորից աշխատում եր բան տակ:

— Հաջա՞ն, բա՛րձր ասա, Կա՛րապետ ջան:

Կարապետի լեզուն արդեն չաղվել եր:

— Ի՞նչ ասեմ ք, — ձայնը խեղդելով հարցրեց Մարիամը Ջանին, վոր ականջը կախել եր դեպի հիվանդի շրթունքները:

Ե՛՛ւ... Յաղին սրան տանի...: Ի՛. իր իգիթ ջանը թողած, խալխի դարդն ա քաշեմ: Ասեմ ք ասա երեխա ուրդըհան չանի. (այսինքն իր տանից մարդու դնալիս հետը չտանի ու ավերակ թողի իմ տունը), — թարգմանեց Ջանին:

— Ուրդըհան չե՛մ անիւ, Կա՛րապետ ջան. յես ես
քառ յաղը վա՛ռ կսլահեմ աւ Ե՛ստի յել կմեռնեմ: Կա՛-
րապետ, ա՛յ իմ ամակդար տեր:

Կարապետը հանգաւ մոմի պես...

Մարիամն սկսեց ջերմ համբույրներ տալ նրա ար-
դեն սառը ճակատին և անշարժ շրթունքներին...

1893 թ.

Գ Յ ՈՒՂԻ Ա Յ ՐԻՆ

Մայիլանց Թեոսն իր գյուղի հետին քյասիրներինցն եր: Այնքան քյասիր եր նա, վոր մի շուն ել չեր կարողանում դռանը պահել: Հիսուն տարեկան ել չկար Թե-վոսը, վոր մեռավ ձմեռնամային՝ թողնելով յուր կին Շարմաղին հնգամյա աղայի հետ:

Մարդի մահից հետ Շարմաղի որերը խաղաղեցին՝ կտրվեց աան տղամարդը: Զահել այրին ամայի ուր-դում սղում եր՝ վիզը ծուռ, ձեռը ծոցումը: Քանի վոր մարդը նոր եր մեռել, հարևանները մին մին նայում՝ մխլթարում էին, բայց շուտով ամեն ինչ մոռացվեց և Շարմաղը մնաց միայն յուր հույսով՝ ասծուն ապավի-նած:

Դեռ ալյուր կար տանը, հարկի որերը հեռի էյին, պարտատերերը դեռ չէին նեղացնում. բայց ի՞նչ պի-տի աներ այրին դարնանը, յերբ անողորմ հարկահանը գուռը կտրած, հոգևառ հրեշտակի նման, մինչև յ՝ւրը չի առնում, չի հեռանում: Ի՞նչ պատասխան պիտի տար նա անորեն պարտատերերին, վորոնք գրողի նման դռնից չէին հեռանում, մինչև զառվթարում՝ բան չէին նշա-նակում, — այս մտքերն այժմ ցերեկը հանգստություն, դիչերը քուն չէին տալիս խեղճ այրուն, և նա՝ շատ անգամ, մարդի «փախխիսն» առաջը դրած, դառն ար-տասուք եր թափում՝ հիշելով նրա ծածկողին: Ավելի դժվար էյին լինում դիչերները Շարմաղի համար, յերբ խաղարն ամեն ինչ ծածկելով, ավելի յեր մթնացնում նրա սիրտը: Հարևանի շների հաջոցը, անց ու դարձ անողների վտոնաձայնը, քամուց առաջացած վոռնոցնե-րը, այս բոլորը շատ անհանգիստ էյին անում Շարմա-ղին. մի բանից ավելի յեր վախում այրին. վախում եր ջահելներն ամռնը քաշնմ, նշավակ անելով գյուղի

մեջ.—գեղեցիկությունը մի խաթա յեր դարձել խեղճ աշուհ համար։ Ամեն մի շփլթոն լսելիս՝ դուխն ահուգողով բարձրացնում եր տեղից Շարմաղը, յերեսին խաչ քաշում և յուր սրբի անունը տալիս։

— Ե՛ր ավագ ս. Նշան, դո՛ւ լես իմ տերը, դո՛ւ լես իմ ապավենը,— գոչում եր նա չափ անգամ. և այսպե՛ս հալ ու մաշի մեջ անցնում յուր որերը. յերբ արևի ճառագայթներն ընկնում եյին տան դիմացի յալի վրա և քարափի ձյունը հալվելով, բացվում եր հողը, Շարմաղի սիրտն ել եր բացվում և այն Ժամանակ նրա միտն եր ընկնում դարունն ևս, և նա ուրախանում եր, վոր մի որ ել յուր դռան ձյունը պիտի հալվի...

Շարմաղը մխիթարվում եր յերբեմն փոքրիկ տղայով, վորը հոր մահից հետ ավելի յեր խելոքացել. ել առաջվա նման յուր լացով մորը քչր նեղացնում, կասես յերեսիսն ևս հասկանում եր մոր դուռթյունը։ Այս բանը հուսադրում եր Շարմաղին։ Սա մտածում եր, թե վորդին կմեծանա և անվորովելով, տերություն կանի իրեն. բայց յերբ միտն եր ընկնում, թե ինչքա՛ն չար ու բարի կա մի՛նչև այդ յերջանիկ որը՝ փշրվում եր դարձյալ։ Նրա մտքովն անցնում եր յերբեմն բռնել տղայի կոնիցն ու մարդի գնալ, բայց յերբ հիշում եր Թևոսի վերջին խոսքերը թե՛ ճշմարիտ ծուխը չհանգցնես, կաշկանդվում եր իսկույն։

Բացի դրանից, դյուղի հանդը, դյուղի յերկինքը, տունը, աղբին, հարևանները. այս բոլորը քաշում եյին նրան, բաց չեյին թողնում։

Շատ մտածեց Շարմաղը, շատ չափ ու ձև արավ, և, վերջապես, կանգ առավ այն մտքի վրա, վոր տան վրա մարդ բերի—մի նամուսով, աշխատավոր մարդ, վոր գտ ու թե՛ յուր վորբին հայրություն անի և թե Թևոսի ոջաղը ծխի. բայց այս վերջին միտքը նա չեր կարողանում հայտնել մեկին, և, մի բանից եր քաշվում նա. վախում եր վոր ասեն թե՛ ճարդի սգահանքը չսլահեց, — ահա ի՛նչ տեսակ մտքեր եյին հուզում Շարմաղին։

Մի ձմեռային յերեկո Այդնանց Առաստամ ապոր բուխարու պեծերը շատ առատ եյին դուրս գալի. այս նշան եր, վոր նրա մոտ մարդիկ կան հավաքված:

Այդնանց տունը գյուղի հարուստ տներից եր, վորպիսի տներում, ձմեռները ժողովվելով գյուղացիք, կամ ուրախություն եյին անում և կամ զանազան հասարակական հարցեր վճռում: Այս յերեկո Առաստամ ապերը մատաղի միս ունեւր և հարմար եր դատեր փոխանակ, ըստ սովորության, տանձտուն մին մին բաժանելու, հավաքել գյուղացիներին համ միասին թաթախվել, համ ել գյուղի ցավերից խոսել: Ամեն դասակարգից ել բավական մարդիկ եյին ժողովվել. այստեղ եր նաև գյուղի քահանան: Առաստամ ապոր հյուրանոցը՝ դեռնի յերեսից վեր քաշած, նոր ճաշակի՝ կրապատ մի սենյակ եր՝ առաջից յերեք լուսամուտով: Սենյակի առաստաղից կախած եր լամպան. տաշովի բուխարու կողքերին, յերկու պատի առաջ. թախտ եր կապած, վորոնք ծածկված եյին խալիչաներով: Հատակը հողամած եր, պատերն անավաղ. սենյակը դեռ կրում եր յուր վրա նահապետական ճաշակի կնիքը:

Առաստամ ապերը թախտի գլխին՝ բուխարու թեժ կրակից մոտ, գլխաբաց, ճակատը քրտնած, մութաքեն կռան տակին, չիբուխ եր քաշում: Վաթսունն անցած, ապիտակ ու լայն մորուսով, կարմրաթշիկ մի ծերունի յեր, վորը շնորհիվ փորձառության հարստության, բաւական ազդեցիկ եր: Նրա հանդեպ, նույնպես մութաքեն կռնած, լուռ տերողորմա յեր քաշում քահանան: Նրանցից քաշ՝ ազդեցությանը նայած՝ նստուել եյին մյուս գյուղացիները: Սենյակին կից, մեծ տանը հաց եր պատրաստվում. բոլորն ել ուրախ զրույցներով ժամանակ եյին անցկացնում, մինչև սուիրի դցելը:

— Տա՛ղ արեք, ա՛խալիսը, բան եմ ասըմ, — վրա նստելով, հարցը հանկարծ փոխեց Առաստամ ապերը և բոլորն ել յերեսները դեպի նա դարձրին:

— Ձեր ըուզաթից մինն ես ձմեռ մեռավ...

— Հլե մնացածներն ել դին կտորված, — ընդմիջեց Եփնանց Ստեփանը:

— Ասծուն զժար կգա, տհե մի՛ ասիլ, — Ստեփան, նկատեց քահանան:

— Եղ զայդէի ապրիլուց հլի մեռնելն ամելի ա սալահ. մթամ վոր վոտի վրա յեն, կենդանի յե՞ն, — ամկեւացրեց Թյունին:

— Դուք վոր ապրում եք, տենում չե՛մ, աշխարս ջլի՛ս փաթ եք արել, — քյասիրեների կողմից կծու կերպով պատասխանեց Զուրաբը, վոր գյուղում լավ կամներ շինողի հռչակ ունէր:

— Ա՛յ յե... — հեզներով, — հլա շինքին, շինքին, հլեյի թե շիրեփի կոթ լի. սա ե՛լ ա խոսում, սա՛, — արտահայտվեց Թյունին:

— Թյունի՛, քու հոր ըռիի դամբը մտիցդ ընկել ա՞. վոր կրկն՛նին սպանեց, — ողնության հասամ Զուրաբի օրտակից ընկեր Ղուկասը, վոր խոսքը ճակատին տարդ մի քերիտասարդ եր:

— Իմ հերը, լավ էր, վոր կրկննի յեր ճարում, քու հերը հու սիմինդ տրաքացներով մեռավ, միտդ չի՞:

— Հա՛ հա՛, հա. — ծիծաղ բարձրացավ:

Ղուկասը պատրաստվում եր մի լավ կպցնել Թյունինին, բայց վոտն արավ Առաստամ ապերը:

— Բո՛լա, մի տեղ հավաքվելիս՝ հենց մի գլուխ իրար մօի յեք ըլում. լսեցեք, բան ի (եյի) ասում:

— Ես ասում եմ թե՛ ես ձմեռ Մայիլանց Թևոսը մեռավ, ձեր ըռըհաթն եր, ութ մանեթ խարջ եր տալի, կոռ ու բեզիառ եր քաշում, թողել ա մի վերբիկ կնիկ, մնել մի լպտարակի ճուռ տղա. եզուց մեկել որը դարունք ա լիսանալու. խարջ են ուղելու, նրա խարջն ո՞վ դի տալ:

Կնիկն, ո՞վ. — չուած աչքերով վրարերեց Եմնանց Ստեփանը:

— Կնիկն ընչո՞վ ա տալու, Եմինի տղա, փող դի դառնա՞լ. — աչքերը խեղաթյուրելով վրան, հարցրեց Առաստամը:

— Բա հու յե՛ս չեմ տալու նրա խարջը:

— Դու ըսկի մոլի վրա խաչահամբուր չգցեցիր, խալխի խարջը տվող ե՞ս:

— Ա, ի՞նչ ելլալ քե, տաղ արա, տենանք ի՞նչ ա տարմ եղ հշխմորն, ելի,— նախատեսցին Ստեփանին:

— Բա ասըմ ես վո՞նց լի, Առատամ ապեր,— ձայն տվին շատերը:

— Ասում իմ ենպես անենք, վոր վոչ ել լին նեղութիւն դա, վոչ ել վրբեղերուն:

— Հա՛: Շատ լավ մասլըհաթ ա, թե վոր մի ճար ըլի,— հաղանություն տվին:

— Եղ մասին մտածել եմ, ամա ասեցի ձեզ հետ ել խորհուրդ տենամ: Մայիլանց հարսն ուրիշ տեղ վոր մարդի գնա, մեր ել լին խեղ չի նրա համար, վոր են տան ջարբը մեր կեղի վրա կմնա: Ապրանք չունի ծախես, մի բաղչա յեւ ունի, քսան մանեթ չարժի, հինգ ըրաւար հող ունի, տնապուխ մի թոկ ել չի ընկնիլ, ուրիշ ել ի՞նչ ունի, ասեցեք տենամ:

— Ե՛, ի՞նչ ունեւ: Են հո կարըմ չեր թե դռանը մի շան լակ տա, պահի,— վկայեցին վո՞մանք:

— Բա հմի ասըմ ես վո՞նց ըլի:

— Ասըմ եմ թեւոսի տեղը Մայիլանց տան վրա մի մարդ բերենք, վոր համ խարջը տափին չմնա՝ համ մեղ հետ կող քաշող լի, համ ել ոջաղը չհանգչի:

— Լա՛վ մասլըհաթ ա, շա՛տ լավ, յեթե մի ենդայդի տղա ճարվի են հարսի համար,— ձայն տվին շատերը:

— Յեթե ճարվի վո՞րին ես ասըմ, բա Կողմանց Վաթին ի՞նչ ա,— առաջարկեց մեկը:

— Ա, են հու կաշին աշ ա ընկել, նա կարա մեղ հետ ըռըհաթութին անի՞:

— Վայե՛, մթամ դու յեւ մարդի անըմ տվի՞ր, են հու տեղիցը դադմունով ա վեկենըմ,— նկարագրեց մեկը:

— Ըռըհաթի կաշին պետք ա պինդ ըլի, չլինքը հաստ, վոր կարենա, թե անձրևի և թե արևի դմանա:

— Յա՛վա՛ջք, յես մինը գտել եմ:

— Ո՞վ ա:

— Նխաղանց Հանեսը. են որը ձկան ինք գնացել միասին, ասըմ եր Թևոսի կնիկը վոր կա՛մ անի, կառնեմ:

— Հա՛, դրան ինչ կասե՛մ. թամամ դո՞մչի չլինք ունի:

— Շատ լավ գտաւ Մուսին, կեղի կող ուրեղիաւը
թամամ մենակ կքաշի նա, եւ ուրիշի վրա մտածեք վոչ:

— Հա, զմենակ կքաշի՞, տեսեք կարաք նրան եւ
Թելոսի որը գցեք: Են հու ձեր սպանածն եր:

— Ա՛խալին, ելի իրար մսի ըլա՞ք. հլա քեզ եւ դեմ
սպանիլ, խելեդ վորդի յա, — հանաքով ասաց Առստա-
մը և շարունակեց. — Յես եւ եմ հարմար գտնում Հանե-
սին, ղոչաղ ա, համ մեզ համար լալ կլի, համ վրբիվե-
րու:

— Լա՛վ ա, լալ ա, ճարվեց, եւ խոսալ միք, — հա-
վանություն տվին բոլորը:

— Դուք ապրմ եք լա՛վ ա, ղոչաղ ա, ամա յես եսա
հա ճագըմ եմ, պետք ա խոսամ անպատճառ. դուք վոր
ասըմ եք Թե՛ չլինքը հաստ ա. յեդո՞, կարա՞ք լծեք
նրան. են հու քողեանցիներին մի որ մասրեն եր արել,
ուզըմ եր Թե կտորի, — նկատեց ելի Եմնանց Ստեփանը:

— Տե՛ր, քե՛զ մեղա՛... բա ո՞ւմ ես ուզըմ, Եվի՛նի
տղա, — զայրացաւ Առստամը:

Ստեփանը խոսվեց ու գլուխը կախեց:

— Եւ ամբլորդ ա խոսալը, Ստեփան, Նյազանց Հա-
նեսը շատ հարմարին ա: Յես եմ առաջ բազարիցը գալիս
ի ձիով, իսկ նա վոտով. ձիուս վոտի հետ, առանց
յետ ընկնելու, բարեբար յեկալ, շատ ղոչաղն ա... —
սպաշտականեց նաև քահանան, վոր մինչև այժմ լուռ
միայն տերողորմա յեր քաշում:

— Ղորթ ա, ա՛խ տեր հայր, վոտիցը շատ յեզին ա:
Իսկը Թեոսի կնկա բանն ա, — օրախոսեց մի ուրիշը:

— Եդ շատ լալ, մի տենանք են հարսն եւ կուզի՞
նրան:

— Դա եւ ամբլորդ խոսք ա. հասարակութիւնը վոր
կամենա, հարսն ինչ դէ անիլ. չի համաձայնի՞լ, Թող
ջանը դուրս դա, խարջը տա...

III

Մի յերեկո Շարմաղի դուռը բացվեց: Հորագործ
չուխան ապխաղի վերեկից հագած, գլուխը չարսալ փա-
թաթած, մի աման կարտոփ կռան տակին մի պառավ
ներս մտաւ:

— Վրի՛, ախճի՛, Շարմաղ ջան, ես վո՛նց եք ապրում, ես դարդամբլումը (ես սառնամանիքում), ըստի ինտան կղիմանա՞, — ցավակցությամբ մոտեցավ պառավը Շարմաղի տղային, վոր վտանքը մոխրումը տաքանում եր։

— Յեթիմ բալա ջան, վրի՛, տես վոնց ա սփարթնել բեխեն, ե՛, — փաղաքելով, փառավը համբուրեց վորրին և միջանի գետնախնձոր տվեց նրան։ Յերեխան կարտոին առավ ու շաապեց թույլ մորմոտի մեջ թաղել, վոր խորովվի։

Ախճի՛, Շարմաղ ջան, բա վո՛նց ես յուլա գնում ես դարդակ տանը, — ասաց պառավն, աչք ածելով քունջ ու պուճախին։

Շարմաղն սկսեց ձեռքի նշաններով բացատրություն տալ նրան։

— Ի...ի՛... բանդ շա՛տ լլի, քու.եղ հալին չխոսկան կլե՞ն, խո՛սիր ելի, խո՛սիր։

Շարմաղը յերեխին յերեսն առնելով շնչնջաց։

— Առա դե յենա տենում ես, ել ի՞նչ ես հարցնում, — յերեխն թարգմանեց։

— Բա հմի դու հլիչվեն յե՞փ տես դհե, եղ հալին ապրիլ ու մնալ։

— Հլիչվենն աստոծը մի դուռը բաց անի մեղ համար, — առանց գլուխը բարձրացնելու, պատասխանեց Շարմաղը։

— Ծառա՛ յեմ առծուն, թե բաց անող եր, բաց դուռդ խի՞ փակեց։

— Դե հմի իրան կամքն եր։

— Ե՛, բեխա՛—բե՛խա խոսիլ մի՛, հլիչվենը դռանը քացի չտաս, բացվիլ չի՛, սհե ապրիլ չի լիլ, սհե դուք ձմեռնահան չեք լիլ։

— Ա՛սա, բա վո՞նց անենք, — ասաց յերեխայի բերանով, — մարդիս գերեզմանի վրա հլա խոտ չի բուել...

— Ե՛հ, շաշ մի՛ լիլ, դելը մի՛ տալ. հլիչվա խոտ բոնիլը յեթե ես հալին մնաք, յերկու գերեզման ել կողքին բաց կանեք։

Հարսը հարմար պատասխան չգտնելով, լռեց։ Նա շատ հիմնավոր եր տեսնում պառավի դատողությունը,

բայց մարդու «սգահանեք»-ից չե՛ր կարողանում անցնել: Զգալով այդ, մեղմ կերպով ուրիշ թելից բռնեց պառայիր:—

— Ա՛յ վորդի, կրկին մարդի գնալը մենակ քեզ համար հու չի՛, աշխարովի յա. դու յեզ հու Շողինի նման ուրիշ աշխար չես գնալու, փա՛ռք իրան, ելի քու մարդի ոջաղըմը մնա, Ա՛լլի նրա ծուխը ծխիր. աստված կտա, բեխեդ ել կմեծանա, քյոմաք կղառնան... դու ել մի լավ որ կտենա խեղճ ես, լարոլ մաշվեցիր: Նդ վոր տալմ ես, թե՛ մարդիս դրեղմանիցն անց չեմ կենլմ, հլա խոտ չի բսել, եդ քեզպեսների համար չեն ասել. դա հարուստ վորբիվերինների համար են ասել. ի հարկ ա, լավ կլեր, վոր մի տեղը իր ունեցել ու մարդիդ սուգը պահել, վոր չունե՛ս: Յես յեկել եմ, վոր խոսք առնեմ քեզանից, ուզրմ ե՛ս թե չե...

— Բա վոր հմի խոսք տամ, ես դժար վախտը մարդը վորդյան ա, վոր:

— Դու խոսք տուր, մարդի ճարելը հեշտ բան ա, կա՛, լավ մարդ կա...

— Դե վոր իմ բախտը սհե յա վճռվել, ինչ դեմ ասիլ վոր,—ասաց ու գլուխը քաշ գցեց Շարմաղը:

— Շարմաղ ջան. կողմանց Վաթինին ճանաչրմ ե՛ս,—փորձի համար հարց տվեց պառայիր:

— Ե՛ն, ասա՛ կարկուտս նրա գլուխը տանի,— չանչարավ Շարմաղը ու ելի գլուխը կախեց:

— Նյազանց Հա՛նեսը վոնց ա,—խկույն խոսքը փոխեց պառայիր:

Շարմաղը լո՛ւռ, ոջաղի յեղրը փորփորել սկսեց: Այդ ամենադժվար բոպեն եր նրա համար: Համաձայն եր, բայց «հա» ասելը դժվարանում եր. կարծում եր, թե մի մե՛ծ մեղք գործած կլինի, վոր անցնի յուր մարդու «սգահանեքի» նախապաշարումից:

— Շարմաղ, ինձ Հանեսն ա քեզ մոտ զրկել: Ասրմ ա, թե կամք կտա, ես բարիկենդանին պատկվենք: Հարցն ավելի վորոշ դրեց պառայիր:

— Շարմաղ, ես ու են, բան չատ կառն, անդամ չդնես: Հանեսը լավ տղա յա: Զահել, ջանն առողջ, լեզուն սուր, վոտիցը յեգին, սիրտը բաց, կուռը դա՛լար,

ինքն եւ բեխա չունի, մի տարբի յա, վոր կնիկը մեռել ա. մի լյուծ եւ յեղն ունի. տե՛ս, ուրիշները քեզ խելքից չՀանեն...

— Են ուլ՝ ա իմ խելքի տերը, — պատասխանեց պառավին, սրանով վորոշ համաձայնություն տալով:

— Դեհ, Շարմաղ ջան, յես Հանեսին խաբար տանեմ, վոր դու համաձայն ես: Ե՛լ կգամ, բարի գիշեր: Ապա, պառավն ուրախացած գործի հաջող յեկքից, արագությամբ դուրս դնաց Շարմաղի խրճիթից դնայի Հանեսը.

IV

Առատամ ապոր սենյակից դուրս գնալուց հետո, Եփանց Ստեփանն անհանգիստ յեղավ: Թե ի՛նչ փորացաւ ունիւր այն մարդը, վոր Հանեսի պսակվելուն դեմ եր, սարդ չեր հասարակության համար, այսքանն եյին հիշում, վոր Առատամի սենյակում նա կարծիք հայտնեց, թե Հանեսին չի կարելի թևոսի նմանին լծել, և վոր՝ նա «բրդեանցիներին մասրին» եր արել, վոր կոտորի, բայց թե ի՞նչ տեղից եր անուամբ այդ վկայությունը, վորինչ հայտնի չեր: Հայտնի չեր նույնիսկ իրեն, Ստեփանին:

Ստեփանը յուր կյանքի մեջ, շատ անգամ, փորձած ունիւր հինուց թե՛ «չե՛ ասողի ընկերները շատ կլինին» առածը և այդ հիման վրա յեւ Առատամի սենյակում փորձեց «չե՛» ասողներ գտնել, բայց չաջողվեց նրան: Այդ անաջողությունը նրան չվհատեցրեց սակայն. նա դեռ հույս ունիւր, վոր գործն ինքն իրեն կքանդվի — կա՛մ Հանեսը չի ուզիլ Շարմաղին, կամ սա նրան և կա՛մ թե չի, հասարակությունը կճղատվի: Բայց, յերբ այդ յենթադրություններից վոչ մինը չիրականացաւ, վճռեց անմիջապէս քանդել այդ բանը: Այդ նպատակով մի յերեկո յուր մոտ կանչեց Թյունինին և Առատամանց Հարոյին:

Առատամանց Հարոն այն առաւելությունն ունիւր գյուղում, վոր բարեկամական կոպիւրով շատերի հետ կապված եր, իսկ Թյունինին գրեթե գյուղի կեսը փող մը պարտ:

Եվնանց Ստեփանն ինքն առաջին հարուստն ու շատ—
վորն եր, թեև հարստությանն ու շատվորությանը հա-
մեմատ գյուղումը հարդ չեր վայելում. պատճառն այն
եր, վոր հյուրից փախչող, ժլատ ու սյուսիկ մարդ
եր. մարդի հավատար կամ սիրել չեր իմանում. նա ըն-
կեր եր մինչև ա՛յն ըոպին, քանի ոգուտ ունեւր մեկից-
հենց վոր չկար ելդ շահը, յերեսն աֆալես հանդարտ
չըջում եր, ինչպէս մենք մի փողոցից թեքվում ենք դե-
պի մյուսը: Հիսուն տարեկանից մոտ՝ բարեկազմ մի
տղամարդ եր: Յերբ ասում եյիր գյուղացիներին, թե
ինչո՞ւ չեք հեռու պահում նրան ձեզնից, ասում եյին՝ չի
չըմ, ոձի լիպու ունի, քաջըմ ա մեզ:

Բոլորովին ուրիշ կապսի տեր եյին թյուճին ու
Աւստամը. սրանք այնքան մտաւոր ույժ չունեյին, վոր
մի բանի մա՛նի դառնան և գնում եյին ճրնկեր տղայի՞
յետևից, միայն թե իրենք վնաս չունենային. բայց թե
այդ քայլը, վնաս կամ ոգուտ եր ուրիշին, այդ մասին
նեղություն չեյին քաշում մտածել: Մի ուրիշ յերակ ել
ուներ թյուճին, վորով տարբերվում եր նա Հարոյից—
սիրում եր, վոր յուր մասին խոսեն:

Դրանով եր բացատրվում, այն, վոր թյուճին,
գյուղում, ինչ դալմադալ ել ասես, մեջն եր: Ստեփանը
դրանց իրան մոտ կանչելով, ասաց թյուճին:

— Ա՛ թյուճ, քեզանից ըմացել եմ, դու ել ես ա-
սըմ Հանեսը տնըփեսա դառնա՞. լավ, դրան վոր մեր կե-
դացի յես չինըմ. վերջի մասին մտածըմ ե՞ս, թե չե:

— Վերջն ի՛նչ դի լիլ վոր:

— Են բիգունը միտդ ա՞, թե սոված Ղուկասն ու
Ջուրարն ինչ ասեցին քեզ: Ես ա մի տարի յա, փորերնին
հացոտ ա չել, տներմ ե՞ս ինչ լեզու յեն բանացըմ:
Եդ հու Հանեսը նրանցից ել անց ա: Եդ երկսի հախիցը
զոռի յենք դալի. ուզըմ ես մի դալըմ շո՛ւն ել կողքները
գցե՞ս: Լավ, դի՛տըմ չես, վոր առանց քյասիրի յուա
չենք գնը՞մ: Մենք հու կարալ չենք խուրջինն ուսիլ ու
մորեխ կոտորելու գնալ. մենք հու կարալ չենք սելի
ուսին նստիլ՝ կոռ գնալ: Են պետք ա իմանաս, վոր
ըռքսի հմար յա դո՛ւ, յա սոված Ջուրարը՝ յերկուսդ
ել մի՛ն եք: Լավ, վոր քյասիրնին միանան ու ասեն թե՛

Հմիլ դուք դնացեք մորեխ կտորեք, ի՞նչ տես առիւ: Ասիլ դես մափ ե՞մ: Հերմանը միտդ ա՛, վոր սոված Ջուրարն ու Ղուկասը, քյասիրներին յեղևներից դցած, ուղըմ են, վոր Առատամին կոռ դրկեն: Բա վոր Հանեսն ել դրանց հետ ընթր, վո՞նց կանիք: Եղ խի՞ չեք ձեր ուղուտը հասկանըմ, ընչի՞ յեք ձեր ողուտին քացի տալի՝ մի վրրիվերու խաթեր:

— Վրրիվերու դարդն ենք քաշը՞մ:

— Բա ո՞ւմ:

— Խարջի, կո՛ւռի: Ասըմ ենք Մայիլանց տանը մի դրալթու լոյի, վոր ջարրը մեղ վրա չմնա:

— Թող ահե՛նց լի, բա մարդը գլխներէցդ կտրվել ա, հենց Հանեսն ա: Կոտմանց Վարթին ինչպես ա, վոր նրան չուզեցին:

— Ասըմ են հիվանդոտ ա:

— Ջհաննամի դոռը, թե հիվանդոտ ա, ինձ վրա՛ յա պոսկվը՞մ. չվել մեռնիլը հու ձի՛ք կտա. բավոր Արեւյա դառն ա, են վոչի՞նչ:

— Ստեփանը խելոք ասըմ ա, քյասիրն անորեն կլի, ա՛ թյուն. թե վոր ձեռը մի տեղ հասաւ: Յես էլ եմ լըսել, վոր եղ Հանեսը դալար ա, արի դրանից ձեռը վերցնենք, — մեջ ընկաւ Հարոն, վոր մինչև այժմ բուխարու վրա կոթնած չիրուխ եր քաշում:

— Այե՛... հեռու կացած վոչ, հու չպոսկեցինք. ինձ համար Թևոսի կնկա մարդն ուլ լըմ ա, Թող լի, չանքլի եզուց ջարրը մեր շնքին չմնա:

— Ղո՛րմի քու սիրուն հորը, բա եղ լիզուդ Աղնանց տանը վորտեղ եր. դե տհե՛ ասա յե՛: Բավոր քեղ համար մի՛ն ա, Թող կոտըմանց Վարթին լի, ելի, — վոզե-վորված ասաց Ստեփանը:

— Ըլըմ ա, Թող լի, առաջն ո՞վ ա կտրըմ վոր:

— Ա՛յ քեղ առաջը կտրիլ, վոր Հանեսն ասըմ են մարդ ա դարկել Մայիլանց հարսի մոտ ու, նա յել խոսք ա տվել:

— Մարդ վոր դրկել ա, կամիրալ անողը մե՛նք չե՞նք, — ինքնավստահ պատասխանեց Թյունին:

— Նա յել չե՞ վոր ձեր համլայրվն ա նշան դրկել, Թե

չե. քանի՞ դլխանի յե նա, վոր առանց ե՛լի գիտության նշան դրկի:

— Ղրկել ա՞, հմել ենպես կանենք, վոր յեդ առնի, ի՞նչ կա վոր:

— Յես հենց եդ եմ ուզում, ե՛, բա եդ յե՞սի կանենք, կպսակվի Խիւր, — արագութեամբ վրա բերեց Ստեփանը:

— Ա՛, դրանից հեշտ ի՛նչ կա վոր. եդուց պարտականեբրիս կկանչեմ, պահ կտամ, վոր գեղը զալմաղալ գցեն:

— Բա դո՛ւ ինչ բանի յես, Հա՛րո, տնաչեն մի գլուխ հլե չիբուխդ ես փստացնում հա:

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Վոնց թե ի՛նչ. բա ել վո՞ր որեն ես դու. եդուց դու ե՛լ ժաժ արի ե՛...

Կես գիշերից մօտ եր. Հարոն ու Թյունին քաշվեցին:

Y

Ձմեռային մի արեւ որ գյուղի ձյունը հալվել եր և դետնից թանձր բուշ եր բարձրանում: Գյուղամիջում, խմբերի բաժանված, վիճում եյին: Այդտեղ եյին Ստեփանը, Թյունին, Առստամ ապերը, Հարոն. Ձուբարն ու Ղուկասը: Շուտով խոսակցությունն ընդհանրանալով, գյուղամեջը զալմաղալ ընկալ:

Կրքերն այնպես եյին հուզվել, վոր քիչ եր մնում իրար տան: Առստամ ապերից թե առած Ձուբարն ու Ղուկասը կատաղել եյին:

— Ադա՛, հա՛յիկանի, եդ մարդի հլա վոչ լավը գիտաք, վոչ վատը, դրա խառնակչութիւնը ընչից ա ըրեմ, — փրփրած աղաղակում եր Ղուկասը, դառնալով ընկերներին, վորոնց պատիվը պահել եր Առստամ ապոր սենյակում, անպատվելով Թյունինին, բայց վորոնք այժմ նրա խոսքն եյին խոսում: Ղուկասին պաշտպանում եր նրա սրտակից Ձուբարը: Այս յերկսի համար ցերեկվա նման պարզ եր, թե քյասիւրների համար ինչ բախտավորություն ե, յեթե՛ Հանեսն իրենց չարքն ընկնի, և, նրանց վոգեւորողն այդ գիտակցությունն եր Առստամ ապերը, ասել գյուղացիք (ըստ գյուղացոց), նամուսի յեր յեկել: Եթե՛ նա այսօր Ձուբարի ու Ղուկասի հետ եր, պատճառն Ստեփանն եր,

վոր առանց նրա խորհրդի՝ ինքնագլուխ բան եր բռնել՝
դիպչելով Առաստա՛մ ապոր ինքնասիրությանը:

Այժմ Առաստա՛մ ասերն աշխատում եր միայն, վոր
յուր խոսքը տափը չընկնի:

— Ուղր՛մ չե՛նք, բնդով չի յա, խառնա՛կիչ ա,— դո-
ուս՛մ, դոչուս՛մ եյին Ստեփանի կողմնակիցները:

— Ա՛հա, բի՛մարնի, — բարձրացրեց ձախը Զուբա-
րը, — ձեր վոտով խի՞ յեք եվինի տղի թոռն ընկնում,
եղ հու կոկղրմանց վաթիինին ա ուղր՛մ, վոր իր լուծը չըն-
քին պահի. տո ոխտը բերնի անասուննի. ձեր վոտով
ձեր բախտին խի՞ յեք քացի տալի, խի՞ չեք թո-
ղր՛մ Հանեսը դաթներս ընկնի, վոր նրա մաղը կաշած
չյնքին լուծը դնենք:

— Հաա՛, թե քու հերն իմ հոր չնքին լուծն ա դը-
րել, դու ել իմին կոչես, սո՛ված Զուբար: Հլա յավաշ,
յես քու շինքը մի քյամանդ դցեմ, վոր մեյմունի պես
պա՛ր դաս, պա՛ր:

— Յես կուրդնի տղեն ե՞մ, վոր մեյմուն չինես,
չափդ ճանչի, շատ ես անցկենր՛մ, — սպառնաց Զու-
բարը:

— Տե՛նր՛մ եք ի՛նչ ասըմ ա՞. բա վոր յես ասըմ ի
ձեզ վոնց եք տենր՛մ, — յերեսը թեքեց Ստեփանը
թյունինի ու Հարոյի կողմը: Եղ հու մեղավորը դու
յես, թյունի. խի՞ չես պարտքակոխ արել սրան, վոր
կեղամեջն երաղր՛մ տենա, խի՞ — ամենլացրեց Ստեփանը:

— Վոչի՛նչ. ըստարի հլա փորըմը հաց ա ժաժ գա-
լի. յավաշ մի չորեյին անի, յես դրան են վախտը կա-
սեմ:

— Զորեյին չա՛տ ա արել. մեզ ըսկի քու դռանը տե-
հել ե՞ս: Կոչանք թուրքից պարտք կանենք ու քու իրեսը
չենք դալ, — նույնպիսի արհամարհանքով պատասխանեց
Ղուկասը:

— Ի՛մ հախն ա՛... յես խի՞ չեմ ձեզ խեղդած պա-
հել, խի՛, — կոպտաբար պատասխանեց Ստեփանը:

— Լավ կիսեղդե՛յիր, թե ձեռիցդ դար:

— Ի՞նչ ես ուղր՛մ եղ քյասիրներից, եվինի տղա,
դրանց հաց տվողը դո՛ւ յես, — միջամտեց Առաստա՛մը:

— Ղորմի քհորը, տա՛ղ արա, թե չե՛:

— Ի՞նչ դես անիլ, վոր տաղ չանկմ,— վրդովված հարցրեց ծերունին:

— Են, վոր Հաննսի արաղը խմել ես ու, ուզըմ ես ես կեղի վրա կամիրալ անե՞ս:

— Ստի հերը խորտամա՛միշ լի:

— Խորտամա՛միշ ել լի ու շուն ել դառնա,— Առատամ ապերը տեղից կանգնելով, սկսեց դավադանը տալիւ թափել վրդովված ասելով.—

— Դու հմի առանց ինձ ես բանը քանդելու յե՞ս:

— Քանդածի ինչը քանդեմ, տենում չես, կեղն ո՞ւմ դո՛ւն աս,— ծերունու քոյր չափելով ասաց Ստեփանը:

— Ի դուր տեղը խի՞ յես խայտառակ լըմ, հլիվոր մարդ ես, դնա քու աղոթքն արա, թող քու տղեն գա խոռի գեղմիջըմ, դու ըստեղ ինչ ես չինըմ,— պատասխանեցին այն քյառիրները, վորոնք մի քանի որ առաջ Առատամ ապոր հետ մատաղի միս եյին ուտըմ: Այդ խոսքերը սաստիկ ցավ պատճառեցին ծերունուն: Առաջին անգամը յեր, վոր, տեղն եկած տեղը այդպիսի խոսքեր եր լսում Առատամը: Նա զգում եր, վոր իրեն մեջ դեռ ույժ ու յեռանդ կա, բայց սպիտակ մորուռը ցավ եր դառել նրան:

— Վոչ մարդ կա ձեր մեջը, վոչ մարդացու. հլե հախըն են աս, վոր Եվկենի տղեն չլինքներդ քյամանդ դցի,— դառնությամբ պատասխանեց Առատամ ասքերը ու յերեսը շրջեց:

— Անմե՛ղ ջանիդ դուրբան, . . Քանի քո պատիւն ել պահըմ ենք, վորոք առաջ ես դնըմ,— դառը հեղճությամբ պատասխանեց Ստեփանը նրա յետևից:

Տեսնելով, վոր հասարակության մեծ մասն անցել է Ստեփանի կողմը, Առատամը քաշվեց, ավելի հարմար ժամանակի թողնելով վրեժ առնելը:

— Ավադամնց Թյունին հմի ձեր լամն աս ուզըմ: Եդ թե լամներդ աս ուզըմ, կու ու բեգառի վախտը բա խի՞ յա ձեզ դրկըմ,— նեղությունից, տրաքվելով վերջին անգամ խոսեց Զուրաբը:

— Գնա քու դա՛րդը քաշի, քո՛ւ, մեր դարդը քեզ չեն տի՛ւլ,— պատասխանեցին Ստեփանի կողմնակիցները: Ստեփանը հրճվում եր:

Ջուրարն ու Ղուկասը մնացել էյին լռած, չեյին իմանում, թե ինչ անեն, ինչ ասեն:

VI

Գիշերը գրեթե անքուն լուսացրեց Շարմաղը: Պատալի առաջարկությունը դեռ յերազ եր թվում նրան:

— Աստոծ ջան, ինչի արել քեզ, վոր իմ առաջվա տերն ինձ արժան չտեհար,— մրմնջում եր Շարմաղն ինքն իրեն:— Բայց յերբ գիշերն անցավ, լույսն աշխարհին նայեց, համոզվեց նա, վոր յերազ չեք, համոզվեց, վոր յուր վիճակի մեջ, արդարեւ, առաջ ե գալի մի եյական փոփոխություն: Մի քանի որից հետո հանգըստացավ Շարմաղը. այլեւ չեք տանջվում, Թեոսն այլեւ նրան չեք յերևում:

Այդ բոլորի տեղն այժմ Հանեսը բռնեց, վորը դնալով դնալով, ամելի սիրելի դարձավ նրան: Այժմ մի աներևութ ույժ գալի կերպով նրան մոտեցնում եր Հանեսին:

Մինչև հիմա Շարմաղը, ճշված ծանր մտքերի տակ, մոռացել եր յուր գլուխը. ուշք չեք դարձնում շորերի մաքրության վրա. այժմ ռովով լվացավ յուր կիսամաշ մեթանին, դլխի կապիչը, սանրեց մազերն ու սկսեց աշխույժանալ, սիրունանալ: Հանեսն արդեն Շարմաղի մտքի ու սրտի առարկան եր դարձել: Պատահում եր, վոր անտառ դնացողի ձայն եր լսում և ահա Շարմաղը դիտմամբ շտապում եր դուրս գալ իմանալու, թե ո՞վ ե այդ դնացողը, Հանեսը չե՞ արդյոք: Այդ նույն փոփոխությունը վաղուց առաջացել եր նաեւ Հանեսի մեջ: Անտառի ճանապարհը Մայիլանց տան մոտովն եր: Հանեսն այժմ ամելի հաճախ եր անտառը դնում, և վոր կողմովը հանդն եր դնում, միշտ ա՛յս ճանապարհովն եր վերադառնում: Անցնելիս նա սկսում եր բարձր ձայնով լծկաններին նախատել կամ փայփայել. և այդ բոլորը նրա համար, վոր Շարմաղը դուրս գա: Դուրս եր գալի Շարմաղը, և նրանք, դողունի նայելով, իրարից հոտ եյին առնում...

Անտառից վերադառնալիս չոր-չոր ձողերից ու ճախերից թեթեւ կապոցներ եր պատրաստում, դնում քաշանի վրա Հանեսը և բերելով Շարմաղի տան կողքին վայր

դնում: Գալիս եր Ծարմաղն, այդ կապոցները վերցնում, տանում յուր խրճիթը, որհնելով Հանգսի արևն ու ումբրը:

— Հանեսը յուր ծանոթ պառավին մի անգամ մի կապոց տվեց և խնդրեց Ծարմաղին տալ: Կապոցի մեջ վոտից գլուխ յերկու ձեռք չոր կար: Մինը Ծարմաղի մյուսը տղայի համար: Անչափ ուրախացավ Ծարմաղը, նա այնքան յո՛ւր հազուատի համար չուրախացավ, վորքան յերեխի: Տկլորության յերեխից խեղճ յերեխան վոտները մոխրից քնր հանում: Այժմ Ծարմաղն առաջվա թրջվածը չէր. նա իրեն ապահով զգարով, կենդանացել էր, հարևանների մոտ գալ, դնալ եր սկսել, և, վերջինները նրա հետ վո՞չ թե խղճալով, այլ հիմտ հարգանքով եյին վարվում: Բայց մի որ, ահա՛, թե ի՞նչ ի լսում Ծարմաղը:

— Դրուստ ա՞, Ծարմաղ, վոր հմել կեղացիք թողըմ չեն, Հանեսը կամիրալ մանի մեր կեղը՞մ:

Այս խոսքերն այնպես դիպան Ծարմաղի սրտին, ինչպես մի քար դիպչում և ապակուն:

— Ո՞վ ասըմ ա, — ցնցվելով, հարցրեց Ծարմաղը:

— Չադանց Թամին: Համ եյ՝ ասըմ են եդ բանի մաղդեն Եփնանց շունն ա:

— Վրի՛. յես նրա սիրտը սև՝ անե՛մ: Նրան ի՛նչ ա պակտորմ, վոր. յանի հենց մանանք թե՛ Մայիլանց Թեմոսը մեռել չի՛, կենդանի յա: Նա ուզըմ ա, վոր Մայիլանց ոջաղը խավարի՞: Վրի՛. ըսծանից խնդրել եմ, նրա ջուխտ աչքը տրաքվի, դաքին վեդառնա ու խավարի ինքը, — սրտի խորքից անիծեց Ծարմաղն Եփնանց Ստեփանին: Սակայն շուտով զգաց, վոր անեծքով բան չի շինվիլ, վորովհետև Եփնանց Ստեփանը գյուղը ճրդատելով, մեծամասնությանը չրջել և, վորոնք այլևս չեն ուզում Հանեսին գյուղի ծխամատյանն ընդունել՝ առելով, վոր Հանեսը լիզվանիկ ա, խառնակիչ ա, և, իբր թե գող ել ա: Ասում եյին, վոր նա իրենց գյուղից դուրս արած ա, վորովհետև մեծ ու պատիկ չի ճանաչում, գեղի իշխանների հետ վարվիլ չի իմանում, շատ ու շատ բաներ եյին ասում...

Այդ բոլորը սրտին շատ մոտ ընդունելով, անչափ

ցալում եր Շարմաղը, և չեր իմանում, թե ի՞նչ անի։ Տեսնելով, վոր յեթե Հաննան իրանից ընկնի, քարեքար պիտի ընկնի ինքը, վնոեց զնալ անձամբ Եմանց Ստեփանի վտանքն ընկնել, աղաչել, պաղպաղել, վոր նա յեղ հանդնի այդ դործից։

VIII

Մի ուշ յերեկո Եմանց չափարի տակին Հինգ տարեկան տղի հետ կանդնած եր Շարմաղը։ Նրանք շների ահից կանչել, ձայն հանել չեյին կարողանում, սպասում եյին, վոր տանից մարդ դուրս դա։

— Հրե մի մարդ ըրեաց, քե մատաղ, կանչի,— առաց Շարմաղն իր մոտի յերեխին։

— Ակոսի ապի՛, ևհե Ակոսի ապի՛։

— Հե՛յ, եղ ո՞վ ճա։

— Մենք ենք. մի դեսն արի։— Յեկավ նա։

— Ու՞մ եք. ուղըմ։

— Ստեփան ապի՛նին. տանն ա՞։

— Հա, ի՞նչ եք անում,— հարցրեց նա։

— Ասա՛ հետը բան ունեմ,— յերեխի բերանով հայտնեց չխոսկան Շարմաղը։ Ոոսողը յետ զնաց։

— Եղ ո՞վ եր. Վարդան,— հարցրեց Ստեփանը յուր տղին։

— Ա՛յ յե՛, գիտամ վե՛չ, Մայիլանց հարսն ա։

— Ի՞նչ ա ասում։

— Ես ի՞մ, ասում ա՛ բան ունիմ հետը։

— Ասա, թող դա, տենամ ինչ ա ասում։

Շարմաղը յերեխայի հետ ներս մտնելով Ստեփանի հյուրասենյակը, գլուխ տվեց ու թախտի ցածի ծայրին նստելով, կուչ յեկավ։

— Ես կես գիշերին ի՛նչ կա, Շա՛րմաղ,— հարցրեց Ստեփանը։

— Յես քու վորդու արեին մատաղ,— սկսեց այրին, յերեխին յերեսն առնելով.— յեկել եմ, վոր խնայեա ինձ։ Դու գիտաս, վոր իմ տերը գնալուց յետը դուռն ըրեսիս հետ բլած ա մնացել. եղուց դարունք ա դալի, խարջն ուղկուռ։

— Ուղե՛լու յեն, բա հիլ են անելո՞ւ,— չարախնդու թյամբ վրա բերեց Ստեփանը՝ կոշտությամբ։

— Պարտքատերը դուռնս կտրելու ա,— շարունակեց այրին,— ամառ ա գալու, արտերս հնձող պտի ըլի, ալիք չունեմ, դուռնս բացանող չունեմ, կրակիս փետը չալակով եմ բերքմ. ի սեր ասծու, հենց քու մինը հղա՛ր դառնա, հենց քու բալեքն ապրեն, բախտս կապիլ մի՛, ճամփիս քար մի՛ գցիլ. թո՛ղ վոր Հանեսն ես կեղըմբ կամիրալ դառնա...

— Եղ հըմի վոր ինձ ասըմ ես, յես ի՞նչ կարող եմ անել. յես ե՛լ գեղականից մինը. խալիսը վոնց կանեն, յես ել նրանց հետ. յես հու կարալ չեմ մենակ կամիրալ անեմ նրան,— ըսլորովին անմեղացով Ստեփանը

— Յես քու վորդու գլխովը պտիտ դամ, դու վոր ուզենաս, Հանեսը կամիրալ կլի...

— Լա՛վ. ո՛գուտոս ինչ ա, վոր հասարակութենի աչքիցն ընկնեմ:

— Տափերիցս մինը քե կտամ,— առաջարկեց այրին:

— Տափերիցդ մինն ինձ ես տալի, թե եղուց տղեդ մեծանա ու ձեռիցս խլի՛: Մեկ ե՛լ եղ թե սրտինդ ա՛, խի՞ չես մեր բաղի կողքի յորատեղդ ինձ տալի,— յեղին մտքով առաջարկեց Ստեփանը:

Ջահիլ այրու վրա ջուր մաղվեց... չիմանալով ի՞նչ ասի. լուց նա, գլուխը քաշ գցած: Լորատեղը կես որովարի չափ ջրովի տափ եր: Այնտեղ ջրի տակին՝ ինչ ա՛նես, կարելի յեր ցանել, տնկել, սերմել կաղամբ, կարտոփ, և այլն...

Առանց այդպիսի մի հողի, դյուղացին շատ բան եր կորցնում: Տալով այդ ջրովի հողի կտորը, միևնույն եր, թե Շարմաղը յուր տան սյուններից մինը պոկում եր: Ի՞նչ պատասխան պիտի տար այրին ապագայում յուր վորդուն, վոր մեծանար, ի՞նչ պատասխան պիտի տար Հանեսին, վոր նա իմանար, թե յուր պսակվելն այդքան թանգ է նստել: Չեր իմանում՝ ի՞նչ ասի Շարմաղը: Վատ տեղից եր բռնել Ստեփանը:

— Դե վոր ասըմ ես, քեզ ըլի, դու յու քու աստվածը,— ծանր հառաջանքով ասաց այրին:

Եղ զայդի տալով, յես լորատեղ կառնե՞մ: Գնա

ըրեցին մի թուղթ գրել տու, թե՛ Եմանց Ստեփանի վրա յես ծախեցի իմ լորատեղը տասնուհինգ մանեթով, վորը լիովին ստացել եմ նրանից. դալլաքանց Բիքոյին ու Սալվադանց Աթոյին եւ վկա գրել տու, քյոխվին եւ փեչատել տուր, հաստատիր ու պիր, ինձ տուր, նրանից յեդր յեփ ուղղում ես պսակվիր:

— Լա՛վ.— անձարացած ասաց այրին ու յերեսայի հետ դուրս դնաց:

— Ամա՛, մա՛ցի հա. վոչ մի տեղ չասես, թե՛ փող չեմ տուել, թե չե՛, քանի ես փափախն իմ գլխին ա, Հանեսն ես կեղըմը առանց ինձ կամերալ չի լիլ:

— Տալուց յեղն եւ խի՞ յեմ ասըմ, թե անխող եմ տվել,— ահամա ասաց այրին ու դնաց...

VIII

Այրին անչափ տրտմած վերադարձավ տուն:

— Աչքս բաց, իմ լորուտը յես վո՞նց կաշառք տամ, ես ի՞նչ ցավ եր, վոր իմ դուռն եկավ: Ասծանից խընդրել եմ, Եմանց Ստեփանի վորդիքը կոտորվեն: Նրա տունը պրիչակ լի. նրա ուրթըմը կա՛տուն կլայի: Են յերդնեյին թաղավորիցը խնդրել եմ՝ վոնց վոր իմ սիրտը մղկտըմ ա, Ստեփանի կնկա սիրտն եւ մղկտա՛ն: Նրա բողն եւ իմի պես վերանա դառնա ենպես, վոր խոզերը միջին քանդ անեն...

Այս անեծքներից հետո, թմրեց Շարմաղն ու քնեց: Ամբողջ գիշերը խառնիխուտը յերազնեքը պաշարել եյին նրան: Նրա առաջ յերեսում եր լորուտը. մեջը թևոսը՝ բահը ձեռին: Թվում եր, թե ինքը հաց եր տանում յուր մարդին:

Հանկարծ տեսարանը փոխվում եր:

Տեսնում եր լորուտը ընդհանուր չափարով միացած Եմանց բաղի հետ, և արդեն լորուտը վարում ե Եմանց տղեն: Չափարից դուրս կանգնած՝ ինքը միայն թամաշա յեր անում: Հետո ուղրմ եր գնա, չթողնի, չափարից անցնել չեր կարողանում:

Կամ, յերեսում եր նրան մի այսպիսի տեսարան: Յուր տղա Ղազին արդեն մեծացել ե. նա ու Հանեսը

գնացել են ընդհանուր չափարը քանդել. Եփնանց Ստեփանի կարկաժը ճղել դադանակով, ու, այդպիսով կըրկին տիրացել կորցրած լորուտին:

Այս վերջին տեսարանը սաստիկ մխիթարական երթվում Շարմաղին... Սաղայն՝ առավոտը զարթոնելով, տեսավ նա, վոր բոլորը միայն յերազ ե յեղեշ. հաստատն այն ե՝ վոր պիտի շուտով թուղթը տանի, տա Եփնանց Ստեփանին, եթե չի ուզում հավիտյան զրկվել, Հանեսից: Թույլ վոտներով, դարդոտ սրտով Շարմաղը գնաց իրանց դյուղը հովվող քահանայի մոտ: Նա ուզում եր քահանային խոստովանել սրտինը, բայց համոզված եր, վոր բան չի դուրս գալ, վորովհետեւ քահանան զլուխը հագլիվ եր պահում ոտար դյուղում, ո՛ւր մնաց, թե մի վճռական դեր խաղար նրա դործի մեջ:

— Տերտեր ջան, ինձ մի թուղթ դրի, վոր յես իմ լորուտը տասնուհինգ մանեթով ծախեցի Եփնանց Ստեփանի վրա...:

— Ա՛յ վորդի, ընչի՞ յես ծախել՝ չեյիլ կարող գրավ դնե՞լ:

— Խեղճ չեկավ, տերտեր ջան, — պատասխանեց Շարմաղը՝ աչքերի թացությունը թաքցնելով:

— Շատ վտիտ ո՞, վոր ծախել ես:

— Մի ամիս կլի:

— Թու հա՛... ա՛յ իմացելի հա՛, ինչ յես կառնի, — ցավեց քահանան յո՛ւր համար:

Գրեց թուղթը քահանան. ստորագրեցին Ստեփանի պահ տված վկաները, վորոնք նրա պարտականներն էին, ապա տարավ տանուտերի մոտ:

— Հվատա խարջի հմար ես ծախել, ա՛խճի. — հարցրեց վերջինը: — Թե խարջի հմար ես ծախել, լավ ես տրիլ, եղ ա խաթից պրծել ճա, — ասաց ու կնքելով թուղթը, հանձնեց իրան:

Թեպետ ոմեն բան վերջացել եր, բայց Շարմաղը սիրա չեր անում թուղթն Ստեփանին տալու. նա դեռ սպասում եր, ինքն ել չիմանալով՝ ինչո՞ւ:

Մի որ հյ Շարմաղի մոտ յեկավ Ստեփանի տղա Սահակը և ասաց.

— Ապին ասըմ ա են թուղթն ի՞նչ արիւր, պի՛ յն՝

ասեց, թե վոր մօրէն ուշացնես, ել բան չի դուրս գալու, ինչքան ել վոր աշխատեմ...

— Ես ըրիգու կպիրեմ, — դառնությամբ պատասխանեց Շարմաղն ու յերեսը շուռ տվեց:

Ստեփանի տղան համբավը տարավ, իսկ յերեկոյան մթանն ել Շարմաղը տարավ թուղթը, հանձնեց: Թուղթը տալով, Շարմաղն այսքան ասեց միայն <դու յըլես բու Աստուծո՞ւ>:

— Դե հմի դնա՛, պսակվելու պատրաստութիւն տես:

— Աղա՛, ՍՀա՛կ, Շարմաղին շներիցն անց կացրու: Շարմաղը տրտմած սրտով լռելյան հեռացավ:

IX

Շարմաղից թուղթն ստանալով, Ստեփանը խորիւր փոխեց՝ նա սկսեց այժմ գյուղամիջից փախուստ տալ, առաջվա պես չլ մարդիկ չկանչել և, առհասարակ, Հանսի գործով չհետաքրքրվել: Այդ փոփոխությունն այնքան զգալի չէր, վոր աչքի յեր ընկնում: Առաջին անգամ ուշք դարձրեց թյունին: Մի յերեկո սա յեկավ Ստեփանի մօտ: Ստեփանն այնքան անտարբեր յերևաց թյունին, վոր դարձացրեց վերջինիս:

Ո՛ւր չը առաջվա Ստեփանը, վոր, թյունինի գլուխը շեմքումն յերևալիս, շողոմքոր դառան պես վարվում էր նրան, ասելով. «ախր եդ վո՞րդի յես, յե՛. ճամփա պահելով, աչքս ջուր կտրեց, բա տենում չես՝ առանց քեզ մի որ ելա կարում չեմ գիմանա՞մ. կամ թե՛ «ա՛ թյուն, ինչ ըլիմ քեզ համար պահած, թե գիտենա՞ս...» թունին սկսում էր յենթադրություններ անել, և յերբ նրանցից վոչ մինը ճիշտ չէր լինում, ինքն Ստեփանն էր լուծում, ասելով. «քեզ հմար մի ջամ կրմբախեց եմ պահել, վոր դաս, ուտենք, ու կարմիր գինով քեփ անենք»:

Այսպիսի դժպտերում Ստեփանի սովորությունն էր՝ ձախ ձեռը թյունինի վզովը պատ տալ, իսկ աջով գրպանից մի բան «թավաղա» անել նրան: Պատահում էր, վոր թյունին ներս մտնելիս, Ստեփանը տեղից

կանգնում եր ու ձեռը դեպի նա մեկնելով, ասում. «Ժամ մի՛ դալ, ըստեղ դռան մոտ կաղնի»:

Թյունին սովորաբար կատարում եր հրամանը. այս միջոցին Ստեփանը մոտենում Կր պահարաններից մեկին, մի չի՛ ձեռն առնում ու ասում. «Քեզ մի ըշտրափոռանես՝ հլա մի ուսմկա կուլ տո՛ւր, վոր եսքան ուշացել է՛ս»:

Բայց այժմ այս վերաբերմունքներից վող մի նշան ի՞նչ է պատահել Ստեփանին, ինչն է փոխել նրան, — ինքն իր մտքում հարցնում եր Թյունին:

Բարբիզուն քե, Ստեփան: Եղ վոնց ա. աչքիս եսոր դու մի թափուր ես ըրեւո՞ւմ. ի՞նչ ա պատահել, ել առաջվա պես դեղամիջումն ըրեւո՞ւմ չես. չինի՞ թե հմել ուրիշ փորացավ ունես, — Թյունին փոխեց յուր սովորական վողջունի ձևը, չկարողանալով այլևս թաղցնել յուր կասկածանքը:

— Այ, նստի՛, նստի՛. փորացավ, դատ, չկա՛, ամա ձեռիս բան կա. ասեւո՞ւմ եմ՝ մի ջուխոյ կամը չինեմ, ամառները զահլաներս դնացել ա սրա նրա դուռը թակելուց, — կիսամորթ պատասխան տալով, աշխատեց կասկածանքը փարատել:

— Ե՛... Ե՛... Ե՛... հմի ել կամն ես չինե՞մ, — դլուխը շարժելով Թյունին նստեց բուխարու առաջ ու փոքր ինչ մտախոհության մեջ ընկավ: Ստեփանը ծրպտուն չհանեց:

— Բա եղ վոր կամն ես չինե՞մ, — դլուխը բարձրացնելով ասաց Թյունին, — ախր Այդնանց հլիվորը դինջանեմ չի, յե՞: Զուրաբի ու Ղուկասի միջոցով կեղը զմնտորեմ ա, խալխի ըռիմն ել փոխվել ա, հմի ել դենն են թեքվել, ուզում են Հանեսին կամիրալ անել անպատճառ:

— Բա դուք ի՞նչ բանի յեք, — այնպիսի ձևով հարց տվեց Ստեփանը, վոր կարծես թե ինքն այդ բանի մեջ մատո չունենար:

Մենք առանց քեզ ի՞նչ չինենք, ըսհաթի խոյաթը դի՛ղեմ չե՞ս: Գիղեմ չես, վոր չվել բանի դլուխ պիրելը:

պետքա կողքներէց հեռանաա վո՞չ, — ապաց թյունին, ուղիղ Ստեփանի աչքերին նայելով:

— Հմատա հլե դշերն ել կողքներին քնեմ, ելի, — յեղալ Ստեփանի պատասխանը:

— Դու եղ վո՞նց ես խոսում, — հարցրեց թյունին, Ստեփանի յերկդիմի պատասխանից նեղանալով:

— Վո՞նց եմ խոսում, — Ստեփանը փորձեց թյուննի աչքերին նայել:

— Յեսի՞մ, առաջ թողում չիր, թե հլե գիշերն ելա հանդիստ մեր յորդանի տակը քնենք, հմի հենց տակն ես արել, վոր թխտը ճրագլխով կարում չենք թե քեզ զտնենք: Բա հմի մաքինդ ինչ ա, ասում եմ Հանեսին կամ իրալ են անում:

— Վո՞նց անենք, սաղ կեղի հետ հու կարալ չենք բաա մտնիլ, կուլիլ:

— Բա ա՛ռաջ խի՛, չիր տհե ասում:

— Առաջ ի՞նչ ի տարմ:

— Ասում իր, Հանեսին կամ իրալ անելը մեզ վնաս ա:

— Մթամ հմի, ասում եմ ողուտ ա՞:

— Չե:

— Բա վոր չե, ել ի՛նչ ես ուզում: Դե մեզ ել ե՛ն կհասներ, վոր աչքները բաց անեն, վոր բա՛ց չանեն, մեղաւոր ե՞նք: Եան տղեքը վոր իրանց ողուտը հասկանում չեն, դուռի խու չի:

— Բա եղ վոր գիտում ի՛ր տհե ա, խալխին խի՞ յիր ծառ հանում:

— Ա՛յ ջանում, ի՞նչ ես ուզում. առածիցս հու յետ չեմ կաղնեղ, ինչ անում ես, արա, ինձ հոժար ա, յե՛լի:

— Մենակ բան կչինի՞. չե՞ վոր ես կեղի իշխանն ես դու: Դուրս արի, առաջվա պես կանչի, գինուց-զառից տո՛ւր, թլքմսորի, թե չե՛՝ բոշ ես արել, խալխը շուռ են գալիս ախր. չիմ ել Այդնանց հլիվորի խոսքն են խոսում...

— Գինին ել մհետ կտան, երկու հե՛տ կտան, յեա հու կարալ չեմ տանս բաժանքը կտրիլ. գինի խմացնելով դեմ խելքի բերիլ դրա՞նց:

— Վոր տհե չանես, Հանեսն անպատճառ կամ իրալ կդառնա:

— Ջհաննամի յե դյո՛ւր, թե կամիրալ կլի, սրան, նրան ասիլեն դահլես գնաց:

— Վերջը՞:

— Մեր փեշակն ա եշին նի լիլն ու վեր գալը:

— Ուրեմն քեզ բոշ ես անըմ դու:

— Խի՞ յեմ բոշ անըմ, ձեռներիցս յեկածը կանենք, հու կարալ չենք գիշեր-ցերեկ եդ բանին կենալ ու մեր բանը թողնել, հազար ցալ ունենք, վեր կաց, վեր. մեր կովի անդամն ուռել՝ա, տես մի ինչ բան ա:

— Մտիկ արեք դուք, աստոծ կսիրեք, հմել կովը մեջ բերեց, — վրդովված բացականչեց Թյունին, — սուտ հու չեր ասըմ են որը Այդնանց հլիվորը թե՛ «մի փորացալ կունենաս» — ավելացրեց Թյունին:

— Դու մեղավոր չես, ա՛ Թյուն, յես բախտ հու-նեմ. կեդի ոգտին հենց վոր մի բան եմ ասըմ, ասըմ են՝ «փորացալ ունիս»: Հենց ետղայդի խոսքերն են, վոր ինձ բոշացրել են, ե՛, — սկսեց իրեն արդարացնել աշխատել Ստեփանը: «Փորա՛ցալ ունես, փորա՛ցալ ունես» — դե վոր փորացալ ունեմ, են դո՛ւք, են ել Հանեսն, ինչ ուզըմ եք արեք. ով փորացալ չունի, թող նա կամիրալ չանի նրան. յես հմիկաց յեդը հեռու դեմ կենալ, ինձ հետ դո՛րծ չունեք: Պրծա՞նք, — յուր կողմից վիրավորված ձևանալով շատ, ավելացրեց Ստեփանը: Թյունին այլևս չխոսեց և առանց պատասխանելու, հեռացալ:

X

Ստեփանի բոշանալը Հանեսի գործին շատ նպաստեց, մոտեցնելով պոսակման գործը յուր վախճանին: Այլևս արգելք չմնաց: Թյունին ու Հարոն ել նեղացած Ստեփանի անորոշ դիրքից, իրանց կողմից թուլացան, լայնացնելով Ջուրաբի ու Ղուկասի գործունեյության շրջանը: Այդ վերջին սրտակիցներն ոգտվելով հանգամանքից, սկսեցին իրանց կողմնակիցները շատացնել: Պակաս չեր ոգնում նաև Հանեսն իր գործին, սերտ հա-

բարերություն հաստատելով գյուղի աղէցցիկ յերիտա-
սարդներին հետ:

Մի անգամ Հանեսը, ուրախացած գործի հաջող ըն-
թացքից, ըստ սովորականին, ներս մտաւ Զուրարի
մոտ:

Դիչերովա կեսից անց եր: Ոջախի մոտ կոթը տակին
դրեց նստից և բացեց նա յուր սիրտը Զուրարին: Զու-
րարի կինը կողքերնին մի փարչ գինի յեր դրել՝ սոխ ու
հացի հետ:

— Զուրար, — ասում եր Հանեսը, — յերանի իմ աչ-
քին, վոր ես կեղացի կղառնամ, քու ու Ղուկասի լա-
վությունն ըսկի մտիցս ընկնիլ չի: Ձեր կեղը լա՛վ կեղ
ա, միայն միքանի շան տղեք կան. աստոծ վոր տա, ի-
րար հետ ընկերանանք, եղպեսների հախիցը կզանք:
Դրանք մդյար ո՛ւղըմ ե՞ն, վոր մեզպեսն աչք բաց անի...

— Ասածնից մի դատ չեմ ուղըմ, թաքլի ես կե-
ղացի դառնամ...

— Ես կեղացի չեմ, ինչ ես բա. եյ ո՞վ մնաց քեզ
հակառակ. Ստեփանի մարդիկը չիմ ել շուտ են յեկել:

Հանգիստ պսակիդ պատրաստութիւնը տես, վոր
ես բարիկենդանին պսակվես, — սիրտ տվեց Զուրարը,
քյաշիով լիքը գինին մեկնելով գեպի Հանեսը: Գինին
տոնելով Հանեսը, վոգեվորված ու վառված շարունա-
կեց. —

— Զուրար ջան. դիտա՞ս թե քու ու Ղուկասի հետ
ընչե՛րդեմ տնիլ: Ետ ա՛մ մենքս մի մի լուծ յեղ ունենք՝
ընկերովի վա՛ր կանենք, խուրճը կքաշենք, իրար հետ
խոյս վեր կտանք, լորի, դատ կանենք, մի խոսքով մեկս
մեկու քյոմակ կլինք: Իյո՛ւֆ, Զուրար ջան, դիտես
Թեոսի յորատեղն ի՞նչ դրախտ եմ շինելո՞ւ:

— Հյա քյաշին դարտակի՛ր, — հիշեցրեց Զուրարը:

— Ես աստոծ կյանք տա, իմ հոգու ախպեր, ե՛ն
մարդին, ում սիրտն ուրիշի համար ել ա ցաւըմ. նրա
աջ ձեռը թող ձախին կարոտ չլի: Աստոծ նրան կյանք
ու առողջութիւն տա: Հե՛յ վերնեյին, դո՛ւ չարը խա-
փանես, բարին առաջ քաշես, — աչքերը բարձրացնելով
դեղի յերկինք, վերառաքեց յուր սրտառուչ մաղթան-
քը...

— Ես քու կենացն ըլի, քյաշին նորից լցնելով, առաջարկեց Ձուրարը— աստո՞ժ քու բանին աջողութիւն տա: Ինչպիսի ասեցիր, լսող, կատարողը նա՛ լի. բա՛րով պատկվես. գիտա՞ս ինչ կա, Հանես, — փափախը ճակատից յետ դնելով, ավելացրեց նա, — Մայրկանց Հանեսը խեղճ մարդ եր, ո՛վ ասես, բեռն եր դնում վրեն, քացի տալ չգիտեր. ուժուդ ունե՞մ, վոր դու նրա պես չես ըլիլ, քացի տփան կլես: Գիտա՞ս, Հանես, յես վոր ես աշխարի բաները քննինք եմ անում, տե՛նում եմ, վոր մի զոլեն ել քյասիրն ինքն ա մեղավոր. ասա խի՞:

— Խի՞:

— Նհե՛ վոր, յեթե մենք իրար քամակ պահենք, իրար անգամ դնենք, խա՛րվենք վող, մեզ վող մի բան քյար չի անիլ: Հրե՛, հրե՛ մի քանի բիմարնի՛ ինչ ա, միքանի մանեթ փող են պարտ, անց են կացել Եվիինի տղի դուր, վորն վոր՝ որենը տասը հետ հերները գերեզմաններից հանում ա: Հարկավոր ա նրանց ասել թե՛ փող եք պարտ, կտաք, ել առաջին կոշտկոշ աճեւներդ ի՛նչ ա: Պարտք վոր տվել են, հոր խերի յեն տվե՛լ, թե բախշիլ դեն...

— Մարդի իրա՛նում դի լիլ, Ձուրար ջան, թե չե, թաղու ընգենին վոր կտրես, չորանի չո՛ւն կը դառնա՞: Զլած վախտը պարտք անիլն ա՛մոթ չի, ամա՛, պարտքի խոթեր՝ մարդ իր լեզուն խի՞ տի փակիլ, — բացատրեց նաև Հանեսը:

Ձուրարի մոտ բանալով յուր սիրտը, Հանեսը հա՛վախոսին ուրախ տրամադրությամբ հեռացավ Ձուրարից: Գյուղն արդեն հանդարտվել եր, Հանեսի պատկի գործը դադարել եր վիճարանության առարկա յինեյուց: Մոտեցան Բարիկենդանի որե՛րը, Հանեսը անարգել պատկից Շարմաղի հետ և դարձաւ Թևոսի գլխափոխը: Հանեսի պատկից յերկու ամիս եր անցել. դարնան նշաններն արդեն յերևում եյին. դուրս եր յեկել ձրնձողիկը և ալգինների աշխատանքներն սկսվել եյին: Մի անգամ Ձուրարն ու Ղուկասն իրար հետ զրույց անելով զյուղի բնթացիկ գործերի մասին, գնում եյին ալգիներում աշխատելու, վաղ առավոտյան. յերբ նրանք յալը

դուռն յեկան, Ղուկասը Զուրաբի ուշադրութիւնն այն
գիմաշից դեպի մի կողմը դարձնելով ասաց.

— Մե'ր տղա. ե'ն, եմբանց Ստեփանի տղերքը
չե'ն:

— Նրանք են:

— Բա են ի՞նչ են շինում, Զո'ւրաբ:

— Տենում չե'ն, չափար են անում:

— Լա'վ մտիկ արա, են ո'ւ՛մ տալին են չափարում:

— Վա'հ, Մայիլանց լորուտն ա, քե մա'տաղ... —
բացականչեց Զուրբը, ձեռը ճակատին՝ ուշադրու-
թյամբ դիտելով դեպի այն կողմը:

— Բա են խալիսի լորուտն ընչի՞ յեն իրանց բաղին
խառնում:

— Ը'մ, Առտառ մսոր ասած «փորացալն» ե'դ ա
չէլ, ե' — աստամները կրճտացնելով, հիշեց Զուրաբը:

— Թո'ւ... դրա պես շուն յետ գցողի (ծնողի) ըրե-
աին, — զգլանք արտահայտեց Ղուկասը:

— Վայ դրա աչքը հողը վո'չ կշտացնի, հա': Յես
եւ մտածումի, թե ախր Հանեսի պսակի դործը խտրանե-
լու համար ենպես սիրտը կրակը գցողն են խի յետո բոշ
արաւ իրան. հմի հասկացվե'ց...

— Ոե'ղճ Հանէս, տենաս խա'բար ա եդ բանից.
նա յել հմի հուսով ա, թե ջրովի լորատեղ ունի: Ա'րա,
Զո'ւրաբ, տենաս եդ սատանա շան տղեն եդ վո'նց ա
ձեռը պցել...

— Թագուն բղով յեկող հերինջըն աշկարա յա ծնում.
աշխարքա թագուն բան չի' մնալ, եզուց մյուս որը
ձենը վեր կլի, — պատասխանեց Զուրաբը և յերկու ըն-
կերները դառնությամբ լցված հեռացան, չկարողանա-
լով յերկար նայել այն տգեղ ու անխիղճ տեսարանի
վրա:

Մ Ի Ժ Ա Մ Գ Յ ՈՒ Ղ Ա Մ Ի Ջ ՈՒ Մ

Այլագմանց Արրահամն ու նրա ավագ յեղբայր Այոն գլուղացիների բերանի մաստակն եյին դարձել. ում բերանը ծակ եր, նրանց վրա յեր խոսում:

Առասպել շինած պատմում եյին, վոր Այոն քնած ժամանակ ել ե չիբուխ քաշում. բայց այդ մի կողմն եր: Մի կիրակի որ Մելքեմանց Ստեփանը գլուղամեջում Ավոյից մի բան պատմեց, վոր շատերին ծիծաղեցրեց:

«Մի ամառ առավոտ, ասում ե, դեռ նապաստակը տեղից չգարթնած, մեր տակուռը հունձ դնացի. միայն աղբրաջուր չունեյինք տանը, ջուր քիչ եյի վերցրել: Կնկանս պահ տվի, վոր արեգակը Կարմիր Քարի ուսը բարձրանալիս, ջուր հասցնի ինձ: Արեգակի պոռնդը յերևաց թե չե, արխալուղս հանեցի, շարտեցի ու աղլուխս ճակատովս պատ տվի, մտա արտս. խշտոցն սկսվեց. քափ ու քրտինք եմ դարձել. մնել գլուխս ենդի բացրացրի, տեհա, վոր արտիս մի թևը վեր ա բնկել: Ե'տեղ հանգիստ առա, մեջքս դրդեցի, Կարմիր-Քարին մտիկ տվի, տեսա, վոր քիչ ա մնացել, վոր արեգակն ուսն առնի: Հենց ծարավելի, հե'նց ծարավել, վոր, Աստոծ վկա, յեթե բերանս առվի վրա յի դրել, առուն կցամաքեր: Գնացի, տեհա կուլիս ջուրն ել տաքացել ա. ճար չկար, եփ դալիս ել վոր լե'ր, խմիլ դի: Կուլեն գլխիս քաշեցի, անտեր ջուրը չխմվեց, գեշ համ եր տալիս. մտկմս ասեցի, ե'ս ա Աթոյի աղջիկը ջուր կհասցնի: Աչքս ջուր կտրեց, շան քածը չերևաց: Չարես կտրված՝ մանգաղըս սրեցի, ելի արտս մտա: Կնըզված մա'րդ. վո'նց եմ հընձրմ, վո'նց. արտի հետ ենդայտի կռիվսն եմ տալի, վոնց վոր ըռըսի ու ոսմալովի կռիվը: Անտեր արտն ել ենդայտի լավ սաքված, կաղնած ա առաջիս, վոր մարդ սիրտ չի անըմ, թե մանդեղը միջիցը հանի: Հնձեցի, հնձե'ցի, մտիկ արի, տեհա, վոր ըրեգ-

նակը կարմրի ուսիցն անցել ա ու ճաշ կաղնել: Չ՛, տե-
հա դժանքմ չեմ, կուլես առա, բաղերի աղբրի վրա քա-
շացա՝ Ավաղմանց տափի դրաղովը: Այ տղե՛ք, մտիկ
սովի տեհա, վոր Ավաղմանց արտը հալա պռատած չի:
Լա՛վ, ասեցի. ախր յես Ավոյին դշերով բաղերի գլխին
տեհա. սա ո՞ւր ա կորել. ես թե ըստիյա՛, բա արտն ես
խի՞ չի պռատած, ես թե ճամփից յետ ա դառել, բա ել
դալն ինչ եր: Ասեցի՝ մի մոտանամ արտին, կարելի յա
խալխի տասածը ճամբրիտ ա, թե՛ Ավոն բանից առաջ մի
լավ քնելու սովորութիւն ունի: Գնա՛մ տենամ, ձեզ մա-
տաղ, անդարդ տնածակը, գոճամեր մերոնի պես, գլու-
խը կոխել ա ցաքքու տակն ու արխելի՛ն պրանվել ու
խռռացնրմ ա քնի մեջ: Պըի՛ր. յես քու աննամուռ ե՛...
ասեցի... չվաքն ել վրիցը փախել ա, կեծ արևը շինքին
ընկել. վա՛հ, ըսկի ասա մանրմ ա՞, Ավո՛. բերանն ել
փրփրել, քափ ու քրտինքի մեջ ա մտել ու ե՛նդայտի
կրմրել, վոր կասես, թե խանձած խող լլի...—Ա՛վո՛,
Ա՛վո՛,— ձեն եմ տալի, ձեն չի հանրմ, վոր տեհա ձե՛ն
չի հանրմ. ասեցի՝ արի սրան մի լավ ոյին դամ, վոր ել
եսղայդի դալաթ չանի: Բերի քամարը յեղ արի մեջքի-
ցը, իրան քաշած վոտը կապեցի ցաքքու տակուկուցը,
չիբուխն ու փափախն ել վե կալա մի հեռու տեղ պահե-
ցի:

— Ը՛հը՛. դե ենա ասա Ավոյին աներեց եմ արել
ելի. Ավոն առանց չիբուխի՞, — ծիծաղելով ընդհատեց
մի գլուղացի...

— Յետո՞:

— Յեթո ի՞նչ, մեռելին ի՞նչ անես, թողեցի, բա-
նիս դնացի...

— Վայ յես դրա բայղուշ ե՛. տեճեք, հնձողն ել ըռ-
վետից չվել ճաշը կքնի՛ր, — նախատեցին ամենքը:

— Դա ելի վոչինչ. բա դրա ախպերը՞, վոր ջահել,
են ա հարսանիքի հասած տղա յա. ըսկի տան դարդ ու
ցավ ա քաշը՛մ: Ե՛նա, նոքարութենից ինչ վոր աշխա-
տրմ ա, վոտին, գլխին ա անրմ: Բող գլուրբին ել լայեղ
չի անրմ, ջուխտը տասշահական նախշուն ա հագնրմ:
Ել ասա մտածրմ ա, թե յես նոքար ե՛մ, ոջախի ու գեղի

դահր կա, նամուս կա: Հորագործին ել լայեղ չի անըմ,
քսան մանեթական տափաղործ ա հաղներմ, փա-
փախն ել ալապոստրի դարերբալդի ծածկըմ, ու ման
դալիս՝ Եյեր աղայի նման: Մի խոսքով ասած,
ենդայդի ման ա դալի հմբարա-հմբարա, վոր կասես
Թե Չախմախլվի աղենոնց մյուսքն իրանը լինի,— մի այր
դյուղացի նկարագրեց Արրահամին:

— Վա՛յի՛. են հու ձեռին ել վոր իրավունք ըլի,
մարդ կուտի, մա՛րդ:

— Մարդի վրա ել կնդվելիս, դիտա՞ք վո՛նց ա
կընդվըմ և վո՛նց խոսը՞մ:

— Ի՞նչ ա ասըմ վոր :

— Գիդամ վոչ. ըռքսեվար ա փշրըմ:

— Յանի ի՞նչ ա ասըմ ըռքսեվար վոր:

— Ուշուցնի յա տալիս:

— Վայ յես դրա յետ դցողի յե՛... բն ըռքսերենր
հենց ուշուց տալու հմար ա սվորե՞լ: Ա՛խ, յարար
դրա պապերն ո՞քեր են ըլել,— դառնությամբ բացական-
չեց մի հասակավորը:

— Ո՛վքեր են լե՞լ: Ովքեր դեն ըլած ըլիլ, նրա՛նք
եւ, դրա՛ պես...

— Հլա եդ եք տեհել. բավոր դրան պարզալիս տե-
նա՞ք:

— Պար ել ա դալի՞:

— Պա՛ր: Պարն ընչի՛ն ես ասըմ,— վողևորված
չարունակեց մի ջահիլ,— ենպես խուճիկ-մուճիկ ա
անըմ, վոր կասես Թե շրվանա լոթի լի, հենց պորտը խա-
ղացնըմ ա պար դալիս:

— Հա՛, հա՛, հա՛, — դառն ու արհամարհական ծի-
ծաղ բարձրացավ:

— Այ, երնակ եդ դայդնին ես դեղից դուրս անեք,
կորչի:

— Խի՞:

— Մեր բխանցն և, սայախանութին կսվըցնի, խի՞:

— Մեր դուրս անիլն ավելորդ ա, ինքն իրան տհեն-
ցութենով դուրս կանի մի որ,— նկատեց մինը:

— Բա հմի վո՞րդի ա, եդ յոթին,— կնճռոտ ճակա-
տը բարձրացնելով, հարցրեց ծերերից մեկը:

— Ասրժ են միբովի սուգի մոտ ա մտել:

— Մտիկ արեք, աստոծ կսիրեք, տեհեք հլա հմեկ վո՛րդի յա լաի լակլամ:

— Քանիսով ա մտել, — հետաքրքրվեց ծերունին:

— Ասրժ են՝ տարենն ութ թյումանուկեսի:

— Ի՞նչ ոգուտ, չիմ կլափի, դատ չի պիրել տուն:

— Բա հլե Ավոյին տնադ եք անը՛մ...

— Ավոն նլ նրա՛նով ա պարծենլմ հու:

— Վո՞նց:

— Յեփ վոր կնրդվացնլմ են, ասլմ ա՝ «հը՛», ախպերս սուղրմն ա հա՛...: Լեզուն երգնցրել ա:

— Են ախպերը վոր նրա՛նն ա, հո՛ղը նրա գլխին, դսուը նկատողութ յամբ խոսակցութ յուններին վերջ տրվին դյուղացիք:

ՆՈՐ ԴԱՏԱՍՏԱՆ

1

Ոգոստոսի վերջերից մօտ, մի լի որ անսպասելի կերպով գյուղամեջն ահագին զալմաղալ ընկավ։ Հետաքրքրությունից շարժված, կամները կանանց ու փոքրերին տալով, բոլոր թաղերից բոլոր հասակավոր գյուղացիներն արագ-արագ սկսեցին գյուղամեջ հավաքվել, և կես ժամից գյուղամեջը ծածկվեց սավար բազմությամբ։

Ընդհանուր աղմուկի մեջից մի վորոշ ու գիլ ձայն եր լսվում, վոր յեռանդուն հայհոյանքներով մեկին մահվան սպառնալիքներ եր տալի։

— Գի՛տե՞մ ե՞րև, Սարգիս, եղ ի՛նչ զալմաղալ ա, — հարևանից հարցրեց մինը, վոր ինքը դեռ գյուղամեջից հեռու զինելով, չեր իմանում, թե ի՛նչ և կատարվում այնտեղ։

— Գիդամ վոչ, վալլահ. Եյրանանց Ակոփի ձենն ա, Սարվազանց գյադին ա ուշուեց տալի, — պատասխանելով հարևանը և ահանջները սրած դեպի գյուղամեջ սկսեց բարձրանալ։

— Արա՛, Սարվազանց վո՞րին։

— Քաղքինին, — առանց յեղ նայելու նրան ել պատասխանեց Սարգիսն ու քայլերն արագացրեց։

Կտենաք, են պիճն ա լլիկու։ Վայ յես քու Քոփ ջրին ի՛նչ ասեմ, հա՛... Խմողը ձեռաց պիճանըմ ա, ե՛լի։ Տենաս են ինչ բան ա բռնել, վոր եսքան խալխին դեղն ա հավաքել։ Վա՛յյե՛, ընդուր են ասել՝ քյասիրն իրան խելքից ա քյասիր լըմ հա։ Մի ասող լի—ա՛ չաչ Թյունի, տղա ունի, խի՞ չիը ջահելուց կեռ մաճը ձեռին դնրմ, վոր մնար յեզան նման ընդճնին կախած, լծան տակ, — մրթմրթալով սկսեց Սարգսի յետևից գյուղամեջ դնալ հարցնողը։

— Յա գիվան արեք, յա թե չե, յես եմ անում իմ ձեռովը: Սարուխանանց պատարնու համար եմ կնիկ արել, վոր նա աչքով անի՞: Միշար դրա ջանքն յես եղ հի՛լ դեմ անի՞լ: Յես Նյրանանց Ակոփը չլիմ, թե դա իմ ձեռիցը սաղ պրծնի... գնացել ա յամաճները, պատարնութիւն սըվերել ու յեկել, վոր րտիյեք ալամաթի՞: Յա՛վաշ հլա մի՛: Դրան մի հենց ասլան չինեմ, վոր երազմ ինձ միտը քցելիս ել տեղիցը վե՛թոչի վե՛ր, — յեղանի ծերով տափիցը թող ծուլ անելով, վորոտալից հայհոյանքներ թափելով, ասում եր շիկահեր ու վայելչահասակ մի յերիտասարդ, վոր ամբողջովին կրակ դարձած, խոտի յեր ման դալի կարծես, վոր կրակ դցի:

— Քանի գնում ա, շնանոց ու պճանոց ա տառնում ես կեղը: Հին ժամանակ ո՞վ եր տեհել, վոր մարդ մարդի կնկանը խային աչքով մտի՛կ անի: Տես, հմի բանը վո՞րդի ա հասել, վոր որը ցերեկով հարսի առաջ են կարում ու աչքով անում: Յա դայդի կեղը բա քանդ-վիլու չի՞. բա սրա հանդը կպողի՞. ասծու կրա՛կ չի վեկյալ ես կեղի վրա՞, — աչքերը բարկությամբ վառ-ված՝ խոսում եր վաթսու՛ն տարեկան մինը, վորի խոսքերը ըւրջ ուշադրությամբ լսում եյին դյուղացիք:

— Իա ի՞նչ բանի յեք. բղբալով ի՞նչ կշինվի: Վո՞րդի յա են պատարնին, վո՞րդի յա սուդյին, ո՞ւր Սարմանց հլիվորը: Կեղը բերադի թող հավաքվի՞ թուղթ շինենք, եղ պատարնուն ես կեղիցը դադար-վա՛թան անենք, — լսվում եր մի ալլ, ավելի դրական ձայն:

— Պատարնին ո՞վ ա գիդում, դո՛րն ա կորել, սուդյին ու Սարմանց հլիվորին մարդ են ղրկել, հրես կդան, — լսվեց պատասխանը:

— Են չա՛ղալը վորդի յա, նրա՛ն ել կանչեցեք իրե-սին թքենք, վոր եղ դայդի բղովլաթ ա մեծացրել, — ավելացրեց նույն խոտապահանջը:

— Չաղալն ի՛նչ անի, Մաքար ապի, չե՞վոր նա մի տղա յեւ ունի, վոր կասես թե Արեւլա դառն ա. դի՛տաք վոչ, վոր եղ անդեր չուն ընկնողն ա պատարնի դուս

գալի՞ն. մթամ խեղճ Արթինը մեղաւոր ա՞ն, վոր տղեն
եղ զայդի բեղասուն ա դուս յեկել, — պաշտպանեց մի ու-
րիշը, վոր նույնպէս հայտնի դիրք ունէր դյուղում:

— Տհե խոսելով եք տուք ես կեղը փչացնում չե՞ն:
Մի հեր, վոր կրենա վոչ իր ուլադին խրատի, նրա ջը-
լամը քաշի, մեղա՛վոր ա, բա ի՞նչ ա: Զուլմ քիչ լավ
մարդիկ կա՞ն. հրե Ասատուրի թոռը քաղաքեցը չի յե-
կել, վոր բերանից նյուր (քաղցրություն) ա թափվը՞մ:

— Ասատուրի թոռան բանն ուրիշ ա, նա ուսում-
նարանում կարդացել ա, վարժապետի ձեռի տակ ա
ընկել. թյունինի տղեն ի՞նչ ա տեհել. դու ասում ես
սրա-նրա դռանն անտեր մեծացողն ել Ասատուրի թո-
ռան պէս դուս գա՞ն, ասում ես ջուրը մտնողը թրջվի
վո՞չ. յետո եղ վո՞նց կլի, — առարկեց յերիտասարդ-
ներից մինքը:

— Աղ զայդի փիլիսոփութենի յես դուլիս չունեմ.
ջրըմն ի՞նչ եր չենում, վոր թրջվում եր: Զաղալը դի-
տում չեր, վոր տղին անտեր չուերը չեն դցի՞ն. վոր կա-
րալու չեր տիրութին անի, խի՞ յեր դրկըմ: Գլխեն-
րիցդ տուս քիչ խոսեցեք, դնացեք են չաղալին կեղա-
մեջ կանչեցեք, քաշ տվեք՝ թող դա, — յերիտասարդի
առարկությունների վրա ուշք չդարձնելով, կրկնեց
յուր հրամանը Մաքար ապին, վոր դյուղում հայտնի
յեր իբրե խստակրոն, սառը բնավորության տեր մի
մարդ, վոր կարծիք հայտնելու մեջ յերերվել չգիտեր
և հայտնածն ել յետ առնել չգիտեր: Յերիտասարդն
այլևս չհակաճառեց, չկամենալով ծերունուն վշտաց-
նել:

— Տեղը տաք ա յե՛ն. դո՛ւ տիր Սարվազանց թուն-
նի տեղը, տենամ՝ չու չի՞ր դրկըմ, — լավեց մի խուլ տըր-
տունջ խմբի յետևից:

— Մարդի սիրաը շատ կուզի, վոր իր տանից չհե-
ռանա, յեթե անտեր կարիքն ստիպի վո՞չ, — կրկնեց մի
այլ խուլ ձայն:

II

— Ա, մի դե՛սն արի, — կամաց փեշից քաշելով,
ամբոխից դրաղ կանչեց յուր ընկերներից մեկին քսան
տարեկան մի յերիտասարդ:

Նրանց հետեւեցին մի քանի այլ՝ մի սրտի, մի խելքի ու ամուրի յերիտասարդներ:

— Տէ՛նքմ եք, Մադինանց հիւղորը վոնց ա կատաղե՛լ: Մի աչքով անելու համար ուղքմ ա թե մարդ թշացնի ես կեղից: Երնակ իմանամ, թե ջահել վախտը վո՛նց են ըլել գրանք,—խոսեց զրադ կանչող յերիտասարդը:

— Վո՞նց դեյին լիլ, հողեղեն չե՞ն. ասենք՝ հմի յեն սուրբ դառել, ջահել վախտերնին հու տհե չեն լել:

— Եւս իմ աստոծը՝ Սարվազանց գյաղքմն ըսկի մեղավորութիւն չկա, ո՛վ լի, վոր Խանըմի հմար հողի տալիս չի: Ո՛հ, երնակ Եյրանանց Ակոփին, վոր են դայդի սիրուն նշանած ունի,—խոսեց յերբորդը:

— Ել աորմ ես, թե ի՞նչ անեա. սուտ չեն ասել, թե՛ քյասիրի կնիկը սիրուն կլի. երնակ հազար մանեթ պարտք ունենամ ու նրա պես՝ սիրուն կնիկը,— լի ցանկությամբ խոսեց չորբորդը:

— Ո՞վ ա գիղքմ, վո՞նց ա լել, թող մի ասի տե՛նանք,— հետաքրքրված հարցրեց նրանցից մինը:

— Արթի՛ն, դու լավ ես իմանըմ, ասա տենանք:

— Ակոփը նշանածին զրգել ա բաղից ուտելու հողող բերի. Սարվազանց Ասլանը բրավուրդ ա անըմ, վոր գնաց, ինքն ել ձորովն առաջն ա դուրս գալի. հարսը վոր դիմացն ա դուրս գալի, գյաղեն մի պինդ աչքով ա անըմ: Աչքով անելիս հարսը մի բռնաքար ա վերունըմ, վոր տա, գյաղեն ձորն ա ընկնըմ: Հարսը վախելուց առանց հաղողի յետ ա դառնըմ գալի մարդին խաբար տալի, թե սհե բան ըլալ:

— Մենակ ա ըլը՞մ հարսը:

— Մի պուճուր աղջիկ ել ա լըմ հետը:

— Եւս իմ աստոծը հախն ա: Լավ, եդ դայդի գյո՛ղալին մարդ մի մատն ե՛րեխի հետ սիրտ կանի բաղ դրկի՞, բալքի ըսկի Ասլանը չեր աղաքը կտրըմ, վո՞նց կլեր բանը:

— Յավաչ, բա են փուշն ել հենց մենակ աչքով անելու համար ա աղաքը կտրը՞մ. յես ել հենց գիղքմ թե ենպես անմեղ պատահած վախտն ա աչքով արել:

— Բա՛ւ Ակոսին եւ եղ անմեղ բանի համար իր նշանածի անըմը դուր տեղը չալ արա՞վ:

— Բա հմի Ասլանի գիւմանն ի՞նչ ա:

— Ի՞նչ դի լիւ, ջահել տղա, դյուղալ հարսը, նա աչքով ա արել, հարսն եւ չի ուղել, պրծալ գնաց, աշխարհ հու չի քանդվիւ,—ասաց Արթինը և տղերանց մեջ վիճարանություն սկսել տվեց սրանով:

Սարգիսն այս վիճարանության սկզբին հանկարծ հայտնվեց նրանց մոտ: Նա յերեք տարվա պսակված տղա յեր:

— Թող Սարգիսն ասի, ես ա յեկալ:

— Ի՞նչ ասեմ, ընչի՞ վրա յեք զարմաղալ անըմ:

— Ասա տենանք, Ասլանի գիւմանն ի՞նչ ա, յեթե քեղ դատավոր կարդենք, ի՞նչ կանես:

— Ինչ կանեմ: Կրեբեմ կեղամեջըմը կկոխեմ ու մի լալ ոտգլի կտամ ու հա՛ թող կանեմ:

Յերիտասարդներն իրար յերեսի նայեցին:

— Բա խի՞ դի մեծ բան ըրեալ վոր:

մամբ հարցրեց Արթինը:

— Աչքով անիւը քիչ բան ա՞:

— Բա խի դի մեծ բան ըրեալ վոր:

— «Խի՛»: Խի յեւ ես ասըմ հլա՞,— ձայնը բարձրացնելով ասաց Սարգիսը,— աչքով անիւը վոր կա՛, բաղի բանալիքն ա. դու պսակված չես, վոր պսակված լես, տհե չես ասիւ, ամա աղափ տղին իման չի ըլիւ, աղափ տղեն վոր կա, սհիբը պուկած ձի ա: Պհիբը պուկած ձին գիտա՞ք...

Տղերանց ծիծաղն ընդհատեց Սարգսին: Բայց նա չարունակեց:

— Յես եւ վոր պսակված չի, աչքս հոտառու շան պես սրա, նրա հարսի, ըղջկա վրա յեր, ամա վոր պսակվեցի, ինձանով ըլա, յավաշացա: Յեփ վոր դուք եւ պսակվեք, ասածս են վախտը լալ կհասկանաք: Մի բան հարցնեմ քեղ, Արթին, պարտական լես, թե դյուղը չառես: Մինը վոր ձեր հարսին աչքով անի, դու ի՞նչ կանես:

— Ինչ կանեմ... — Արթինն սկսեց հարցը բերանում ծամծամել, ու աչքերը տափը ձգել:

— Հը՞. աչքերդ տափը մի՛ կթիլ, ասա:

— Ի՞նչ ասեմ...

— Հա՛: Յա՛նդուդ, յեւի վոր բանը ձեր հարսին ա դալիս, մեծվում ես. տղա յեմ ասում, ըդել ասես ե՛:

Սարգսի տված հարցերի բացատրությունը մտածելու նոր աշխարհ բացեց յերիտասարդների առաջ:

— Հրե սուդյին ու Սարմանց Հլիվորը կեղամեջ յեկան, — ձայն տվին իրար և ցրվեցին խոսակիցները:

III

Դատավորը յերեսունըհինգ տարեկան տղամարդ եր և դուդի հայտնի ոջախից: Նրա հայրը մի ժամանակ ձայնավոր տերացու յեր և ձեռնադրվելու նախընթաց տարին մեռավ, թողնելով միայն Վահան անունով մի տղա, վորն այսօր դուդի դատավորն եր: Վահանը խալիփայության ժամանակ սովորել եր յուր հորից կարդալ ու գրելը, բայց այնքան խախտա հիմքերի վրա, վոր այդ բոլորից միայն մի ձեռք քաշել եր մնացել մտին և, չնայելով դրան, դուդացիների աչքում սուդյա Վահանը կարդացող մարդու անուն եր վայելում: Սարմանց Հլիվորի գլխով թեև յոթանասուն հինգ ծմեռ եր անցել, բայց շատ քիչ ազդեցություն եր դործել այդ յերկաթե կազմվածքի վրա. յեթե սպիտակ մազերը չլինեյին դարդարելիս նրա կանոնավոր դեմքը, համարձակ կարելի յեր հիսուն տարեկանի տեղ դնել նրան:

Յերեսուն տարի քյոխվայություն արած մարդ եր այս ծերունին, այն ել մյն ժամանակներից, յերբ Ալեքսանդր II որենքները Կովկաս չեյին մտել դեռ: Ծերունու անորինակ խստությունները յեթե չլինեյին, այժմ ել նա քյոխվա կլիներ, բայց նա վաղուց եր վայր դրել յուր դեմքը: Յեմ այսօր դուդում, վորպես հին անցյալի մարդ, դեռ շատերի համար իմաստության աղբյուր եր համարվում. միայն յերիտասարդների համար եր ցուրտ թվում այդ լեռնական աղբյուրի ջուրը:

Դատավորը յուր աշխարհայեցողություններով շատ տեղերում հեռու յեր ծերունուց և մի տեսակ ճընշման տակ եր զգում իրեն հնության այդ խտավար ներկայացուցչի մոտ:

Գյուղացիներէ մեծ մասը նիստւ եր տլած. յերր դատավորն աւ ծերունին մոտեցան, տեղներէց կանգնելով, պատկառանքով տեղ բաց արին յեկողների համար: Ծերունին մուսլ դեմքով, հպարտ քայլերով մի կողմ քաշվեց ու դատավորից փոքր ինչ հեռու մի քարի վրա նստելով, գլուխը քաշ գցեց: Նա չեր սիրում անժամանակ խոսել. սիրում եր տեղին խոսել, խոսել հարկավորլած ժամանակը:

— Ո՞վ ա դանդատավորը, — նստելով գետին, լուրջ դեմքով հարցրեց դատավորը:

— Յե՛ս եմ, — յեղանը շարժելով, վրդովլած մոտեցալ Եյրանանց Ակոփը և ուղեց դանդատն սկսել:

— Բղդա՛լ մի, անդաճներս քառ չի, կամաց խոսա, — նկատեց դատավորը, ձեռի կարճ ճիպոտով փորփորելով գետինը:

— Վոնց չի բղավի, մարդի ե՛ն տեղն են երել, վոր ձենը քաշ անի՞. կնիկը վոր կա, մարդի նամուսն ա, աչքի լիսն ա, — աղաղակելով մեջ ընկալ նաև Մաքար ապին, վոր առանձին քաջալերություն եր ստացել Սարմանց ծերունու ներկայությամբ:

— Ախպե՛ր, մեռանք վո՛չ, թե իրարից ազատվենք, ե՛լի. ես դայդի բան կլի՞. թողրմ չի, թե տենանք ի՛նչ ա ասըմ դատավորը, — սուր կերպով նկատեց ինքը՝ դատավորը, աչքերն ամբոխին անելով:

Այս միջոցին Սարմանց ծերունին, գլուխը բարձրացնելով, թեքը նայեց Մաքարի վրա: Դա նշան եր, թե դեռ լուր՝ տեսնենք ի՛նչ ե ասում դատավորը: Մաքարն ահամայից խեղդեց իր ձայնը:

— Գանդատդ արա, — բարկությունից թեթև կարմրատակած դարձալ դանդատավորին դատավորը:

— Իմ մերը մեր բաղրմն եր, — սկսեց գանդատավորը, — նշանածիս աղբորս աղջկա հետ դրկեցի, վոր

Համ մորս Հաց տանի, Համ ել բաղից ուտլական Հա-
ղող բերի: Կես սՀաթ չքաշեց, նշանածս դարդակ յետ
յեկամ: Ախճի՛, եղ խի՞ տՀե չուշտ յետ յեկար:—Պատաս-
խան չովեց, դլուխը քաշ արած մտավ սրահի տակը:
յեղնա, մանամ, վոր Սարվազանց պաժառնին Կապի
տակին առաջը կտրել ա ու աչքով արել: Նշանածս քա-
րերը վեր ա կալել, վոր դլխին տա, պաժարնին փախել ա
ծորն ընկել:

— Եղ ա՞ դանդառդ, թե ելի բան ունես,— մեջքը
դղելով Հարցրեց դատավորը:

— Ես մթամ քիչ ա՞, վոր ե՛լ բան ավելացնեմ,—
դատավորի Հարցից նեղսրտելով ասաց Ակովը:

— Աչքով անողն ըստի յա՞, թե վորդի,—չուրջն
աչք ածելով, Հարցրեց դատավորը:

— Ի՞նչ ես անում պաժարնուն, վճիռ ունես, դու
քու վճիռն արա, մթամ Եյրանանց Ակովին իրան նշանա-
ծի թրչնամին ա՞, վոր դուր տեղից նրա անձը քաշի,—
միջամտեց Սարմանց ծերունին, բարձրացնելով յուր
Հեղինակավոր ձայնը:

— Սո՛ւտ չի ասում Հլիվորն, ի Հա՛րդա. կանչում ես
ի՞նչ անես են քաղդի պաժարնուն. մթամ վոր կանչես,
դալ դի, ասիլ՝ աչքով եմ արե՞լ: Ենա, ինչվոր դադաս-
տան ունես, արա յելի,— ձայն տվեց ե՛լ ամբոխը:

— Բա նրա Հե՛րը վորդի յա,—Հարցրեց դատավո-
րը:

— Տանը չի. ասում են՝ ամոթից քաշվել ա:

— Լա՛վ, ես ասենք՝ ձեզ լսենք ու չկանչենք Սար-
վազանց դյադին. բա Հմի յես ե՛լ ձեզանից մինը. Հենց
դիդենանք սուդյա չեմ. ասեցեք տենամ ձեր մտքինն
ի՞նչ ա,— դարձավ դատավորն ամբոխին:

— Մեր մտքինն են ա, ինչ վոր Հլիվորը կասի,—
բոլորն ել յերեսները դարձրին դեպի ծերունին:

— Ես խալիսը քե՛զ են մտիկ տալի, Վոսկան պապի,
ա՛սա՝ տենանք ի՞նչ ես ասում,—ազամայից դարձավ դա-
տավորը ծերունուն:

— Իմ ասիլն ե՛ն ա, վոր աչքով անողին ու իրան հորը պիտե՞ք ըստի. աչքով անողին մի լավ ողողի տա սուղյեն ու ծառնուտուս կապի մինչև ըրիկու. հորն ել քցի մի լվուտ դոմ. յետո յեւ ծառից յետ անի ու հոր կուշտը քցի,—իրե՞ք որ մնան գոմըմը, վոր են վախտը իրենց արածը հասկանան: Ե՛ս ա իմ վճիռը,—յուր վճիռը կարգալով, ծերունին նայեց դատավորի աչքերին, վոր հառած դեպի նա՝ լսում եր լիովին:

Ծերունու դատավճիռը ցրտաշունչ քամու սարսուռ ազդեց ըստր ժողովականների վրա. մինչև անգամ դանդատավորը մտքի մեջ ընկավ. չեր իմանում՝ համաձայնի այդ վճռի հե՞տ, թե մի փոքր մեղմացնել տա:

— Պա՛հ, դրա տունն աստոծ չքանդի, ասա ըսկի մի պատառ ելա ջի՛դյար ունի՞, —խոււ շշուկ ընկավ յերիտասարդների մեջ, վորոնց աչքին թվում եր, թե ծերունու սիրտը սառուց ե կտրել:

— Բա հե՞րն ինչ մեղավոր ա, վոր թովլեն ես դցել տալի, ապե՛ր. նրա տղեն վոր գնա չոլերըմը փչանա, հերն ի՞նչ անի. հերը հու կա՛րալ չի քսանըհինգ տարեկան ախմախին նոր խելք սվրցնի,— հարցրեց Վոսկան ապորը դատավորը, նրա վճռին տաք ջուր ածելով:

— Ինչ ո՛վլադ վոր փիս ա դուրս դալի, իրան ծնողիցն ա. ջահել ժամանակից, յեթե նրա մեջ բարի սերմը քցեր, հազար ել չոլ դուրս գնար, խարար չեր ըլիլ,— հաստատ չեչաերով պնդելով իր կարծիքի վրա, ասաց Վոսկան ապերը, վորի ձայնից յերևում եր անակնկալ ընդիմադրությունից առաջացած նրա վրդովմունքը, վոր արտահայտում եր նաև ձեռքի չալիկը տալիս թակելով:

Ամբոխը լուռ եր, չեր կարողանում վճռել, թե վորի՞ ասածն ե ճշմարիտ—դատավորի՞նը, թե Վոսկան ապորը:

— Եդ վոր առըմ ես թե հերն ի՞նչ անի. ա՛սա, քա՛նի՞ տարեկան եր, վոր քաղաք գնաց տղեն,— հաղթով բարկությունը զսպելով, փափախը վերցրեց Վոսկան ապերն ու կողքը պինդ դեմ արտով մոտի մեծ քարին:

— Զա՛ն հլիվոր, փափախը վե՛կալալ, յա՛վաշեք. հրեա իրար փռնիլ դեն, — դմայլաժ ծերունու յնռանդի վրա, շէնջաց մի ջահել աղա:

— Անդե՛ր մնա... ձեռին իրավունք ունի՞ վոր, — նկատեց մի ուրիշը:

— Յե՛քա՛ խաթը յեկած աղա յեր, վոր քաղաք դնաց, — դատավորի փոխարեն լավեց ամբոխից:

— Բա բեղատեղը սեվացած աղին չուր կա՛րա խա-
րար անի՞, յեթե չար սերմը հերը չքցած ըլի, — շեշ-
տեց ծերունին, փափախի տեղը փոխելով:

— Քու ասելով, ու՛մ աղեն վոր փիս բան բռնի, պետք ա հորը պատիժ տա՞նք, — ճակատը կնճռելով հարց տվեց դատավորն ու յերեսն ամբոխին դարձրեց:

— Բա վո՞նց ես իմանում, հենց գիդաս, թե զավակի մեղքը հորը չի՞ — տաքացալ վոսկան ապերն այն մարդու հանդով, վոր վիճարանության մեջ հաղթությունը տարած ե լինում:

— Ա՛յ, հորիցն ի՞նչ եք ուզում, պըր՛ի՛: Նրանն ե՛ն ա իրան ա հասել, ել բան ա մնացե՛լ վոր: Զե՛ք տենում՝ ամոթից քաշվել ա տուն, ել դուրս չի գալի՛:

— Ե՛. վոսկան ապին ել Հասան խանի ժամանակի բաներ ա տում. են վա՛ղ եր, ե՛ն, վոր ելը կաղ եք, դրա առածով վոր դնանք, քարը քարի վրա չի մնալ. ես կեղի ծիծաղը կկտրվի: Հմիկվա ժամանակն ո՛ւրիշ ա, ո՛ւրիշ. հմի ուռալղ ա, կարգ կա, որենք կա. հմի մարդասպանին ել չեն եղ դայդի պատիժ տալի. յես վոնց վեր քցեմ մարդին ու ոռոգի տամ. վո՞նց կապեմ ծառնուտուս, — առարկեց դատավորը, մեջքն որենքին հնեցելով:

— Զա՛ն սուդիյա՛, տհեյ եմ տում, ե՛, — խրախուսեցին յերիտասարդները:

— Մեր տունն ընդի յա քանդվել, վոր մեր կեղի դատավորը ջահելների հընդեր ա դառել: Դե ենա սուդ-
յեն վոր տհե ասի, վո՛չ թե մենակ ճամփին ու բա-
ղամն աչքով կանեն, այլ հենց տան դռանն ե՛լ կկտրեն
հարսների ու ըխճկերանց աղաքը, — սուր միջամտության

մեջ մտալ նաև Մաքարը, վոր մինչև այժմ գիջել էր Վոսկան ապորը:

— Զեր մաքինը ձեզ ա մնալու, զուր անդը ձեր պատիվը վեր միք քցիլ. յես վճռում եմ, վոր Ասլանից իրեք մանեթ շտրափ առնվի հոգուս գանդատավորի, յես սրանից ավել իրավունք չունեմ և վոչ ել կարամ խըղճմտանքիցս դուրս բան բըռնեմ, — վորոչեց դատավորն ու տեղից կանգնեց:

— Փո՞ղն ինչ ա, փո՞ղն ինչ ա, — ամբոխից խառնված աղաղակներ բարձրացան:

— Իմ կնիկը փողո՞վ եմ ծախում, վոր շտրափ ես առնե՞մ, — վրդովված աղաղակեց նաև Ակոսիը:

— Դե լա՛վ. քի՛չ լեզվիդ արա, մա՛րդ ես, — խոժոռվելով, հանդիմանեց դատավորը, և շարժվեց:

— Տղե՛ք, սրանից յեղը ձեր կնանոցը պինդ պահեցեք, վոր աչքով անելն իրեք մանեթ ա դառել, — հեղնեցին ամբոխից:

— «Մարիֆաթ մանդուրա դայմազ՝ սիմիզա՛ր դովրանի դը»: Այսինքն՝ «վոսկու և արծաթի ժամանակներ են հիմի, վերացել ե ամոթն ու պատկառանքը»:

Ասաց այս խոսքերն ու փեշերը թափ տալով և խիստ խոժոռված դեմքով նայելով դատավորի վրա, Վոսկան ապերը կտորված հեռացավ դուռլամիջից, վորին հետևեցին նաև մյուս ծերերը:

ԳՅՈՒՂԻ ՃԱՄՓԵՆ

Կաշառքը մութը տեղը լիս և տալիս

1

Հին գյուղը նիստն եր տված սարահարթի վրա՝ բո-
լորովին հանդի գլխին։ Սարահարթի յերկու կողմերը
թեք դրությամբ իջնում եյին յերկու հանդիպակաց ձո-
րի հատակը։ Գյուղը հանդի գլխին լինելով, այն ան-
հարմարությունն ունեւր, վոր վերաքաշու յեր, այսին-
քըն՝ բեռնած սայլի գլուխը գյուղին մոտենալիս զառի-
վեր եր ընկնում։ Զառիվերին գյուղում «Դիր» կամ
«Դյեր» են ասում, վոր մի վերստից ավելի յեր։ Քաղա-
սիրտ պիտի լինեւր մարդ, վոր ամառները խրճան կամ
խոտի սայլը, կապի դյերով բարձրանալիս, տեսներ ու
չխղճահարկեր։ Իգիթ գոմեշը հանդի ներքին ծայրից
սայլը քաշում եր հանդարտ վորոճալով մինչև կապի
դիյերը։ Բայց, Դիրն աչքովն ընկնելիս, ինչ ջանով
գոմեշ ել վոր լինեւր, յաշը դող եր ընկնում։ Բերանը
փրփրած, լեզուն հանած, բռնի՛ն տալով, խեղճ կենդա-
նին մինչև գյուղը հասնելը քսան տեղ չոքում եր։ Սըր-
տաշարժ տեսարան եր ներկայացնում գոմշի չոքելը
գյուղացու առաջ. մինչդեռ գոմեշը չոքում ե, վոր,
լարելով իր բոլոր ուժը, տեղաշարժ անի ծանրությու-
նը, անողորմ սայլապանն այդ չոքելը գոմշի կողմից
ղայրություն համարելով, սկսում ե անգութ կեր-
պով թակել նրան։ Սոսկալի աղաղակ բարձրացնելով՝
կատաղում, քաֆր և դառնում նա և ձեռի ճիպոտը մա-
շելուց հե՛տ, շատ անգամ, քարի, հաստ փայտի յե
մանդալի, վոր գոմշի ճակատը ջարդի։

Ել վոչ ծախող, վոչ տեր, վոչ ձագ ժամանակը տե-
րևով կերսմիրող, վոչ գոմշի ուս, տիրունչ հեր ու մեր

չի մտում, վոր կատաղած գյուղացու հայհոյանքներից պրծնի:

Կատաղած ժամանակ գյուղացիներից մինը, ճիպտաբար գոմշի գլխին փշրելուց հետո, աշխատում եր կոթն ել գոմշի աչքը կոխի անխնա: Չոքած գոմեշը տեսնելով վայրագ տիրոջ մտադրությունը, յերկու աչքը խփած, միայն պողին եր անում: Անտեղի և սոսկալի պատժից ազատվելու համար գոմեշը մի կողմից աշխատում եր սայլը պահի, վոր չվաղի, մյուս կողմից ել գունչը տափին եր դնում, վոր աչքերը թաղցնի:

Սայլապանի ընկերը փոխանակ կոթն ընկերոջ ձեռքից խլելու, փորը բռնած ծիծաղում եր ընկերոջ հնարադիտության վրա...

Սոսկալի ցավերից անքում եր լծկանը: Ինչպես քաջի արտասուքը նշան ե մեծ կորստի, այնպես ել գոմշի տնքոցն ե նշան մեծ նեղության: Գյուղացին այդպիսի դեպքերում, փոխանակ կենդանուն ափովելու, վորն ընտանիքի համար իրանից ավելի յե աշխատում, փոխանակ թեթեւ բեռնելու, վոր դյուրնեցում հեշտ քաշի, ընդհակառակն անելով, դադան կտրած, սկսում ե թակել ու կաշվեհան անել նրան, վոր ուժից վեր բեռը տանի:

=

Գյուղացիք բոլորն ել գիտեյին, վոր «Կապի դյուրը լծկանի մահն ա», գիտեյին, վոր «Կապի ճամփեն ա խալխին քյասիրացնողը». այս բոլորն իմանում եյին փորձով:

Այդ ճամփի յերեսից շատերն եյին լծկան առնելով պարտքի տակ ընկել: Վո՛րի գոմեշն եր սայլի տակին ճաքել այնտեղ, վո՛րի սայլն եր պրանվել—կողքի ձորն ընկել լծկաններով միասին, բայց... Բայց ելի նոր ճամփա շինելու մասին մտածող չկար. չեյին շինում վոչ թե նրա համար, վոր տեղ չկար. տեղ կար, այն ել շատ հարմար, այլ նրա համար, վոր նոր շինվող ճամփեն սլիտի անցներ չորս մարդի այգով, վորոնցից յուրաքանչյուրը, հողուտ հասարակական ճանապարհի,

սկիսք և զրկվելը մի սաժեն լալությամբ, քսան կամ յերեսուն սաժեն յերկարությամբ բաց տեղից. ահա ամբողջ արգելալը, ահա այն դատն տանջանքների աղբյուրը, վոր կրում եյին ամբողջ գյուղի թե՛ մարդիկ և՛ թե անասունները: Նույնիսկ այն չորս մարդն ամենից շատ նեղություն քաշողներն եյին, ըստ վորում գյուղի համփա լինելով, ներքի հանդում շատ վար-ցանքս ավելի նրանք ունեյին. բայց նրանք լավ եյին համարում տարին տասներկու ամիս այդ տանջանքները տանել՝ վորդեցվորդի, քան թե զրկվել մի կտոր հողից, վորից՝ բացի մի քանի տապակ խոտից, ավելի վոչինչ ոգուտ չունեյին, վորովհետև տեղն ել քարճուտ եր:

Սակայն գյուղացիք այլևս այդպես չարունակել ու դիմանալ չեյին կարող, վորովհետև կապի դյերի հասցրած վնասներն որեցոր ավելի զգալի եյին դառնում. և հենց վոր ճամփի յերեսից մի քամբախտություն եր պատահում, ամբողջ գյուղը տրտունջ եր հանում և հայհոյանքներ եյին, վոր ուղղվում եյին այն չորս տան հասցեյին:

111

Հուլիս ամիսն եր. ձուն յեթե արևի տակը դնելի, կխաշվեր խոլույն: Մի խրճան սալ մոտենում եր Կապի դյերին: Գոմեշների ուսին մի հասակավոր մարդ եր նստած, մի յերեսիս ել՝ յեղների ուսին: Սալն անվնաս մի կերպ Բարհանի թումբը հասավ: Այդտեղ դոմչի մինը չոքեց, և, շնայած գյուղացու գոռում-գոչումներին, դոմեշը ծուծիկը տափից չկտրեց: Բը՛նուը (թոռը) յեղնանցը գոռ արավ: Յեղնիքը ճամփի տակի վրա թեքվեցին. չոքած դոմեշը չկարողացավ բարձրանալ և սալը պահել. սալն ընկավ ձորը: Յեղնանց մեկի մեջքը կտրվեց. մնացածներն աղատվեցին, միայն սալը բոլորովին ջարդ ու փշուր յեղավ, ու խուրճը ցաք ու ցրիվ յեկավ. զոդներն ել հրաշքով պրծան մահանալուց:

— Արթի՛ն, ևհե Արթի՛ն, վանեսանց սելը զորթ

ձորն ա ընկե՞լ,—ուրախ—ուրախ հարցրեց մինն Արթնին, վոր Կապի կողմիցն եր դալիս:

— Դու սեյն ես ասըմ, են եր սեվերնին ել ին կոտորվըմ,— նույն ուրախ տրամադրությամբ պատասխանեց Արթինը և լուռ քչեց յուր եշը, վոր, յեմիշ—ձմեռուկ եր բերում բոստանից:

— Ովա՛յ... ա՛յ թե լեւ ա, հե՛յ... յես քու ջանին մատաղ, ա՛ փարվարդար, վաղ դիր տհե արած, վոր ճամփեն բացվել եր, ե՛,—յերեսը յերկնքին անելով, ասաված կանչեց գյուղացին և դարձավ յուր կալը:

— Դորթ ա՞, Անդրյաս,— հետաքրքրությամբ հարցրին հարևանները:

— Բա ինչ ա, ասըմ են՝ սեվերնին զուռի յեն աստվել:

— Հա՛... Հմի՛ վոր ճամփեն կբացվի: Ախր տհե վնասն ըստավորին դի դիպչիլ, վոր ճամփեն բացվի, չե՞. քյասիրի ասիլովը ճամփա կբացվի՞, —սկսեցին իրենց ուրախությունն արտահայտել հարևանները:

IV

Սայլի ձոր ընկնելն արագությամբ տարածվեց—գյուղում: Ով գյուղումն եր, հարեյին վաղեց: Ուսլիին թառժաժ անողը պատահած քամբախտությունը չեր, այլ ա՛յն ցանկությունը, վոր անձամբ լսեն, թե հիմա՛ ինչ կասի Վանեսանց Սարգիսը, վորին այդ վնասը հասել եր Կապի յերեսից:

Վանեսանց Սարգիսն անպայման գյուղի ազդեցիկ մարդն եր: Ազդեցությունը ձեռք եր բերել նրանով, վոր հա՛մ քյոմակ եր, հա՛մ հարուստ: Նոր ճամփա բաց անելու հարցում Սարգիսը միշտ լուռիւն եր պահպանում: Նա, թեև տեղն յեկած ժամանակ խոստովանում եր, վոր Կապի դյերն անտանելի յե, բայց յերբ հարցը դալիս եր ճամփեն բաց անելուն, ասում եր.—

— Են մարդիկը մեղք են, վաղը վո՛նց կտրենք:

Նիկի՞, վոր մարդիս վորդին մորթես, վաղը վոր կա՝
մարդիս վորդին ա։

— Սմբղիս, բա ենքան անլեզու հայվաննին մեղքդ
չեն դա՞րիս, միայն վաղան կեռ մատն ա բրեւմ աչքի՞դ։

— Ախպե՛ր, յես կարալ չեմ մեղքի տակ ընկնեմ,
ի՞նչ անեմ,—սրանով ել փակում եր ամենի բերանը, և
նոր ճամփի հարցը հենց սաղմումն ել խեղդվում եր։

Այժմ արդեն ուրիշ պատասխանի հույս ունեյին
գյուղացիք, քանի վոր Սարգսի սայլն եր կորն ընկնու-
ղը, նրա՛ յեղան մեջքն եր կոտորվել։

Y

Սարգիսը կալը յեղում եր, յերբ համբալ հասավ
նրան, թե՛ «Բա՛, սելդ ձորն ա ընկել, ջարդ ու փշուր
յեղել ու Բանոշ յեղանդ մեջքն ել կոտորվել ա՛...»։

— Հախս ա՛, իմ ճամփեն խի՞ չի թաղավերական
ճամփի պես միլլամիշ ըլլմ Աթոյի բաղովը, վոր սելս
ձորն ա ընկնրմ։ Հախս ա՛, Ոհդճ կեղն ես ա տաս տա-
բուց ավել յա անդաճիս միտն ուռըմ ա, իսկ յես մի
դլուխ քառանդաճի յեմ տալի։ Մի ասող լի ինձ, թե՛
տո շան տղա, Աթոյի բաղը քունն ա՞, վոր հայիփդ
դալիս ա,— այսպես ինքն իրեն հայհոյելով ու նախա-
տելով, յեղանը ձեռին գյուղամեջ եր դուրս դալիս Սար-
գիսը, վոր ավելի մանրամասն տեղեկություն ստանա
անցքի մասին։

— Բա առաջ տհե չիր ասը՛մ, եղ ա տհե դժար ա
լլմ, և՛,— նկատեց լսողներից մինը։

— Աթալարն ասել ա՛ թե ուղրմ ես մարդ մարդի
դարդ իմանա, դա՛րդ տուր նրան։ Տես վո՛նց ա հմի
ճամփեն միտն ընկե՞ր— նկատեց մի ուրիշը։

Այսպես մինչդեռ խոսում եյին, Սարգիսը գյուղա-
մեջ դուրս յեկավ. նրան չըջապատեցին գյուղացիք։
Ուշադրության արժանին այն եր, վոր միթաբական
խոսք ասող չկար, բոլորն ել լուռ սպսում եյին, թե
ինչ ե տեսլու ինքը Սարգիսը։

— Մի իրեք չորս շան տղի ծերենա կարալ չեմ

ես խալիսի մեղքն ընկնեմ. եսոր իմ սեղն ա ձորն ընկել,
եզուց ել ձերը կընկնի. ախպեր, բո՛լա, ես զայդի
շան տղութին չի լիլ, մեր ձեռով մենք մեր տաները քան-
դըմ ենք: Կիրակի որը հավաքվեցեք, զնանք մեր
ճամփի պլանը քաշենք, մի յես տենամ՝ են ո՞վ ա մեր
աղաքը դալի, — վրդովված սկսեց խոսել Սարգիսը:
Վորքան ել պղտոր աղբյուրից բղխելիս լինեյին, նրա
խոսքերը չեյին կարող դյուղացիների ճարտից ջուր չխը-
մելը: Այդ պատճառով ամեն կողմից ձայն տվին:

— Եդ հու մեր ցալն ես լաց լըմ դու: Ո՛ւր ա՛...
են վո՛ր աչքը կտենա... դու մեր ա՛ռաջն ես ընկնըմ,
մենք Աթոյի պըհիբին դուրս չենք ածը՛մ, — միարեւրան
աղաղակեցին ամեն կողմից:

VI

Աթոն, վորի մասին այնքան խոսում եյին, կծան-
ներից մինն եր և քսանուհինգ տարի հենց քյոխվայու-
թյուն եր արել: Այդքան ժամանակ իշխանաբար դյու-
ղացոյ մեջ ապրելով, մի տեսակ լիստվել եր: Յերբ վոր
ճամփի մասին խոսք եր լինում, ասում եր նա. «ո՛ւմ
հաղչն ա, վոր իմ բաղովը ճամփա քցի»:

Ձեր սխալվում Աթոն, քանի վոր ճամփա ուղողների
չարքում իրան պես կծանը չկար: Այժմ հետաքրքիր եր
նրա դրությունը Սարգիսի դյուղացոյ կողմն անցնելուց
հետո: Հենց այդ որը նրա ականջը հասցրին Սարգիսի
ստածները:

— Վո՛նց ասեց, վո՛նց. հլա մնել ասա՛ տե՛նամ, —
դառնացած հարցրեց Աթոն Մակինից, վոր դյուղի փչա-
ցած քյախիւրներից մինն եր:

— Ասեց՝ կիրակի որը հավաքվեցեք, ճամփի պլա-
նը քաշենք:

— Հը՛մմ... — սպառնալից դիրք տվեց դեմքին
Աթոն: — Ուալին ի՛նչ ասեցին, — թեթեւ լուրթյունից
հետ հարցրեց նա:

— Ուալիւր, դի՛ղըմ չե՞ս, ինչ կասի, բիրադի յել
մի ձենի յեն նրա հետ:

— Տեսնանք, — ասաց Աթոն ու լսեց:

Ղլատուն ավելորդ համարելով յուր ներկայութիւնը, Աթոյի լսելուց հետո թեքաչ տվեց դեպի գլուղամեջ:

— Ե՛լ հա դիմացար վո՛չ, — նկատեց անցնողներից մինը, նկատելով Աթոյի մօտից Մակնի դալը:

— Վո՞ր շան տղա... յես դնացել ի Ակոփի եշն ուղիմ, վոր ճողացը տանեմ, — աշխատեց հետակորուստ անել Մակին, ուրանալով, վոր ինքն Աթոյի մօտ յեղել է:

— Ենդուր ա տհե շան որբմն, Ե՛, — վրա բերեց մեկը, վոր կալումը ցորենն եր թի տալի:

— Աստո՛ճ, յերկինք, վոր յես Ակոփի իշխն ի դնացել:

— Հալլաթ կիմացվի՛, — արհամարհական հայացք ձգելով Մակնի վրա, ասաց կալ քամողը:

Մակին քաշվեց:

VII

Ղլատուր Մակնից ստույգ տեղեկութիւն ստանալուց հետո, Սարգսի ասած խոսքերի մասին, Աթոն սկսեց յուր պատրաստութիւնը տեսնել: Նա հենց նույն յերեկո յուր մօտ կանչեց մնացած յերեք ալդետերերին, վորոնց հետ խորհեց թե ի՞նչ միջոցների պետք ե դիմել, վոր Սարգսի մտադրութիւնը խափանվի:

— Վարթան, լսել ես՞ ինչ ա ասել Հիպինի տղեն, Ասրմ են՞ խալխի առաջն ա ընկել, թե յեկեք Աթոյի սկիւրնին սրոկ տանք, — հաղիվ զսպելով բարկութիւնը, սկսեց Աթոն:

— Մթամ թաղուն ա ասել, վոր չլսենք, — լուրջ դիմֆով պատասխանեց Վարթեանը: ⑤

— Բա հմի տարմ եք վո՞նց անենք, եդ ա աշկարա մեյդան ա քաշըմ մեդ, — հարցրեց Աթոն, աչք ածելով մյուսներին:

— Եստի՞մ, ա՛ թե մատաղ, ասել են՞ «ել յըղլա», քերամն սնդրար», այսինքն՝ «գեղը վոր կանգնի, դե-

բան կկոտորի», հայտնի առածով պատասխանեց Վարթեվանը:

— Ա՛, խի՞ յեք տաղ արել, դո՛ւք խի՞ չեք խոսում, — մյուսներին դարձավ Աթոն:

— Ի՞նչ խոսանք. բան ա մնացել, վոր խոսա՞նք. տաղ դեղին չորս մարդս ի՞նչ անենք:

— Բա աչքներնիդ բաց, ուզո՞ւմ եք ձեր բաղերով ճամփա քցե՞ն, — նեղացավ Աթոն:

— Բա դու ասում ես վո՞նց անենք, — հարցրին տարակուսած:

— Մարդ ֆորսացեք, աշխատեցեք ճղատել խալ-խին. ամենքդ ել բարեկամի ու հարևանի տեր եք. չալիչ յեկեք, վոր մարդ գողանաք: Կեղի բանը չգիտա՞ք, — փորձված մարդու հանդով դիմեց Աթոն:

— Դե ենա բաց են անելու, ե՛լի, կեղի հետ հուկարալու չենք կոխ կաշնիլ:

— Պա՛, աղա, խի՞ յեք տհե աննամուսութին անում, աղա՛, ձեր պապական բաղի միջով վո՞նց դեք հիլ տնիլ, վոր ճամփա քցեն, աղա՛, մզյար գլխներինդ լաշակ ա՛:

— Վո՞նց անենք, վո՞նց, դե ասա, տենանք, ե՛լի — նեղանալով առացին համխոհակիցները:

— Ամենքդ ձեր բաղի մեջ ձեր արինը վեր ածեցեք:

— Աթո՛, գիտա՞ս ինչ կա, — խորհրդավոր ձայնով ասաց Վարթեվանը, — արի հուջաթ չանենք: Խալխի փխ վախտն ա, չիմ ել ատամնին սրել են. արի խոսք տանք, թե մենք աշուճը մեր ձեռովը բաց կանենք: Զվել աշունքը հալլաթ աստոծ վողորմած ա, են վախտը Սարգսի դաղն ել մտեն ընգած կլի:

— Ել խոսիլ մի՛ք, վոր գտել ա, — ձայն տվին մյուսները:

— Եդ լավ մսլահաթ ա, վալլահ, դրան յես ել եմ ըռաղի, — հավանեց Աթոն, և այս վորոշումից հետո ցրվեցին:

Գյուղացիք մեծ հետաքրքրութեամբ սարսուռ ելին կիրակուն: Կիրակիներ շատ ելին անցել, բայց այս կիրակին նրանցից չեր: Այս կիրակին գյուղի համար պատմական կիրակի պիտի դառնար, վորովհետև այդ որը պիտի լուծվեր գյուղի կենսական նշանավոր հարցերից մինը: Գործը խափան չանկու համար, այդ որը գյուղից վոչ վոչ չեր հեռացել, և տունը մի մարդ տառվոտյան գյուղամիջում կանգնած եր: Այդտեղ եր Սարգիսը, վոր վճռել եր յուր Բանոշ յեղան հայիփը հանի Աթոյից: Գյուղացոց արամադրութունն այնպես եր, վոր պատրաստ ելին զարին անկուռ, յեթև դործին շար թել վոլորող լիներ:

— Ա՛ խալիսը, — ձայնը բարձրացրեց Սարգիսը:

— Տա՛ղ արեք, տենանք ի՞նչ ա տարմ:

Լռեցին:

— Ծամփեն վո՞րդեղով ա սամթ, վոր անցկացնենք, — շարունակեց Սարգիսը:

— Ծամփեն ի՞նչ կա. մի բեխա յել վոր լի, պլլա՜նը կքաշի: Ծամփեն պետք ա վեկենա Շեկուտի բերանից, մտնի Աթոյի բաղն ու ներքի չափարի յախեննի դա, մտնի Վարթեանի բաղը. Վարթեանի բաղիցն ել, ելի չափարի յախեննի մտնի Ավետի բաղը, յետո յել՝ Տաթթի բաղը ու վաղնուտի ըսխովը, մրադի գլխովը դա դեղամեջ դուրս դա. սրանից ել հեշտ պլլա՞ն. պըլլանն աստոծ ա քաշել, հու մենք չե՞նք քաշելու, — վըտտահ կերպով յուր կարծիքը հայտնեց այդ հարցով թուռը դրադվողներից մինը:

— Թամա՛մ ընջների պլլա՛ն ա, յես իմ աստոծը, — ձայն տվին բալորն ի միասին:

— Դե վոր ահե յա, կանչեք բաղատերերին, տենանք՝ իրանց կամքովր տայիս ե՞ն, թե պորտիկ—մորտիկ են տնրմ, — առաջարկեց Սարգիսը:

— Ընչի՞ յես կանչել տալի, դանչանքով խողը կորկից դուրս կգնա՞. կանչել ես տալի, թե ճուղը տա՞ն, — միջամտեց մինը:

— Տհե չի, մասլըհաթը լա՛վ բան ա, բալթի

մարդիկն իրանց կամքովը տալիս են. նհախ տեղը խի՞ ցալացնենք նրանց:

— Լա՛վ ա ասըմ, ախպե՛ր, թող կանչենք:

Մարդ ուշարկեցին, և այդետեքերը շուտով դյուղամեջ հալաքվեցին: Նրանք մոռութենքը միասին կախած, յեկան և խմբով մի տեղ նստեցին: Տիրեց լռութիւն:

— Աթո՛, ձեզ հայտնի՞ յա՛ կապի դշերն ես խալխին ինչքա՞ն մնաս ա հասցրել. ա՛յ ախպեր, բո՛լ ա, ել հարաքյաթ չմնաց ես խալխըմը. դուք ել եք ես կեղացի. են մնասը ձեզ ել ա դիպչըմ. յեկեք քարը ծոցներիցդ վերածեցեք ու ձեր կամքովը ձեր բաղերի միջովը ճամփա բաց արեք. դուք համ դրանով վողորմատեղ կդառնաք, համ ել ես խալխն որ կքաշեն, — բացվեց Սարգիսը:

— Գիդա՞ս ինչ կա, Սա՛րգիս, յես ու դու թայդա: մարդիկ ենք, — սկսեց Աթոն, — մեր հայհայը դնացել, վայվայներս ա մնացել. բաղս հետս հու դյուռս չեմ տանելու. ես որին ել ե՛զուց կա. վոտերնիս գերեզմանի յա, մի՞թե յես հասկանըմ չեմ, վոր կեղի ճամփեն փխս ա, ամա, վոր զոռով են ուզըմ, ե՛ն ա ինձ առ դալի: Ութրով, վոր տղես ել մորթեն, ձեռները բռնիլ չեմ:

— Աստոծ քեզ կյանք տա. բիրադի յեւ քու ձեռի մեծացածնին են. ջահելնի յեն, ամեն գլխից մի խոսք ա դուս գալի, անգաճ մի դնիլ. բա ասըմ ես ըսկի խոսող չի՞. դու խելքիդ կտրածն արա, — այս ու այն կողմից սկսեցին շոյել Աթոյին:

— Միայն ձեզանից մի բան եմ խնդրըմ, — չարունակեց Աթոն, — դուք ել եք գիտըմ, վոր ճամփա չինելու վախտը չի հմի: Վաղը հլա կանանչ ա, հմի բաղ չի մանվիլ, կացեք աշունքանա, բաղը քաղենք, ի՞նչ ենք ասելու, վորդիով վոր սամթ ա, ընդիով ել կքաշեք ճամփին:

— Շատ լավ ա ասըմ, — համաձայնեցին բոլորը:

Անցան ամառային ամիսները, գյուղացիք սո-
վորական աշխատանքներին տվին իրենց, և ճամփի
հարցն առժամանակ քնեց: Յեկամ աշունքը: Գյուղացիք
ծանր աշխատանքներից ազատվելով, կրկին զարթեցրին
ճամփի հարցը:

Մի որ ամառվա չափ մարդ էր ժողովված գյուղում:
Այս անգամ գյուղամենջն առաջվա նման խաղաղ չէր,
ահադին աղմուկ էր բարձրացել: Խոսքը լսելի անել
տալու համար, յուրաքանչյուրն աշխատում էր ավելի
բարձր դողդուսել, ձայնախեղդ անելով ուրիշներին:
Շունը տերը չէր ճանաչում...

— Յես իմ ասած խոսքից յետ չեմ կաղնում, ճամ-
փեն տալիս եմ. յեփ վոր դուք ճամփեն շինե՛ն սկսում եք,
յեկեք ինչ—վոր ճամփեք կան, ըրբադէ յեւ բաց անենք:
Աղբրի ճամփա չունենք. յեկեք եդ ճամփեքոնց պլանն
եւ քաշենք ու մշակինն միաժամանակ նի՛, անենք, Թող
չիմ՝ չինեն,— համարձակ առաջարկում էր Աթոն:

— Բիչ զիդդիկ գցի դու ես կեղը, բո՛լ ա: Մտքինդ
ե՛ն ա, վոր բունտ գցես ես խալխի մեջ, հասկանում
ենք, ամմա կարլացուք չես գլուխ բերես: Ա՛ խալխը,
վեկացեք, յեկեք ինձ հեանա,— շեշտեց Սարգիսն ու
ամբոխի առաջն ընկած՝ գնացին դեպի Աթոյի բաղը:

— Լա՛վ. գնացեք տենանք ո՞ւմ մերն ա տղա ծը-
նրմ,—ասաց Աթոն և հարաքաթ տվեց դեպի յուր տունը՝
սաստիկ վրդովված:

— Աղա՛, փետաւորվեցեք. յա յե՛ս դեմ մեռնիլ,
յա մա՛րդ դեմ սողանիլ, աչքս բաց, Թողալու չեմ, վոր
չափարս քանդեն,— յուր յեղբորն ու վորդկերանցը
հրամայեց կատաղած Աթոն: Նրանք բոլորը դադանակ-
ներով վաղեցին դեպի այդին, ուր դեռ ամբոխը չէր հա-
սել: Մյուս այգետներերը մի կողմը քաշված, սպասում
էին, թե ինչ է անելու Աթոն. նրանք չէին ուզում
խառնվել կռիւին:

Աթոն հույս ուներ, վոր յուր սպառնական դիրքը
պատահաւոր գցի ամբոխի մեջ: Թեև բավական փորձ-

ված մարդ եր, բայց դեռ լավ չեր ճանաչում ամբոխ
ասածը: Նա չգիտեր, վոր ամբոխ ասածը բնության ույժ
ե, մին վոր բացվեց, առաջին կանգնող չի լինի: Աթոն
միայն այն ժամանակ զգաց ամբոխի ույժը, յերբ նայեց
նրա դեմքին: Նա այդ դեմքից սոսկաց: Յերեկվա յուր
համախոհները դադան եյին կտրել: Սիրտ չեր անում
Աթոն յերեսներին նայել:

— Տվե՛ք, մա՛րդ սպանեցեք, ա՛րին արեք, հեր ու
վորդի իրար խառնեցեք, կռւլմը մեռած մարդի արինը
կորած ա, — վորոտաց ամբոխն ամպի նման... Աթոն
փախավ, մնաց միայն նրա յեղբայր Սաքոն և Ալլահվեր—
դի վորդին: Սրանք վճռել եյին մեռնել:

— Տվե՛ք, Սաքոյին տվե՛ք, — աղաղակեց ամբոխը:
Փայտի հարվածների տակ փռվեցին Սաքոն ել, Ալ—
լահվերդին ել: Տան կանայք ճչացին ու ընկածներին
վերցրին տուն տարան: Կատաղած ամբոխը պոկ տվեց
այգու պհերները, շարտեց դեռ ու դեն և բահավոր ու
քլուռգավոր մշակներն սկսեցին ճամփեն բաց անել:
Գլխավոր արդելքը հաղթվեց, իսկ մնացած այդետերերն
իրանք եյին ցույց տալիս ճամփի ուղղությունը:

Ամբոխն այդ որը ճանապարհը հասցրեց մինչև
վարթեանի բաղը, մնում եր Ավետի և Դավթի բաղը:

Մյուս որը հասարակությունը կարգադրեց, վոր
մշակների մի վորոշ խումբ շարունակի ճանապարհը:
Մշակների ու ճամփի ուղղության վրա պիտի հսկեր Յվ—
նանց Ակոփը, վոր «ճամփեն ծռեն վո՛չ»:

X

Չորս այդետերերից Դավիթը հենց սկզբից հույսը
մի բանի վրա յեր դրել Վճռել եր արասի ժաժ տա լրդը
մը»:

Սարին ասել են ընչի՞ց ես վախում, ասել ա՛
«փողից»: Այս առածն եր Դավթի կյանքի լուսաստղը:
Նամուս, պատիվ, արդարություն՝ բոլորը մի կող—
մը դրած՝ Դավիթը սովորություն ուներ միշտ մի բան
չինելիս կաշառել. այդպես եր սովորեցրել նրան կյան—

քը: «Կաշառքը մութ տեղը լիս ա տալիք»: ահա Դավթի կյանքից դուրս բերած խրատը: Ճամփեն յերկրորդ որը պիտի Ալեաի այդին մտներ և, գուցե, յերրորդ որը՝ Դավթի: Դավթին ուղեց ժամանակից ողուտ քաղել: Նրա մտքինն այն եր, վոր ճամփեն յուր բաղի չափարի տակովն տնցնի: Բայց այդպես վոր դնար, այլևս հասարակական ճանապարհ չեր կարող համարվել, այլ միայն տասը տան ճանապարհ, մինչդեռ դյուղը վաթսուն տանից եր բաղկացած:

— Ա՛ կնիկ, հաղիւր նախշուն դյուղրա չունե՞ս, — հարցրեց Դավթի յուր կնոջից:

— Կա, ի՞նչ ես անում:

— Եդ լավ ա, վոր կա, դե վերկաց մի չաղ հավ մորթիւր:

Կինը հրամանն շտապով կատարեց:

— Ա՛ կնիկ, եդ համն ել, դյուղրեն ել, ես մի բոթը կա արաղն ել, ա՛ռ ես իրեք մանեթ փողն ել ու տար, Սարգսի կնկանը տուր. ու ասա՝ մարդիդ խնդրի, վոր ճամփեն մեր չափարի տակովը քցիլ տա: Ախճի՛, հենց արա, վոր տե՛նող չլի հա՛. թե վեկալավ, են ա մերը տարած ա, — ասաց Դավթին ու կնոջն ուղարկեց:

— Ա՛ նան, հրե մեր չափարի կողքին մի կնիկ քեդ կանչում ա, — ասաց Սարգսի դուստրը մորը:

Մայրը դուրս դնաց տանից և ձայն տվեց. —

— Ախճի՛, Մարյա՛ն, դու յե՞ս, ի՞նչ խարար ա, արի տենամ:

— Ես իմ մարդն ա դրկել. ասեց խնամի աքքին ասա, թող խնդրի Սարգիս դայինին, վոր մի թահր անի, ճամփեն մեր բաղի տակովը դցիլ տա, — բերածները հանձնելով, խնդրեց Մարիամը:

— Ախճի՛, կաց մի տուն դիպչեմ, տենամ:

Նա դնաց ու արագ մտավ տուն և բարեխոսեց.

— Մեղք ա Դավթի, Սարգի՛ս, ճամփեն են ա շինվել ա. թող մի քիչ ել խալիսը նեղութին քաշեն. մի մարդու դու անելն ել մի բան չի...

— Գնա՛ ասա՝ լավ:

Յանուսն ուրախացած դուրս գալով՝ ճանապարհ դրեց Մարիամին: Մարիամի վոտը տափը չեր առնում, կարծես, այնպես եր գնում:

— Ա՛ռ, ես իրեք մանեթն ել տվեց խեղճը, մի մթա- նի գլխի ա. խալխիցն ի՛նչ ոգուտ. նրանց դարդը հու- քեզ չեն տվել. ելի համար լաց ըլողը աչքերը կքոռաց- նի... — խոսեց Յանուսը և ողու չիշը մի կողմ դնելով՝ փաթաթած հավը բաց արավ:

— Ի՛նչ չաղ ա, յե՛, — բացականչեց Յանուսը:

ՃԼ

Դավիթն անհամբեր սպասում եր կնոջ վերադար- ձին:

— Ախճի՛, յեկա՛ր, խեր ըլի, — ուրախությամբ հարցրեց Դավիթը, յերբ տեսավ տարածը յետ չի բե- րում: — Ո՞վ դուրս յեկավ առաջդ:

— Յանում աքիրը:

— Ի՞նչ լավ ա լե՛՛լ, վո՛ր նա յա դուրս յեկել: Յե- տո՞:

— Յետո ի՞նչ, ասեց արխեյին բանիդ գնա, կլի:

— Հա՞. վա՛յ յես քե մատաղ, քե՛. թամամ իդի՛թ ես, իգի՛թ, — ասաց Դավիթն ու ձեռքի արկով մի քանի նազելի հարվածներ տվավ Մարիամի թիկունքին:

— Մա՛րյան ջան եդ եդ ա լավ ըլավ. միայն Ա- կոփն ա մնացել. ըխիդ ել վեկալ, տար ես մի մանեթն ել նրա բուռը կոխի, թող նրա ոտան ել կտրվի, տենանք՝ դլիներա ինչ ա գալի: Մարգիտն անպատճառ Ակոփին կանչիլ դի մոլհաթ անի հետը. դրան ել վոր «տե- նանք», բանն ասծով մեզ վրա կթեքվի:

Մարիամն անմիջապես գնաց, բայց Ակոփին տանը չգտավ, ստիպված սպասեց մինչև գա: Մանեթն Ակո- փին տվեց:

— Քու մարդին ել ա հայտնի, վոր յես փխ բան քիրող չեմ. մարդի լավութինն ել մտիցս գցող չեմ. միտդ ա՞, վոր մի անգամ ձեր բողիցը մեզ համար մի խախալ շավթուլ ի՞ք դրկել. բա յես կարամ են բաղըմը հող ծուլ անեմ, թե յես ըստիյով ճամփա յեմ. բաց

տներ՝ մ, դնա ասա՝ քեփդ քոք պահիր, — ասաց Ակոփը, աշխատելով յուր կաշառ վերցնելն արդարացնել:

XII

Ամանում աքրի մոտից Մարիամի հեռանալուց հետո Սարգիսն անմիջապես Ակոփին յուր մոտ կանչել տվեց: Եւջանց Ակոփը մինչև այդ ժամանակ գյուղին հայտնի չէր միայն խոսքով: Նա միշտ սովորութիւն ունէր խոսել գյուղում կատարված զեղծումների և անդթութիւնների մասին:

— Ա՛խ, յարար մի ձեռս իրավունք դիւ ընկնիլ, վոր մաղը միջին կե՛ս անեմ մի... — առանձին շեշտադրութեամբ միշտ բացականշում եր Ակոփը, հենց վոր մի զեղծում եր տեսնում: Ակոփի խոսքերին ականջ դնողը պիտի ասեր. «Ահա՛ քեզ մի շիտակ մարդ գյուղումը»:

Սարգիսը հենց այդ տեսակ գաղափար ել ունէր նրա մասին. և այդ եր պատճառը, վոր նրան բանվորների գլխավոր դարձրեց, վոր ճամփեն ուղիղ տանեն:

— Նստի՛ր, Ակո՛փ. ախճի՛, փալառ պիրեք տակը քցեցեք, — այս յերեկո Սարգիսը մի առանձին հարգանքով ընդունեց Ակոփին, հենց վոր ներս մտաւ նա:

— Ո՛ւղիւ չի, ո՛ւղիւ. շնորհակալ եմ, ես թոփի վրա կնստեմ:

— Ակո՛փ, երեկ ըսկի բան շինել ե՞ք, թե վոչ:

— Վո՛նց չե, են ա Ավետի բաղն ենք մտնում:

— Ակո՛փ, ճամփեն դեռ ու դեն հու ծուրմ չե՞ք:

— Ինչ ես խոսում, յես ճամփա կծռե՞մ. եղուց ել Ավետի բաղը կպրծնենք, ելոր ել Տավթի բաղը կմըտնենք: Աչքո Տավթի են լավ խնձորին եմ կթել, խեղճ մարթի խնձորին ճամփի ըսեխն ա ընկնում:

— Եհէ՛, Ակոփ, դիդա՞ս ինչ կա, — սկսեց Սարգիսը:

— Ընչի՞ մհար ես ասում, — հարցրեց Ակոփը տարակուսելով մի տեսակ:

— Մերը մեր խերն ա, խալիսի դարդը քաշելով մեր փորը զադ չի մտնիլ. ճամփեն եդ ա շինվել ա, մի զադ չի մնացել: Ասում եմ Տավթի չափարի տակովը տանենք

ճամփեն, վոր թյո՛ւշ մեր հայաթների վրա յա դուս
գալիս: Խալխն եւ թող ջափա քաշեն. չվել հմի վոր
ճամփայ չի լել, յուր չեն գնացել: Մի սլատառ տեղ ա
դէր մնում. մեղք ա են մարդը, պետքական մարդ ա,
գիղաս, ե՛լի. մենք պետք ա նրա պեսին պահենք, բեղա-
մաղ չանենք,— Մարդիսը վերջացնելով իր ճառը, սպա-
սեց Ակոփի տանիքին:

—Ա՛յ-յե՛, դու դարուլ անիլեն յեղը յես ի՞նչ դեմ ա-
սի. ի հարկա, վոր մերը մեր խերն ա. միայն միտս թա-
մամ ուտելու յեն խալխը:

Ակոփի այդ անակնկալ պատրաստակամությունն
ուրախացրեց Մարդին:

—Վոչինչ, դրա բաձը խեր ա. կասես՝ ճամփեն
ներքի թաղըցոնց համար եմ չափարի տակովը տանում:
Ամա վոր ասեն՝ «բա առաջվա պլլա՞նը», կասես՝ ըն-
դէյով եւ դենք բաց անիլ յեղո: Գիղաս, ե՛լի, դժարն
ե՛ն ա, յվոր մին ճամփի ծերը կեղը մանի. ընդէյան
յեղը թող ենքան խոսան, վոր բեղարեն: Ըռհաթի
դայդեն գիղում չե՞ս, կխո՛սան, կխո՛սան ու սաղ կա-
նեն:

— Եղ լավ պլան ա: Յեթե տենամ, վոր մշակնե-
րից խոսող կա, աչքով կանեմ, ձենները կկտրեն,—ա-
սաց Ակոփը և տեղից վեր կացավ:

— Գնում ե՞ս:

— Բա ի՞նչ անեմ, ջարդված եմ, դնամ քիչ քնեմ...

— Դե գնա՛, ամա դո՛ւ գիղաս, ե՛լի:

— Արխեյին մնա.— ապահովելով նրան հեռացավ
Ակոփը:

Այս վերադարձից հետո յեր, վոր Մարյանը տե-
սավ Ակոփին:

XIII

Գյուղական ճամփեն արագ-արագ շինվում եր:

Մյուս որը յերեկոյան արդեն հասան Դավթի չափա-
րը: Մի քսան սափեն տարածություն եւ, և ահա յեկե-
ղեցու դիմացն եր դուրս գալի: Գյուղացոց ուրախու-
թյանը չափ չկա, բոլորն եւ նոր ճամփեն իրար շնորհա-
վորում են:

— Ո՛հ, ա՛նջաղ, ա՛նջաղ մի պրծա՛նք վոչ դժողքի իրեսի՞ց, —ասում էյին գլուղացիք ապի դշերի հասցեյին:

Յերեք մարդ միայն դիտեր թե ինչ ե դալու ճամփի դուխը:

— Տալի՛թ, քե հավաքիր, վոր եզուց խնձորքիդ պրանի դեմ, —ասաց բանվորներից մինը, դործից վերադառնալիս:

— Վո՞նց անեմ, ախպեր ջան. ելը վոր ուղենա, մարդ ել կքոչացնի, դու հլե խնձորքու պրանի՞ն ես տարմ, — ահամա պատասխանեց Դալիթը:

— Տենում ես վո՞նց են խելոքացել: Բա վոր տհե՛յեր, խի՞ չինք վա՛ղ բաց անում ճամփեն, —նկատեց մի այլ բանվոր, նկատելով մնացած աղետներերի պատրաստակամությունը:

— Սուտ են զե՛լք ասե՞լ, բա: Ելի առաջ ի՞նչ կարա դիմանա մի իրեք—չորս մարդ:

Հետևյալ որը մշակները վաղ հավաքվեցին Դալիթի աղբին: Այս անգամ, սովորականին հակառակ, մշակների գլխավորն ուշացել եր .

— Ա՛, ես խի՞ չերեմաց Ակոփը, — շատ վոր ուշացավ, մշակները լեզու առան:

Նրա դալն ինչների՞ս ա պետքը, յեկեք քանդենք, ելի՛, չափարը, պլլանը քաշած պրծած ա, հու նո՛ր չի՞ դենք քաշիլ:

— Յա՛վաշեք, մքիչ ել մնանք, թեվոր չեկավ, կըքանդենք:

— Հրե դալիս ա:

— Բարի լի՛ս ձեզ, քանդեցեք ես չափարի պրուռնոր, —գալուն պես, սկսեց Ակոփը:

— Չափարի պրուռնոր քանդում ես, թե ի՞նչ անես. ճամփեն եղ հու գլխավեր կընկնի, — կանգնեցին բանվորները, չկամենալով ծռել ճամփեն:

— Ա՛, ձեր ի՞նչ գործն ա. գլխավորը յե՛ս չեմ, ասում եմ՝ ա՛րեք, արե՛ք, ելի, —Հրամայեց Ակոփն ու ինքն սկսեց չափարի պոնդի պհրները հանել:

— Եդ ի՞նչ բանի յես, Ա՛կոփ, եդ ճամփի ըոտին եդ

խի՞ր յես ծուրմ,—խմբով աղաղակեցին բանվորներն ու հեռացան :

— Ա՛, գնանք Սարգսին իմաց անենք, մի գյուղ շան տղա կար մեր մեջ, եղ ա դա յեւ հարամվեց. ո՞վ ա գիշերմ՝ Տավիթն ըսխին ի՞նչ ա քցել գիշերիս...

Մշակներն արագ—արագ, աղաղակ բարձրացնելով, հեռացան, բայց նրանց փոխարինեց մշակների մի այլ խումբ, վորոնց առավոտյան վաղ պատրաստել եր Ակոփը, նախատեսելով առաջին խմբի ընդդիմությունը: Այդ նորերը նրանցից եյին, վորոնց համար ձեռնառու յեր ճամփի ծովելը:

Աշնանային ուր, գյուղացիք ցրված՝ վարի ու ցանի եյին. գյուղում պետքական մարդ չեր մնացել: Սարգիսն այդ ուրը թևքաշ եր տվել գյուղից: Մինչ առաջին խմբի մշակների Սարգսին գտնելը, յերկրորդ խումբն իր բանը տեսավ ու, գործադրելով յուր բոլոր ույժը՝ մինչև յերեկո ճանապարհը դուրս բերին ներքի թաղը:

Յերեկոյան դեմ գյուղն իրարանցում ընկավ. առավելա այգետները բարկացած վազեցին իրանց բաղերի ճամփեն կտրելու, մնացածները վորոնում եյին Ակոփին, վոր թակեն. մի խոսքով՝ ահագին փոթորիկ բարձրացավ:

— Արա՛, Սարգիս հային կանչեցեք, տենանք ես ի՞նչ շանտաժութին՝ ա,—գոռացին—գոչեցին այս ու այն կողմից: Մինչև Սարգսին կանչելը, Սարգիսն ինքը կանչել տվեց գլխավոր խոսողներին և դիմեց նրանց.

— Հլե են ա բանը չմացած՝ ձեր տունը քանդվել ա, ե՛լի, դարդակ տեղից զալմաղալ եք քցում կեղը, լա՛վ, վոր երկու ճամփա ունենաք, ե՛ն չի լավը՝ եղ եղ ա չինվել պրծել ա, են մինն եւ հին ոլլանովն ենք շինելու ե՛լի. բա ներքի թաղն առանց ճամփի դի մնա՞լ:

— Յեսի՞մ, ա՛ քե մատաղ. մեզ ո՞վ ա տհե բան ասել վո՛ր:

— Գնացե՛ք, գնացե՛ք տաղ արեք. ճամփա չինողը

յետ խմ, — գի՛ղամ իմ բանը. եզուց—ելոր եւ Տալթի
բաղինը դի շինոյիւ, դնացեք...

Ստեփան եզուցն եւ անցավ, ե'լորն եւ. և շատ որեր
անցան, բայց Դավթի բաղին ձեռ տվող չեղավ: Քանդ-
վեց դյուղի միաբանությունը. իսկ նորից միաբանու-
թյուն ձեռք բերելու համար, դեռ չա՛տ և շատ ժամա-
նակ ու հնարագիտություն եր հարկավոր:

ՄԱՐԴԱՍՊԱՆԸ

(Ջրի կուժը ջրի համփին կհոսորդի)

1

Հուլիսի վերջերն եր, որվա ամենատաք ժամանակը: Մի թաթ Աղստափի կողմից, մանդաղը կոնով դըրած, հողնածուխյունից վոտը տափը քսելով, մի կերպ քաչ եր դալիս՝ արքունական ճանապարհով դեպի Ուղունթալի իջևանը, ուր նա ընկերներին ժամադիր եր յեղև: Թաթը Չախմախլում մի համշարի ուներ. այդ համշարուն ուզում եր տեսնի—նրա ազգականներին ու բարեկամներին մի համբավ տալու համար, այս պատճառով ել նա յուր ընկերներից յեա մնաց:

— Նաջափ ամի,— ասացին ընկերները՝ Չախմախլ վին մոտենալիս, —մենք քեզ կսպասենք Ուղունթալի իջևանում, աշխատիր մինչև յերեկո մեզ հասնես: Ասվիլ չի. յեթե հայերի մոտ դործ դառնք, կգնանք, և դու խանութպան Ալիլլից կիմանաս, թե ո՞ւր ենք գնացել: Թե վոր դործ չենք դառնիլ, կսպասենք, մինչև վոր դաս:

— Շատ լավ, յեղբայրներ, — ասաց Նաջափ ամին, ու արքունական ճանապարհից դուրս գալով՝ գնաց դեպի Չախմախլու գյուղը:

Նաջափը, վորին ընկերները, հարգելով հասակը, ամի (բիճա, հորյեղբայր) պատվանունն եյին տալիս, հիսունն անցկացրած՝ պարթե հասակով, համակրելի դեմքով մի պարսիկ եր: Սա յուր ընկերներին հետ յերկաթուղու կայարանի կողմերիցն եր դալի: Նրանք այնտեղ ամբողջ ամառը հունձ եյին արել. այժմ ել դուրս եյին յեկել վերին գյուղորայքը, ուր հունձն ավելի ուշ եր վերջանում:

Յերեկոյան դեմ եր, վոր Նաջափը բաժանվեց իր ընկերներից: Արեւակը մայր մտնելուց հետ, նա դյուղը մոտավ, և գնաց յուր հայրենակցի դուռը: Հայրենակի-

ցը, վորին Մեհրալի էյին ասում, վաղուց եր յեկեկ իրանից և մնացել ուստի հողումը: Այստեղ—այնտեղ յերկար բախտ վորտնելուց հետո, Մեհրալին բնակավայր եր ընտրել Չախմախլուն, ուր իրանցիներէից շատերը կային: Մեհրալին տանը չեր, յերբ Նաջափը նրա դուռը յեկավ:

— Վորտեղ և Մեհրալին, կնոջից հարցրեց Նաջափը:

— Հնձատեղն ա,—սպաստախանեց միջին հասակի մի կին, հարցնելով հյուրի նվ լինելը:

— Իրանի մարդ եմ, շուտով հայրենիք եմ գնալու, յեկա Մեհրալուն տեանելու, նա մեր հարեանի տղան և, խնդրել են նրա մասին՝ մի համբավ տանել իրան:

— Բարոյ, հազար բարի յես յեկել, ա՛յ ամի, ջուխտ աչքներուս վրա տեղ ունես. արի հանդատացիր, շուտով նա յեկ կգա:— Կինը կամենալով առանձին պատիվ ցույց տալ յուր ամուսնու հայրենակցին, վաղեց տանից մի խալիչա դուրս բերեց:

— Ձի՛ ուզիլ, չի՛ ուզիլ, ամառվա որ ա, տափին կնստեմ,— ասաց Նաջափն ու կալի մեջաեղը նստեց:

— Են խրճներից մինը բեր, քույրս,— ձեռը մեկնելով, ասաց Նաջափը:

Կինն ամենայն արագությամբ կատարեց հյուրի խնդիրը և հեռու կանգնեց՝ հարդանքով սպասելով նոր ծառայություն անելու:

— Ամոթ չի հարցնելս, քո՛ւյր իմ, դու Մեհրալու նշանածը հո չե՞ս:

— Հա:

— Աստոծ բախտ տա ձեզ,— ասաց Նաջափն ու ձեռը գրպանը տարաւ, հանեց ծխախոտի քաղը և չիրուխը սազ արաւ, միքանի անգամ այնպես ձիգ տվեց չիրուխին, վոր ծուխը բուխարու ծխի նման սկսեց դուրս անել բերանից ու քթածակերից:

— Այ Փալա՛դ,—խորը հառաչանքով հիշեց նա յուր ստեղծողի անունն ու կողքի վրա պրանվեց պահանջած խրճան վրա: Նա մտքի ծովն ընկնելով, աչքերը խփեց և մի բոպէյում սկսեց խռռացնել:

— Ո՞վ ա նա, — հարցրեց հնձատեղից վերադարձող Մեհրալին, նայելով խռաացնողի վրա:

— Համշարիններիցդ ա, — ասաց կի՛նն ու մանդաղը ձեռիցն առաւ: Մարդն աչքերը չհեռացնելով քնածից, անողտյարար մանդաղը ձեռիցը բաց թողեց: Ուշու՛մ եր ճանաչել նրան: Յերկար նայելով, հանկարծ բացականչեց.

— Ա՛, սա Նաջափն ա, խե՛ղճ, դա յեւ ե ոտարու-թյուն ընկել Իրանի յերեսից, — Իրան բառի վրա դառնալես չեշտելով, Մեհրալին լուռ մի կողմը քաշվեց, չկամենալով խանդարել յուր հոգնած համշարու քունը:

— Ա՛յ կնիկ, փաթիրից—զատից կա՞, թե վոչ-սոված կլի ես մարդը, ճամփորդ ա.

— Հենց նոր եմ թխել, Հումբաթն եւ այստեղից անցնելով, մի յեմիշ ա տվել:

— Լա՛վ, — պատասխանեց Մեհրալին, բավարար համարելով ունեցած ընթրիքի պաշարը:

— Սե մնա մեր որը, վորդեղ նստրմ ես, ենդեղ եւ աչքըդ կսչըմ ա, — ասաց Նաջափն ինքն իրեն ու վրա նստեց, իսկ Մեհրալին իսկույն մոտեցաւ նրան, ձեռք բռնելով և բարեւելով, հարցրեց. «Ո՞ւր»:

— Իրան եմ գնրմ. և հենց այդ պատճառով եւ յեկա քեղանից մի համբաւ տանեմ ազդականներիդ, — ասաց Նաջափը, աշխատելով տեղից վերկենալ:

— Նստի՛ր, նստի՛ր, — ձեռով նշան անելով՝ Մեհրալին ինքն եւ նստեց նրա կողքին:

— Գալդ վո՞րդեղից ա:

— Ներքեններից:

— Կարողացա՞ք մի բան աշխատել:

— Կաշխատեյինք, յեթե մեր աշխատանքի վարձը մեր ձեռն ընկներ, — տխուր ձայնով պատասխանեց Նաջափը, չկամենալով, կարծես, տխուր մտապատկերներ զարթեցնել:

— Ի՞նչպես, — ցալելով հարցրեց Մեհրալին:

— Այնպես վոր, յեղբա՛յր, աղալարներն ահագին զամիններ հնձացնել տվին, բայց ըսկի մի բան եւ չտվին, վոր աչքներս բան տենա: Այս անիծածների բնավորու-

թյուճն ել մեր իրանա խաների ընալորության նման ա
յեղել: Հենց ե՛ն ա, ուղըմեն, թե մյուհտա բան անես
իրանց համար: Հալատա ասծուն, յերկու ամիս ա հնձա-
տեղն ենք, մեր բերանը փաթիրից բացի ուրիշ բան
չի մտել:

— Ա՛յ աստված պաթփի դրանց. դրանց ընալորու-
թինը հենց այդպես ա. դրանցից մարդ խեր չի տես-
նիլ,— դառնացած ավելացրեց Մեհրալին:

— Եդ թողանք. դու են ասա, ի՞նչպես ես յուր
գնրմ ես ռուսի հողըմը,— հարցրեց Նաջաիրը, թողնե-
լով յուր ցավերից խոսալը:

— Աստված անիծի իրանը, ավերակ դառնա նա,
մի՞թե նա յեւ ապրելու տեղ ա. Հայի՛փ են հողը, վոր շան
ու դելի ձեռին ա,— ասաց Մեհրալին, արտահայտե-
լով դեպի իր հայրենիքն ունեցած զղմանքը:

— Ինչպե՞ս:

— Եեղրա՛յր, մի տեղ, վոր կարդ ու կանոն, նիզամ
չյնի, նա ի՞նչ աշխարհ ա: Իրանում մինչև դերեղմանդ
խտնի համար դի աշխատես. ըսկի ժամանակ մնո՞ւմ
ա, վոր մարդ իր ապրուստի մասին ել մտածի՞:

— Եստեղ ի՞նչպես ա,— հարցրեց Նաջաիրը, կամե-
նալով համեմատությունից յեղրակացնել ճշմարտու-
թյունը:

— Աստված ըռըսին բախտ տա. եստեղ առանց
զակոնի ո՛վ կարա մարդի քեփի դիպչի. խարջ յես ի՞նչ
եմ տալի,— հի՛նդ մանեթ. աշխատանքը շա՛տ, վո՛ր կող-
մը թեքվես, աշխատանք ա. քեդ նեղացնող չկա, թա-
լանող չկա, ինչ վոր աշխատես, քունն ա. շատ կաշխա-
տես, շա՛տ կուտես, քիչ՝ քիչ կուտես, իսկ իրանում
ինչքան ել աշխատես, ելի քաղցած ես:

Լոնց Նաջաիր... նա պատասխանելու խոքք չեր
գտնում:

— Վերջը ոռւար Պարսկաստանն ել ա ձեռքը քցելու.
ալլահ—թալլահը մարդի կողմն ա, զոռո՞վ ա: Մի տերու
թին, վոր յուր բռհաթի միսն ուտի, նա ո՞ւր յի կուեննա:
Այդպես ա իրանը:

— Ծշմարիտ ես ասըմ, Մեհրալի: Եես, ահա փաթ-

սուս աւարեկանից մօտ մարդ եմ և տանս ապրուստի հա-
մար ետպես սար ու քար եմ ընկել: Մեր Իրանի հողին
հող չի հասնիլ, ամա միջի մարդը սոված ա: Ընչի՞.
Նրա համար, վոր աշխատանքն իրանը չի: Յես մեր սե-
յիղներէից լսել եմ, վոր Իրանի ճակատագիրը թամամ-
վել ա և, վոր վերջը, քու ասածի պես, չեկ ուստի ձեռքն
ա ընկնելու,— ցավելով իր հայրենիքի այդ տեսակ
վախճանի վրա, Նաջափը չկարողանալով իրան զսպել,
մի թո՛ւնդ աս քաշեց:

— Ընչի՞ յես աս քաշըմ, Նաջափ, ասծու սահմա-
նածի դեմ դնալ կարելի՞ ա. դրածը ջնջվիլ չի՛. ալլահը
մի անգամ ընդ միշտ ինչ վոր դրել ա, պիտի կատար-
վի. ի՞նչ անի դրան բանդեն:

Նաջափը վռչինչ չպատասխանեց:

Հայրենակիցները միմեզդեռ այս խոսակցության
մեջ եյին, Մեհրալու կինը սինու մեջ դրած միջանի
փաթիւր և մի յեմիշ բերեց դրեց առանջները. Նաջափն ա-
ռանց խոսաչու սկսեց փաթիւրն ուտել:

— Հմի ասոված վոր աջողա, եղուց ո՞ւր եռ
դնալու,— խոսքը մասնավորեց Մեհրալին:

— Ուղտնթալի փուշաը, ընկերներս այնտեղ սպա-
սըմ են:

— Ենտեղից ել ուղղակի Իրա՞ն, թե մնալու յեք
հայ դյուղերում:

— Մտքներինս են ա, վոր քիչ մնանք: Ետեղի հա-
յերն ի՞նչպիսի մարդիկ են: Սրանք ել թուրքերի պես
վարձ կտրո՞ղ են, թե՞ հալալ են: Սրանց մեջ ել աղա-
լարներ կա՞ն:

— Աղալարներ չկան, մնացած ժողովուրդն ել լավ
թալիս յեմ, վարձ կտրել,— չգիտեն, ամենեւին, յես
դրանց մեջ շատ եմ յեղել, շատ հալալ են, մարդու չեմ
նեղացնիլ, բանացրին, իսկույն վարձը կտան,— վկա-
յեց Մեհրալին, կամենալով միխթարեչ Նաջափին:

— Ե՛, փառք ալլահին,— ասաց Նաջափն ու ձեռը
հացից յետ քաշեց:

— Ընչի՞ յես ձեռդ յետ քաշըմ, կե՛ր, ճանապարհի
մարդ ես, կեր, ես յեմչիցն ել կեր:

— Շնորհակալ եմ. դրանից ներքևում ենքան կերել ենք, վոր զգվել ենք,— ասաց Նաջափն ու չիբուխը կրկին սազ արավ:

— Դու դնա քնի, Մեհրալի. հնձող մարդ ես, յես հալա չիբուխ պտի քաշեմ:

— Ախր մերոնցից վոչինչ չհարցրի. ինչպե՞ս 'են ծնողներս ու յեղբայրներս:

— Հայրդ, ալլահը դրախտին արժան անի, վաղուց ա մեռել. մնացածները վողջ են, միայն շատ կարոտ են տեսությանդ:

Մեհրալին գլուխը քաշ անելով փոքր ինչ մտածեց զդացված, թեև թվում եր թե նա այնքան ե սառել հայրենիքից ու ծննդավայրից, վոր յերազ են թվում նրանք:

— Ե՛հ, ասծու գործերին խառնվիլ չի բլիլ,— ասաց Մեհրալին:

— Նդպես ա,— հանդարտ համաձայնեց նաև Նաջափը, թագցնելով՝ յուր զայրույթը, թե ինչպե՞ս ե ընդունում վորդին, ոտարության մեջ, յուր հարազատ ծնողի մահվան լուրը:— Փա՛ռք քեզ, տ'եր,— բացականչեց Նաջափը, ըերանը լայն բանալով ու հորանջելով: Թե ի՛նչ միտք ուներ այդ բացականչությունը, միայն ինքը՝ Նաջափը գիտեր:

— Ա՛յ կին, մեր զոնաղի համար քնելու տեղ պատրաստիր,— խոսակցության վերջ տալով, ասաց Մեհրալին: Կինն իսկույն կատարեց ասածը:

— Նաջափ, քնի՛ր, վաղը ճամփա յես դնալու,— ասաց Մեհրալին, միայնակ թողնելով նրան: Նաջափը շորավեն պրանիկեց խալիչի վրա ու յերկար մնաց արթուն մտածելիս:

Յերրորդ ամիսն եր, վոր Թավրիզից դուրս եր յեկել Նաջափը: Գասն որ նա վոտքով ճանապարհ եր յեկել արևի տակ, մի տոպրակ լավաշի փշրանքի պաշարով: Նրա տակի դռշակը գետինն եր յեղել, վերմակը՝ բաց աստղազարդ յերկինքը. սակայն նրա այդքան ժամանակվա աշխատանքը յեղել եր տաս մանեթ,

վոր մի շարթից առաջ մի համշարու ձեռքով տուն եր
ուղարկել և դեռ չդիտեր այդ դրամը հասել և յուր ըն-
տանիքին, թե վոչ: Նա թե նստում, թե կանգնում, թե
ճանապարհորդում և թե դիչերը քնում եր, շարունակ
յուր տան կարիքները միտը բերելով, ախ եր քաշում:

Այս մտածմունքներն ելին, վոր Նաջափի քանը
փախցրել ելին նրա աչքերից. նա դարդերը ցրե-
լու համար, շարունակ չիրուխին եր դու տալի, ինչ-
պես ինքն եր ասում:

— Արթնացա՞ր, Մեհրալի, — արշալույսից առաջ
ձայն տվեց Նաջափը:

— Բա ի՞նչ, Նաջափի ամի, ինչ վոր հնձվում ա, հո-
վով ա հնձվում, վաղ պտի դարթնեմ, վոր արտը չչո-
րանա շատ, վախտին դնամ հնձեմ, — պատասխանեց
Մեհրալին, յուր պատրաստությունները տեսնելով:

— Բա ի՞նչ համբավ տանեմ մորդ, աղգական-
ներիդ, մենք ել իրար չենք տեսնելու:

— Ի՞նչ համբավ տանես, յեղրա՛յր, բախտը մեզ
իրարից բաժանել, հեռացրել, ոտարացրել ա: Ես քա-
նը կասես, վոր Մեհրալին ձեզ բոլորիդ բարեւում ա և
պատրաստվում եր յուր հոր ասանը տա:

— Ուրիշ ել վոչի՞նչ:

Ուրիշ ել ի՞նչ ասեմ, յես արդեն ուսաստանցի յեմ
դառել:

— Լավ, — ասաց Նաջափն ու լռեց:

— Դե՛, գնաս բարով, աստված բարի ճանապարհ
տա, — ասաց Մեհրալին, վերջին անգամ մոտենալով
Նաջափին:

— Ես կողմերն ի՞նչպես են. ահ հու չի՞:

— Արևելին գնա, Նաջափ ամի, հեչ բան չկա:

— Մնաս բարով:

— Դնաս բարով: Ա՛յ կին, միքանի փաթիր դիր
Նաջափ ամինի հետ, — պատվիրեց Մեհրալին ու հեռա-
ցավ:

Արեգակը ծագելուն պես Նաջափն առավոտյան
նամազն արավ, մանդաղը կոծովը գցեց, շնորհակալու-

Թյուն արալ համշարու կնոջը և թեքվեց արքունական-
ճանապարհի վրա, վորով յերեկոյան յեկել եր:

Չորս վերստ ճանապարհ կար Նաջափի առաջ մին-
չև ընկերներին հասնելը: Նա ույժ տվեց իրան շուտով
հասնելու նրանց: Նա հողմեց իջևան հասնելուց դեռ
քիչ հեռու և նստեց մի կաղնի ծառի հովանու տակ փո-
քրը ինչ հանգստանալու: Այս միջոցին, դեմի արտերից
մի մարդ դուրս յեկավ և ուղղվեց դեպի նա:

— Բարի ո՛ր, ա՛յ թաթ,— բարևեց յեկողն ու նըս-
տեց Նաջափի կողքին:

— Աստծու բարին,— պատասխանեց նա, հանելով
գրպանից ծխախոտի քսակը: Նաջափը մի բան ել եր
վորոնում նույն քսակում, բայց չգտավ: Դատարկե-
լով գրպանները, նա միջանի սև դուռ ել հանեց, բայց
վորոնածը դարձյալ չգտնելով, նորից գրպաններն ա-
ծեց, չնկատելով, թե այն մոտի նստողն ի՛նչպիսի աղահ-
աչքերով դիտում եր նրան:

— Ա՛խ, ենտեղ եմ թողել,— բացականչեց Նաջա-
փը:

— Ինչի՞ յես մանգալի,— հարցրեց անծանոթը:

— Կայծաքարս եմ վորոնում, վոր չիրուխս վա-
ռեմ. յեթե չքաշեմ, ջանս դուրս կդա,— ասաց Նաջա-
փը, նայելով անծանոթի վրա:

— Յես ել եմ չիրուխ քաշող, ա՛ռ իմ քարը:

— Ա՛յ աստված բանդ աջողա, ա՛ հայ. ի՛նչ լավ
յեղավ, ե՛:

— Վորտեղից ես դալի, բարեկամ,— հարցրեց ան-
ծանոթը:

Նաջափը պատասխանեց:

— Ձե՞ս դալ մեր արտը հնձելու:

— Հեռո՞ւ յե:

— Վոչ, նայի՛ր, ե՛, են անտառի առաջն տ,— ձե-
ռով ցույց տվեց անծանոթը գյուղի հանդի վրա:

— Կդամ, ինչո՞ւ չե՛, — պատրաստակամություն
հայտնեց Նաջափը, հեռու նայելուց հետո:

— Մենա՞կ ես, թե ընկերներ ել ունես:

— Հինգ ենք, մնացածները փոշտըմն ինձ սպասում են:

— Դա շատ լավ յեղալ, — ասաց անծանոթը, — արի դնանք արար տե՛ս, դինը բարեշէնք, յետո յեւ կիջնես, ընկերներիդ իմաց կտաս:

Նաջաիր թեթե մտածելուց հետո համաձայնեց: Նաջաիր համաձայնութիւնն այնպիսի հաճույք պատճառեց անծանոթին, ինչ հաճույք վոր պատճառում ե միամիտ մոլորարը, վոր արածելով դեպի դայլն ե դնում:

— Դե դնանք, բարեկամս, որը բարձրանում ե, — ասաց անծանոթն ու թեքվեց Ուղունթալի հանդի վրա:

— Վո՞րտեղով պիտի դնանք, — հարցրեց Նաջաիր, մի տեսակ տարակուսած:

— Այս արխի ընթացքով ձորն ի վեր, — հանդարտ պատասխանեց անծանոթը:

— Գնանք, — ասաց Նաջաին ու հետեւեց նրան:

Ամբողջ ճանապարհի ընթացքում անծանոթն աշխատում եր լուսթյուն պահպանել: Նա մի բանից եր վախենում: Վախենում եր թե Նաջաիր փոշմանի ու յետ դառնա, այդ պատճառով նա աշխատում եր վորքան կարելի յե, հեռացնել նրան, վորպեսզի փոշմանեցը դժվարանա:

— Նս ի՞նչ վատ տեղերով ես ինձ տանըմ, ա՛յնա. ընչի՞ ճանապարհ չդուրս յեկար, — վերջապես բացվեց Նաջաիր, վորի սրտում մութ կերպով մի բան տպվեց, վոր նման եր թեթե յերկրաշարժից ստացած տպավորութիւն:

— Նսպես հով ա, շվաք ա. դու յեւ ծեր մարդ ես, արևով ի՞նչպես կդնայիր, — հանդատացրեց անծանոթը, յերկյուղ կրելով, չի՞թե ձորից դուրս դա թաթը:

Նաջաիր լռեց, բավական հիմնավոր տեսնելով անծանոթի պատճառարանութիւնը:

— Դու ինձ բեղարացրիր, ա՛յ բարեկամ. կաց մի փոքր հանգստանանք:

— Լավ պատասխանեց անծանոթը:

Նաջաիր մտեցում ատվակին, ջրի վրա ընկալ, բա

վահան խմեց, ապա քաշվելով մի կողմ, սկսեց չի-
բուխի պատրաստութիւն տեսնել: Այդ միջոցին ան-
ծանոթը ձորից դուրս յեկավ դեռ ու դէն նայեց, ապա
գրպանից մի ծիլի հանեց, սրեց յուր սաթիւով և բռնմբ
հուպ տված՝ ձորը քաշվեց:

Նաջաիր մանդաղը կողքին դրած, բերանից ու
քթածակերից ծուխ եր արձակում: Մինչ նա այդ կի-
սարբ դրութեան մեջ եր, անծանոթը մոտենալով Նա-
ջաիրին, կամաց անցավ թիկունքի կողմը և հանկարծ
բռնելով նրա գլխի քյաքյուլից՝ մի ակնթարթում
ածլով կտրեց նրա կոկորդը: Արյունը մի կողմից եր
դուրս գալի, բղխում խեղճ Նաջաիրի կոկորդից, ծու-
խը մյուս՝ նրա քթածակերից:

Յուր գործը վերջացնելուց հետո, անծանոթը քրք-
քրեց Նաջաիրի շորերը և նրա գրպանում դատով միայն
յերեսուն կոպեկ:

— Հայի՛րի իմ ջափաս, յես ել կարծում ի, թե հնձի
փող կունենա առին, — ասաց անծանոթն ու վորսը ձեռի-
ցը դցած դադանի տրամադրութեամբ շարունակեց
յուր ճանապարհը նույն ձորով:

— Ընչի՞ յես ման գալի, Վաթի, վո՞րտեղ իր ե-
սոր, հնձատեղը չերևացիր, հնձողներ ղրկեցինք քեզ
հմար, դտա՞ր, — հարցրին նրան, յերբ տուն հասալ նա:

— Վո՞րդիյան դտա, — դաժան ձայնով պատասխա-
նեց նա, շարունակելով յուր գործը:

— Բա ես ա մթնել ա, հնձողը հանդից տուն ա
դառնում, դու վո՞րդեղ ես լել վոր:

— Ախճի՛, մեր բահն ու թին վորդեղ են, — դաժա-
նացած հարցրեց Վաթին:

— Ի՞նչ ես անում բահն ու թին:

— Կա՞մաց խոսա:

— Ի՞նչ կա վոր:

— Ծալիցը մի թաթ յեղնես քցած պիրի, շողերի
ձորմը շլինքը կտրեցի, հենց իմացա, թե շան տղի ձե-
ռին բան կա, դու մի առիլ՝ թե վեց շահի յա ունեցել:
Յեկել եմ բահն ու թին տանեմ, մի փոս կտրեմ ու գյո-
ռեմ, — հանդարտութեամբ պատասխանեց Վաթին:

— Աղա՛, ձենդ փորդ քցի՛. եղ ի՞նչ ասեցիր. ա՛նաքանդ. մեր ոջաղը խի՞ արին կապեցիր. ա՛ բեղասլ. քաշվի, կո՛րի, անիծված. յես ել չեմ ուզրժ քեզ տենամ այսուհետեւ. յեղ քեզ ել թողալու չեմ, վոր ես ծածկի տակ մտնես ու շունչ քաշես ինձ հետ միասին: Կո՛րի, կո՛րի, ասծու անիծած, — սաստիկ նախատեց Վաթինի մեծ յեղրայրը, ահ ու դողի մեջ ընկնելով տեղի ունեցած քստմենքի արարքից:

Վաթին լուռ, թին ու բահն առած, մուկն ընկնելուն պես, քաշվեց, դնաց յուր դոհը թաղցնելու:

11

Ղուկասանց Վաթին, — այսպես եյին կանչում ներան, վորին հենց մանկության որից դուռդում սիրող չկար, և մի տեսակ անոված եր: Ատում եյին նրա կրօնարար և ոշոնցատու բնավորության համար:

Մի դատարկ բանի համար, տեսնում եյիր՝ ահագին կոխվ ու դալմաղալ սարքեց, վորի համար մի ուրիշը ձեն ել չեր հանիլ:

Մի անգամ նրա ավագ յեղրայր Սաքինի կինը հարեանին մի տաք հաց եր տվել, վորի համար քիչ եր մնում խեղճ հարսին ցախավելի կոթով սպանի:

Արտաքինը բավական ճիշտ հայտարարում եր Վաթինի ներքին աշխարհը: Սովորականից դուրս հաստատարմին, յերեսը կարմիր, կարծես ներկած լիներ, աչքերը խորունկ, վոր կարծես սպիտակ հուլունքներ լինեյին կպցրած աչքի փոսերից, ձայնը խռպոտ, կարծես խողի ձայն լիներ. սակավախոս, բարկությունն ավելի դործով արտահայտող, քան լեզվով, Ժամից ու ուխտադնացությունից խրտնած, քահանայի և, առհասարակ, կարդացողի թշնամի: Ղուկասանց տան վերջն եր խնայակես այդ մարդը, վորի յերեսից հարեանները Ղուկասանց տանից հեռու եյին ման դալիս:

Մարդ չկար, վոր այդ բեղասլի մահը չցանկանար: Քառասուն տարեկանից մոտ մարդ եր. բայց վոչ վոք թամահ չեր անում աղջիկ տալ նրան, և այդ հասակում ամուրի յեր նա. մի յերեւույթ, վոր հաղվադուստ և նահապետական դուռներում:

Յեղրոր նախատինքն այնքան խորն ազդեց Վաթի-
նի վրա, վոր նա հենց այդ որից վճռեց գլուխն առնի
ու մի տեղի վրա դնա, կորչի:

Հարևաններից վոչ վոք չիմացաւ, թե ինչ փոթո-
րիկ անցաւ Ղուկասանց տանը, և Սաքին խստիւ պատ-
վիրեց տանը, թե չլին՝ թե՛ գայդ բանից հոտ վեր ըլի
տանը»:

Վաթին մի առժամանակ անհայտացաւ և այդ յե-
րեւելայեան ի հարկե աչքի յեր ընկնում: Բայց բաւա-
կան ուշ, կալերի վերջին սկսեցին հետաքրքրվել, թե
ո՞ւր և Վաթին, վոր չի յերևում գյուղում:

— Նրան ել կասեն ուր ա՞. ով ա իմանում՝ ել ի՛նչ
զալմաղաւ ա! պատահել. մեծ ախպերը դուստ արած
կլի, — տալիս ելին սովորական պատասխան:

Վաթին հեռավոր թուրք գյուղերում տեղ եր վորո-
նում յուր համար: Վերջապես նա մի թուրք աղայարի
մոտ նոքար մտաւ մի տարի ժամանակով: Մտածում եր
Վաթին, թե մի տարի յեղրոր աչքից հեռացած լինե-
լով, կարող և ամոքել նրա սիրտը և նախկին հարաբե-
րությունը վերականգնել. բայց նրա հույսերը դա-
տարկ անցան. յեղրայրն ամենեւին մոտ չթողեց նրան՝
ալիւթացնելով, վոր, յեթե մյուս անգամ յերևա նա Ու-
զունթալում, կրճնի ու կտա դիվանի ձեռքը: Վաթին
կտրելով յուր հույսը պապական ոջաղ վերադառնալուց,
ուր արյուն եր կապել նա, վճռեց նոր հայրենիք վորո-
նել: Ուզունթալին մոտիկ գյուղը Լալի գյուղն եր, վո-
րի վրա ել աչք տնկեց Վաթին:

Այդ միջոցներին Լալի գյուղում Ալխանանց Ար-
թինի այրին, վորի մարդը մի տարի առաջ սաթալլա-
մից մեռել եր, տան վրա մարդ եր ուզում, վորպեսզի
ոջախը շաղ չտա: Բանակցություններն սկսվեցին և
չուտով գյուղը ձայն ընկաւ, թե «Շահրիգուլը Ղուկա-
սանց Վաթինին առնում ա»: Ասեկոսները շուտով տեղի
տվին իրականության, և Վաթին դարձաւ Լալի գյու-
ղացի: Այրի Շահրիգուլը առաջին մարդուց զավակ
չունեւ: Վաթինի ամուսնությունից ծնեց մի տղա, վորի

անունը, Վաթին կամենալով հավերժացնել յուր հոր անունը, Ղուկաս դրեց:

Ղուկասը հենց որորոցից դարձավ ծնողների փայլափայտն առարկան. վոչինչ բան չեյին խնայում մահուկ Ղուկասից. ինչ բան աչքին դուր եր դալիս, անմիջապես առնում, տալիս եյին նրան: Յերը Ղուկասը պատանեկության հասակը մտալ, չափից դուրս անտանելի դարձավ հարեան յերեխաների համար. չեք պատահում, վոր մի անգամ իր ընկերների կամքը կատարի, միշտ ուղում եր յո՛ւր ասածը լինի, այդ պատճառով նրա ու ընկերների մեջ պատահած վեճերին, կռիվներին վերջ ու սահման չկար: Ամենաղղվելին այն եր, վոր Ղուկասը, բարկացած ժամանակ, թաղցնելով յուր բարկությունը, ձեռը փայտ, քար եր գցում և ընկերոջը խփում այն միջոցին հանկարծ, յերբ նա իր համար կամ խաղաղ կանգնած եր լինում և կամ խաղալիս: Այդ բնավորությունն առիթ տվեց ընկերներին, վոր Ղուկասի անունը դնեն նաև «խային» (վոխակալ), վորից այնուհետև ամենքն ուղում եյին հեռու պահել իրենց:

Ղուկասը միանգամայն տարբեր կյանք ունեցավ դյուղի յերեխաներից: Պատանեկության հասակից ծընողները նրան հորթարած դարձրին և, մինչև 16 տարեկան հասակը հորթարած մնաց: Հեռի տնային կանոնավոր աշխատանքներից, հեռի հասակավոր դյուղացիների շրջանից, Ղուկասը մի տեսակ ընտելացավ ավարայության: Մինչդեռ այդ հասակում նրա հասակակիցները սովոր եյին վար ու ցանք անելու, սայլ բանացնելու, մինչև անգամ «տաշ անելու», վոր արհեստի հմտություն եր պահանջում. Ղուկասը միայն այն գիտեր, թե յի՞րր պիտի հորթը քաշի կովի տակից. յերբ պիտի կիթ բերի կովերը կամ հորթերը կիթի համար. հանգի վո՞ր կողմի վրա քշի, վոր կուշտ արածեն. .

Հորթարածության ժամանակ նա աշխատում եր այնպիսիների հետ ընկերություն անել, վորոնք կամակատար լինեյին իրեն: Ինքը՝ Ղուկասը միայն հրաման տվողն եր. յերբ հանգի մի կողմի վրա քշում

եյին հորթերը, Ղուկասն ըստ յուր սովորութեան մի տեղ վայր եր ընկնում և հրամայում ընկերներին պտտել, արածացնել հորթերը, և վա՛յը յեկել տարել եր այն ընկերոջը, վորը չկատարեր նրա հրամանը և կամ մի հորթ կորցնէր: Մեծ անհանգստութիւն եր պատճառում գյուղին Ղուկասը: Եւ վո՛չ բաղ, վոչ արտ և վոչ դորուղ եր մնում, վոր Ղուկասը չիջացնէր, չարածացնէր: Շատ անգամ եյին Ղուկասին քյոխվի մօտ բերում կամ խաղողի գոգութեան և կամ այլ վնասներ տալու համար, բայց ամեն անգամ աղատվում եր նա պատժից յերկու պատճառով. առաջին, վոր մօր աղբականները ձայն ունեյին գյուղում, յերկրորդ՝ հորթատերերին ձեռնառու յեր, վոր իրանց հորթերը ձխամ եյին կոխում— խամ եյին արածում այնպիսի տեղեր, ուր ուրիշ տպրանքի վտաք չեր կոխել:

— Հա՛, ի՞նչ արին, վոր ինձ քյոխվի կուշտը տարան: Ստի հերը... Թե սրանից յեղն ել արտ ու դորուղ եմ թողելու,— մի տեսակ խրոխտալով, սպառնում եր Ղուկասը ընկերների մօտ վերադառնալիս: Այսպես միշտ մեծամտութիւնը սնունդ դառնելով Ղուկասի մեջ, աճելով, խոր արմատներ եր դցում նրա կուշտ սրտի մեջ: Բանի վոր պատանեկութեան մեջ եր, Ղուկասի դործունեյութիւնը սահմանափակվում եր միայն սրան— նրան վնաս տալով, բայց հետզհետե յերիտասարդական հասակին մօտենալով, գլուխ բարձրացրին նաև նրա առնական ցանկութիւնները:

— Փլանի հարսն ի՞նչ դատ ա, ե՛... ա՛խ. երնալ նրան, վոր գյուջալամիչ կանի նրան, կգրկի,— այս ասելով տարփում եր Ղուկասը՝ հանդերում պրանված ժամանակները: Յուր արհեստն ել այնպիսի արհեստ եր, վոր միշտ դործ ուներ կին սեռի հետ, այն ել նորատի հարսների: Թե հորթը քշելիս, թե կիթ բերելիս, նա կարգով տեսնվում, խոսում եր գյուղի բոլոր հարսների հետ՝ ակնարկներ անում նրանց, իսկ նրանք սովոր չինելով հորթարածի հանաք

ներին, բանի տեղ չեյին դնում և իրենց մեծերին խա-
բար չեյին տալիս:

Այդ բանը Ղուկասն ուրիշ տեսակ եր մեկնում. նա
այդ կակղության նշաններ եր համարում:

— Եկե՛ք դրան գիւման չանեք, յես են Հաղոյին
տղա չե՛մ ասիլ, թե գիւմանն իր ձեռովը չանի: Նրա
պես հորթարածը ջուռյաթ անի գիշերը դնա, դադես
(վրանս) մտնի՞, — վրդովմունքից դեղնած ու տիրթ-
նած, քոխալի ու հանդիտակաների առաջ ձեռնափայտով
տափը թակելով աղաղակում եր մի քյասիր դյուղացի,
վորի ամուսնության յերրորդ տարին նոր եր լրացել:

— Հա, ի՞նչ ա լել, ի՞նչ. հու մա՛րդ չի մեռել. ջա-
հելը ջահելութին ա արել, ե՛լի. ի՞նչ ես կեղը գըլ-
խիդ հավաքել, — աշխատում եր յեղեղությունը նվա-
տացնել դյուղի համփաներից մինը, վոր հանցավորի
մերձավոր աղաղականն եր:

— Ես կեղի տունը քանդողը դո՛ւ յես. յես ենքան
Ղուկասից չեմ նեղանում, ինչքան քեզանից: Դու, վոր
ահե թե շտառ նրան, նա յել եդ դայդի դալաթներ չի
անիլ, — բարկությունն ուղղեց դյուղացի՛ն՝ Ղուկասի
պաշտպանի դեմ:

— Ի՞նչ ա պատահել, հլա չասած, սկսել ես տա-
կից, գլխից դուրս տա՞լ, — գլուխը բարձրացնելով,
նկատեց քոխմանս:

— Ե՛լ ինչ պատահի. երեգի, կես գիշերին են շան
զարմը դադես ա մտել կնդանս վախացրել:

— Շա՛ւ գլուխդ թաղեմ. կարճ ել չի շխտեկ
զարմը դադես ա մտել, կնդանս վախացրել:

— Բա վո՛նց ասեմ, — շփոթված բացականչեց
դանդատալորը...

— Ըռեսիդ հվաքի, թե չե վե կկենամ ենքան կրի-
նոր կտամ, վոր կերածդ ըռխովդ կգա. ա՛րա, շան զար-
մըն, եդ ո՞ւմ ես ասըմ, — զայրանալով մեջ ընկավ Ղու-
կասի հայրը, վոր խալխի արանքմն եր:

— Բա տե՛ղը չեմ ասը՞մ. մարդ եդ դայդի ո՛վլադ
կմեծացնի՞, վոր դու յես մեծացրել: Ես կեղըմն ել
ջահեւնի կա՞ն, թե հլե քո՛ւնն ա: Բա են հասակի տերն

են բանը կրօնի՞, վոր նա՛ յա բռնել,—պատասխանեց զանդատավորը:

— Դե՛. դե՛, հու ես ա տեղիցս վե՛ր եմ թռչում...

— Լավ, դե դու ել քիչ ըռխիդ արա: Սո՛ւտ չի սարժ շան տղեն հու: Յեթի վոր կսիրեմ, ծառիցը կկապեմ, են վախտը խելքդ գլուխդ կզա,— սաստիկ բարկացավ քյոխվեն Վաթինի վրա: Վաթին լռեց, տեսնելով թե վո՞ր կողմից ե փչում քամին: Նա իսկույն իմացավ, վոր այդ փոթորիկն անմնաս անցնելու համար պետք ե քյոխվի ճրակը դատ դցի՞ն:

— Աղա՛, դնացեք կոնները կապած կե՛ղը սիրեք են շան դարձին,— հրամայեց քյոխվեն մի յերկու տղայի, վորոնք ընդունակ եյին արագ ու ճշտությամբ կատարել քյոխվի հրամանը:

Գանդատավորը մեղմացավ, դույնը տեղը յեկավ և, չկամենալով ավելորդախոսությունով այլևս քյոխվին վիրավորել, լռեց:

Քյոխվեն հրամանը տվեց ու գլուղտո՛ւիջից հեռացավ: Քյոխվի հրամանը, սակայն հրաման մնաց, և, Ղուկասն ամենեվին չիմացավ ել, թե ինչ փոթորիկ ե պատում յուր գլխին:

— Ես վո՞նց դադ ա. Ղուկասին կեղամեջ չսիրին,— սկսեցին խոսխոսալ գլուղում:

— Անտեր կաշառքը հի՛լ անում պ, վոր սիրե՞ն:

Այս տեսակ դեպքերը, վորոնք հաճախ տեղի եյին ունենում Ղուկասի հետ, և հայտնի ել չեյին նրանք, թե ինչպես են անհետեմանք մնում, նրա մեջ այն համոզմունքն եյին հաստատել, թե յուր արած բաները սովորական բաներ են և այդպե իսկական պատճառը, վոր պատիժ չկա, իսկ այդ տեսակ համոզմունքը հիմք եր դառնում մի այլ սխրագործության:

Բսան տարեկան հասակում Ղուկասին տավարած շինեցին, հորթարածությունն այդ հասակին անհարմար համարելով: Մնողները խոսակցությունների միջոցին չեյին թաղցնում իրենց ուրախությունը, վոր այնպիսի «ղոչաղ» տղա ունեն: Նրանք, քաջության նշաններ համարելով իրանց վորդու արարքները, մինչև անգամ

մեծ ապագա եյին դուշակում նրա համար, վոր Ժամանակոյ այդ սրտի տեր աղնն դուղի իշխան պիտի դառնա: Մի տարվա տալարածությունից հետո. ծնողները վճռեցին պատկել իրենց միմուռար. վորդուն և դրանով վերջ տալ ասեկոսներին: Այժմ տալարած Ղուկասը նոր շրջան մտալ, նա պիտի «սանչապար», հողագործ դառնար, յեթե կամենում եր ասլել: Հողագործությունը միացած տնային ուրիշ գործերի հետ, վոր աչալուրջ, անընդհատ գործունեյություն և պահանջում մարդուց, հենց առաջին որերից դուր չեկալ Ղուկասին: Նա գիշերով բանի դնալուն թեև սովոր եր, բայց անընդհատ և յերկար չեր կարողանում բան անել, այդ պատճառով ամենքից շուտ աշխատանքից վերադարձողը նա յեր լինում:

— Հրե՛ Ղուկասը դնումա. հրե՛, հրե՛, տե՛ս, ես չախին ել սանչապարը տո՛ւն կդնա, — հետեւից ծաղրելով ու ծիծաղելով նկատում եյին ուրիշները:

— Բա դու աղքատ ես նա գիմանա՞. բոշ—բողաղ մեծացած մարդ ա, են ա տհէ կլի, ե՛լի, — բացատրում եյին մյուսները:

— Ե՛հ, մթամ իրան հե՛րն ինչ ա, նա յեւ ա տհէ. ասենք թե յեկել ա Աթնի փայի, տան ու տեղի վրա նստել, դիտում եք, թե իրան աշխատանքն ա՞:

Հայր ու վորդի իրար ընկած, առանց նկատելու իրանց պակասությունները, ա՛յն կարծիքին եյին, թե իրանցից լալ աշխատանքի ունկը գտած մարդիկ չկան: Բայց, կյանքը, վոր հանաք անել չի իմանում, ուրիշ եր ասում, թեև անսիրտ աշխատանքը նույն տեսակ ել վորձաւորում եր: Ում աչդին առատ գինի յեր տալիս, Վաթինինը կարում եր, ո՛ւմ արտը առատ հունձ եր տալիս, Վաթինինը կուլիսեղդ եր լինում, աչինքն հասկը ցողունից դուրս չեր դալի. և աչս բոլորն առաջ եր դալիս նրանից, վոր նրանք արդար մշակ չեյին, մշակության, աշխատանքի լեզուն չգիտեյին. նույն արհեստով մանկությունից չեյին պարասել ու վարժվել: Զարգաչ կյանքը թեև համբաւայլ, բայց հաստատ դնացքով մոտենում եր Վաթինի դասնը: Սակայն նա, դեռ դառնու-

Թյան բաժակը չըմպած, մեռալ, ամեն ինչ Թողնելով
Ղուկասի շինքին:

— Ը-Հը՛...դե հմի թմաշ անենք: Տալարած Ժա-
մանակը բղադոռ եր տալիս, հմի տենանք ի՞նչ ա շինե-
լու հոր մահից յեղը:

— Ի՞նչ դի շինիլ, քանի դնա՛, ճյուլը փորի տակն
ա ընկնելու, Թախիսուրն ել մեջքը կտրիլ դի, ե՛լի. չե՞ք
իմանում ինչ ա լելու եղ ղադնի վերջը:

Հոր մահից հետո, յերբ տան ամբողջ ծանրությու-
նը մնաց Ղուկասի վրա, նրա դրությունը շատ դժվարա-
յալ: Ամենադժվարն այն եր Ղուկասի համար, վոր նա
չեր իմանում ապրուստի ձևը, այդ բավական չեր. նա
մենակ չեր կարողանում գործ կատարել, միշտ ընկեր
եր ուղում. ուստի միշտ կախումն ուներ սրանից ու
նրանից: Դիցուք հարկավոր եր այդու մատը կտրել. Ղու-
կասը պետք ե մի հանձնարարություն հանձն առներ,
վոր մի ուրիշ իմացող մարդ դար, փոխարենը նրա վա-
զան մատը կտրեր: Սայլի տունը հարկավոր եր կարկա-
տել, հորսլի, արոր շինել, այս բոլորի համար ևս պետք
ե սրան, նրան դիմեր և այդ ամենի փոխարենն նա գնում
եր մեկին յերկու մշակություն անում:

Այդ բոլորի փոխարեն, սակայն, Ղուկասը մի առա-
վելություն ուներ, վորից զուրկ եյին շատերը: Նա կըռ-
վի Ժամանակ առաջիններիցն եր — գյուղականի հետ
լիներ այդ կռիվը, Թե հարևան Թուրքերի, միևնույն եր.
կռիվ անելիս նրա վոսկորները խաղում եյին. շահ ուներ
այդ կռիվից Թե վոչ, միևնույն ե, պիտի մի կողմն անց-
ներ և տաներ:

Սիրում եր մաքուր և կոկ հագնվել Ղուկասը: Աչ-
խատածը նա ավելի իրան վրա յեր անում: Ազատ Ժա-
մանակներում տանը նստել չեր սիրում և շատ անգամ
վերադառնում եր ուշ պահուն՝ յուր սիրողաների տե-
րից:

— Վորդի՛, ի՞նչ ես շինում ես կես գիշերին խալխի
դռներին. տան տե՛ր ես, ցավի տե՛ր ես. ինչի՞ չես մի քիչ
եկ քո տանը մնում, քո ցավերի մասին մտածում, բա դու
ընհաթ չե՞ս, — նկատողություն եր անում մայրը:

— Բի՛շ դահլես աար. իմ տան ցափը հու քեզ չեն տվել,— կոպիտ պատասխանում եր Ղուկասը:

— Ի՛ր'... ամա՛րա, սալախա՛նա գլուխդ թաղեմ... Խո՛ր պնացածն ինքն ա ե՛լի,— զառնությամբ՝ հորը նմանեցնելով, պարտավում եր մայրն ու, անճարացած, յուռ:

Շատ անգամ մայրն ինքն եր կատարում ալն դորձը, ինչ վոր տղամարդու դործն եր: Որինակ, մայրն եր դո՛մը քերում, լծկանն ալատիում, ջրում, ալն ել ա՛յն մայրը, վոր նրա մանկության որերում չեր իմանում, թե ինչպե՛ս արտահայտի յուր մայրական սերը դեպի յուր միմուճար վորդին: Իսկ այսօր նույն մայրը չեր իմանում ինչ յատկերով արտահայտի ալն թախիժը, վոր Ղուկասի արարքներից պատել եր յուր սիրտը:

— Քեզ ել վո՛շ դի ծնած. մժա,— այս խոսքերով եր մայրը հովացնում յուր այրվող սիրտը:

— Եղ. ընձդակոթիք վե՛կունեմ ու դռչովդ կտամ, առտո՛ծ վկա լա հա՛,— պատասխանում եր Ղուկասը, և այս տեսակ պատասխաններն այնպես ելին դիպչում ու հուսահատեցնում մորը, ինչպես մի քար խփես ապա-կուն: Մի քանի անգամ նա թափել եր յուր հարազատ մորը, բայց մայրն ամաչում եր զանդատվել և դիմա-նում եր այդ անտանելի անպատվությանն ու ցափին: Ավելորդ և նրա կնոջ մասին խոսել, կինն արդեն Ղուկա-սի ստրուկն եր:

Այսպիսով հեռզհետե Ղուկասն այնպիսի բռնակալ դարձա՞յ տանը, վոր մայրն ու իր նշանածն այլևս վա-խենում ելին հակաճառել նրան: Այս վիճակի նույնու-թյունը չատ մտերմացրեց Շահրիդյուլին ու յուր հար-սին, սրանք ջուխտակված, կտեսնեյիր կամ այդու՛մ, բան անելիս, կամ խոս հովաքելիս և կամ կալ կալսե-լիս:

Վորկրամոյ տղա յեր Ղուկասը, ուտելու համար վոչինչ չեր խնայիլ՝ և բոլորը պարտքով: Այս բավական չեր, յեթե մի բան ել տուն եր բերում, որինակ՝ դետի ձուկը, վորսի միս, մրդեղեն և այլն, կտեսնեյիր ամե-նալսով տեղերից ջոկեց, մի քանի լավ բաժին պատրաս-տեց ու հրամայեց կնոջը.—

— «Ես կտանես կտաս Շողերին, ևս Ավագիմի նշանածին, ևս ել Թելլիին. մացա՞ր»։

— Խի՛. սիրադ սև՛ անեմ, շա՛շ Վաթինի տղա. յանի հերդ. Վաթին չե՞ր. ա՛ խորը զնա նա. դու ով, նրա՛նք ով. գեղի լաչառների համա՞ր տանի. ի՛ի՛, նամուգ տափը մտնի, նամո՛ււգ,— ասում եր մայրն ինքն իրեն, տեսնելով, թե ի՞նչ ճանապարհի վրա յե յուր վորդին։ Ծաշրիգյուլը նամուսից եր քաշվում, թե չե՛ վա՛ղ բաժանված կլինե՞ր վորդուց, վոր տմեն որ, բացի ցավից, վոչինչ չեր բերում տուն։

Գյուղում առանձին սիրով կապված եր Ղուկասը Սարմանց Ամրխանի հետ, վորից գրեթե չեր բաժանվում։ Արաաքուստ վոչինչ նման կետ չկար այդ յերկսի բնավորության մեջ, բայց զարմանալի սերով եյին իրար հետ։ Ամրխանն աշխատանքի կողմից նրա հակատիպն եր։ Յերկար ժամանակ գյուղի համար հանելուկ եր, թե ի՞նչն եր այդ յերկսին միցանողը, բայց ժամանակն ամեն ինչ պարզեց։—Ամրխանը սիրահարված եր մի յերիտասրդ այրու վրա, բայց յերկյուղ եր կրում գիշերով մոտենալ այրու բնակարանին, վորովհետև այրին «զալքմ» տագրեր ուներ, վորոնցից շատ եր վախենում Ամրխանը։ Ո՞ւմ կարող եր բանալ յուր սիրտն Ամրխանը, յեթե վոչ, Ղուկասին, վոր մանկությունից հենց այդ տեսակ բաների համար եր կրթվել։

Ամրխանը մի՛ բանով միայն կես արած խնձոր եր Ղուկասի հետ. այսինքն՝ նաև նույնպես տան բռնակալ եր, ինչպես Ղուկասը և նույնպես յուր կնոջ հետ սեր չունե՞ր, ինչպես նա։ Այդ դարդերից նրանք շատ եյին սիրում խոսել իրար հետ։

Հենց վոր ազատ ժամանակ եյին դառնում, ձեռաց իրար եյին բնկնում նրանք, և ի՞նչ եր նրանց խոսակցության նյութը, յեթե վոչ գյուղի հարսները։

Զարմանալի ճարպկությամբ գլուխ եյին բերում նրանք իրանց գիշերային արշավանքները և գյուղացիներին ձեռքը յերբեք դրական փաստեր չեյին տալիս։ Իսկ յեթե փոքր ի շատե հիմնավոր կասկածանք եր լի-

նում, Ղուկասն սկսում եր սպառնալիքով ցրել այդ տեսակ կասկածները:

— Վո՛րդի տեհար. աչքովդ տե՛հել ե՞ս, — վրա յեր պրծնում Ղուկասն իրան ամբաստանողին:

— Ձե՛, տեհել չեմ, ամա ասում են թե՛ դու ու Ամբրիսանը Թանգյուլի վրա պտտվում եք:

— Դե՛հ, դե ասում են թե՛ Ղուկասը խանչալ ա քաշում. բա հմի խանչալը սրտն ի՞նչ անի. արժի վե՛հ, վոր տաղի կռահելը կտրեմ, գնա հա՛ դնջանա, խրատվի, — կարմրած աչքերով սպառնում եր Ղուկասը, ահ դցելով հակառակորդի վրա:

— Ախպե՛ր, խի՞ յես նեղանում ինձանից, յե՛ս չեմ ասողը հու, յես ել խալխից մինը:

— Ղա՛լաթ ես անում, վոր եդ ղայդի նհախ բանն ասում ես:

— Հո՛—հո՛, ախպե՛ր, ել ասիլ չեմ, հը՛, պրծա՞նք:

Այս տեսակ պատասխանը թե՛ Ղուկասին եր հանդուստացնում և թե՛ ընդդիմախոսին աղատում պատասխանատուությունից: Սովորաբար Ղուկասին նկատողություն ելին անում յուր միճակի մարդիկ. դյուղի հարուստները, Ժամանակ ել չունեյին այդ տեսակ հարցերով դբադվելու, բացի դրանից, Ղուկասն այդ տեսակներից հեռու յեր ման գալիս: Նա ավելի դործ ուներ քյասիր և անողնական դյուղացիներէ հետ:

III

Վերջին ուռւ—տաճկական պատերազմը շատերին Թաւժամի արալ:

— Գնա՛նք չովին տանք մեդ, կարելի յա ձեռքերնիս մի բան ընկնի, — առացին շատերը: Այդպիսի բախտախնդիրներից եր նաեւ Հաւլարարցի ուստա Կարապետը:

Սա դործունեյության ասպարեղ ընտրեց Ղազարի գալառը: Ուստա Կարապետն արհեստով տախտակ քաշող եր: Բացի այդ արհեստից, իմանում եր նաեւ հյուսնություն: Բնակավայր ընտրելով Ուղունթալա դյուղը, նա յուր արհեստի արտադրությունները վաճառում եր այդ դյուղում և Ղազարի քաղաքում, վոր մոտ հեռավորության վրա յեր գտնվում ուստա Կարապետի բնակա-

վայրից: Պատերազմը բաղձատեսակ աշխատանքների աղբյուր եր դարձել, և գյուղացիք, փողի յերես տեսնելով՝ զանազան տեսակի ել ակորժակ եյին բացել. մինքն սենյակ եր պատել տալիս, մինքն կահավորում եր յուր հյուրանոցը, մյուսն ամբար եր շինել տալիս, յերրորդը թախտ եր կապել տալիս. և այդ բոլորն անցնում եր ուստա Կարապետի ձեռքով: Ուստա Կարապետը յուր տղերանցն ել եր սովորեցրել յուր արհեստը: Յեվ այդպես, հայր ու վորդիք ընդհանուր ուժով, ընդհանուր աշխատանքով ու սիրով ապրում եյին գյուղում: Նա, իրեն սրտաբաց թիֆլիսեցի, միշտ ծիծաղը բերանին ամենին սիրելի յեր դարձել: Գյուղացիք անկեղծությամբ եյին սիրում նրան— նախ նրա համար, վոր շատ խաթրով մարդ եր ուստա Կարապետը և յերկրորդ՝ գյուղացիք նրանից մաքուր նիստ ու կաց եյին սովորում:

Ուստա Կարապետը թեև գյուղացիների նման կով ու կիթ չուներ, բայց սերը, մածունը, կաթը և ամենատեսակ գյուղատնտեսական նյութ անպակաս եր նրա սեղանից:

Սակայն ո՞ւմ քնարն և միշտ յարած մնում այս աշխարհում, ո՞վ կարող և պարճենալ յուր բախտավորությամբ: Շուտով լռեց նաև ուստա Կարապետի քնարը: Քանի վոր ուստա Կարապետի տղերքն ազալի եյին, քանի վոր նրա ընտանիքն տնխառն եր, ուրախ ապրում եր ուստա Կարապետը, բայց հենց վոր տղերքն ամուսնացան, պղտորվեց ջուրը: Նախ՝ յեղբայրները դուրս արին ընտանիքից իրենց միջնակ յեղբորը— Գեվոյին և ապա իրանք ևս իրարից բաժանվելով, Կարապետի ընտանիքը դարձրին ճյուղերը կտրտած մի ծառ: Բաժանման բուն պատճառը յեղբայրները համարում եյին Գեոի նշանած վարդիթերին: Սրան մեղադրում եյին այն բանի մեջ, վոր չեր սիրում տնարարությունը, այլ սիրում եր շուտ շուտ սրա նրա մոտ դնալ և ժամերով ուշանալ: Մեծի պատիվ չիմանալուց զատ, նա շուտ կտրեց յուր չխոսկանությունը, վորը լրբության նշան եյին համարում: Վարդիթերը սիրում եր հանդեսներ, հենց վոր տան

մատերքը մարդիկ էյին խմբում, Վարդիթերը ծկրա-
կում եր և հաճախ եր պատահում, վոր նրա աչքերը
հանդիպում էյին յերիտասարդներէ աչքերին...

Միտում եր Վարդիթերը շուտ շուտ կուժն ուսած
ջուր դնայ. գնայիս հազնում եր նա յուր նոր մթանն և
մի առանձին շախով եր անցնում նա, յերբ նկատում եր,
վոր յուր վրա րեւեաժ աչքեր կան: Վո՞չ միայն տաքը-
ները, պատրոնն ու սկեսուրը, այլև հարեաները Վար-
դիթերի մասին ունէյին այն կարծիքը, թէ ճնա հարամ
ծծկեր առ:

Գիտեր Վարդիթերը, թէ ի՞նչ կարծիք ունեն յուր մա-
սին: Նա իրեն ճնշված եր դպում աղատություն ձեռք բերե
յու հոմար. անդադար դրդում եր յուր մտուհնուն, վոր
բաժանվի: Նրա աղդեցության տակ Գեոն սկսեց շատ և
շատ դեպքերում պաշտպանել կնոջ արարքները՝ անմեղ
տեսնելով նրանց մեջ: Այդ արդեն վերջին հարվածն եր,
վոր կտրեց յեղբայրության թելը: Գեոն բաժանվելով,
դնաց Լալի գյուղը, վոր Ուղունթային մոտ և հարմար
գյուղն եր թե՛ ողի և թե՛ աշխատանքի կողմից:

Շատ դժվար և յեկվորի բանը գյուղում: Ուրիշ և
քաղաքներ. քաղաքում ամեն մարդ իրեն տանու յե ըզ-
դում, նրան ճոտարձ ասող չկա. այն ինչ, գյուղում
վերարնակվողի առնվազը մի սերունդ ճոտարձ անունն
և կրում: Ոտար բառը յուր մեջ ամեն բան պա-
րունակում և: Ոտարին գյուղում խրտահարում
են ամենքը: Ոտարը մինչև գյուղի ծխականների
ցանկը չմտներ, չեր կարող վո՞չ վար անել, վո՞չ
ցան, վոչ կալված ունենալ և վոչ ապրանք պահել:
Նրա առաջ ամեն որ դուռը բաց եր: Մի գյուղում
վերարնակվողն այս պիտի աչքի առաջ ունենար: Այդ-
պես եր Գեոն Լալի գյուղում: Նա յեկավ այդ գյու-
ղում մի քյասիբի տպավիճեց, նրա տան կողքին ծա-
կուռ շինեց ու մտավ մեջը: Վարդիթերին հենց սկզբից
գյուր չեկավ այդ տեսակ նշանքը: Մաղկամանում չեր
կարող ծաղիկել Վարդիթերը. աղատ հող եր ուղում նա:
Նա շատ անգամ խորհուրդ տվեց Գեոյին գյուղի ցան-
կը մտնել: Գեոն ել շատ աշխատեց, բայց գյուղա-

ցիք չընդունեցին: Գեւորն այդ դրութեան մեջ վատ
զգալով իրեն, առաջարկում եր Վարդէթերին, վոր դնո
ւի ան հետ և հեռանան դեպի Թիֆլիս, բայց կինը յեր
բեք չեր համաձայնում Ղաղախից հեռանալ:

— Ուստա Գեւոր', լավ արհեստ ես իմանում, ընչի՞
վոչ Ղաղախ քաղաքն ես դնում, վոչ Թիֆլիս՝ հայրե
նիքդ: Ինչո՞ւ այստեղ այդպէս նեղութիւն ես քա
չում, ընչի՞ դավակներով համար հաստատ բնակա
վայր չես բնորոշ, տենում ես, վոր կեղացիք քեզ ընդու
նում չեն,—ասաց մի անգամ այդ գյուղի յերիտասարդ
ներից մինը, վոր դավառներում ուսուցչութեամբ եր
պարապում:

— Վա՛րժապետ ջան, գյուղացիներից դահլէս վաղ
ա գնացել, ամա նշանածս հետս դալիս չի, ասում ա մար
դաթող կլեմ ու գեղիցը չեմ հեռանալ:

— Ի՞նչ պատճառ ե դնում, վոր գյուղից չի ու
ղում հեռանալ:

— Ասում ա՛ կո՛ւ վ առ, յե՛զն առ, վար ու ցա՛ն ա
րա, խալիսի պէս սար ու դաշտ ունեցիր: Ասում եմ՝ տո
հիմար, կովն ի՞նչ ես անում, մածուն ես ուղում՝ առնեմ,
կաթն ես ուղում՝ առնեմ, յե՛ղ, պանի՛ր՝ առնեմ:
Ասումա, առնովին չեմ սիրում, սիրտս ուղում ա, վոր
մեր դռանն ել կով բառանչի: Ասում եմ, տո հիմար, կո
ւի թրքին ես կարո՞տ. դնանք քաղաք լավ ոթախ քրե
հեմ, սուփրա նստիր, վե՛ր կաց, չայով—ինջով պահեմ
քեզ: Ասում ա՛ պա՛—պա՛—պա՛, յես քրեհով տան կենալ
չե՛մ. մի խոսքով՝ խաթի՛ մեջ եմ ընկել, ի՞նչ անեմ:

— Բա հիմի ի՞նչ պիտի անես:

— Վա՛րժապետ ջան, ասում եմ միքիչ կոտորվի, բալ
քի խելքի դա, յետո:

— Հաստատ գիտե՞ս դու, վոր այդ ե պատճառը,
թե՞ ուրիշ պատճառ կա:

Գեւորն վարժապետի մութն ակնարկութեամբ հաս
կանալով, կարճատե լուրթիւնից հետո ցավելով պա
տասխանեց.

— Ե՛հ, իմ բանն ընդի վատ գնաց, վոր յես կեղի
աղջիկ առա, իմ ու նրա խառնութեան իրար չեն ընկնում:

Գեվոյի արհեստը՝ հյուանությունը, ձեռք չէր տալիս այլևս, վորովհետև պատերազմից հետո փողը պակասեց. նա ձեռն առավ բահն ու բրիչը և սկսեց հոր ու տան պակ կտրել, մի խոսքով՝ հողաբանի կենալ։ Զարմանալի հալալ աշխատավոր եր Գեվոն և, ջնայելով կընող ցրտությանը, նա տաք սիրով սիրում եր նրան և յերբեք կնոջ խաթրին չէր դիպչում։ Նա մի տղա ունեցավ, անունը դրեց Տիգրան։

— Աստված վոր հողիս չառնի, Տիգրանիս պիտի ուսումի տամ, — ասում եր Գեվոն՝ ուրախ տրամադրության ժամանակ։ Վարդիթերի և Տիգրանի համար նա ուսում եր յուր կոնքերի միւր։ Վերև հայ գյուղերը, ներքև՝ թուրք. այս արանքում վորտեղ հողաբան կար, Գեվոն այնտեղ եր։

Շատ բան անելուց Գեվոյի աջ վոտի թաթն ու ձեռքերի մեջը կոշտացել, անդդա եյին դարձել և ջնայելով խեղճի այդքան չարչարելուն, այդքան դադր քրտինք թափելուն, ձեռքն այնքան ել բան չէր ընկնում։ Այնքան եր վաստակում, վոր հազիվ կարողանում եր տնային պարզ և անհրաժեշտ կարիքները լրացնել։ Շատ անգամ շարաթներով տանից հեռանում եր Գեվոն և միշտ մի վոտը տանը, մյուսն ոտարության մեջ եր լինում։ Գեվոյին միշտ զրկում եյին, պայմանավորված վարձից զրկում եյին, ողավելով նրա անշաւ բնավորությունից։ Գեվոն յերբեմն փորձում եր դանդաւտ անել, իսկ գյուղի դատավորները ասում եյին նրբան. «Ինչ ես տալի, վոր առնենք քեզ տանք»։

Գեվոն նայում, տեսնում եր, վոր տալիքն առնելիքից շատացավ, ուստի թողնում եր դանդաւտվելը։ Առաջվա մահուդ չուխա հաղնոզ Գեվոն այժմ իրանի թաթի յեր նմանում։ Առաջվա ուստա Գեվոյին հիմա յերեսին Գեվո եյին ասում, իսկ յետեից՝ չաչ Գեվո։ Շաշ ասելով գյուղացիք վորոշ դեպքերում հասկանում եյին այն տեսակ մի խեղճ, վորը միշտ իրան զրկել և տալիս։

Այնքան չեյին հասկանում գյուղացիք, վոր Գեվոյին որ չափողն ու խեղճացնողն իրենք եյին։ Չնայելով,

վոր Գեվոն գյուղում վոչ մի սրտացած չուներ, ընտ-
յելով ամենքն աշխատում էյին շահագործել նրա չար-
քաշ կյանքը, ընայելով յուր ամուսինն անգամ ուրախ
սրտով չեր խոսում հետը, բայց Գեվոն յուր հույսն ա-
մենեմէին չեր կարում:

— Աստուծո զորմած ա, քաղաքի տղեն տակով չի
լիլ, — ինքն իրեն հուսադրում եր Գեվոն:

15

Մի տարի անցել եր այն որից, վոր Գեվոն Լալի
գյուղն եր յեկել: Մի աշնանային յերեկո Վարդէթերը
Տիգրանին գրկած, բաղերի կողմից տուն եր դառնում:
Ղուկասը, հրացանն ուսին, այս կողմից գալիս պա-
տահեց նրան և ժպտալով գրպանից մի տանձ հանեց ու
դեմ անով յերեխային, անելով.

— Ա՛ռ, Գեվոյի ճուտ:

Յերեխան, քաշվելով անծանոթությունից, յերե-
սը շրջելով, կպցրեց մոր կրծքից: Ղուկասը ձեռը ան-
բաժնի յերեխի յերեսը, դարձրեց և, հակառակ նրա կամ-
քի, տանձը բուռը դրեց, յերեխան բաց թողեց, և տան-
ձը վայր ընկավ: Մայրը կուսցավ, վերցրեց տանձը և
ժպտալով յուր գրպանը դրեց:

— Վոր իմացել ի թե տանձն ո՞ւմ բաժինն ա դառ-
նալու, յե՛ս ի գիշըմ, թե ինչ կանի, — խորհրդավոր
կերպով թելին տվեց Ղուկասը:

— Ելի իմացի, ի՛նչ կա վոր... — Հիմով պատաս-
խանեց Վարդէթերը և նազելի շարժվածքով շարժվեց,
վախենալով, թե մի գուցե նկատող լինի իրենց այն-
չափ դրույց անելը:

— Միտքդ մացա՛, — յետեից ձայնարկեց Ղուկասն
ու շարժվեց և՛ ինքը: Միքանի քայլ չարած, անպա-
տում ուրախությունից վողկորված, նա վերքաշեց հե-
տեյալ թուրքերեն յերդը.

Ազգըմ, բիր ուզ դըր.

Բիր աստառ դըր, բիր ուզ դըր.

Ուզըմ գոյում ուզընդ ուստա,

Գյորան գեսըն՝ բիր ուզ դըր:

«Յերեսս դնեմ յերեսիդ, տեսնողն ասի մի՛ յերեսս
և...»:

Այս յերդը, վոր մի առանձին յեռանդով և լի ու լի
կրծքով վերքաշեց Ղուկասը, Վարդիթերին տմեն բան
հասկացրեց...: Ղուկասը թե առած, արագացրեց քայ-
լերը և քամու արագութեամբ դուրս յեկավ գերեզմա-
նուտի թուփը: Այդ բարձր տեղից նա նայեց Վարդի-
թերի յեանից. յերկա՛ր նայեց, մինչև աչքից հեռա-
ցավ:

Այդ ժամը ամենայերջանիկ ժամն եր Ղուկասի ու-
րում. նա աշխարհային ամեն ցով մոռացած, յեղե-
մական դրութեան մեջ եր զգում իրեն:

Յերկար չդիմացավ հանդում Ղուկասը: Նա միտք
ունեւ այդ գիշեր Լիանհոդի մօտ դարան մտնել մի յեղ-
ջերմի համար, վոր, տեսնողներն պատմելով, գիշերը
դալիս եր Լիանհոդում «յալով անըմ», այսինքն՝ լիզ
տալիս, բայց ծնկները թուլացել էին, չեր կարողանում
ստաջ դնալ:

— Ես գիշեր են տանձից, վոր մի յաղլախ Վարդի-
թերիս չհասցնեմ, յես Ղուկասը չեմ լիլ,—ասաց նա
ինքն իրան ու դուրսի վրա շրջեց յերեսը:

— Սի՛մոն ամի,— ասաց Ղուկասը, մտնելով յուր
ազգականի սրահը:

— Ի՞նչ կա ես մթանը,— հանաչեց Սիմոնը ծանոթ
ձայնը:

— Դեհն արի, մի բան եմ ասում,— դրող կանչեց
Ղուկասը:

— Հը՞. ի՛նչ ա, տ'սա տենամ:

— Եսորվա տանձից, վոր իրեք հատ ինձ տվիր, մի
յաղլուխ պետք ա տաս, պետքս ա:

— Ինչ ես տնրմ, ծախ ես տանը՞մ:

Քոսիլ մի՛, քե՛ մատաղ. կուգես, մի որ բաղրմդ
բա՛ն կանեմ,— այս խոստումը կակղացրեց Սիմոնին:

Այդպաղա, չի՞ թե ելի պնութինի յես գնրմ:

— Ձե՛, չե՛, թմ արեւը. աշնիս համար եմ տանե-
յու...:

— Աչնեդ թուրքերըմը տա՛նձ չի ճարը՞մ, վոր ա-

սեւ ա տանձ պի՞ր: Արի, դրուստն ասա, Ղուկաս, եւ հա-
մի պճյութին կլի մտքըմդ:

— Աստո՛ժ, յերկին գդենա, վոր ահե բան չկա:
Բո՛ւ չեր վաղվա՞նը, հմի իրեք յերեթի տե՛ր եմ, հմեւ
դեմ են դաշդի բաներ անի՞ւ:

— Յեսի՛մ, շան կաղալուն կհամառովա՞:

— Ձե՛, չե՛, Սիմո՛ն ամի ջան. չո՛ւտ արա, քչերս
պետք ա նի՛ հասնեմ, ջղացումն ա աշնես, առավոտը
տուն ա գնալու:

Սիմոնն այլեւ չուզեց գլուխ ցավեցնել, թեւ նրա
կասկածանքը չփարատվեց: Լուռ տուն մտավ ու դուրս
յեկավ:

— Պի տե՛նամ յաղլախդ, — ասաց նրան Սիմոնը՝
չուխի փեշը թողնելով:

— Վայ յես քու արեւի՛ն: մատաղ, ամի՛ ջան. ես ի՞նչ
լավ ելավ, թամամ ամոթու դի մնալ թուրք աշնիս ա-
ռաջ, — ասաց Ղուկասն ու տանձն առնելով, արագու-
թյամբ հեռացավ:

— Ոոսքդ քամի չլի հա՛, — յետևից ձայն տվեց
Սիմոնը, հիշեցնելով այգում մի որ բան անելը:

— Յերեխա յե՞ս, — առանց յետ նայելու ասաց նա
ու մթության մեջ անհայտացավ Ղուկասը: Այնտեղից
Ղուկասն ուղղակի տուն վերադարձավ:

— Ճրագը մի վա՛ռի, ախճի՛, — հրամայեց կնոջը:

Ճրագի լույսով Ղուկասն ընտիրները ջուկեց, թաշ-
կինակում կապեց և տալով կնոջն ասաց.

— Ախճի՛, կտանես Գեվոյի տունը, կասես Ղու-
կասն ա դըրկել:

Կինը մնաց չվարած:

— Ի՞նչ ես կաղնըմ, չո՛ւտ արա, քանի քնել չեն:

— Վո՛րդի տանի, վո՛րդի, ա՛ միտդ վեթափած,
բա տեսնողը չի՞ ասի, թե Ղուկա՛սն ուվ, Գեվո՛ն ուվ, —
դառնանալով մեջ ընկավ Շահրիգյուլը:

— Ե՛ւ հա, ուզըմ ես ինձ խոսացնե՞ս, — խեթվեց
Ղուկասը.

— Վո՞նց չխոսացնեմ, ախր. եդ ի՞նչ ա քու փոռա-
ծը, ըսկի մտածըմ ե՛ւ ես:

— Դե՛, դե՛, հու ինձանքմ են դղար ել չկա. ե՛ս քան ել համփերի՞լ, — սպառնաց Ղուկասը, և մայրը վախե- նալով, ստիպված յեղավ լռել և զսպել յուր զգովանքը:

— Տա՛ր, թե չե, ես ընձղակոթը դռնովդ եմ տա- լի՛, — վերոտաց Ղուկասը, և կինը ուրվականի նման ան- հայտացավ նրա առաջից:

Մթության մեջ մի քանի բոպելից ձայն եր տալիս Ղուկասի կինը Գեվոյանց:

— Ախնի՛, դռանը կանչող կա, կնդա ձեն ա, դո՛ւս արի, տես ո՞վ ա, — ասաց Գեվոն:

Ղուկասի կինը զգուշությամբ բաց արավ Գեվոյի դռուր:

— Ո՞վ ես, լիսի վրա՛ արի, — ձայն տվեց Գեվոն ներ- սից:

Ղուկասի կինը մոտեցավ, թաշկինակն իրեն ընդա- ռաջող Վարդիթերի ձեռքը տալով, աննկատելի կերպով յետ վազեց դեպի մթությունը կրկին:

Վարդիթերն իմացավ այդ թաշկինակի ուղարկելու միտքը:

— Ո՞վ եր, — աչքը թաշկինակին ձգելով, հարցրեց Գեվոն:

— Ղուկասի նշանածն եր, Շահրիդյուլ, աքիրն ա զրկել, — ասաց նա:

— Շահրիդյու՛ւլը, — դարմացած կրկնեց անունը Գե- վոն, կամենալով դռնել անակնկալ մեծարանքի պատ- ճառը:

— Ձարմանալու ի՛նչ կա. ո՞վ ա իմանում, հալրաթ հողարան ունին, վաղորոք խաթրդ առնում ա:

Հավանական բացատրություն համարելով նա, թո- ղեց այդ հարցը Գեվոն:

Վարդիթերը լուռ այդ տանձերին նայում եր, ինչ- պես մի նամակի վրա կնայեն: Նա այդ նամակից հասկա- ցավ, թե այնուհետև ինչ պիտի անի:

— Տվի՛ր, — հարցրեց Ղուկասն իր կնոջը:

— Հա, — ակամա պատասխանեց նա:

— Ու՞մ տվիր:

— Նրան, — առանց մարդի յերեսին նայելու, պա- տասխանեց կինը:

— Ի՛հ, վո՛չ դի ծնած քեզ. ինքն ա, ելի՛, խո՛ր
դնացածն ի՛նքը,—դարձյալ չդիմացավ մայրը, արտա-
հայտվեց յուր նախկին զգմանքով, շատ մեծ նմանու-
թյուն գտնելով Վաթիկի և Ղուկասի բնավորություննե-
րի մեջ:

Մոր այս նկատողությունն առանց պատասխանի
թողեց Ղուկասը, վորովհետև դործի հաջողությունը
նրան մեղմացրել էր:

—Ա՛ նան, աստոծ վկա, ուրիշ բան չկա. դարիւր
խալիս են, բաղ չունեն. մեղքս յեկան, ասեցի միքանի
տանձ գրկեմ, սրա համար խի՞ յես տհե տոթվել,—ան-
սպասելի քաղցրությամբ վերաբերվեց Ղուկասը:

Այդ քաղցրությունն ավելի զզվելի թվաց մորը, վո-
րովհետև այդպիսի քաղցրանալը հետեանք էր միայն
տանձը տեղ հասցնելուն:

— Հալրաթ մի որ միտդ կբցես ինձ, Ղուկա՛ս, ամա
ի՛նչ անես, մոր բանը բանից անցկացած կլի՛... Ասած ա
թե՛ գիութը ջրի ճամփին կկոտորե՛: Մի որ մի խաթի
մեջ դես ընկնիլ, ամա գիդամ վեչ,—թե յե՞մ—նախա-
դուշակեց մայրը:

Ղուկասը չէր ել լսում մոր խոսքերը: Մայրը խրա-
տելիս նրա միտքն այն բանի վրա չէր, թե նպատակին
հասնելու համար, ինչ հնարներ պիտի գործադրի:

Կ

Տեղի ունեցած դադանիքը կրակ էր դցել Ղուկասի
ջանը, և նա չէր կարող յուր սրտակից Ամբիանին մաս-
նակից չանել, վորովհետև այդ յերկուսի մեջ ծածուկ բան
չկար:

Մի առավոտ Ղուկասն իրանց տանից նկատեց, վոր
Ամբիանը յեղնիքը լծած՝ անտառ ե գնում. նա հրա-
ցանն ուսը դցեց ու ինքն ել յետևիցը դնաց: Սուի յալում
նա Ամբիանի առաջը գուրս յեկավ:

— Ղո՛ւդյաս, ա՛րա, եդ վորդյան դուս եկար,—գար-
մանքով հարցրեց Ամբիանը, վոր որվա այդ ժամանակ
Ղուկասին այնպիսի տեղերում չէր սպասում:

— Հենց յեղնեդ եմ դուս եկել տանից:

— Ի՞նչ լավ ա լել, ևս որ հենց ուղրժ ի քե տենամ :
Իա ի՞նչ կա տհե,—հարցրեց Ամբիսանը :

— Պա՛, Ամբիսան, մոր գիղենաա ի՞նչ դադ եմ գր-
տել, Շողերիդ մտիցդ կքցես,—հրապուրված Ղուկասն
սկսեց համեմատել Վարդիթերին այն ալրու հետ, մորի
մրա ալրվելով պատվում եր Ամբիսանը :

— Այո՛, ո՞վ ա,—մեծ հետաքրքրությամբ ցնցվրց
Ամբիսանը :

— Ի՞նչ գիղենա՞ն :

— Հուսիկը՞ :

— Ի՞նչ, նրա յարույր յե՛րիչը...

— Ձային ա՞ :

— Իշտա՛հիդ նահլաթ :

— Յա՛վաշ, գտե՛լ եմ : Սըհակի հարսն ա :

— Հե՛տու ես, հե՛տու, միբի թաղի մրա գլե՛րի :

Ախպե՛ր, գլխի չեմ բլրժ, դու սոսա, ինձ մի՛ սպա-
նել, բո՛լ ա,—լուց Ամբիսանն, սպասելով, թե ո՛ւմ ա-
նունը կտա :

— Ա՛սրժ եմ՝ քե պահի, մոր պերանիդ ջուրը չգնա :

— Վարդիթերն ա... գիղացիբ հմի՞,—ասաց Ղու-
կասն ու լուռ նայեց բնկերոջ յերեսին՝ տեսնելու, թե
ի՞նչ աղղկցություն կդործի նրա մրա ալդ անունը, մոր
մինչև այժմ գյուղում չե՛ր հիշվել :

— Վարդիթերը՞. պա՛. ի՞նչ ջան ա՛...

Ամբիսանը բերանը բաց և չիոթված, կարծես թե
չե՛ր ուղում համատալ յուր ականջներին :

— Ձան տես ու հի՛լ անե՞ս : Շան տղի դանջղի
կողքին մոր կաղնըմ ես, մամիչակի հոտ ա փչըմ կասես :

— Արա՛, մարդի խելք բսկի ի՞նչ կկարեր, թե եդ
դալգինն ե՛լ տամարիցը կակող կլի : Ամեն որ մե՛ր տան
կողքիցը հենց աչքերը տափը գցած գնրժ, դալխ ա, մոր
մարդ կարժըմ ա, թե անմեղ դառն ա :

— Տհե՛ կլի, սուսուփուսըմն ալիլի շատ բան ա
բլրժ :

— Եդ ա, քու բանն ել լավ բլալ,—Ամբիսանն ալ-
նարկեց այն հանդամանքը կարծես, թե Ղուկասը մինչև
այժմ գյուղում հաստատ սիրուհի չունե՛ր :

— Լալը վո'րին ես ասում, հընդե'ր ջան, հենց գի-
դամ, թե իմ մորիցը նոր եմ ծնվել: Մեկեւ որից դեսը
տափին չեմ մանդալի,— Ղուկասը բացատրելով յուր
դրությունը, արավ ամբողջ տանձի պատմությունը:

Ամբխանը լուռ լսում եր նրան և կարծես ինքն իրեն
դատասիւնելիս լինէր մտքումը, թե ինչո՞ւ ինքը չի
այնպես բացվել Վարդիթերի հետ, Ղուկասից առաջ:

— Եդ քունը, բա ըսկի ինձանից չես հարցնում, թե
վո'նց ա քու բանը՞,— լուռությունն ընդհատեց Ամբխանը:

— Ի՛նչ ա լել, վոր:

— Մեկեւ որը, հենց հանիս ե'ն որը, վոր դու Վար-
դիթերին պատահած ես լել, Շողերը գիշերով ջուրն եր
գնում, յես ել սրահումը սերմացու յի պատրաստում.
յերբ յեկավ թյուշս հասավ, վրան մի ճումբ վրա՝ արի
(գցեցի): Ծումբըս լափ վոտների տակին շաղ յեկավ
թե չե, նա ինձ մտիկ արալ ու յերեսիս ծիծաղեց: Մեր
նշաններից մինն ել ես ա: Ըրիգունը չութից յեկա. յերբ
վոր մեր տնրցիք քուն ըլան, կամա'ց դուքս յեկա. ու
նրանց չարդախի վրա թեքվեցի: Չախին չհասած, տեհա
մի դրալթու ա երևում. ասեցի Շողերը կլի. ուղեցի ա'-
ռաջ գնամ, սրտումս մի բան կաղնացրեց ինձ: Սուտ չեն
ասել, թե՝ մարդի սիրտ սուրփ ա ըլում: Ղրալթուն (յե-
րևույթը) մտավ չարդախի տակ. յես ել հենց պատիցն եմ
կպել, վոր ուղում եմ թե պատը ճղեմ, նի մտնեմ: Անտեր
դրալթուն ել ձեն չի հանում, վոր տենամ՝ ո՞վ ա, յա
ի՛նչ ա:

— Հա՛-հա՛-հա՛,— Ղուկասն այստեղ կուշտ ծիծա-
ղեց ընկերոջ կոմիքական դրության վրա:

— Հա. յեղնա՞:

— Յեղնա, աղբաթխեր դրալթուն բեղափիլ հաղաց.
պա՛հ, մտիկ անեմ տենամ, վոր Եյվազն ա. յեթե տե-
հել եր ինձ, եզսի որը խաղիս ու խայտառակ դի լիլ գե-
ղմը:

— Ուրեմն եդ գիշեր Շողերին չճանդեցիր, ե՛լի:

— Վորդյան ճանգեյի, փռանց ազատվեցի բիարու
ըլելուց:

—Հասկացա. Թամամ խաթից պրծել ես, մե'ր տղա.
Ենքան կտային, վոր թան ծամիլուց ել կրկնեյի:

— Հա'—եյի, առտո՞ խեղճ յեկավ:

Այսպես գրույց անելով, յերկու սրտակիցներն ան-
նկատելի կերպով, բավական տեղ գնացին, մինչև վոր
մտան անտառի խորքը:

— Բա ել յե'փ կտեսնվենք,— հարցրեց Ղուկասը,
պատրաստվելով թողնել սրտակցին:

— Յեփ ուղենաս, միշտ տանը չե'մ:

Ղուկասը հեռանալիս հետևյալ յերգով դղրդացրեց
վողջ անտառը:

Աղիդր՛մ դյող ուստա,

Քյարար յանար քյող ուստա-

Դոյ մանի ուղբսնլար՝

Բիբ տլադյող դըզ ուստա:

Այ ոլըրամ ման

Այ յեղըզամ ման....»

«Թող ինձ սպանեն մի նախշուն աղջկա վրա»: Այս
վերջին տողերն այնպես եր չեշտում Ղուկասը, վոր քեչ
եր մնում Թոքը բերանից հանի:

— Հա'յ—րա'—րա'—րա'... Չե'ս մեռնիլ դյադա, չես
մեռնիլ,—յետևից նույն բարձր ձայնով քաջալերում եր
Ամբխանը:

—Ե'րվր՛մ ա, Ե'րվր՛մ,—անտառի խորքից շարունակ
լսելով Ղուկասի յերգերի արձագանդները, ինքն իրեն ա-
սում եր Ամբխանը:

Որն որի վրա անտանելի յեր դառնում Ղուկասի դրու-
թյունը. քնում եր, վեր կենում, Վարդիթերը մտիցը
չեր ընկնում: Այժմ Ղուկասը յերեսուն տարեկան եր,
ունեւր մի աղջիկ, յերկու տղա և տնարար կին, ծեր
մայր, բայց սրանք բոլորն ել դառնացել եյին նրա աչ-
քում. նա Վարդիթերի ուրվականը չէր փոխիլ նրանց բո-
լորի հետ: Ղուկասի տմուտին Աղգյուլը, վոր ստիպված,
առաջին անգամ ինքը դրեց Ղուկասի սիրային հարա-
բերության հիմնաքարը, տանձով լիքն աղյուխը Վար-
դիթերին տալով, սաստիկ դառնացել եր և տեղն յեկած
ժամանակ վճռել եր թափել յուր սրտի դառնությունը
յերկսից մեկի վրա:

Մի ագամ Ղուկասը պահանջեց Ազգյուլից, վոր ջուր պատրաստի յուր գլուխը լվանա:

— Գնա՛, Գեվոյի նշանածին լվանալ տուր գլուխդ. քունը նա՛ յա, — զայրույթով և տրտմությամբ պատասխանեց կինը: Յե՛վ, այսքանը միայն բավական եր, վոր Ղուկասը զազան կտրեր: Նա կրակից վերցրեց ածխակոթերից մինը և տուր թե կտաս՝ Ազգյուլի երամիջին: Տալն ու Ազգյուլի պրանվիլը մին յեղամի: Դրանով չբավականալով, վրա վազեց, վոր մորթի, մայրը չթողեց: Պառավ կինը հարսի վրա ընկավ և սոսկալի ճիչ բարձրացրեց: Այդ ճնոցի վրա հարեանները ներս թափվեցին և ազատեցին հարսին, վոր սրդեն ուշաթափվել եր:

— Բա՛հ, եդ ա տհե կանեմ, ա՛յ, դու լեզվիդ կանե՞ս. յես քու ծիծ տվողի, յե՛... — վարադարար պատվում եր Ղուկասը, վոր մի նոր հարված կարողանա հասցնել, բայց չեյին թողնում նրան:

Ավագանց Ամբրումը, վոր մոտ հարեաններից մինն եր, սաստիկ վրդովվել եր այդ տեսարանից: Զահլի հարսի կրծքարաց պրանվիլը, գունատվիլը, ջրով յեդ բերվիլը, յերեխաների ճիչը, Ծահրիգյուլի լաց ու կոծը այն աստիճան շարժեցին նրան, վոր այլևս չկարողացավ իրան զսպել ու վորոտաց Ղուկասի վրա:

— Քա՛շի ըստիան, կո՛րի, արընկե՞ր շուն: Փըռնածդ քիչ ա մթամ, պտտվրժ ես, վոր մնել տա՞ս, — թնդաց Ամբրումը:

— Դո՛ւ կորի, կնիկն ի՛մն ա, սպանիլ դեմ, քե՞դ ինչ, — ավելի ուժեղ թնդաց նա: Ղուկասն ու Ամբրումն իրար կալան և քիչ եր մնում արյունով լցվեւր տունը, յեթե արանքները մարդիկ չընկնեյին ու չմիջամտեյին:

— Դա իրա ասծու ճամբից դուս ա յեկել, քե՛ մատաղ, եդ արնկերի հետ դուխ մի՛ դնիլ, թո՛ղ, — Ամբրումին դիմելով, համոզում եր ծեր մայրը:

— Այս միջոցին ուշքի բերված Ազգյուլին վրա նըստացրին:

— Վըի՛, նանի ջա՛ն. ըստի յե՞ք, — յերկյուղով չորսդին նայելով ասաց Ազգյուլը՝ դողդողալով:

— Վախիւ մի՛, Աղդաւու ջան, ըստի յեն, վախիւ մի՛.
քու տերն ել աստոծ՝ կլի, — քաջալերում եյին նրան։
Ղուկասն այլևս նյութ չգտնելով կատաղության
համար, դուրս քաշվեց։

— Ի՛նչ, տա՛միր մտնես դո՛ւ. տե՛սեք, տեսե՛ք, ի-
րեք իրեք խիղճատերին տեսե՛ք, — յետեից չանչեցին
հալաքոված կանայք արհամարհելով։

— Այս անցքն ամբողջ գյուղից թաղուն չմնաց,
ամենքի խոսակցության նյութ դարձավ։

— Արա, Ղուկասն ընչի՞ համար ա կնկանն սպանե-
լիս լել, — հարցնում եյին իրար։

— Գլուխը լվացել չի, նրա համար։

— Մինդ ելա ամենեկն բանի եյութինը գիդըմ չեք.
կնիկը մարդի գլուխը լվանա վո՛չ, — խորհրդավոր կեր-
պով սկսեց մի ուրիշը։

— Բա ինչի՞ համար։

— Ասրմ են Գեվոյի կնկանովն ա լել, ընդուր։

— Պա՛, տախը մտնի գրա նամուսը, հմել նրա վրա
յա պատվը՞մ, — դատաւմնտեցին լսողները։

— Պատվելն ընչի՛ն եք ասրմ. բանից-գործից ավա-
րա ըլած, գիշեր-ցերեկ նրա յեղնեն ա ման գալի, — շա-
րունակեց գաղտնազետը։

— Բա ընդուր մա՛րդն ինչ ա ասըմ, մացել չի՞։

— Մթամ միւր մանա, շաշ Գեվոն ի՞նչ գի՛ անիլ
Ղուկասին։

— Ըսկի չենլըգըմ պահելու չի, եդ շան զարմը, —
առացին Ղուկասի հասցեյին։

— Ի՛նչ անի, ինքն իրա՛ն կանի, վախիւ մի՛ք, —
նկատեց մի գյուղացի, վոր հանդարտ չիրուխ եր քա-
չում։

— Ես կեղը թամամ հարամվել ա. . . Ամբխանն ու
Ղուկասն ես կեղը մուռտատել են. դրա՛նք վոր ես կեղը-
մը չի՛ն, չիմ ել քեր ու ակպոր պես կապրեն։

— ժամանակիցն ա, անդեր մնա ժամանակը, բա
առաջ խի՞ չեք տհէ։ Եդ դայդիկներին պետք ա իշի վրա
նստացնես, իշի հաքին ել ձեռները տաս, գլխներին մի
դադղան լափ ածես ու կեղնըմեր, կեղնրտու մա՛ն ա-

ծես, վոր դնան հա՛ դնջանան, թե յե խոսալով ու սուս կենալով բան չի դուս գալ...

— Հը՛մ. հին դովրանն ա՞, հաքին ձե՞ռը տա...

— Ա՛, դովրանը վո՞րն ա. շունն են ա իր շուլթինն անիլ գի, մթամ վոր հաքին ձեռը տվիր, իր շուլթինից շունը թորա դի անի՞լ,—լավեցին այսպիսի զանազան կարծիքներ, բայց ջուրն իր ճամփով գնում եր դարձյալ:

Ղուկասն արդեն, առանց քաշվելով տեսակցություններ եր ունենում Վարդիթերի հետ:

VI

Մի տարի յեր անցել այն որից, վոր Ղուկասը Վարդիթերին տանձ եր ուղարկել: Այս ժամանակամիջում նա շատ տեսակցություններ եր ունեցել Վարդիթերի հետ և բոլորն ել հաջող: Նա գիշերներով եր տեսակցվում նրա հետ: Նախորոք միշտ տեղեկանում եր, թե Գեվոն տա՞նն և արդյոք, թե չորեքումը: Այդ տեղեկությունները նա ստանում եր Շողերի միջոցով, վորի հետ տեսակցվելն ավելի հեշտ եր, ըստ վորում այրին հաճախ Ղուկասանց տունն եր գալիս, շատ ունգամ պատրվակով, միմիայն Վարդիթերից Ղուկասին մի համբավ կամ ապսպրանք հասցնելու համար: Ներանք իրանց համար խոսակցության մի այնպիսի ձև եյին ընտրել, վորպեսզի հնար լիներ և ուրիշի ներկայությամբ խոսիլ: Այդ ձևը սովորականից վոչնչով տարբեր չեր, բայց իրենց համար պայմանական նշանակություն ուներ: Ահա դրանց խոսակցության ձևերը.

— Շողե՛ր աքիր, ձեր կացինը պարապ ա՞. ուզում եմ եսոր քոլը դնամ. մերը պինջ ա, կտրում չի (այս յերեկո կարելի յե Վարդիթերի մոտ գնալ):

— Մեր կացինը ձեռներին ա, քե մատաղ—(Գեվոն տաննա):

— Եզուց կարող ես տանես (վաղն ուրիշ տեղ և գնալու):

— Տղեքը հու բա՞ն չեն ասիլ, վոր մի յերկու որով ձեռիս մնա (հեռու տեղ և գնում Գեվոն):

— Խոսաւ չեն, թեկուղ մի շաբաթ բանացրու (Կարելի չե մի շաբաթ տանը չլինի) :

Մի աշնանային ակնակիր գիշեր, յերբ գյուղը խոր քնի մեջ եր, դաշույնը կապած, չիբուխը ձեռին, մի կապոց փնջումը, Ղուկասը թեքվեց Գեվոյի խոնթի վրա: Հանիրը փորը դցած, նա մտաւ Գեվոյի սրահը. այնտեղ մի առժամանակ կանգնեց, դէս ու դէն ականջ դրեց. յերբ համողվեց, վոր իրեն տեսնող չի լինելու, կամա՛ց բաղխեց խոնթի դուռը: Վարդիթերի ականջը ծինու յեր— արթուն եր, գիտեր, վոր Ղուկասը դալու յե: Հենց առաջին բաղխումից դուռը բացեց: Ղուկասը լուռ կառավի նման հետեւեց Վարդիթերին մինչև տան խորքը:

— Յերեխն քնած ա,— առաջին հարցն յեղաւ:

— Հա՛:

— Գեվոն վո՞րդի ա գնացել:

— Ներքե, թուրքերը:

— Ես գիշեր հու չի՛ դալ:

— Բա՞ն չունես, մի շաբաթ մնալու յա ընդեղ:

— Ա՛ռ ես յաղլախը:

Վարդիթերն աղլուխն առնելով՝ հեռացաւ դեպի անկյունը և մի փոքր ուշացաւ:

Ղուկասը չդիմացաւ, հետեւեց նրան և անդիտակցարար կոխեց քնած յերեխայի վոտքը: Յերեխան արթնացաւ և հակառակի պես ել այն անկյունում, ուր Վարդիթերն եր, ճրագը վառվեց.

Հանդցրո՛ւ, հանդցրո՛ւ,— անձայն, ձեռի նշանով հասկացնել սկսեց Ղուկասը, բայց նա համառեց:

Յերեխան ուշքի դալով սկսեց լացի ձայն հանել, մայրն շտապեց և յերեխի կողքին պնդեց, վոր լռեցնի, քնեցնի նորից, բայց յերեխան լացը չեր կտրում:

— Քնի՛, քնի՛, քե մատաղ, քնի: Լաց մի՛ լիլ, Բողին կդա, քեղ կուտի, քնի՛: Բողինից վախենալով՝ ձայնը նվազեցրեց և գլուխը մոր կրծքին կպցրեց յերեխան: Ղուկասը յետ եր քաշվել դրան կողմը և զթոցի սավերում կանգնել:

Յերեխան չկամեցաւ քնել, հենց վոր մայրն ուղում

եր մօտից հեռանալ, ճշում եր սաստիկ, վորովհետև
Բողինից վախենում եր, Բողին միտն եր ընկնում: Բո-
ղին դերձնական հատկություններով այն դադանն եր,
վորի անուանով դյուղի մայրերը լռեցնում էին յերե-
խաներին լաց լինելիս:

Հենց այն միջոցին, վոր Ղուկասն անհամբերու-
թյունից մտածում եր աչկար լինի յերեխային, վորից
բաշխում եր, չինի թե հորն իմաց տա, դուռը մի այս-
պիսի ձայն լսվեց.

— Թո՛ո՛ւ՛...: Ձայնը լսվելուն պես ներսը ճրագը
հանդամ:

— Ախճի՛, — լսվեց յերկրորդ ձայնը, բայց ներսից
սպասասխան տվող չեղավ:

— Ա՛յ ախճի՛, Վարդիթեր, — այս անգամ ձայնի
հետ մի քանի զորեղ բաղխումներ արավ դռանը: Դար-
ձյալ ձայն չկա: Այս այն բոպեն եր, յերբ ներսում
սիրահարներից յուրաքանչյուրը հնարի մասին եր մտա-
ծում, թե ի՞նչպես անեն, վոր բաղխողը բանը գլխի
չընկնի, բան չհասկանա:

— Վարդիթե՛ր, եհէ՛, Վարդիթե՛ր, — ավելի ուժգին
բարձրացավ դռսի ձայնը:

— Ապին ա, ա՛ նան, — բացականչեց յերեխան:

Վերջապես ձայն տվեց կինը, բայց այնպիսի հան-
դով, իբր թե նոր է դարթել խոր քնից: Շփոթությու-
նից չեւ ել իմանում, վոր նոր ճրագ հանդնողը չեւ
կարող խոր քնի մեջ լինել:

Ղուկասը վճռել եր դուռը բացվելուն պես ծոնթի:
Նա՛ դդուռությամբ խափարի մեջ դառավ Վարդիթե-
րին և հայտնեց յուր մտադրությունը:

— Ո՞վ ես, — դռանը մոտենալով, ձայն տվեց, վեր-
ջապես, Վարդիթերը, կամենալով ցույց տալ, թե հա-
րադատ ամուսնուց բացի ուրիշի համար դուռը բաց
անողը չի:

— Ծնանչըմ չե՞ս, ճրագը վառի, — հրամայեց Գե-
վոն, բավական կասկածանքի մեջ ընկնելով:

— Ես մթնըմը ճրագը վորդյան դանեմ, մաի՛ր,

կիւի,— այս ասելով՝ Վարդիթերը խաղաքի մեջ դուռը բաց արաւ:

— Վա՛հ, ես ի՞նչ եմ,— վեր թռաւ Գեվոն հանկարծ, մի դրախթու տեսնելով, վոր զորեղ շաչյունով դուրս ծանթեց տանից:

— Ե՛րևա արա, ա՛յ շո՛ւն. ճրագը վառի, տենամ ես ո՛ւմ փախցրիք,— դառն դայրույթով գոռաց Գեվոն, բայց աշնայիսի՛ սրտով, վորի բարախման ուշիւ թուլացել էր: Այստեղ առաջին անգամ զգաց Գեվոն ա՛յն աղ-դեցության ծանրությունը, վոր անուամբ ե տմուանու անհալատարմությունը:

— Վա՛յ յես քու ծծած՝ ծիծը... յես քու ոյինները հու վաղ գիտեյի: Ի՞նչ թե ոջաղս հարամեցի՛ր,— բացականչեց Գեվոն:

— Ծանդով ես ընկել, ա՛յ մարդ. դու դեմն ես տալի. ի՞նչ ես ասում. ի՞նչ դեռ, ի՞նչ դեն. ի՞նչ գատ, ընչե՛ր ես խոսում,— ճրագը վառելուց հետո, Վարդիթերն սկսեց նախատել մարդուն, կամենալով փարատել նրա կասկածանքը:

— Յաւաշ հլա՛, — սպառնալով՝ շուտ դուրս յեկաւ, իշի բնուր ներս բերեց. Գեվոն և դիմեց կնոջը:

— Ե՛ն ո՞վ եր. ա՛սա տենամ: Ո՞վ եր են փախչողը, ա՛սա,— բռունցք քաշելով կնոջ վրա, հարցրեց Գեվոն: Կինն սկսեց պաշտպանուիլ: Գեվոն, կնոջ համառությունը ջախջախելու համար, մի քանի բռունցք իջեցրեց նրա գլխին: Փոթորկալից տեսարանն աշնայես աղդեց յերե-խայի վրա, վոր նա ճիշ բարձրացրեց: Գեվոն խղճալով նրան, դադարեցրեց բռունցքները:

— Յաւաշ մի լիսանա՛, յե՛ս եմ դիզում, թե ի՞նչ եմ անելու քեզ,— սպառնաց նորից Գեվոն ու դուրս գընաց, վրդովված՝ ելը տարաւ դոմը, կեր տվեց ու յեկաւ ոջախի դրաղին քեչի վրա պրանվեց: Յերեխան չփոթված՝ լուռ նայում էր, նայում, գլուխը չեր դուրս հանում: Յերեխին մի բան զարմացրել էր, թե ի՞նչո՛ւ դուր տեղից ապին հանկարծ սկսեց բարկանալ և նանին թափել: Այս հանգամանքը, վոր յերեխի դիտակցությունից թագնված էր, նրա համակրությունը դեպի

մայրը թեքեց, վորը մանկան աչքին թե՛ արդար
և թե՛ խղճալի յեր թվում։ Այդ եր պատճառը, վոր նա
կամա՛ց և դանդաղ քայլերով մոտենալով մորը, վոր
ձեռքը ծնոտի տակ դիմհար տված՝ տխուր նստած եր
սյուսնի տակ, փաթաթվեց նրանով։

Ուտեղ մտքեր եյին պաշարել Վարդիթերին. այդ
յերևում եր նրանից, վոր նա մոռացել եր հանգչնել ճը-
րադը, վոր իր թանձր ծխով լցնելով խրճիթը, խավարի
մեջ հազիվ եր լույս տալիս։

Այնքան զորեղ եյին նրա մտածմունքները, վոր
մինչև լույսը Վարդիթերի աչքերին քունը մոտ չեկավ։

Նա այն մասին եր մտածում, վոր այնուհետև վոչ
ինքն ե մարդուն համ տալու և վոչ մարդն իրեն։ Ի՞նչ
պիտի անի, ուրեմն. ահա մի հարց, վորի մասին առա-
ջուց նա իրեն հաշիվ չեր տվել։

Մինչև այժմ Վարդիթերը միայն դործի հաջողու-
թյան հանդամանքներն եր ի նկատի առել. նա չեր ցան-
կացել մտածել նաև այն դեպքերի մասին, վորոնք հան-
կարծակի կերպով խորտակում են ձևած ու մկրատած
նախագծերը։ Ի՞նչ կմտածեր Վարդիթերը, թե Գեվոն
կարող ե գիշերվա այն պահին տուն վերադառնալ։ Ա-
հա թե ինչն եր դանակ դարձել, վոր մորթի Վարդիթե-
րին։

Նա մի առժամանակ կամեցավ իրան սփռիլ ա՛յս
տեսակ մտքով «կքնի մարդս, բարկությունը վերկնըս-
տի» և ինքը կաշխատի նրա միտքը սարսփ-ձորով դցել։
Բայց այն հանգամանքը, վոր Գեվոն անակնունելի ժա-
մանակ վերադարձավ տուն, Վարդիթերին բերում եր
ա՛յն մտքին, թե՛ «պետք ե վոր իր մարդը բանի հոտ ա-
ռած լինի»։ ուրեմն համոզելը դժվար կլինի նրան։ Աջ ու
ձախ մտքերն իրար տալով, սոսկալի յեղրակացության
յեկավ Վարդիթերը...

Մտածեց Վարդիթերը, վոր այդ տեսակ դրուժյան
մշտապես վերջ տալու ամենահարմար տեղն ե՝ «մարդի
գլուխն ուտելը»։ Բայց ի՞նչպես և ո՞ւմ ձեռով պիտի
ուտեր այդ անշառ ու անմեղ գլուխը, դրա ծրագիրը
նա թողեց հետագա որերին։

Գեվոնն վաղուց եր լսել, վոր Ղուկասը պատմում է յուր կնոջ մրա- նա թեև ձեռին դրական փաստ չուներ, սակայն մի տեսակ համոզված եր, միայն, ճամուռի խաթերն իրան շիմանալուն եր դնում, յերբեք առիթ չեր տալիս կնոջը, թե բանի տեղյակ է, չնայելով բազմաթիվ նշաններից դիտեր, վոր կնոջ սերն իրենից կտրվել է, վոր նա մի տեսակ թմրած է թե դեպի ինքը և թե դեպի տնային պարապմունքները: Վերջերում, ամիսներ անցնելուց հետո միայն, յերբ ամբողջ դուռը դռը դում եր թե՛ Ղուկասը Վարդիթերի հետ առ, Գեվոնն նոր սկսեց ուշադիր լինել: Այդ ժամանակ նա միայն հասկացավ, թե ի՞նչ միտք է ունեցել այն մի աղյուլի տանձր, վոր Ղուկասանց տանից յերկու տարի առաջ ուղարկվել եր իրան տուն: Վերջը նա հետաքրքրվել խմացել եր, թե ո՞վ է յեղել իսկապես տանձ ուղարկողը: Այդ բոլորն իմանում եր Գեվոնն, բայց, իբրև դարբն մարդ, չեր ուզում բացվի, յեթե նույնիսկ նամուսը ծալեր, դրադ ել դներ:

Յերբ մտերմական զրույցի ժամանակ հասկացնում էյին Գեվոյին, թե Ղուկասը պատմում է կնոջ մրա, տնտարացած պատասխանում եր նա.

— Իմ կնիկն եղ տեսակ կնիկ չի, դուշմանի խոսքեր են դրանք:

— Թամամ աննամուս ա լել, մենք չգիտենալիս, — ասում էյին Գեվոյի պատասխանը լսողները, առանց հասկանալու Գեվոյի դարդը, առանց խորը թափանցելու նրա սրտի մեջ:

Սակայն համբերությանն ել սահման կա: Ձեր կարող միշտ դիմանա ասեկոսներին Գեվոն, հարկավոր եր մի յեղ վորոնել:

— Մի խմ աչքովը տեսամ, իժում յե՞ս դիդամ, թե ի՞նչ կանեմ, — փաստ եր ուզում Գեվոն. փաստն անհրաժեշտ եր նրա պես թույլ բնավորության տեր մարդու համար: Փաստը պիտի խթան դառնար, շարժեր, վառեր նրա մեջ պատմասիրության զգացմունքը, վոր հանդամանքների շնորհիվ ճմլվել եր նրա սրտում: Այդ նպատակով նա մի յերեկո առաց կնոջը.

Զանգ

— Վարդիթե՛ր, — առաջնորդը պտի թուրքերը դընամ. Պանլիսարցի Փիրվալին աստպրել ա, վոր դնամ գոմի պակ կտրեմ իր համար. շապիքս կարկատի, խուրջնուս եւ մի իրեք որմա պաշար դիր. անիծած թուրքերի փաղաղ փութիւրը բողաղովս կուլ չի դնամ:

Կինն ուրախությամբ. կատարեց մարդու պատվերը: Գեւոյի աչքից չեւ փախչում, սաւայն, այն յերևույթը, վոր չուի անունը տալիս, մի տեսակ աշխուժանում եր կինը:

Գեւոն անցքի նախընթաց յերեկոյան տանից դուրս յեկաւ այն մտքով, վոր գիշերը վերադառնա, վորովհետեւ նրա ականջովն ելին գցել, վոր Ղուկասը յուր տեսակցություններն այն միջոցներին ե սարքում, յերբ ինքը գյուղից բացակա յե լինում: Հենց այն եր Գեւոյի գիշերվա ուշ պահուն յուր տուն վերադառնալու պատճառը:

Իսկ այս բանը սիրահարների համար անակնունելի յեր:

ԿԱ

Առաջնայան, յերբ Գեւոն զարթնեց, կինը նկատեց, վոր մարդը գիշերվանը չի բավական նստել ե բարկությունը:

— Գնա՛, խոտ դցիր իշին. — առաջնայան հրամայեց Գեւոն, առանց կնոջ անունը տալու ե առանց նայելու յերեսին:

Դա նշան եր, թե յուր հարաբերությունը բոլորովին չի կտրել նրանից: Կինը վեր կացաւ տեղից, հառաչեց ե նույնպես առանց մարդուն նայելու, գնաց հրամանը կատարելու ե ապա դարձաւ ու տեղը նստեց, ե, իրան այնպիսի մի դիրք տվեց, վոր մարդը նայելով, խղճահարով իր գիշերվան տված անպատվությունների համար: Այդ միջոցին Գեւոն ոջաղի կրակն իրար եր անում: Իրար անելուց հետո, նա տաշտից վերցրեց մի հաց, տաքացրեց կրակի վրա ե ձեռին դուրս յեկաւ սրահից, դես ու դեն նայեց, բայց չեւ իմանում թե ո՛ւր գնա, մնացել եր մտքարարի:

— Գնամ Մարո աքրի մոտ, — միտքը յերկար ման ածելուց հետո, շարժվեց Գեւոն:

Մարո աքիբը Գեվոյի հարեանն եր և առաջ շատ լալ եր ապրում։ յերեք տղա ունեւր, բոլորն ել մեռան, միայն մի տղա թողը թողնելով նրան։

Վերջին յերկու տղերանց կանայքը մարդու ելին դնացել, իսկ մինն իր մոտ եր։

Այժմ Մարո աքիբն իր հույան այս մեծ հարսի ծառայութեան և թոռան ապագայի վրա յեր դրել։

Մարո աքիբը դարի զցել եր սոյնորել։ այդ պարագամունքը նրա հարգանքը բավական բարձրացրել եր գյուղացոց աչքում։ Տուն չկար, վոր մտած չլինեւր Մարո աքիբը և վաղտնիք չկար, վոր հայտնի չլինեւր նրան։ Նա մի գեղեցիկ հատկութիւն ունեւր— ասածդ ուրիշի յեր ասել։

Այդ եր պատճառը, վոր շատերն ելին նրան բանում իրանց սիրտը և նրանից, իբրև փորձված կնոջից, խորհուրդներ ելին առնում։ Մարո աքիբն այցելուներին ընդունում եր մի գետնամած սենյակում, վոր հին ժամանակ հյուրանոցն եր այնպիսի սենյակը։ Նրա հարսը գիտեւր սկեսոր բնավորութիւնը, վոր այցելուն գալիս, ինքր պիտի տեղափոխվեր հին տունը կամ մեծ տունը։

Գեվոն յերբ ներս մտավ Մարո աքիբի սենյակը, վերջինս մի քրեղան գոքումը դրած՝ հունի թթու յեր ուտում և հեան ել տնքում ձւտելիս։ Սոյնորական վողջույնը տալով, Գեվոն հարցրեց պառավի առողջութիւնը։

— Գիշերիս մի քիչ ցուրտ ա դիպել ինձ. թիկունքս աախտակվել ա, հունի թթու անել տվի, բալքի քրտնեմ ու բացվեմ,— տնքալով պատասխանեց պառավը և տակնհան նայեց Գեվոյին, վոր թախտի ծայրին տխուր նստել եր, կրակից հեռու։

— Բա դործդ ի՞նչ ա ես չախիս,— հարցրեց պառավը Գեվոյին։

— Ե՛հ, նանի՛, իմ դարդը քունից շատ ա.

— Անդարդը գերեզմանուտըմն ա, Գեվո՛ ջան, ասա տենամ։

— Ասլական ա՞, վոր ասեմ։

— Ի՞նչ ա, վոր։

— Գիշերես դուրիս մի ոյին ա յեկել։

Պառաւր Քրեղանը մի կողմը գնելով, ուշադրութեամբ լսեց Գեվոյի դարձը:

— Գիշերվան մի վախտը սուռն յեկա, — շարունակեց Գեվոն, — տնից մի մարդ փախցրի: Խալխի առածը դրսավեց. են շան ծծկերը, ըրեւմա, հարամ ճամփի յա: Չեմ իմանում ի՞նչ անեմ, սիրտս արին ա կապվել...

— Ծնանչեցիր:

— Վորդյան ճնաչեմ, մթին վախտը պրծավ ու դուրս փախավ:

— Բա ի՞նչ արիր:

— Մի լա՛վ թաղեցի ու վեր ընկա, քնեցի:

— Լավ չես արել, ա՛յ վորդի: Երնակ քու սրտին, վոր նրան թաղել, զարթուն թողել ես ու քնել:

Այս խոսքերը Գեվոյի սիրտը գաղտնի յերկյուղ գցեցին:

— Խի՞, — շտապ հարցրեց Գեվոն, կամենալով պառավի խորհրդավոր խոսքերի իմաստը լավ ըմբռնել:

— Մի կնիկ, վոր ոջաղը հրամեց, նրա ձեռիցն ինչ վոր ասես, կդա, վո՛րդի: Նրա սերը հմի ուրիշի հետ ադու վոր կաս, նրա աչքի փուշն ես հմի. կթակես, կքնես, կացինը վեր կունի ու բեյինդ շող կտա, ջամդաքդ կը կորցնի...

Այս խոսքերը սոսկում գցեցին Գեվոյի ջանը, վոր առանց այն ել վախկոտ սրտի տեր եր:

— Ի՞նչ ես կարծում, ո՞վ կլեր:

— Ղուկասը կլեր, ո՞վ դեր լիլ, — պատասխանեց Գեվոն, աչքերը տափը կթած:

— Եդ շանից մուղայիթ կաց, բալա ջան, դարիր, անողնական մարդ ես, քեզ պահի:

— Վո՞նց պահեմ, աքիր ջան. աչքս բաց, կնիկս խալ խին տա՞մ:

Անսկյամի հախից աստոծ ե՛լ չի դալ, քե մատաղ. մի մարդի յեղ վո՛չ մոխիրը դառնա, դառնալնն յեղն ել հովաքիլ չի՛ լիլ: Նա են ա եդ ճամփեն վոր փոնել ա, ինչքան խռի՛կ տաս, ենքան բացվիլ դի. լավն ե՛ն ա, քեզ չիմանալը դնես, բալքի ո՛ր ա, ժամամնակ ա, ա՛նց կենա, փոխվի...

Այսպես խոսեց Մարո աքիրը, և նրա խոսքերը, վոր

քան եւ ծանր լինելին, Գեվոն պիտի լսեր, վորովհետեւ ուրիշ հնար չկար:

— Գնում ե՞ս, — հարցրեց պառավը՝ տեղից վերկենալիս:

— Բա ի՞նչ անեմ:

— Գեվո՛, — ձայն տվեց յետեից, — ա՛յ վորդի, ուրիշ տեղ բան չասես, չալ-չալ չանես, ծածկի, հետը քաղցր վարովի, ելի քաղցրութիւնը կտանի. գլուխ մի՛ դնիլ հետը, գլուխիդ ցավի մեջ կդցես. ա՛ստո՛ծ անի նրա դի-վանը, յեփ վոր նա, ջահել կնկա տե՛ր, բխանց տեր, տհե հարամ ճամփի յա ման դալի, — ակնարկելով Ղուկասին, Մարտ աքիրը տվեց յուր վերջին խրատը:

— Լալ ես տորմ, ա՛քիր, ասածդ չիմ գրի միջիցն ա, ամա նամուսս վեր չի ունըմ, վո՞նց անեմ, գլուխս վո՞ր քարովը տամ...

Գեվոն վերադարձաւ տուն. կիներ կրակին բան եր յեփում և կարծես գիշերվա անցքը նրա վրա հետք թողած չլիեր, այնպես եր ցույց տալիս:

— Բա սոված չե՞ս, — կերակրի պղինձը մի կողմը դնելով, հարցրեց Վարդիթերը:

— Վոչ քու ձեռի հացն եմ ուղում, վոչ ել ջուրը. ում հետ սեր ես անըմ, նրա հմար եփի ու ուտաց-բու, — լցված սրտով պատասխանեց Գեվոն:

— Ա՛յ մարդ, հանաքը դինը, շատ խիյալբաղ ես դառել, ա՛յ: Յես ո՞ւմ հետ եմ սեր արել, վոր դնըմ ես, դալի. ու տորմ... ա՛սա, ելի, թե բան գիդաս:

Սաղ կեղն ա ասըմ. դու Ղուկասի հետ ես, յե՛ս տոնե՞մ:

— Քու տունը քանդողը հենց սաղ կեղն ա, դու յել սաղ կեղին ես լսըմ, տհե յես անըմ, ընդուր ա խիարը ծո՛ւտ դուս դալի, յե՛:

— Բա են գիշերվա փախչողն են ո՞վ եր, վոր կեղին լսեմ վոչ:

— Ո՛վ ա դիդըմ, հալրաթ հարեանի գող շունն եր, յա կատու յեր: Քու աչքին շունն ու կատուն ել մա՛րդ են ըրեր՞մ:

Գեվոն լուռ նայեց կնոջ աչքերին:

Այս նայլածքին մի թեթև կարմրություն անցալ
կնոջ յերեսով դարնան ամպի նման։ Այս լուսթյունից
հետ, Գեւորն սկսեց մեղմ նախատել հնոջը։

— Վա՛րդիթեր, ամոթ ա, յես քեզ եղպես չեմ դի-
տացել, յես քեզ համար եղպես չեմ յեղել։ մտի՛կ արա
ձեռներիս, ենքան կոշտացել են, վոր կուրյի մեջք են
դարձել քեզ համար. դու խալխի կնանոնցն ե՛լ մտիկ
արա, քե՛զ ել Նրանց հաղին ըսկի դերյա չկա, քունք
ջուխտ-ջուխտ եմ արել. նրանց կնանիքը բոպիկ են ման
դալի, քեզ համար սաղրի քոշեր եմ առել. նրանք գլխնե-
րը կտալով են կապրմ, քունք յես տուլի լաչակ եմ արել.
չիմ ես կռներովս, ա՛յ, մտիկ արա, վոնց են կոշտացել.
ենքան բա՛հն քացի յեմ տվել, վոտներին տակն ել քար
ա կտրվել։ Թուրքերի դռներին՝ ո՛ր սոված, որ ծա-
րավ, յես քեզ ու բեխիս համար եմ աշխատում, բա աս-
տոծ վեկունի՞, վոր դու ինձ հետ տհեյ ես վարվի՞մ։
Ախր դու յել պետք ա նամուս ունենաս, խեղճ դաս ինձ,
չե՞։ Կեղքմն ել ծակ բերան չի մնացել, չիմ ել առում են
թե՛ կնիկդ Ղուկասի հետ ա. բա յես սաղ վո՛նց մնամ,
վո՛նց դիմանամ, վո՞ր ջուրն ընկնեմ...

Կինը լուռ լսում եր։ Կնոջ յերեսին, աչքերին նայե-
լով, այդ լուսթյունը կարելի յեր թարգմանել՝ ճասածդ
տկանջս չի մանուս, Ղուկասին սիրու եմ ու սիրում.
կուզեն մա՛տներդ կուրյի մեջք ել դառնան, կուզեն վո՛տ-
ներդ քարանան։ Սակայն Գեւորյին ել ուրիշ տեսակ
թվաց այդ լուսթյունը, թվաց նրան, թե կինն արդեն
դղջում ե, և այս փոքր ինչ նրան մխիթարեց։

— Վա՛րդիթեր, քեզ պահ եմ տալի, վոր, յեթե մե-
կըն ել Ղուկասի վոտն ըստեղեք ըրեա, քո վերջն ա, ա-
սածըս մտքըմդ լավ պահես, հա՛... — շեշտեց ու լռեց
Գեւորն։

— Զուրի մարդի միտք պղտորում են. դե հմի յեկեք
ու ես դայդի մարդի հետ յո՛ւլա գնացեք. դուրի պիրել ա
չոր փետին արին քսում. ի՞նչ անեմ յես հմի, — յերկար
լուսթյունից հետ սկսեց փնթփնթալ կինը, անմեղ ու
վերափոքված ձևացնելով իրեն։

Մարդն ավելորդ համարեց պատասխանել։

Այս անցքից հետո Գեւորն իր հսկողութիւնը սաստկացրեց։ Նա այժմ ամբլի մոտ տեղ եր աշխատանքի դրնում և միշտ աշխատում եր գիշերները դուրսը չմնալ։ Վերջան սաստկանում եր Գեւորնի հսկողութիւնը, նույնքան եւ ամբլանում եր Վարդիթերի առեւութիւնը դեպի նա։ Մարտ աքրի ասած՝ խեղճ Գեւորնի յուղը մոխիրն եր դառնել, դժվար եր համաքել։ Գեւորն՝ վեց ամիս անընդհատ հսկեց կնոջ վրա. այնքան ժամանակ նա մի անգամ չբացակայեց տանից, բայց այդ դրութիւնը յերկար չեր կարող շարունակվել։ աշխատանքը միշտ մոտ տեղերում չեր լինում և, վերջապես, շատ դժվար եր Գեւորնի դերը, չեր կարող միշտ այն մասին մտածի, թե յե՞րբ եմ Ղուկասին բռնելու։ Նա ելի սկսեց յուր սովորական կյանքը, ելի սկսեց հետու գլուղեր դնալ՝ բանելու։ Նա հենց հետանում եր, թե չե, Ղուկասն սկսում եր յուր գիշերային արշավանքները։

Մի անգամ Գեւորն ելի գիշերվա ուշ պահուն անակրնկալ կերպով տուն վերադարձալ։ Նա դեռ սրահից հետո յեր, վոր իրան դռան ճեղքերից լույս նկատեց։ Շատ հազիվ կպատահի, վոր գիշերվա այդ պահուն գլուղացու տունը լուսավորված լինի, յեթե մի առանձին բան չլինի։

Գեւորն արագութեամբ ելը տարաւ հետու կայեց, կեր ամեց, վոր ձայն չհանի և զգուշութեամբ սրահի տակ մտաւ ու սկսեց դռան ճեղքերից դիտել դեպի ներս, բայց բան տեսնել չկարողացաւ, վորովհետեւ անցքերը նեղ եյին։ Նա սկսեց տկանջ դնել՝ ելի վոչինչ չլսեց։ Մի թեթեւ ուրախութիւն ցողեց Գեւորնին. նա մոտ եր այն համատին, թե տանը վոչ վոչ չկա և քիչ եր մնում ձայն տա. հանկարծ մի փառ-փառ ծիծաղի ձայն բարձրացաւ։ Այդ ծիծաղը Գեւորնի սիրտն արյունով լցրեց, ծնկները թուլացրեց։ Ձայնը կտրվեց։ Գեւորնի սիրտն ուղում եր բոս արժանույն վրեժխնդիր լինել, բայց չունեւ այն ուժը, վոր գործադրեր. ահա ի՞նչն եր խեղդում Գեւորնին։

Գեւորն ուղեց աչքով տեսնի. նա իրեն ժողովելով, կամա՞ց փոքսող տալով բարձրացաւ տան կտուրը, բայց ի՞նչ տեսաւ. կտուրը տախտակով ծածկած եր. տախ-

Այս նայվածքին մի թեթև կարճրություն անցավ
կնոջ յերեսով դարնան ամպի նման: Այս լուությունից
հետ, Գեվոն սկսեց մեղմ նախատել կնոջը:

— Վա՛րդէիթեր, ամոթ ա, յես քեզ եղպես չեմ դի-
տացել, յես քեզ համար եղպես չեմ յեղել, մտի՛կ արա
ձեռներիս, ենքան կոշտացել են, վոր կուրյի մեջք են
դարձել քեզ համար. դու խալխի կնանոնցն ե՛լ մտիկ
արա, քե՛ղ ել: Նրանց հագին ըսկի դերյա չկա, քունը
ջուխտ-ջուխտ եմ արել. նրանց կնանիքը բոսկիկ են ման
դալի, քեզ համար սաղրի քոշեր եմ առել. նրանք դլխնե-
րը կտավով են կապում, քունը յես տուլի լաչակ եմ արել.
չիմ ես կռներովս, ա՛յ, մտիկ արա, վոնց են կոշտացել:
Ենքան բահին քացի յեմ ավել, վոտներիս տակն ել քար
ա կտրվել: Թուրքերի դռներին՝ ո՛ր սոված, որ ծա-
րավ, յես քեզ ու բեխիս համար եմ աշխատում, բա աս-
տոծ վեկունի՞, վոր դու ինձ հետ ահեյ ես վարվո՞ւմ:
Ախր դու յել պետք ա նամուս ունենաս, խեղճ դաս ինձ,
չե՞: Կեղքմն ել ծակ բերան չի մնացել, չիմ ել ասում են
թե՛ կնիկդ Ղուկասի հետ ա. բա յես սաղ վո՛նց մնամ,
վո՛նց դիմանամ, վո՞ր ջուրն ընկնեմ...

Կինը լուռ լսում եր: Կնոջ յերեսին, աչքերին նայե-
լով, այդ լուությունը կարելի յեր թարգմանել՝ ճառածդ
տկանջս չի մտնում, Ղուկասին սիրու եմ ու սիրում.
կուզեն մա՛տներդ կուրյի մեջք ել դառնան, կուզեն վո՛տ-
ներդ քարանան: Սակայն Գեվոյին ել ուրիշ տեսակ
թվաց այդ լուությունը, թվաց նրան, թե կինն արդեն
զղջում ե, և այս փոքր ինչ նրան մխիթարեց:

— Վա՛րդէիթեր, քեզ պահ եմ տալի, վոր, յեթե մե-
կըն ել Ղուկասի վոտն ըստեղեք ըրեա, քո վերջն ա, աս-
ածըս մտքըմդ լավ պահես, հա՛... — շեշտեց ու լռեց
Գեվոն:

— Զուրի մարդի միտք պղտորւմ են. դե հմի յեկեք
ու ես դայդի մարդի հետ յո՛ւա գնացեք. դուռի պիրել ա
չոր փետին արին քսում. ի՞նչ անեմ յես հմի, — յերկար
լուությունից հետ սկսեց փնթփնթալ կինը, անմեղ ու
վերավորված ձեացնելով իրեն:

Մարդն ավելորդ համարեց պատասխանել:

Այս անցքից հետո Գեվոն իր հսկողութիւնը ստատ-
կացրեց: Նա այժմ ամենի մոտ տեղ եր աշխատանքի դը-
նում և միշտ աշխատում եր գիշերները դուրսը մնալ:
Վորքան սաստկանում եր Գեվոյի հսկողութիւնը, նույն
քան եւ ամենանում եր Վարդիթերի ատենութիւնը դեպի
նա: Մտրո աքրի տաած՝ խեղճ Գեվոյի յուզը մոխիրն եր
դտունել, դժվար եր հալածել: Գեվոն՝ վեց ամիս անընդ-
հատ հսկեց կնոջ վրա. այնքան ժամանակ նա մի անգամ
չբացակայեց տանից, բայց այդ դրութիւնը յերկար չեր
կարող շարունակվել. աշխատանքը միշտ մոտ տեղերում
չեր լինում և, վերջապես, շատ դժվար եր Գեվոյի դերը,
չեր կարող միշտ այն մասին մտածի, թե յե՞րբ եմ Ղու-
կասին բռնելու: Նա ելի սկսեց յուր սովորական կյանքը,
ելի սկսեց հետու դուղեր դնալ՝ բռնելու: Նա հենց հե-
ռանում եր, թե չե, Ղուկասն սկսում եր յուր գիշերա-
յին արշավանքները:

Մի անգամ Գեվոն ելի գիշերվա ուշ պահուն անա-
կընկալ կերպով տուն վերադարձալ: Նա դեռ սրահից հե-
ռու յեր, վոր իրան դռան ճեղքերից լույս նկատեց: Շատ
հաղիմ կատառհի, վոր գիշերվա այդ պահուն դուղացու
տունը լուսավորված լինի, յեթե մի առանձին բան չլինի:

Գեվոն արագութիւնով ելր տարալ հետու կապեց,
կեր տվեց, վոր ձայն չհանի և զգուշութիւնով սրահի տակ
մտալ ու սկսեց դռան ճեղքերից դիտել դեպի ներս,
բայց բան տեսնել չկարողացալ, վորովհետեւ անցքերը
նեղ էին: Նա սկսեց ականջ դնել՝ ելի վոչինչ չլսեց: Մի
թեթե ուրախութիւն ցողեց Գեվոյին. նա մոտ եր այն
հալատին, թե տանը վոչ՝ վոչ չկա և քիչ եր մնում ձայն
տա. հանկարծ մի փառ-փառ ծիծաղի ձայն բարձրացալ:
Այդ ծիծաղը Գեվոյի սիրտն արյունով լցրեց, ծնկները
թուլացրեց: Ձայնը կտրվեց: Գեվոյի սիրտն ուղում եր
բոա արժանուն վրեժխնդիր լինել, բայց չունեւ այն ու-
ժը, վոր գործադրեր. ահա ի՞նչն եր խեղդում Գեվոյին:

Գեվոն ուզեց աչքով տեսնի. նա իրեն ժողովելով,
կամա՛ց փոքսող տալով բարձրացալ տան կտուրը, բայց
ի՛նչ տեսալ. կտուրը տախտակով ծածկած եր. տախ-

Այս նայվածքին մի թեթև կարմրություն անցավ
կնոջ յերեսով դարնան ամպի նման։ Այս լուությունից
հետ, Գեվոն սկսեց մեղմ նախատեղ կնոջը։

— Վա՛րդէիթեր, ամոթ ա, յես քեզ եղպես չեմ գի-
տացել, յես քեզ համար եղպես չեմ յեղել, մտի՛կ արա
ձեռներիս, ենքան կոշտացել են, վոր կուրյի մեջք են
դարձել քեզ համար. դու խալխի կնանոնցն ե՛լ մտիկ
արա, քե՛զ ել։ Նրանց հաղին ըսկի դերյա չկա, քունը
ջուխաւ—ջուխտ եմ արել։ Նրանց կնանիքը բոպիկ են ման
դալի, քեզ համար սաղրի քոչեր եմ առել։ Նրանք դիտնե-
րը կտալով են կապում, քունը յես տուլի լաչակ եմ արել.
չիմ ես կռնեբովս, ա՛յ, մտիկ արա, մոնց են կոշտացել։
Ենքան բա՛նն քացի յեմ տվել, վոտներիս տակն ել քար
ա կտրվել։ Թուրքերի դռներին՝ ո՛ր սոված, որ ծա-
րավ, յես քեզ ու բեխիս համար եմ աշխատում, բա տա-
տոծ վեկունի՞, վոր դու ինձ հետ տհեյ ես վարվո՞ւմ։
Ախր դու յել պետք ա նամուռ ունենաւ, խեղճ դաս ինձ,
չե՞։ Կեղբմն ել ծակ բերան չի մնացել, չիմ ել ասում են
թե՛ կնիկդ Ղուկասի հետ ա. բա յես սաղ վո՛նց մնամ,
վո՛նց դիմանամ, վո՞ր ջուրն ընկնեմ...

Կինը լուռ լսում եր։ Կնոջ յերեսին, աչքերին նայե-
լով, այդ լուությունը կարելի յեր թարգմանել՝ ճասածդ
տկանջս չի մտնում, Ղուկասին սիրու եմ ու սիրում.
կուղեն մա՛տներդ կուրյի մեջք ել դառնան, կուղեն վո՛տ-
ներդ քարանան։ Սակայն Գեվոյին ել ուրիշ տեսակ
թվաց այդ լուությունը, թվաց նրան, թե կինն արդեն
պղջում ե, և այս փոքր ինչ նրան մխիթարեց։

— Վա՛րդէիթեր, քեզ պահ եմ տալի, վոր, յեթե մե-
կըն ել Ղուկասի վոտն ըստեղեք ըրեա, քո վերջն ա, ա-
սածըս մտքըմդ լավ պահեա, հա՛ւ... — շեշտեց ու լռեց
Գեվոն։

— Ջուռի մարդի միտք պղտորում են. դե հմի յեկեք
ու ես դայդի մարդի հետ յո՛ւա դնացեք. դուռի պիլել ա
չոր փետին արին քսում, ի՞նչ անեմ յես հմի, — յերկար
լուությունից հետ սկսեց փնթփնթալ կինը, անմեղ ու
վիրավորված ձևացնելով իրեն։

Մարդն ավելորդ համարեց պատասխանել։

Այս անցքից հետո Գեւորդեմիսը սաստկացրեց: Նա այժմ ամենի մոտ տեղ եր աշխատանքի դնում և միշտ աշխատում եր գիշերները դուրսը լմնալ: Վերջան սաստկանում եր Գեւորդեմիսը, նույնքան եւ ամենամեծ եր վարդէթերի ատելությունը դեպի մայր Մարտ աքրի սասած՝ խեղճ Գեւորդեմիսը մօխիրն եր դառնել, դժվար եր հալածել: Գեւորդեմիսը ամիս անընդհատ հոկեց կնոջ վրա. այնքան ժամանակ նա մի անգամ չբացակայեց տանից, բայց այդ դրությունը յերկար չեր կարող շարունակվել. աշխատանքը միշտ մոտ տեղերում չեւ լինում և, վերջապես, շատ դժվար եր Գեւորդեմիսը, չեւ կարող միշտ այն մասին մտածի, թե յե՞րբ եմ Ղուկասին բռնելու: Նա ելի սկսեց յուր սովորական կյանքը, ելի սկսեց հետո գյուղեր դնալ՝ բանակու: Նա հենց հետանում եր, թե չե, Ղուկասն սկսում եր յուր գիշերային արշավանքները:

Մի անգամ Գեւորդեմիսը ելի գիշերովս ուշ պահուն անակրնկալ կերպով տուն վերադարձաւ: Նա դեռ սրահից հետո յեր, վոր իրան դռան ճեղքերից լույս նկատեց: Ծառ հաղիմ կպատահի, վոր գիշերովս այդ պահուն գյուղացու տունը լուսավորված լինի, յեթե մի առանձին բան չլինի:

Գեւորդեմիսը արագութեամբ ելր տարաւ հետո կապեց, կեր տվեց, վոր ձայն չհանի և զգուշութեամբ սրահի տակ մտաւ ու սկսեց դռան ճեղքերից գիտել դեպի ներս, բայց բան տեսնել չկարողացաւ, վորովհետեւ անցքերը նեղ ելին: Նա սկսեց ականջ դնել՝ ելի վոչինչ չլսեց: Մի թեթեւ ուրախություն ցոլեց Գեւորդեմիսին. նա մոտ եր այն հալածանքին, թե տանը վոչ վոք չկա և քիչ եր մնում ձայն տա. հանկարծ մի փառ-փառ ծիծաղի ձայն բարձրացաւ: Այդ ծիծաղը Գեւորդեմիսի սիրտն արյունով լցրեց, ծնկները թուլացրեց: Չայնը կտրվեց: Գեւորդեմիսի սիրտն ուղում եր բոտ արժանույն վրեժխնդիր լինել, բայց չունեւ այն ուժը, վոր դարձադրեր. ահա ի՞նչն եր խեղդում Գեւորդեմիսին:

Գեւորդեմիսը աչքով տեսնի. նա իրեն ժողովելով, կամա՞ց վորսող տալով բարձրացաւ տան կուռքը, բայց ի՞նչ տեսաւ. կուռքը տախտակով ծածկած եր. տախ-

տակները պիտի վերցնենք, վոր ներսը բան տեսնվեր: Սիրահարները այդ բանը նախատեսել էին և ծածկել յերդիկը: Նրանք լավ գիտեցին, վոր տախտակները չէին կարող այնպես վերցնել, վոր իրանք չիմանային. այդ ել հարկավոր եր նրանց: Գեվոն ականջը դրեց կտրան տախտակի վրա և, ձայնը փոքրը գցած սկսեց ականջ դնել: Նրա ականջին հասան հետևյալ խոսքերը, վոր ավելի բարձր արտասանվեցին. «Ես եմ գիշում, թե ի՞նչ կանեմ նրան»: Գեվոն չեւ կարող կասկածել, վոր այդ ճերանն ինքը պիտի լինի. նա այդտեղից քաշվեց ու գնաց շինական դատավորի մոտ:

— Ի՞նչ խաբար ա ես չախին, Գեվո,— հարցրեց դատավորը, մեղմ կերպով. իմանալով, վոր իր ձեռք վորս եւ ընկել:

— Քե՛ մատաղ, ջափա քաշի հագնվի, վրադ բան ունեմ հետդ:

Դատավորն արագութեամբ, լուռ հազնվեց և դուրս յեկավ նանից: Գեվոն դատավորի բուռը մի բան դրեց ու ասաց.

— Գլխիդ ու արեւիդ մատաղ, իմ դյուշմանն իմ տանն ա, անջաղ—անջաղ վրա յեմ հասել. շուտ արագ գնանք, բռնիր ու գիւլանն արա...

Այս խնդիրն անելիս դատավորը տնտղում եր բուռը դրվածը: Նա համոզվեց, վոր առնվազը մի ուրբիսանոց ե, յեթե յերեքանոց չեւ Աստվածային խնամք համարելով գիշերային այդ տուրքը, նա կենդանացավ և ձայնը խորհրդավոր կերպով քաշացնելով, ասաց.

— Լավ, դու ըստի կաց, յես ես ա գալիս եմ: Դատավորը շուտով յերկու ուժեղ յերիտասարդների հետ վերադարձավ. նրանք զինված էին չոճբախներով:

— Յե՛կեք,— հրամայեց դատավորը: Գեվոյի տանը մոտենալիս, դատավորը կանգնեցրեց նրանց և պատվիրեց, վոր աշխատեն միայն բռնեն և սխառտ չանեն:

Շուտով դուռը և տունը պաշարեցին:

— Գեվո՛, ձե՛ն տու,— Գեվոյի ականջին չչնջոց դատավորը:

—Վարդիթե՛ր, Վարդիթե՛ր,— ձայն չլսվեց ներսից
թեև ճրագն այրվում էր։

— Դո՛ւռը թակիր,— դարձյալ չչնջաց դատավորը։
Զորեղ բաղխումների միջոցին ճրագը հանդավ։

— Ախճի՛ր, Վարդիթե՛ր, ա՛յ շան քած, ա՛յ շան ծըծ-
կե՛ր, մանրմ չե՞ս...

— Ո՞վ ես, ես կես գիշերին յես դուռը բաց չեմ ա-
նիլ,— ներսից սասց Վարդիթերը։

— Հա՛յ յես քու հոր... բա՛ց արա դուռը։

— Արա՛, դուռը պինդ կտրեցեք,— աղաղակեց դա-
տավորը, զորեղ աքացիներ զարկելով դռանը։

Ներսը տիրեց խոր յուռթյուն։

— Ո՞վ ես ներսը, քու կամքով դուրս արի, թե
չե՛ սպանել կտամ,— հրամայեց դատավորը և դարձյալ
աքացիներ տվեց դռանը։

— Իմ տանն ուրիշ ոչով չկա, մարդ չկա, կացեք
բաց անեմ,— չխոսկանությունը մի կողմը դնելով,
բարձր ձայնով պատասխանեց Վարդիթերը։

— Ես ա, հրես լին ու չլիլը կերեա, քու ծիծ տվողի
յե՛... վրդովված հայհոյեց դատավորը— բա՛ց։ Առաջ
ճրագը վառի, յե՛տո բաց արա,— ավելացրեց դատա-
վորը։

Ծրագը վառվեց։

— Դե հմի բաց արա։

Վարդիթերը դուռը բաց անելուն պես Ղուկասը
զաշյունը մերկացրած դուրս թռավ։ Առաջին
նվազին դատավորը, վոր դռնից մոտ էր կանդ-
նած, յես փախաւ։ Այդ միջոցին յերիտասարդ-
ներից մեկի չոմբախը վրա յեկավ, և Ղուկասը վայր
ընկավ։ Յերկրորդ հարվածից պիտի մեռներ, բայց դա-
տավորը չթողեց ըստ յուր պատվերի։ Ղուկասն ողտվե-
լով այդ հանդամանքից, տապալված տեղից կանգնեց
զաշունը ձեռին, բայց չըջապատեցին նրան։

— Խանչալդ դի՛նը դիր, թե չե, սպանել կտամ,—
հրամայեց դատավորը։

— Հեռո՛ւ կացեք, թե խելք ունեք, առանց արյուն
անելու դուք ինձ կարալ չեք պահեք. իմ մեղքս ի՞նչա-
կնի՛կ ա, հետս սե՛ր ա անըմ, յես ել եմ անըմ. տուն
հու չե՞մ կտրել։ Հեռո՛ւ։

— Այս միջոցին, յերբ Ղուկասին ուզում էր դատա-
մորին արածել, սպառնալով նաև շրջապատողներին,
դատավորը դայրագին վորոտալով՝ ինքն առաջ մանչեց,
և տղայքը բռնեցին Ղուկասին ու մինչև պահանջված
ճրագի բերելը թեև աշխատեցին դաշույնը խելել Ղու-
կասից, բայց չկարողացան: Դատավորն ողնության
հասավ, և դաշույնը խլվեց վերջապես, բայց դատա-
վորի աջ ձեռի մատները խաղվեցին և արյունաթաթախ
յեղան:

— Տվե՛ք ես շան տղին, կռները կապե՛ցեք, — հրա-
մայեց վիրավորված դատավորն ավելի ուժգին:

Յերիտասարդները թրամի հա թրամի սկսեցին ջար-
դել Ղուկասին: Պահանջված թոկերը բերեց Գեվոն: Դա-
տավորի մատներից արյուն էր հոսում, շտապեցին շո-
րահոտով նախ փաթաթել նրա մատները: Այս դրու-
թյունից ողտվելով կրկին, Ղուկասը դարթու ավեց
հանկարծ և բռնողի ձեռքից դուրս ընկնելով, դաշույնն
ու փափախը թողած, փախավ:

— Վռչինը, դուք մատներս փաթաթեցեք. նա իմ
ձեռից պրծնելու չի. ես կեղիցը դո՞րը դի կորչիլ, —
հանդուսադեց դատավորը և ավելացրեց.

— Հալա յալաչեք լիսանա, երկսին ել պետք ա իշին
թա՛րս նստացնեմ, թա՛րս, ո՛ւ, իշանոնց հաքիններն ել
ձեռքերնրմ փռնել տամ, խելքերնին ո՞ւմ վրա յա գնըմ, —
կանխորեն յուր վճիռը հայտնելով, դատավորը գնաց
յերիտասարդների հետ միտսին, տանելով Ղուկասի
խանչալն ու փափախը:

Դեռ գիշեր կար. հետաքրքրվողները բոլորը նույն-
պես ցրվեցին իրենց տները. խաղաղությունը շուտով
աիրեց գյուղին, բացի Գեվոյի տանից:

Գեվոն մտավ իր տուն, նրանում այլևս հարտ-
քաթ չեք մնացել, վոր դալմաղալը նորոգի կնով հեռ.
յուր անելիքը նա ել վաղվան թողեց և, յերեսային
կողքը քաշած, պրանվեց ոջաղի դրբաղին:

Վարդիթերը միանգամայն խայտառակված, այն-
քան գիշերվա մնացած մասն անցկացնելու մասին չեք

մատածում, մորքան վաղվան մասին, թե ինչպես պիտի նա դուռդացիներէ աչքին յերևա: Նա շատ դողում եր մի բանից. չինի՞ թե դատաւորը յուր սպառնալիքը կատարածի և իրան իշի վրա նստացնել տա: Այս մտքերը նրան հալեցին մինչև լույսը:

Առաջնոր դատաւորն իսկապես ուղում եր յուր գիշերովս սպառնալիքը կատարի. բայց այս դեպքում Ղուկասի հզօր ազդեականը կրկին միջամտեց, և, դատաւորին վեց ուսույթի տուգանք տալով, գիշերովս տեսածը ծածկի սատկի արավ:

— Ա՛յ ողբ, տեհա՞ք, սուգի մատները վոնց կբարատեց ու ել հա պրծա՛վ: Բա հմի ի՞նչ անի նաչար Գեփոն, — նկատում եյին դուռղում:

Ղուկասի այս անդամվա պատժից ևս ազատ մնալն ունեցավ այն նշանակութունը, վոր Գեփոն բուրովին ընկճվեց, և Վարդիթերն ու Ղուկասն ավելի յկատմեցին: Ինչ բան վոր մինչև այժմ կատարվում եր գիշերովս դառն քնոցին, այնուհետև կատարվում եր յերեկոներին և մինչև անդամ ցերեկով: Այս բաժական չեր. Վարդիթերին անարգել տիրելու համար մի անդամ հանդում, իշին մանդալիս, Ղուկասը Գեփոյին քիչ եր մնում սոյանի. և չոպանեց միայն նրա համար, մոր Գեփոն հաստատ խոսք տվեց նրան, թե այնուհետև ել վոչ վոքի բան չի տեսլու... Արդարև, թաղ ու թառակ հաշտվեց այն մաքի հետ, թե Վարդիթերը յերկու մարդունի, վորոնցից Գեփոն միայն անունով ե: Այնուհետև պատահում եյին դեպքեր, վոր Գեփոն գալով և իր տանը պատահելով Ղուկասին, դռանն սպասում եր, մինչև վոր նա, ճանիծածք՝ դուրս կորչի: Ահա թե վո՛րակզ հասցրին Գեփոյին և թե ի՛նչ եր նրա հալը:

Այս դառն որերին նա դիմացավ ամբողջ ձմեռը, բայց վճռել եր դարնանը հեռանալ ճայս անիծյալ աշխարհից, վորպիսի միտքը նա սպառնալիքի ձևով հայտնեց Վարդիթերին:

— Գեղ ենպես մի տեղի վրա տանեմ, վոր Ղուկասի իղն ու թողն ե՛լ չերևա ընդեղ, — բացվեց Գեփոն մի ան-

դամ կնոջը: Կինը: վռչինչ չպատասխանեց: Գեվոն, իբրև մի պարզամիտ մարդ, այդ լուսթյանը նշանակություն չտվեց:

X

Յուր տեսակցություններից մեկի ժամանակ Վարդիթերը Հայտնեց Ղուկասին, վոր Գեվոն մտադիր է գյուղից հեռանալու, և թե ինքը ստիպված պիտի լինի նրան հետևի, բայց վորպեսզի այս չլինի, հարկավոր է Գեվոյին անթեքթել— անհայտացնել:

— Գեվոյին ռադ կանես, յետոյ ել քու կնկանը, ու մենք իրար հետ կապրենք հանգիստ, — խորհուրդ տվեց Ղուկասին Վարդիթերը:

— Գեվոյին ռադ անեն ալուստի յա, ամա կնկանս բանն ա դժար. դանջըղը քյամանդ չի ընկնիլ, աչքը վխցած ա, — պատասխանեց Ղուկասը, ցույց տալով, վոր իրան մտքովն ել է անցնելիս յեղել այդ:

— Խի՞ յա դժար. վե կալ տար, մթամ թե սուրը Սարգիս ուխտ եք դնում, Աղստեփ գետը գցի ու արի, ասա գետն անցկենալիս ձին վեր ընկալ ջրումն ու խեղդվեց:

— Ա՛հ. եդ ի՞նչ լավ փանդ դտար, է՛: Ամժա, Հայթի, վոր դալ չի չունը, — վայրագ ցավակցություն հայտնեց Ղուկասն այն մասին, վոր հնար չի գտնում յուր հարազատ կնոջ կյանքին վերջ դնելու, յուր անասնական կրքերին զոհելով նրան:

— Դե վոր տհե՛յա, մի թա՛րոյ գամըմը խեղդիր, թոկով ոճորքիցը կախ արա. կասեն՝ ինքն իրան ա խեղդվել, — նոր հնար ցույց տվեց Վարդիթերը, վորի սրտի վողորմն իսպառ կտրվել եր:

— Են սհաթը կիմանան, վոր իմ բանն ա. նրա ախպերտինքն ինձ փռնիլ կտան ձեռաց ու Սիրիբ դրկել կտան. սհե ըլելնն յեղը նրա մահն ընչի՞ս ա. ձուկը պետք ա հենց ուտես, վոր քիստը բողաղըմդ չմնա...

— Վա՛հ, տհե լի՛լ չի, սհե լի՛լ չի. բա վո՞նց կլի: Գեվոն ել դատկից յետը կորչելու յա ըստիյան, — մի տեսակ դժգոհությամբ ասաց Վարդիթերն ու

ձեռները հեռացրեց կրծքի վրայից: Ղուկասը խորհում
էր մարդաստանության մասին:

— Հը՞. բեղամաղ ըլա՞ր, Վա՛րդէի ջան. քու խա-
թեր, յեթե ասես՝ մորդ եւ մորթի, կմորթեմ, այու կըն-
կա՞նս ես ասքմ: Կթողե՞մ, վոր քեզ պես հյուրուհիա-
բուն շա՛ր քաղքըցին յեղնեն դցած ասնի, — Վարդէիթերի
խաթըը շահեց Ղուկասը:

— Բա ասածդ յե՞ր ես կատարելու. ես հու մեծ
պատն եւ կե՛ս ա ըլլմ:

— Հիւշիա դատիկը վախտ շատ կա, ի՛նչ ես վա-
ղքմ: Յալաչ հլա մի Ամբխանին եւ տենում. նա սա-
տանա յա, ուրիշ շատ փանդեր կիմանա, — լրջորեն ա-
սաց Ղուկասն ու ձեռը տարալ առաջիմ տեղը:

— Խոտտ ա դալի, լալ, ձեռդ յե՛ր քաշի, — ասաց
Վարդէիթերը, յետ մղելով Ղուկասի ձեռը:

— Լա՛լ, բարիչի. տատո՛ծ, յերդի՛նք, վոր ասածս
ա՛սած ա, — յերդմամբ հալատացրեց Ղուկասը: Այս
խոտքերի վրա կինն իրան բոշ արալ:

Այդ դիշեր ուրեմն վճռվեց, վոր Վարդէիթերին
բնդմիշտ տիրելու համար, պիտի յերկու հոգի կորցնել —
Գեօրյին եւ Ղուկասի կնոջը: Մնում եր միայն նպատա-
կահարմար ծրագիր կաղմել չար խորհուրդը գլուխ
բերելու համար: Այս նպատակով Ղուկասը գլմեց Ամբ-
խանի խորհրդին:

Մեծ պատի յերկրորդ շարաթն եր: Հրաշալի որեր:
Հունին ծաղկել եր, արեւոյ տեկդում բանջարը դը-
լուխը բարձրացրել. տալից դարուն քահոտ եր փչում.
ճաշիմ զանդակը մեկամաղձոտ ձայնով ժամ եր հրա-
վիրում. այս եւ այն կողմերից պառաւններն ու ծերերը
փայտները դիմհար տալով, դնում եյին դեպի յեկեղե-
ցի, միայն Ղուկասի աչքերն եյին, վոր յեկեղեցու
հակառակ կողմն եյին հառած՝ դեպի Ամբխանի տուն:

— Ելի մի բռն կա, վոր իրար են ընկել, — նկատում
եյին դուդաղիք Ղուկասի ու Ամբխանի հասցեյին,
յերբ նրանք յերևում եյին միասին: Այս անգամ, վոր-
պեսդի կասկած չտանեն, Ղուկասը մի թիու կռախտ

ուսին դրած եր դնում Ամբիսանի մոտ, վորպես թե
այնտեղ նրա հետ միասին չինելու:

— Ամբիսան, մ'սհաթ հուրադդ ինձ տու, ես կոպիտը
սղալեմ, ղորմի քհորը, — բարձրաձայն ասաց Ղուկասը
չուրջը նայելով:

Ամբիսանը լուսյայն յետ դարձավ և ուրազն ուսին
յեկավ Ղուկասի մոտ, վորը թիու կոպիտը վայր դը-
րած, սաղ եր անում յուր չիբուխը:

— Հը՞. ի՞նչ կա, ամողլի, — Ժպտախառն դեմքով
հարցրեց Ամբիսանը, մտքի մնացորդն աչք ու հոնքով
արտահայտելով:

— Նստի, — ցածրաձայն խորհրդավորությամբ աս-
աց Ղուկասը, վառած դավը չբխին դնելով և աչքերը
վառվող չբխին դարձրած: Միքանի անգամ ձգելով ու
մուլ թողնելով, ասաց.

— Բա դե տաս տենանք, ե՛, դիդամ, վոր վորիդ
ցավը թիու կոպիտը չի:

— Ամբիսան, քեզ մի բան եմ դյանքիչ ըլելու, ամա
չվելը վերդըմ՝ չուտես, լեզուս Ժամ տվողը չեմ:

— Եդ ի՞նչ բան ես ասելու, վոր ինձ վերդըմի յետ
քաշըմ, ա՛ղա. դու ո՞վ, վերդըմն ով, — վերին աստի-
ճանի հետաքրքրությամբ վերաբերվելով Ղուկասի
խոսքերին, Ամբիսանը լրջորեն լարելով յուր ուշադրու-
թյունը, անդիտակցորեն մոտ սողաց դեպի Ղուկասը:

— Ձե, ախպե՛ր. բանն են դայդի բա՛ն ա, վոր պետ-
քա վերդըմ՝ ուտես, յետո:

— Ընչով ո՛ւզըմ ես:

— Յեղցով: Սա՛՝ են յեղցին ինձ փչացնի, յեթե
պիրանիցս ոքմու կշտի բան թոցնեմ, — ձեռը մեկնելով
դեպի յեկեղեցին, վորի նշանակության մասին նա աս-
նասունի հասկացողություն ուներ:

— Ըլի քու ասածը, — Համաձայնեց Ամբիսանը:

— Ձե, քու լեզվով ասա:

— Են յեղցին ումբրս փչացնի, թե քու ասած բա-
նից դատ թոցնեմ իմ բերանից, դե հմի ա՛սա:

— Գիտաս ինչ կա, Ամբիսան ջան, — չիբուխի գլու-

խը մեռի մեջ թաղցնելով, — քեզ հայտնի յա, վոր յես
ու դու չվիլ մհի ախպոր պես ենք լել, ահե յա, թե չե:
— Տհե յա:

— Քեզ հայտնի յա, վոր մեր միայն յորդան—դոշա—
կըն ա ջոկ, բան չկա, վոր իրարից թաղցրած լլենք:
Քեզ հայտնի յա, վոր քու Շողերի մոտ գնալու ժամա—
նակ յես գլուխս քեզ համար յեղ դրած եմ լլիլ:

— Ժամարիտ ես ասում, — գլուխը քաշ դցած, վկա—
յում եր Ամբխանը:

— Հմի, ա՛յ ախպեր—չարունակեց Ղուկասը, —
հերթը քունն ա, հմի յել դո՛ւ պետք ա իմ մեջքը պա—
հես:

— Ի՞նչ կա, վոր եղբան քարոզ ես խոսում, ասա,
նաքեցի ախր, — անահնդատանալով Ամբխանն ընդհա—
տեց նրան:

— Գեւորն դատելից յետը կեղիցը հեռանում ա. ա—
սանց Վարդիթերի զիդաս վոր յես ապրիլ չեմ. նրան
ուզում ա հետը տանի՛. դու ել մի որ վոր Շողերին
տենում չես, ուզում ես թե ջանդ տաս:

— Շողերը վոր ես կեղումը չլի, յես չորացած ծա—
ռի կնմանվում, — ա՛սա, — ընդհատեց Ամբխանը:

— Տհե յել յես եմ:

— Դիդում:

— Դե վոր զիդաս, պետք ա մի հնար մտածես, վոր
կնդանո ու Գեւորյին սպանենք:

Ամբխանը յերկար խորհելուց հետո, ասաց:

— Ղուկա՛ս, են վոր Գեւորյի սպանիլն ա, հեշտ ա,
ամոս կնդանդ դժար ա, ի՞նչ տեսմ:

Այս խոսքերից յետ, յերկուսն ել լռեցին:

— Ղո՛ւկաս, ա՛ տնաչեն, ի՞նչ զիդաս, թե հենց յես
ել եղ դալդի միտք ունեմ:

— Ի՞նչ, — չարախնդությամբ հարցրեց Ղուկասը,
ու չերըր ըհեռելով Ամբխանի վրա:

— Յես ել եմ, ես ա մի տարի ա մտածում կըն—
դանո մի կերպ ուղ. անեմ, մժա Շողերին առնեմ,
պրծնեմ, դողի—դող գնալին ըհզարել եմ:

— Ղո՞րթ, քե մատաղ:

— Են յե՛ղցին վկա:

— Աղա, բա ինձ չվե՛լ մհի խի՞ չես բան տեսել:

— Ես թափուր բանը մարդ պետք ա կատարելիս ասի. չե՞՞ վոր հողն ել անդամ ունի:

— Բա հմի վո՛նց ես ասեմ:

— Դու վոր բացվեցիր, յես ել բացվեմ: Իմ ու Շողերի մեջ ել ես խորհուրդը վաղուց կա: Ասեց ինձ յերկու մասնեթ տու, Մանկայի տղա Անասին տամ, դնա բաղարիցը դեղ առնի, պիրի, չայի հետ մեկի ձեռքով խմացնիլ տանք, սպանենք. ահե յենք արել: Կասեմ, վոր են դեղիցը քու կնկանն ել տան:

— Պա՛. աղա, ա՛ յես քե մատաղ, եղ ի՛նչ լալ հնար ա. յես մնացել ի չչկված, գիդեմ չի, թե վո՛նց անեմ, խվա՛յ, լա՛ղաթ ունի, լա՛ղաթ, — հիացած դուրնված հնարի վրա, Ղուկասն ուրախութ՛յունից չիբուխը նորից բերանին դրեց:

— Դեղը յե՞փ ա գալու:

— Փողը Անասի մոտ ա, կիրակի բաղարն ա գնալու:

— Նա գիդեմ ա՛, վոր դեղը դու յես պիրիլ տալի:

— Շաչ ե՞ս. խի՞, դլխեա ձի՛ յա քացի տվե՞լ, եղ-թափուր բանը վոնց կասվի: Շողերն իրան կողմից ա տվել: Անասը գիդաս ե՛լի, չարչի յա, ու չարչու առու-տուրն ել կնանոնց հետ ա. չարչին ել չե՞՞ վոր խորհրդապահ կլի:

— Իհարկա, բա վոր խորհրդապահ չլի, կարա՞ աչ-խատանք անի: Ես կեղի ցորենն ու դարին կնա՛նիքը չեն դողանք ու չարչուն տալի թագո՛ւն:

— Լալ, եղա կնանոցն ընթենթելու բանը հեշտա-ցալ, բա են չան տղա Գեվոյի բա՛նը վոնց անենք:

— Նրանը հեշտ ա. նրան ել թուրքերից դալու ժա-մանակ աչքով կպահես, թե վո՞ր որն ա գալու. դիչե-րով են ներքեներեմ մի թագուն տեղ խանչալը վորը կկոխես, կվերջանա, կդնա, ե՛լի: Ել ո՞վ կարա տաի, թե Ղուկասն ա արել. թեկուզ ասեն ել, ընչո՞վ դեն հոս-տատիլ:

— Յես ել եմ տհե մտածել, վոր մեր կեղի սահմա-նիցը դուս մի խուլ տեղ սպանեմ:

— Դե լավ. դու թիս տաշի, յես գնամ հաց պատ-
րաստեմ, միասին՝ մի ակաբերավորի հաց ուտենք,—
գնաց Ղուկասը, շատ ուրախացած լավ խորհուրդների
համար։

Ամբիսանն ուրազն առած՝ թին տաշել սկսեց։

— Նդ ի՞նչ բանի յես, Ամբիսան, պատարադը կող-
նած, դու տո՛ւշ ես անըմ,— ձայն լսեց ժամապաշտ
դյուղացիներից մինը, վոր ժամ եր գնում։

Ամբիսանը նկատողությունից ուրազը վայր դրեց,
վորովհետեւ նրա համար պատարադին տաշ անելն ա-
վելի ծանր հանցանք եր համարվում, քան թե մարդա-
սպանության համար ճարտիկ խորհուրդներ անելը։

X

Այրի Ծողերին քաջ հայտնի յեր Ղուկասի բաները.
նա պատահած ժամանակ կամ Ղուկասիցն եր լսում և
կամ յուր սիրեկան Ամբիսանից, վորի հետ անդուստ
ղացածներով կապված եր. դա մի կախարդ լեզվի
տեր, ջանաթաթախ, շիկահեր, 33 տարեկան հարսն եր,
սիրում եր մաքուր ու կոկ հագնվել և շախով ման դալ։

Հենց այդ հատկություններն ել կախարդել ելին
Ամբիսանին, վոր «հարամ վոսկրի տեր» յերիտասարդ-
ներից եր։ Այրին ինքն եր Ամբիսանի յերակը մտել. ա-
ռաջին անգամ նա յեր այն չար խորհուրդը հղացել, թե
արի կնոջը թունավորենք։ Ամբիսանը յերկար ժամանակ
մոտ չեր դալիս այդ մտքին, բայց վերջը տարվեց և
յերկու վոտքով այրու թաղարդն ընկավ։

Այրին լավ եր գտել չարչի Մանկալի տղին. այս
չարչին միշտ կանանց չքաններումն եր ման դալիս.
հեշտ խորելու համար անհրաժեշտ եր այդ պայմանը՝
նա այնքան ակորժակով չեր առուստուր անում տղա-
մարդկանց հետ, վորքան կանանց, վորովհետեւ նրանց
խորելու համար ավելի դուրս սլտախ տրաքացներ։ Կար-
ճահասակ, խողաչքանի, չոխուր մի արաարծ եր նա, վո-
րի համար աշխարհիս յերեսին լավ ու վատ չկար, նա յե-
լով հանդամանքներին, չարչու համար միևնույն բանը
հա՛մ լավ եր, հա՛մ վատ, հա՛մ սև եր հա՛մ սպիտակ։

Գութ, խղճմտանք չարչու համար յուր ողուտն եր: Հայ-
վանը նրանից բարձր եր: Այրին չարչու այդ հոգեկան
հատկությունները լավ եր ուսումնասիրել: և այդ եր
պատճառը, վոր համարձակվեց յուր խորհուրդը նրան
յանալ:

— Անա՛ս, — այսպես եր չարչու անունը, — քեզ մի
բան դեմ ասիլ: գիդամ վոչ՝ փորըմդ պահող ե՞ս, թե
հի տաք ջուրը բերանըմդ կենըմ չի, — ասաց այրին:

— Իմ փորը վոր կա, դանգիդ ա, — վստահ տրամա-
դրությամբ հավատացրեց Անասը:

— Դե ավու ես երկու մանեթը, — ձեռքը մեկնեց դե-
պի չարչին:

— Ես ի՛նչ փող ա, Ծողեր աքիր, — ուրախացած
հարցրեց Անասը, կարծելով, վոր հին ապառիկներից ե:

— Անա՛ս, չարչին ու տերտերը խորհրդապահու-
թյան կողմանե մի՛ն են. յերկուսն ել ամենից շատ բան
տեսնողն ու լսողն են, ամա նրանց բերանից բան չի
դուս դալի: Տհե յա՞, թե վոչ:

— Տերտերն ի՛նչ ա, վոր չարչու հետ դա (հավա-
սարվի). չարչու փորինը վոր տերտերի փորըմն ըլի,
փորը կծակի ու դուս կդա, — գոռոզաբար պատաս-
խանեց Անասը, կարծես, նեղակալով այրու բերած
համեմատությունից:

— Իհարկա՛, — լրջորեն հավանություն տվեց այ-
րին:

— Ե՛, Ծողեր աքիր, դու հլա Անասին լավ չես ճը-
նանչրմ. ընչե՞ր ա տեհել, ընչե՛ր: Նրա լսածն ու տեհա-
ծը սար ու ձոր չեն կարալ տեղավորեն, — բոլորովին
հանգստացրեց չարչի Անասը, — մտքինդ ասա դու:

— Տե՛ս, վերև աստոծ, ներքև դու, չլեմ, չիմա-
նամ, վոր ասածիս մասին մի տեղ ծալտոնի տաս (ամե-
նաթույլ ակնարկ անգամ անես), — նախազգուշացրեց
բոլորովին:

— Եդ ի՛նչ ես խոսրմ... նախատեց չարչին՝ նե-
ղանալով այրու կասկածոտությունից:

— Եդ երկու մանեթին բազարից ինձ համար դեդ
կառնես, — բացվեց այրին:

— Բա ասիլդ հենց եղ ե՞ր:

— Հա:

— Վա՛յն՛... դրա համար իր ենքան պատեպատը
դցել ի՞նձ. յես ել հենց դիդամ, թե մի դժար բան դես
ուզիլ:

Չարչին այլևս չուղեց մանրամասնությունների մեջ
մտնել, թե ինչի համար և այդ թույլնը: Այդ բացական—
չությամբ միայն ծածկեց նա խորհուրդը:

— Բա յե՞ր կպիրես, Անաս ջան:

— Կիրակի որը:

— Հա, քե դուրբան, ահենց:

Չարչին յերկու մանեթն առած հեռացավ և խոս-
տացած ժամանակին բազարից, թղթի մեջ փաթաթած,
մի ինչպոր փուշի բերեց և այրուն տալով ասաց.

— Վա՛յ նրան, թե սրանից ջրի, յա մի ուրիշ զադի
հետ մի պաղունց խմե՛ց, վերջը կլի թամամ:

— Այրին չիմացավ ինչ ասի այդ խոսքերի դեմ, մնաց
կարկամած, իսկ Անասը տալով նրան, հեռացավ:

— Անա՛ս, տաճա մաքրմդ լավ պահի, հա՛— յե-
տեից նորից զգուշացրեց Շողերը:

Այրին փուշին ստանալուն պես, ժամանակ գտնելով,
զնաց Ալալի Հուռիկի մոտ: Արդեն մոտենում եր լու-
սավորչի շարաթը: Ալալի Հուռիկը այրու սրտակիցն
եր: Դա մի քյասիր դյուղացու կին եր, վորի մարդը
արքունական ճանապարհի վրա կառապանություն եր
անում: Հուռիկի անունը նույնպես լավ չեր վերելած
դյուղում. դրա մասին ել եյին խոսում և հենց այդ
սցական եր յերկսին միացնողը: Հուռիկի տունն այնպիսի
տեղ եր, վոր հարմարություն եր տալիս Ղուկա-
սի և Ամրխանի ամուսիններին՝ դալ այդտեղ և դարդա-
հան լինել:

Նրանք անմիջապես այրու հետ չեյին խոսում, վո-
րովհետեւ չեր կարող առանց վրդվմունքի ու կռվի անց-
նել: Այրին հաղար և մի սուտ ու դորթ կաներ ու խա-
բար կտար թե՛ Ամրխանին և՛ թե Ղուկասին: Այրու մի
խոսքը բավական եր, վոր այդ մարդիկ արյուն դցելին

իրենց տները։ Այդ պատճառով սաստիկ փախուստ ե-
յին տալիս վշտացած ամուսինները այրուն պատահե-
լուց։ Բայց նրանք մին մին իրանց վիշտը բաց եյին ա-
նում Հուսիկի մոտ ա'յն հույսով, վոր դուցե ազդեր սա
այրու վրա, վորպեսզի նա դադարի ուրիշի ամուսնուն
իրանով անելուց։ Նրանք հիմք ունեյին այդպես մտածե-
լու, վորովհետեւ շատ թյուրիմացություններ պարզվել
եյին Հուսիկի միջոցով։ Թե' այրին և թե' Վարդիթերը
շատ անգամ եյին Հուսիկի միջոցով իրանց ապսպրանք-
ները հասցրել Ղուկասի և Ամբասնի ամուսիններին։
Բաւական նշանավոր եր Հուսիկի դերը, նրանից եր
կախված թե' կրակի հանդցները և թե' նախք ալեւացնե-
լու։ Նրա նշանակությունը լավ եր հասկանում այրին,
վոր Ղուկասի և Ամբասնի ամուսինները հավատում են
Հուսիկին. և ահա այդ հավատից ուղեց տղովել։

— Բարի ո'ր, քի'րա ջան,— վողջույն տվեց այրին,
մտնելով Հուսիկի սրահը, ուր նա կրակին դրած պը-
ղընձի տակը վառում եր։

— Եդ ի՞նչ ես շինում, Հուսում,— հարցրեց այրին,
չոյելով Հուսիկին, վորովհետեւ իսկապես նրա ծննդյան
անունը Հուսում եր. այնինչ «Հուսիկը» նվաստացու-
ցիչ անուն եր, վորով բոլորեքյան կանչում եյին նրան։
Հուսիկը չեր իմանում, թե' յե՞րբ պիտի ազատվի այդ
ստորացնող մականունից, և, յերբ մինը սխալմամբ նը-
րան Հուսում եր ասում, վոր շատ հագիվ նը պատա-
հում, չեր իմանում ինչպես պատվի նրան։ Այրին սո-
վորություն չուներ անունով խոսել նրա հետ, այլ
մի'շտ զերբա՞ն կամ զերբացեղ՞ եր ասում։ Այս անգամ
Հուսում ասելով, նա գիտեր, թե' վո'ր թելին ե խը-
փում։

— Զուր եմ դնեմ՝ բեխիս լղացնեմ, քի'րա՛ ջան։
Բեխիս գլուխն անժոտել ա,— ուրախ տրամադրությամբ
պատասխանեց Հուսիկը։

— Բեխեդ վո՞րդի յա բա, վոր ըրեւմ չի,— հարց-
րեց այրին, կամենալով իմանալ,— թե' մենա՞կ ե տանը։

— Սինդրիկ քաղնելու յա գնացել, շուտով կգա։

— Երնակ տամ վախախն պիտի, վոր մքիչ եւ յետանեմ շո՛ր-շո՛ր ուտեմ, միտս ա ընկել:

— Կա՛ց, ես ա կգա:

— Վռաղ եմ, ո՛ւր ա, — դիտմամբ աշտակա պատասխանեց, վորպէս զի նա՝ հարցնի դաշու նպատակի մասին:

— Խի՛ յես վռաղըմ. ընչի՞ յես յեկել տհե վռաղ:

— Եկել եմ քերացեղիս մի խտտովանք անեմ, — աշտակ խորհրդավորություն տվեց, վորպէսզի գրավի Հուռիկի ուշադրությունը: Հուռիկն ուշադրությունը լարեց և հարցրեց.

— Ի՞նչ ա, նոր բան ա պատահե՞լ:

— Ձե. նորը չի պատահել. հինը մթամ քիչ ա՞.

— Բա ինչ խտտովանք ա:

— Հուռում ջան. յերկնքի տակին քեյանից ավել ջանդիլդան ինսանաթ չունեմ յես:

— Հա՛. դիդաս ելի, թե վոնց եմ քեղ համար:

— Եդ դիդամ, տմա ընել դիդա՞ս, վոր մարդու հավատը նեղ որն ա փորձվըմ:

— Գի՛դամ, լին որը հու բերադի յել բարեկամ են դառնըմ մարդու, — արագությամբ լրացրեց Հուռիկը:

— Հա՛, դորմի քու սիրուն հորը, ասիլս հենց ե՛դ ա:

— Բացվիր՝ տենա՛նք, քերացեղիդ հավատը նոր չես փորձըմ հու:

— Ի՞նչ բացվեմ. մի բան վոր ասժանից թաղցն չի, քեյանից ի՞նչ թաղցնեմ:

— Իհա՛րկա, մարդ սրտինը սիրդաչին կասի:

— Եդ եդպես ա, թեվոր սիրդաչն եւ սիրդաչ չունենա:

— Եդ ի՞նչ ասեցիր, քի՛րա, մգյար մեր մի տեղ կերած աղուհացը սուտ ա լե՞լ. քեյանից դենը եւ ի՛նչ սիրդաչ պիտի ունենամ, — հայտնեց յուր դժկամությունը ա՛յն մասին, վոր նա դեռ հալա յուր մասին վորեւե կասկած և անցկացնում մտքովը:

— Դե վոր տհենց ա, ասեմ, հղին մի որ պետք ա ծնի:

— Ասա՛ համարձակ. դիդաս, վոր կշտիս մարդ եւ սպանեն, ասողը չեմ:

— Բիրա ջան, գիդաս ելի, վո՛նց եմ սիրում Ամրխա-
նին։

— Տհենց ա, գիդամ։

— Ընեւ գիդա՞ս, Թե խեղճ Ղո՛ւկասը վոնց ա սիրում
Վարդիթերին։

— Դու քու ասելիքդ ասա, հա՛։

— Ես դայդի որ ու ապրուստ չի լիլ. ո՛ւմ հմար որը
լիս ա, մեզ հմար մուլին ա, ո՛ւմ հմար գա՛րունք ա,
մեզ հմար ծմեռ ա, ո՛վ ծիծաղում ա, մենք լաց ենք
ըլում։ Բիրա ջան, բողազիս հասել ա, կարում չեմ դիմա-
նամ, յա յե՛ս չի դեմ ապրիլ, յա՛ Ամրխանի կնիկը։

Մեզանից վորի մահը վոր ուզում ես, ասա սրտով։
Ասծո՛ւն հալատա, վոնց վոր դու ասես, նհե յեմ անե-
լու։

Հուռիկը մտածման մեջ ընկավ։

— Բա խի՞ տաղ արիր,—նկատեց այրին, մտածե-
լով, Թե մի՞ դուցե յուր խոսքերը նրա սրտի վրա հա-
կառակ ազդեցութ՛յուն արին։

— Բիրա՛ ջան, պարզ չես խոսում, ի՞նչ ասեմ. մըտ-
քի՛նդ ասա, մտքի՛նդ։

— Ասում եմ ես դեղը չայի հետ խառնես ու խմաց-
նես Սարգյուլին ու Ազգյուլին,—ասաց այրին՝ նայելով
Հուռիկի աչքերին, հոնքերին և արամազրութ՛յանը։
Հուռիկն իսկույն չկարողացավ պատասխանի, այնքան
անսպասելի յեր այդ առաջարկութ՛յունը։ Յերկուսն ել
լռեցին, սպասելով, Թե ո՛վ պիտի ընդհատի լռութ՛յունը։

— Բիրա՛ ջան, ամեն բան կանեմ, ամա եդ դայդի
վայիս բանի ձեռ չեմ տալ։ Յես կարալ չեմ իմ հոգին
նրանց հոգուն պարտական չինեմ եմ կյանքումը. կարալ
չեմ արին անիմ. պա՛, պա՛, պա՛, քե մատա՛ղ. յես
բխանց տերեմ, եդ ի՞նչ ասեցիր ես ծանր պատին,—
այրու խոսքերը սոսկացրին Հուռիկին։

Այրին սիրլթնեց յերկյուղից։ Մի բան, վոր նա ա-
մենեին չեր սպասում յուր սրտակից քերացեղից, մնաց
չիվարած և չեր իմանում, Թե ինչպես դուրս գա այդ
սոսկալի դրութ՛յունից։

— Ուղըմ ի հավատդ փո՛րձեմ, շաշ աղջի՛կ, — չին-
ծու փպխաով կեղծեց այրին, միակ յեկքն այդ համա-
րելով:

— Հավատ փորձելը, դատը դո՛ւ գիդաս, ամա եդ
թափուր բանն ի՞մ բանը չի, ջանս դու թամամ դող
դցեցիր, — լըջորեն նկատեց Հուռիկը:

— Շա՛շ աղջիկ, եդ հու հաղի դեղ ա, կո՛ւզես
կշախդ յես խմեմ: Վա՛հ, հլա տե՛ս՝ շաշի ըսանդը վո՛նց
ա թուել, վո՛նց, — բավական ճարպկությամբ հանդըս-
տացրեց նա Հուռիկին:

— Ի սեր ասծու, կարցրո՛ւ, — կարճ կտրեց Հուռիկը,
բղդալ տալով, վոր այն մասին այլևս վոչինչ չի ուզում
լսի:

Այրին լուց, բայց վորպեսզի փոշու արած աղդե-
ցությունը հարթի, հարցը փոխեց:

— Ախճի՛, բեխեդ չեկա՛վ, թե սինդրիկն եփել ինք:
Հուռիկը լուց: Այրու գեմքի վրա շիթության նշան-
ներ յերևացին:

— Զինի՞ թե անիրավը չա՛վ-չա՛վ անի, — մատածում եր
այրին և վորպեսզի լիովին հավաստիանա, ասաց:

— Ախճի չինի՞ թե պիրանիցդ բան թոցնես ի՞մ ես
հանաքիցը, ու, հանաքը չանաք չինես:

— Տենալուս շա՛տ մի ըռաղի յեմ, վոր բան ել թրոց-
նեմ բերանիցը՞ս, եդ չեմ անել, — պատասխանեց Հու-
ռիկը և գրանով հանգստացրեց այրու ալեկոծվող դքու-
թյունը: Նրա յերեսից թռած դույնը տեղն եկավ:

— Ամա խեղախ վխցրի քեդ հա՛, քի՛րս, — ասաց
այրին, աշխատելով յուր սեփական յերկյուղը թաղց-
նել:

— Ել եդ թափուր բաներ չատես ինձ, թե աստոծ
կսիրես, — նեղացած ձայնով նկատեց Հուռիկը:

Այրին զգաց, վոր այդ բոպեյից խզվեց բարեկամա-
կան կապը, վորը նա կամենում եր ի չարը դործադրել:
Բայց այժմ նա վո՛չ թե այդ բարեկամական կապի մասին
եր մտածում, վորին նա յուր սրտում վոչինչ նշանակու-
թյուն չեր տալի, այլ նրան, թե չինի՞ յուր գաղտնիքը
բացվի:

— Հուռում ջան, ե՛լ եմ ասում, ջահելութիւն չա-
նես՝ բերանիցդ բան թողես, են դանջղնին միտս կուտեն:

— Ձեռք վեկալ, թե աստո՞ժ կտրես, ե՛լի խոսցա՞ր, —
ավելի նեղւրտած ասաց Հուռիկը և մոտեցավ յուր
պղնձին, ցույց տալով նրան, թե ներկայությունդ ան-
տանելի յե՛կինձ համար այսուհետև:

Այրին, միանգամայն ջախջախւած ու վերւած
հաղիվ կանգնեց վրտների վրա:

— Դե, յես դընճմ եմ, — ասաց նա՝ հուսահատ և
թույլ նայելով Հուռիկի վրա:

— Լավ ես անճմ, — պատասխանեց նա, անանց նո-
յելու:

Այրին կիսակենդան քաշվեց:

— Մարդիս ճանաչիլն ի՞նչ դժար ա լեւ, — գոչեց
այրին դռնից հեռանալիս: Այդ փաստն այրուն շատ
ծռեց:

XI

Չարաչրանքի շարաթն եր. այս տարի ավելի շուտ եր
յեկել գարունը՝ տոլորականից: Արտերն արդեն հղացել
եյին, և թռչունների յերգերը մարդի խելք եյին տա-
նում:

Գյուղի հարաները հանդ եյին դուրս յեկել, սիրելի
քաղելու թթվի համար: Մարդուլն ու Աղդյուլն ել եյին
հանդ դուրս յեկել, բայց ավելի աղատ բնության դըր-
կում բացվելու, իրար դարդահալ լինելու, քան թի սի-
րելի քաղելու:

Գյուղի հարս, աղջիկ, յերեխա, ցրվեցին արտե-
րում և ուրախ ծիծաղով սիրելի եյին քաղում, միայն
Սարգյուլն ու Աղդյուլը լուռ եյին:

Ընդհանուր դարդն այդ յերկսին միացրել եր ի մի
մարմին, մի հոգի շինել: Դրանք մեծ ցավի տեր եյին.
ծիծաղը փախել եր դրանց բերանից: Այդտեղ եր նաև
Հուռիկը, վորին մի քանի որ առաջ այրին սոսկալի
առաջարկություն եր արել: Այդ որվանից Հուռիկի
խղճատանքը տանջում եր իրան. կարծես մի ծանր քար
դրված լիներ նրա կրծքին, տյնպես եր ճնշվում սիրտը:

Քանի որ եր, Հուռիկը միջոց եր վորնում, վոր Սարգսյուն ու Աղղյուն մի շխտտովանքն անի, բայց չեր լինում: Դեպքն ինքն իրեն բերեց, յերբ հարսները սերեխի դնացին: Սիրեխ քաղելիս Հուռիկը դիտմամբ մտնեցավ այդ յերկսին, վորոնք հետզհետե հեռանում եյին մյուսներէից. յերբ բաժական հեռացան, Հուռիկը վճռեց սոսկալի դադտնիքը հայտնել նրանց:

— Ախճի՛, ա՛յ անբախտնի, — ձայն տվեց Հուռիկը, տխուր հայացք ձգելով յերկսի վրա, վորոնք այդ վայրկյանին լուռ իրենց բանին եյին:

— Ի՞նչ կա, աքի ջան, — հարցրեց Ղուկասի կինը:

— Ա՛ դե՛տը ձեզ տանի, ա՛ ձեր մերը չորանաւ ու ձեզ չծնե՛ր, — ասաց Հուռիկն, առանց բացատրելու. դեռ թե ինչի յեն վերաբերում յուր ցավակցական բացականչությունները:

Սարգսյուն ու Աղղյունը դիխի ընկնելով, վոր Հուռիկն իրենց մասին մի ծանր բան դիտե, կղվարեցին ու մնացին արախ մեջ արձանացած:

— Ձեզ պահեցեք, ա՛ խեղճ-նաչարնի. մահը թեափալած գլխներիդ պտիտ ա դալի, — բացվեց Հուռիկը, ծանր հասաչանքով: Պարզ յերևում եր, վոր այն որովանից հետո այդ յերկսի վիճակը շատ եր աղղել Հուռիկի վրա:

— Ի՞նչ կա, աքի ջան, — յերկուսը միասին բացականչեցին՝ յերկյուղից աչքները չռած և դույնները աչնան տերևի դույն դարձրած: Հուռիկի խոսքերն այնպես աղղեցին, վոր թվաց թշվառներին, թե մահը հենց առաջնեն ե:

— Վա՛խի՛ միք, ա՛ նաչարնի, ենքան բախտ եք տնեցել, վոր յես եմ մացել, — փոքր ինչ հանդուտացրեց Հուռիկը: Սարգսյուն ու Աղղյունը յերկյուղից մոտեցան նրան:

Հուռիկը նստեց գետնին, դեպի վորը կարծես թե քաշեց դադտնիքի ծանրությունը: Նստեցին և՛ նրանք:

— Ա՛ խեղճ նաչարնի՛, ուղր՛մ են ձեզ դեղեն (թունավորեն), ձեզ մուղայիթ կացեք, ոչովի ձեռիդ ռան չուտեք, բա՛ն չխմեք, — Հուռիկը թեթևացրեց յուր արախ ծանրությունը:

— Են շների բանը կլի, — յերկուքին ևս բացականչելով, ակնարկեցին Վարդիթերին ու Շողերին խեղճն։

— Ով վո՛ր ա, հարկավոր չի յեղնեն կենալ, ձերն ե՛ն ա, վոր եհտիյաթով ըլեք, մեղք եք, չլին աստոծ ձեզ համար մի դուռը բաց անի, — Հուսիկն ավելորդ համարեց մատնանիչ անել չարության աղբյուրը։

— Աստոծ մեզ իր մտիցը վա՛ղ ա գցել, աքի ջան։ Հալրաթ մեր հորն ու մոր մեղքն ա, վոր քաշըմ ենք։ Են որվանից, վոր մեր հոր տանից դուռ ենք եկել, հալա ուրախ ո՛ր չենք տեսել. հալրաթ մեր ճկատին անբախտութիւն ա գրած, — սկսեցին վողբալ իրենց սև-սև որերը։

— Ասծու բաներն ո՛վ դիդա. թե վոր ձեզ մտիցը գցել ա դորթ, բա ընչի՞ յա խաթեն իմաց անըմ։ Չե՞՛ վոր ըսել ա ասծու հրաման։

Այս խաբերը բարերար աղղեցություն արին։

— Աստոծ թե մեր աստոծը կլի՛, մեղավորի դատաստանը կա՛նի, թե հու չե, ետա սհե տանջվելով դերեղման կմտնենք ե՛լի, — հառաչանքով նրանք նայեցին դեպի վեր։

— Աստոծ ձեր կողմն ա, վա՛խիլ միք, — ասաց Հուսիկն ու բացականչեց, — խալիը քաղեցին, մենք ել գնանք։

Հուսիկը հեռացավ նրանցից և շարունակեց յուր սիրեխաքաղը, իսկ Սարգսուն ու Աղգսուլը ջուխտակված մնացին առանձին։ Նրանց ձեռն այլևս սիրեխ չեր բրնձում։ Նրանք նստեցին բոլորից բավական հեռու և սկսեցին քաղածներն ընտրել արտի միջակում։ Ցավերը կուտակվել էյին նրանց գլխին և յուրաքանչյուրն առանձին, սկսեցին վողբալ իրենց միճակոյ յացերգով։

Երնա՛կ են որն, ինչ ջահել աղջիկի, անդարդ ու անցավ, սարի տախտերըմ ծաղիկ ե փնջըմ, վոր Սոնա կո՛վի ճկատից կապեմ... — Հիշեց Սարգսուլը...

— Երնա՛կ են ո՛րն, ինչ, իմ մոր հետ խաչն ի գնացել, փարչը տարա թե ջուր լցնեմ, կոտրեցի ճամփին, ու, մերս ինձ թակեց, — վողբաճախ յերգեց Աղգսուլը։

— Երնա՛կ են ո՛րն, ինչ նոր քյալաղի տուտը պի-

բանքս ի կաշկել, աշխարհը վրեժ պատիւ եր դալի ու ուղողին ուղողի յեանկից դալիս ինձ համար. ուղղմ ին Սինանանց Ասորըհամին տան, ու, յես նազ ի անըմ: Մեռած դի են որը, վոր ես որը չտենայի,—յերգով շարունակեց Սարգսյուլը:

— Երեսո՛ղ են ո՛րը, վոր Թամին խնամախոս եր յեկել մեր տունը, Հլեվոր կիկոլի անըմը տվեց՝ ինձ ուղեւու, չանչեցի վրեն: Յես, մեյիդ դի ընկած են որը: Լեղուս չորացած դեր, ընդջնիս խլացած, վո՛չ դի Ղուկասի նշանը վիկալած, վո՛չ դի նրա անըմը լսած,— անիծեց այն վճռական բոպեն, վոր «հա՛» յեր առել Ղուկասին Սարգսյուլը:

— Աստո՛ծ հողիս առած դեր, ու, ինձ վո՛չ դեր Ամբիանի ձեռք դցած:

— Աստո՛ծ, քեզ եմ կանչըմ, վո՞րդի յես. ես ի՛նչ ա մեր հայր. խալիսը Ծիծաղըմ են, մենք աղի արտասու՜նք ենք չափըմ. խալիսը տուն են վաղըմ, մեր տները մեզ համար դժոխք են դառել...

— Տե՛ր. դո՛ւ անես Շողերի դիվանը. նա՛ վոր ուղղմ ա իմ մեղքն ընկնի, նա՛, վոր իմ Թազն ու պսակը ձեռիցս խլել ա, վո՛չ արժանի անես նրան:

Յեվ մինչդեռ այսպես վողբում եյին յերկու վշտակիցները, մնացած խմբերը սիրելի բեռները լրացրած, ահագին աղմուկով իրար կանչելով, ճանապարհ ընկան դեպի տուն:

— Մենք ել դնանք, ա՛յ ընկե՛ր, մենակ մնացինք:

Ընկերուհին լուրյայն, աչքերն արտասվակալած, տեղից վերկացավ ու յերկուսով միասին հեռակեցին խմբին:

XII

Հուլիսի մոտից վերադառնալուց հետո, այրին ջրից դալիս պատահեց Ամբիանին, վոր անտառից քաշան եր բերում, և, մոտովն անցնելիս, ասաց. «չլավ, Թարսից բանը»: Ամբիանը հասկացավ այդ խոսքերի միտքը և շուտով հայտնեց Ղուկասին:

— Ղուկաս, բանն եղ ա գլուխ չեկավ. ըրեւմա՛ են դանջըր գլուխը տակը չի տվել, դու քու Թըգարիքը

տե՛ս,—ասաց Ամբիսանը Ղուկասին, հայտնելով դավա-
դրության անաջողությունը:

— Բա եդ վո՞նց ա լել, վոր նն շունը բոյինը չի
կալել,—սրտնեղած նկատեց Ղուկասը, Հուռիկի հասցե-
յին ուղղելով յուր հայհոյանքը:

— Հմի թե վո՞նց ա լել, ել ի՞նչ ես հարցնում. մթամ
եւ ուրիշ վախտ չկա՞,— ասաց Ամբիսանը, հույս հայտ-
նելով, վոր մի այլ անգամ կարելի յի գլուխ բերել դա-
վադրությունը:

— Նրան հե՛շտ ա, նրան ի՞նչ կա: Յա նա՛ իմ՝ ձե-
ռին, յա մի հալի ճուռ,—պատասխանեց Ղուկասը, ահ-
նարկելով Գեվոյին:

— Տհե չի յե՛, բանը սպանելը չի, բանը պարտկիլն
ա. պետք ա հենց անես, վոր ըստի ձեռը չընկնես ախր:
Սպանելուն ինչ կա, ոսից վախա վոր չլի, որական տա-
սը մարդ կսպանեմ,—նկատեց Ամբիսանը, դարձնելով
Ղուկասի ուշադրությունն այն հանգամանքի վրա, թե
սպանությունը պիտի կատարվի մեծ զգուշությամբ:

— Արա, դե ե՛նա նհե կանենք ե՛լի:

— Վո՞նց, ա՛սա, հենց բան չանես, վոր խաթի մեջ
գցես մեղ. դու միքիչ քյալլադոդ ես, հա՛:

— Են ա թուրքերից դալիս կսպանեմ, մեյիդն իշի
մրա կդնեմ, գիշերվա մի վախտը կտանեմ Աղստեփ
գետը կքցեմ ելի, բա բեխա յեմ յե՞ս: Գետը գցիլեն յե-
դըն են ո՞վ դի յեղենն ման գալ, դարիբ մարդ ա, ան-
տեր անտիրական:

— Գետը գցելն ել ա հեշտ. բանն սպանելն ա,—
լրջորեն շեշտեց Ամբիսանը:

— Դու սպանելն ինձանից ուղի՛, ընչի՞դ ա, ախ-
պե՛ր:

— Գեվոն վո՞րդի ա, գիդառ ե՞լ:

— Թափաբաշըմն Ասկյարի հմար հոր ա կտրում,
վո՞նց չդիդամ:

— Մոտիկ տեղ ա,—նկատեց Ամբիսանը, ահնարկե-
լով սպանության անհարմարությունը:

— Լալմն ե՛ն ա, վոր մեր հանդըմը դի սպանվիլ,
չոլըմն անհնար ա:

— Մտցել ե՞ս յե՞փ ա տուն դալու:

— Շարաթ բրիկունը, վոր Ալլահ դոյաւ. կերակի առաւփոտն ել հարկավոր ա ուխտ գնալ Վարդէիթերի հե՛տ...

— Խեղճ... իծին դայլը վոր չդիպչի, հաջ դուրս կդաւ: Ըսկի դիդըմ չի, թե գլուխն ի՞նչ ա գալու, — յուր կողմից նկատեց Ամրխանը:

XIII

Մտղկաղարդի կիրակի յերեկոյան առանձին ուրախ տրամադրութեան մեջ եր Գեւորն: Նա, իհարկեւ, չեր իմանում, թե ի՞նչ սեւ ամպեր են կուտակվում յուր գլխին: Նա չեր իմանում, վոր յուր Դերըը համարված են. բայց այդ բոլորը դիտեր նրա հարազատ կիներ, Վարդէիթերը, վոր թունավոր սփի նման մարաղ եւ մտել:

Գեւորն այդ յերեկո հանդիսավոր որվա ազդեցութեան տակ, լցված կրօնական ջերմեռանդութեամբ, և միակ օղնականն ու ապաւիննն աստված ու սրբերն եյին, վորոնց զոհարերութեան համար զոհարեցութեան ծրագրեր եր կոպտում այդ յերեկո: Գեւորն մտադիր եր, վոր յերկար չարչարանքներից հետո, գոնե մի որ մի ժամ ազատ շունչ քաշի, ուրախանա յուր փոքրաթիւ ընտանիքի հետ, ինչպեւ մյուսներն եյին անում: Այդ յերեկո նրա պարզ սրտից արտաքսված եր վոխը, քնը. նա կնոջ անցյալն եւ մոռացութեան եր տվել. գոնե, մի տոմամանակ չեր ուզում հիշի, վախենալով, թե մի՞ դուցե այդ հանդիսավոր որերում ևս պատորվի միտքը:

Ուխտ գնալու համար դառն եր հարկավոր: Այդ գոռան դինն աշխատելու համար նա մի դործ գտավ Լալի դյուղին մոտիկ Թարաբաշի թուրք գյուղում, վորովհետեւ այդ շարաթ հայերը ծանրարանի չեյին տալիս իրանց ձեռքը, կամենալով սուրբ պահել շարաթն սուքու համար, ուրիշ խոսքով՝ իրանց մեղքերն իբր թնքովելու համար:

Վարդէիթերն այդ յերեկո կաշին փոխած եր յերեւում: Նա համարյա թե, դառն եր դառել. մարդի հանաքներին հանաքներով եր պատասխանում և, տեղ-

խոսալու համար, մի տեսակ ախորժակ եր բաց արել։
Ծնողների ուրախությունն ազդել եր նաև իրանց դա-
վակ Տիգրանի վրա։

— Ա՛նան, ապինի բերած դառով խաչը դենք գնա՞լ։

— Հա՛, քե մատաղ, գնալ դի՛ դառն առնիլ, բա
ի՞նչ դի՛ անիլ, — յերեխին դգվում եր Վարդիթերը։

— Բա յե՞սի գննք գնալ, — ուրախությունից կարմ-
րած աչքերով վառվելով, հարցնում եր յերեխան։

— Ծաբաթ՝ որը, — ասաց Վարդիթերը, խաբելով չորս
տարեկան յերեխային, քաջ իմանալով, վոր այդ՝ որը
Գեվոյի սպանելու որն ե նշանակված։

— Ծաբաթ՝ որը գննք գնալ, բալա ջան, — յուր կող-
մից ավելացրեց նաև հայրը, չիմանալով թե ի՞նչ ե սա-
մանած այդ որն իր համար։ Երեխան միքանի կայտառ
չարժումներով արտահայտեց յուր սրտի ուրախությու-
նը։

— Քանի՞ որ կա հլա, ապի՛ ջան։

— Հինդ՝ որ, բալի՛ կ ջան։ Վարդիթե՛ր, խու՛նկ ու մո-
մի թաղարեք տեհել ե՞ս, — պատասխանելով յերեխին՝
հարցրեց Գեվոն կնոջը։

— Չարչի Անասից յերկու շահու խու՛նկ ու մոմ եմ
առել, — ասաց կինը, հիշելով այն թույնի ուղարկված
չարչու անունը։

— Եդ լավ ես արել։ Չու, դատ ել հու կա՞։

— Ձվից շատ ի՞նչ ունենք, փա՛ռք ասո՞ւ. ընչներս
ա շատ, հալմներս, — հանաքով ակնարկելով իրանց քյա-
սիրությունը, ասաց Վարդիթերը։

— Վախիլ մի՛, Վարդիթե՛ր ջան, դատկից յետը
կգնանք Թիֆլիս, ընդի՛ իմ հին փեշակը կբանացնեմ,
փող կաշխատեմ, ուրիշ բաներ ել կու՛նենանք. մարդ
մինչև դառն որեր չտենա, քաղցրի դադրը չի իմանալ, —
ապազայի հույսով լցված, ասաց Գեվոն։

— Դու ցանաղութին ասա, ամեն բան ե՛լ կլի, աս-
տո՞ծ մեզ կորցնիլ չի, — պատասխանեց Վարդիթերը։

— Հա՛, Վարդիթե՛ր ջան, վոր մի ես անի՞մած կե-
ղիցը դուս գամ, հենց կիմանամ, թե դժողքիցն ա-
զատվել եմ, ու, յեդո լավ կապրենք, վախիլ մի՛։

— Եդ ել կլի, ջանադութիւնով:

Ի՞նչ իմանար ապագայի հույսով ապրող խեղճ Գեվոն, թե աչք ջանադութին սովորական խոսքերի տակ ի՞նչ և թաղցրել կինը:

— Հա՛, ջանադութինից ավել վոչինչ չեմ ուզիլ. չենց դրա համար ել մատաղի յեմ դնում:

— Եւ՞րի կդաս,— հարցրեց կինը:

— Մի շարաթվա բան կա, կոներիս միսը պտի ուտեմ, միշկլի շարաթ վերջացնեմ: Վոնց վոր լի, շարաթ բրիդուան բտաի յեմ,— պատասխանեց Գեվոն, կամենալով ուրախացնել կնոջը:

— Եւս ել ձվանը կարմիր կանեմ:

— Բա ի՞նչ կա ուտելու:

— Բիչ սիրնիս կա տապակած:

— Ոհ, ի՞նչ լավ ա, բեր մի ուտեմ, քնեմ, վոր առաջորդ դիշերով ճամփա ընկնեմ: Կինը բերեց, Գեվոն կերավ, յերեսին խաչակնքեց ու քնեց:

Շուտով խրճիթում տիրեց խափարը և խաղաղ լուսթյունը, վոր մերթ-մերթ ընդհատվում եր Գեվոյի խրոնոցով, վոր նշան եր, թե վորպիսի՛ անլրդով և խորը քնի մեջ և նա:

Առաջնայան դիշերով դարթնեց նա, և եշն իր Հաթիներով բռնած ու աղաք արած՝ դնաց դեպի Թափաբաշի՝ Ասկյարի համար մշակություն անելու:

XIV

Այն Ժամանակ, յերբ Գեվոն Թափաբաշում Ասկյարին մշակություն եր անում, Ղուկասն յուր ազդական ծերունուն մի յերազ պատմեց, ա՛յն ծերունուն, վոր շատ անգամ պատահարներէջ թափել եր նրան:

«Դիշերս ըրադրմ տեհա մի սիպտըկմիրուք թուրք, վոր մի ջուխտ տրեխ իրեա, թե «կե՛ց»։ Փորձեցի, ամա տեսա վոտիս դալիս չի, յետ իրան տվի։ Թուրքը կնրդված յետ ինձ իրեա ու ստաց. զքեզ հմար ա կարած, վոնց թե վոտիդ դալիս չի, հագիր»։— Ենպես դարդանդ եր թուրքի յերեսը, վոր կրացի վոչ թե հուջաթ անեմ, զտի կե՛ցա։ Անտեր տրխնին են դայդի հուփ ին տալի։

խոսալու համար, մի տեսակ ախորժակ եր բաց արել։
Ծնողների ուրախությունն ազդել եր նաև իրանց դա-
վակ Տիգրանի վրա։

— Ա՛ նաև, ապիկի բերած զառով խաչը դենք դնա՞լ։

— Հա՞, քե մատաղ, դնալ դի զառն առնիլ, բա
ի՞նչ դի անիլ, — յերեսին դավում եր Վարդիթերը։

— Բա յե՞սի դենք դնալ, — ուրախությունից կարմ-
րած աչքերով վառվելով, հարցնում եր յերեսան։

— Ծաբաթ որը, — ասաց Վարդիթերը, խաբելով չորս
տարեկան յերեսային, քաջ իմանալով, վոք այդ որը
Գեվոյի սպանելու որն ե նշանակված։

— Ծաբաթ որը դենք դնալ, բալա ջան, — յուր կող-
մից ավելացրեց նաև հայրը, չիմանալով թե ի՞նչ ե սա-
հմանած այդ որն իր համար։ Երեսան միջանի կայտառ
չարժումներով արտահայտեց յուր սրտի ուրախություն-
ներ։

— Քանի՞ որ կա հլա, ապի՛ ջան։

— Հինգ որ, բալի՛կ ջան։ Վարդիթե՛ր, խուսի ու մո-
մի թաղարեք տեհել ե՞ս, — պատասխանելով յերեսին՝
հարցրեց Գեվոն կնոջը։

— Չարչի Անասից յերկու շահու խուսի ու մոմ եմ
տուել, — ասաց կինը, հիշելով այն թույնի ուղարկված
չարչու անունը։

— Եդ լավ ես արել։ Զու, դատ ել հու կա՞։

— Զվից շատ ի՞նչ ունենք, փա՛ռք ասածու. ընչներս
ա շատ, հավներս, — հանաքով ակնարկելով իրանց քյա-
սիրությունը, ասաց Վարդիթերը։

— Վախիլ մի՛, Վարդիթեր ջան, զատկից յետը
կդնանք թիֆլիս, ընդի իմ հին փեշակը կբանացնեմ,
փող կաշխատեմ, ուրիշ բաներ ել կուենանք. մարդ
մինչև դառն որեր չտենա, քաղցրի դադրը չի իմանալ,
ապաղայի հույսով լցված, ասաց Գեվոն։

— Դու ջանադութին ասա, տմեն բան ել կլի, աս-
տոծ մեզ կորցնիլ չի, — պատասխանեց Վարդիթերը։

— Հա՛, Վարդիթեր ջան, վոք մի ես անիծած կե-
ղիցը դուս դամ, հենց կիմանամ, թե դժողքիցն ա-
ղատվել եմ, ու, յեդո լավ կապրենք, վախիլ մի՛։

— Եդ եւ կլի, ջանադուծինով:

Ի՞նչ իմանար ապագայի հույսով ապրող խեղճ Գեվոն, թե այդ ջանադուծին սովորական խոսքերի տակ ի՞նչ ե թաղցրել կլինու:

— Հա՛, ջանադուծինից ամել վոչինչ չեմ ուզել. հենց դրա համար եւ մատաղի յեմ դնում:

— Յե՞սի կդաս, — հարցրեց կլինու:

— Մի շարաթվա քան կա, կոնքերիս միսը պտի ուտեմ, միչկլի շարաթ վերջացնեմ: Վոնց վոր լի, շարաթ քրիդունն քստի յեմ, — պատասխանեց Գեվոն, կամենալով ուրախացնել կնոջը:

— Յես եւ ձվանը կարմիր կանեմ:

— Բա ի՞նչ կա ուտելու:

— Քիչ սիրելի կա տապակած:

— Ոհ, ի՞նչ լավ ա, բեր մի ուտեմ, քնեմ, վոր առավոտը գիշերով ճամփա ընկնեմ: Կինը բերեց, Գեվոն կերավ, յերեսին խաչակնքեց ու քնեց:

Շուտով խրճիթում տիրեց խալարը և խաղաղ լուռ թյունը, վոր մերթ-մերթ ընդհատվում եր Գեվոյի խռո-ռոցով, վոր նշան եր, թե վորպիսի՛ անվրդով և խորը քնի մեջ ե նա:

Առավոտյան գիշերով դարթնեց նա, և եշն իր հա-ջաթներով բռնած ու աղաք արած՝ դնաց դեպի Թափա-բաշի՝ Ասիյարի համար մշակություն անելու:

XIV

Այն Ժամանակ, յերբ Գեվոն Թափաբաշում Ասիյա-րին մշակություն եր անում, Ղուկասն յուր ազգական ծերունուն մի յերազ պատմեց, ա՛յն ծերունուն, վոր շատ անգամ պատահարներից Թափել եր նրան:

«Գիշերս ըրադր՛մ տեհա մի սիպուղիմիրուք թուրք, վոր մի ջուխտ տրեխ իրեա, թե ճկե՛ց»: Փորձեցի, ամա տեսա վոտիս դալիս չի, յեա իրան տվի: Թուրքը կնըղված յեա ինձ իրեա ու ասաց. «Էքդ հմար ա կարած, վոնց թե վոտիդ գալիս չի, հադիր»:— Ենպեա դարդանդ եր թուրքի յերեսը, վոր կրացի վոչ թե հուջաթ անեմ, զոտի կե՛ցա: Անտեր տրխնին են դայդի հուլի ին տալի:

քիչ եր մերմ պճղներէցս արին դուրս դա, — վերջացրեց
յերազի պատմությունը և սպասողական հայացք ձդեց
նա ծերունու վրայ, վոր թախտի վրա թեքն ընկած, չի-
բուխ եր քաշում:

— Թուրքը հլա սուրբի խնամակ ա, արեխնին ել Լ'ն
ա նեղութին ա, — յերազին մեկնություն տվեց ծերունու
կինը, վոր ներքե՛ գրան մոտ ծալապատիկ, գլուխը
քաշ արած լորի յեր հնդրում:

— Եդ ա տհե՛ յա, ելի, Ղո՛վաս, պառավի ասածն
ա, պա՛րզ նշանց ա տալի: Մթամ դու, Ղուկա՛ս, դիդա՞ս
վոչ, վոր յեթե մեղքերդ դավին բռնես, մեջքը կկոտ-
րի՞, — պատասխանեց ծերունին, նեղ տրեխները յերկ-
նային պատիժ համարելով:

Ղուկասը մտածման մեջ ընկավ. յերազը նրա սիրտը
մի տեսակ դադտնի յերկյուղ եր գցել. ինքը՝ Ղուկասը
նախախնամության նախադասցում եր համարում այն,
միայն ուղեց տւրիչի կարծիքն ել լսի: Պառավի մեկնու-
թյունը, ծերունու լուրջ ու դառը նկատողությունը
նրա մեջ այդ յերկյուղը սաստկացրին: Ղուկասը մի
առժամանակ տատանման մեջ ընկավ: Սպանի՞ Գեւոյին,
թե՞ վոչ, — այս միտքը նրան սկսեց սաստիկ յերերել:
Ծերունու տանից Ղուկասը դուրս յեկավ և չիբուխին
ձիգ տալով, դնաց դեպի յուր տուն: Այնտեղ նա վոչինչ
չհայտնեց, բայց տանըցիք նկատեցին, վոր Ղուկասի
դեմքը մի տեսակ մտախոհ պատկեր ե ընդունել: Մյուս
որը նա դնաց այդում բան անելու: Նա այժմ սովորական
գլուղացու յեր, նմանում, և կարծես, բացի տնային
հոգսերից, ուրիշ չար միտք ժամանակ չեր խլում նրա-
նից. այսպես շարունակեց նա և՛ ուրբաթ որը: Այդ որը
միայն ուրբաթարուր արավ, այսինքն՝ քիչ ու միշ բան
արավ, խաչելության պատվին և, ուրիշների նման,
տրտում մնաց այդ որը տիրոջ չարչարանքի համար:

Այդպես եր Ղուկասի հոգեկան դրությունը և նրա
այդ միջանի որը չերեւալը Ամբիանին շատ ոտարոտի
յեր թվում, ուստի նա ինքը յեկավ և Ղուկասին դաւով
յուր մարադի կտերը:

— Բարեք ըրի՛դուն, Ղուկա՛ս, — լողջուռնեց ու կողքին նստեց նա: — Սա վո՞րդէ չես ես քանի որը, վոր ըրեալմ չես:

— Մեր տներըմն եմ, վո՞րդէ դեմ լիլ, — անտալ-բեր յեղանակով պատասխանեց Ղուկասը, աչքերը հեռու անասուններին դցելով, վորոնք նոր կենդանանում էին:

— Վո՞նց ա, հիշի՛ քեզիդ խաբար լի. հիմանդ հու չե՞ս:

— Յեթե հիմանդ ըլեմ, հու յե՛ն ա լավ կլի, — ցույց տոյեց նա, վոր հիմանդությունից ել ավելի մեծ ցավ ունի:

— Ի՞նչ ա պատահել, ասա տենամ, կարելի ա մի դարման խմանամ:

— Լիս չրեքչարթի մի երազ տեհա, վոր սիրտս ահ ա դցել, խելքս սրանից մի բան չի կարում:

— Ի՞նչ երազ ա:

Ղուկասը յերազն ու մեկնությունը պատմեց նրան:

— Սդ ես շաչ հա՛. յես ել հենց դիդամ մարդ ես. թու հա՛: Բեխեն քեզանից խելոք ա լիլ մզյա՞ր: Լա՛վ, ամեն գիշեր երազ տենալը մեր փեշակն ա՛, վո՞րդէ կհասնի, վոր ամեն երազ ել կատարվի ի չարը:

— Դե՛. մեր մաածիլն ու երազի ըրեալթքը յես ըսկի իրար չեմ քցում, է՛:

— Արա՛, ամոթ ա, ամոթ. դու պառաւ կնիկ ե՞ս, թե տղամարդ. տ՛րա, ամոթ չի, վոր երազից վախում ե՞ս, — նախատեց Ամբիսանը, Ղուկասի ինքասիրության թելերին դիպչելով: Ղուկասը չհակաճառեց և լռեց:

— Բա հմի ուղըմ ես վո՞նց անես. մտքինդ է՛ն ա, վոր Գեվոյին սաղ թողնե՞ս:

Ղուկասը լուրթյունը շարունակեց, չիմանալով, թե ի՞նչ պատասխանի:

— Ամոթ ա, ամոթ, ել եդ դայդի բաներ չասեռ ինձ մոտ: Խո՛սա, յե՛, ընչի՞ յես սուս արել: Ի՞նչ ա, մտքինդ են ա, վոր սա՞ղ թողնես: Դե՛նա կարճ առա թե՛ վախըմ եմ, ելի՛, ի՞նչ թուրք, ի՞նչ արեխ, ի՞նչ երազ, —

ծաղրի յենթարկեց նրան Ամբիսանը, յերազի բովանդակությունը հիշեցնելով:

Ամբիսանի այս հեղնանքն ազդեց Ղուկասին:

— Յես իմ ասածը կկատարե՛մ, Ամբիսան, յե՛ղ չեմ կենալ ասածիցս, ամա, կտե՛նաս երազիս կատարվիլը:

— Արա՛, ի՞նչ ա լելու յանի, ի՞նչ ա տհե ջանդ դող ընկել: Գեվոն ա, ե՛լի, հու մի դորբա, մի ածղեհա մարդ չի. ձեռին թո՛ւր ունի՛, թվա՛նք ունի՛, թե վո՞նց ա քու բանը: Նրան հու ընխեն ել կսպանի:

— Ե՛լ հա սպանելուց ես խոսքմ, յես քեզ չեմ ասել, թե սպանելուցը հեշտ բան չկա ինձ համա՞ր,— Ղուկասն այս ձևով խոսալով թվում եր, թե ուզում ե մատնացույց անել Ամբիսանին այն հանգամանքի վրա, վոր յեղեռնադործը կարող եր արդարադատության ձեռքն ընկնել:

— Շաշ հայ, բնթենթիլուց ել հեշտ բան կա՞ վոր. են ա վո՞նց վոր ասել ենք, նհե՛ կանես, ե՛լի:

— Տենանք աստոծ ի՞նչ ա չհանց տալի, հլեչվա եզուց վախտ շատ կա տառ,—ասաց Ղուկասը:

— Դե եզուց հեռանաս վո՛չ. մեր դյադեն քոլիցը քիչ սինդրիկ ա բերել, քիչ ել գինի յեմ ճարել, կդաս, քնվի կանենք, խելախ վախտ ա իրար հետ հաղ չենք կերել,—տեղիցը վերկենալով, ասաց Ամբիսանը, յերազի մասին ալիս նոր բան չասելով, վորովհետե վախում եր, թե Ղուկասը խրտնի ու իսպառ հրաժարվի յուր մտադրությունից:

— Ի՞նչ թե քաշած պլլանո ուղքմ ա թե քանդի,— ինքն իրան մտորվում եր Ամբիսանը՝ հեռանալով Ղուկասի տանից: Հը՛հը՛. են դայդի դյոզալը մդյար յես քու ձեռին հի՛լ դեմ անի՞լ,—ավելացրեց Ամբիսանը, ահանարկելով Վարդիթերին:

Վեռնոյ շաբաթ դիշերը խիստ փոթորկալից անցավ, Ղուկասի համար: Զուան աչքին մոտ չեր գալիս:

— Հիւ անեմ խաթեն անցկենա՞, թե Ամբիսանի առան անեմ—ահա, թե ինչն եր տանջում Ղուկասին: Նրա այս անհանգստութիւնը յերեւում եր անկողնում շուռ ու մուռ դալուց, նրա անդադար ծլուփոցներէց, վորոնք լսվում էին անկողնից: Նրանց յերկրուղ աղղողը վոչ թե սպանութիւն գործողութիւնն եր, այլ ոտուի պատիժը, վորի համը թեւե Ղուկասը չեր տեսել, բայց շատ բան եր լսել նրա մատին: Այդ մարդու մեջ խիղճը մեռել եր, այս յերեւում եր նրանից, վոր նրա ձայնը չեր լսվում: Ժիպին մի բան եր մնացել—պատժի յերկրուղը: Բայց, դրա դեմ ել կանգնած եր Վարդէիթերի սերը, վոր չիւմ եր քաշում պատժի առաջ: Բացի դրանից, շատ հեշտ եր յերեւում սպանման գործը: Այդ բոլորից Ղուկասը դալիս եր այն յեղբակացութիւն, թե արդարադատութիւնն այդտեղ չինելու վոչինչ չունի, վորովհետեւ նրան վոչինչ ել չեր հայտնվիլ: Սա վերջին յեղբակացութիւնն եր, վորի վրա, յերազից հետ, կանգ առավ Ղուկասը:

Առաջադր լուսանալուն հետ, նա ինքը ման յեկավ Ամբիսանին: Ամբիսանը խոստումը կատարեց— սինդրիկը սլատրառտ եր գինու հետ: Կերան—խմեցին և այնուհետեւ՝ կտուց կտցի դրած, մինչև իրիկնադեմ գրուց արին սրահի տակ նստոտած: Յերեկոյան դեմ Ղուկասը տեղից վերկացավ, ասելով.

— Վախտն անց ա կենում, մե՛ր աղա:

— Հա՛, թե դնալու յես, վախտին դնա:

— Ղուկասն այդտեղից դնաց իրենց տուն, չոմբախրն ուսին դրեց և դուռը միջով անցնելով, չիբուխին ձիգ տալով քաշվեց:

— Եղ. ո՛ւր ես գնում ես չախին, Ղուկաս,— ձայն տըվեց մի ծերունի:

— Յեղան եմ մանդալի, յեղան, ապե՛ր:

Ծերունին վոչինչ չասաց, վորովհետեւ պատասխանը

շատ րնակա՛ն եր Ղուկասի կողմից: Նա արագութեամբ հասավ Գարատեղը, ուր պատահեց չութվորներին:

— Եդ ո՞ւր ես գնում, Ղուկա՛ս, — նույն հարցը տվին վար անողները:

— Յե՛ղան եմ մանգալի, յե՛ղան:

— Բա յեղն ես ճամփներքումն ի՛նչ ա շինում, — վար անողներից մինը դատնալով ընկերներին ասաց յետե՛վից, — ո՛վ ա գիշում ելի ի՞նչ շանտողութին կա մտքումը:

Ղուկասն, արագութեամբ անհայտացավ չութվորների աչքից, շտապելով դեպի Թափաբաշի: Չութվորներին զարմացրեց այն հանգամանքը, վոր Ղուկասը շտապ յետ եր դառնում գնացած տեղով:

— Աստոծ վկա, վոր եդ շան տղի միտքը խային ա, — դարձյալ նկատեցին չութվորները, վոր պատրաստվում եյին սուն վերադառնալ:

Ղուկասը յետ դարձած նույն ճանապարհով, արդեն վաղուց եր անցել դեպի գյուղի կողմերը, յերբ Թափաբաշու կողմից Գեվոն իշին նստած՝ մի հավ առաջին՝ ձեռին բռնած յերևաց չութվորների աչքին:

— Բարի որ ձեզ, ա՛ չութվորնի, գալիս չեք գնա՞նք:

— Գալու յենք: եդ վո՞րդյան ես գալիս, Գեվո՛ն:

— Թափաբաշուց եմ գալի:

— Ծամփին քեզ մարդ հու չպատահե՞ց — դիտմամբ հարցրին, վոր տեսնեն թե Ղուկասին նկատե՞լ ե, թե վոչ:

— Ձե, մարդ չեմ տեսել: Թո՛ւ թո՛ւ, գնա՛ յե՛, հը՝ մի հու տերտերը կերավ պատարագը: Վայ գե՛լը քեզ ուտի. ես վոնց ա փոխում վոտները՝, — կրկին զանգվեց իշին Գեվոն, շտապեցնելով, վոր յերեկոյան պատարագին հասնի, իսկ կենդանին, կարծեա՛, յուր սովորական ընթացքին հարամ չեր ուզում խառնի:

Չութվորները, մտքերի կարճատև փոխանակությունից հետո, վճռեցին Գեվոյին մենակ չթողնել. նրանք ձայն տվին, վոր Գեվոն կանգնի մինչև իրենց հասնելը, բայց Գեվոն ինչ—վոր մի բան ասաց ու ճանապարհը շարունակեց: Չութվորներն այնպեա՛ հասկացան, թե Գեվոն ասաց՝ ես ջրի ձորումը կսպասեմ: Նը—

բանք շտապեցին այնտեղ հասնել նրան: Յերբ հասան, տեսան, վոր Գեվոն մի չափարի մօտ բանջար և քաղում և, բացի նրանից, այնտեղ ուրիշ վոչ վոք չկա:

— Գեվո՛ւ, եղբ քչի,—ասացին չութվորները, — առնց կտնդ առնելու:

— Յալաչեք, ձեզ մատաղ, թող մքիչ բանջար քաղեմ, վոր բրիդուհը յեղով տապակեմ, շատ լավն ա ըլլմ յեղով տապակածը:

— Բանջար քաղելու վախտը չի, եղբ քչի, մթնըմ ա,— ասաց չութվորներից մինն ու իշին խփեց: Գեվոյի հալը, վոր մինչև այդ ժամը հանդարտ պնդած եր իշի վրա, չութվորի հարվածից վախեցավ, ճչաց ու դլխիվայր կախ ընկավ:

— Լա՛վ, յեկա, յեկա,— ասաց Գեվոն ժպտալով և վաղեց համն ուղղելու: Չութվորները, յերբ ձորի դիմացը բարձրացան ու յետ նայեցին, նկատեցին մի մարդ, վոր յերեսի վրա վայր և ընկած հենց այնտեղի հանդեպ, ուր եչն և կանգնած և ուր Գեվոն բանջար և քաղում:

Այդ յերեսի վրա ընկած մարդը չութվորների վրա այն աղղեցությունը դործեց, ինչ աղղեցություն դործում և մարդու վրա, յերբ պարզ յեղանակին հանկարծ թխպում և յերկինքը:

Նրանք Գեվոյին չուղեցին բան տեսել, չկամենալով հարց ու փրձի նյութ չինել իրենց, այլ այնքանը բավական համարեցին, վոր Գեվոն իրենց հետ ապահով գյուղն և վերադառնում:

Բայց Գեվոն չուտով չութվորներին փափուկ դրության մեջ դրեց:

Ձորի պատից ճանապարհը մատնավորվում եր. մի մատը թմրի վրայով ուղղակի գյուղն եր դուրս գալիս, մյուսը քաշանում ձորը և այնտեղով՝ ձորն ի վեր դուրս գալիս գյուղի ներքի թաղը, ուր Գեվոյի խրճիթն եր հանդատանում: Գեվոն սովորություն ուներ աչքից հեռու լինելու պատճառով միշտ ա՛յդ ճանապարհով բանել. նա այդտեղով միայն գիշերներով եր յերկյուղ կրում անցնել, իսկ այժմ գեռ ոք կար, կար-

միւր արեւը դեռ չողում եր բարձր տեղերում. այդ պատճառով Գեվոն թեքվեց ձորի վրայ:

Չութվորները վո՛րջան արին, վո՛րջան ասին, ասկանջ չդրեց Գեվոն:

— Չեմ ուզում գեղամիջովն անց կենամ, — այդ եր պատասխանում Գեվոն, վորի ասածն ել ունեւր յուր հիմքը: Մտածաում եյին չութվորները. պարզ հայտնե՞ն, վոր Ղուկասը պտտվում ե նրա յետեւից, թե վոչ. հետո ել սիրտ չեյին անում, վորովհետեւ կրկին չեյին կամենում գլուխները հարցուխորձի մեջ դցել...

— Վոչինչ, թող դնա՛, ի՛նչ դէ լիլ ես որը ճաշին. կեղի տներն են ա ըրեմքն են աչքին, — ասացին չութվորները և հանգիստ թողին Գեվոյին. թեւ նրանց սիրտը սաստիկ կասկածանքի մեջ եր այն յերեսի վրա վայր ընկած մարդու պտտճառով:

Չութվորների հեռանալուց հետո, այն յերեսի վրա ընկած մարդը տեղից վեր թռավ ու չոմբախի կիսից բռնած՝ ձորն ի վեր հարաքաթ արավ:

Իայց չութվորները շարունակ յետ—յետ նայելով, աչքներն այն ընկած մարդու վրա եյին պահում:

— Ղո՛ւկասն ա... Նա՛ յա. Գեվոյի յետնա յա վտարմ, գլուխը մի խաթա դի պիբիլ: Նաչարի աջալը մոտացել ա հալրաթ, վոր լսեց վոչ մեզ, — ասացին չութվորները կանգ առած՝ նայելով Ղուկասի վրա:

XVI

Չութվորները յերբ յա՛լ արին, Գեվոն ձորի թալու՝մը վերջին անգամ նրանց աչքովն ընկավ: Նա վտանները հանդիստ իշի կողքը թակելով, դնում եր Գեվոյի յետեւում—նույն թալում նկատվեց նաեւ Ղուկասը և իսկույն ձորը մտավ: Թվում եր, թե նա յեւ չութվորներին եր գիտում: Չութվորներն իրանց տեղից շուտով անհայտացան և գլուխը մտան, բայց վոչ մարդու բան ասին և վոչ ել իրանք ձորը քաշացան. դավի—դառաբայից քաշվելով: Նրանք չեյին ուզում վկա դառնալ, թեւ կարող եյին այդպեւ չվարվել, թեւ կարող եյին Գեվոյին աղառել, սակայն. դրա համար համաձայնություն ու խիղճ

չունեյին քաջութիւնն ու մարդասիրութեան դպացմունքը մեռած եր նրանց մէջ։

Ձորի խեղամանքի գիմաց, այնտեղ, ուր բաժականին նեղանում և ձորը, ուր դնալիս մի քանի անգամ պիտի սնց ու դարձ անես առկակի վրայով, մոտ աչդում յերկու մարդ բան եյին անում, մինը մատն եր կտրում, մյուսը ծալամ հալաքում։

— «Յա՛վա՛շ, Սի՛մոն դայի. մի հլա անգամ ախ՛, Լորձ Լ՞ոս։ Են ի՞նչ հարայ ա,— ահաբեկված բացականչեց ծալամ ժողովոյր, հրաժիրելով ընկերով ուշադրութիւնը։

Սիմոն տմին, ի դարձանս ծալամ հալաքողի, լռեյլայն շարունակեց յուր գործը, ուշ չդարձնելով իրեն ուղղված խոսքերին։

— Վա՛յ, վա՛յ, Վա՛յ քե մատաղ, վա՛յ քե մատա՛ղ։ Ա՛յ հալադա՛ր... ա՛յ հալադա՛ր,— ձորից լսվում եյին աղերսական բացականչութիւնները, և այնպիսի հուսահատ ձայնով, վոք ապառաժն անգամ լարդա պիտի դնար։

— Յես քու մշակն եմ, կարալ չեմ բանս թողամ ու դիմելեւմ ձորը, դու դնա, տե՛ս ի՞նչ հարայ յա. ձորումը մարդ են սպանում, հալատա,— ասում եր Սիմոնին ծալամ հալաքողը, մոտենալով Սիմոնին։

— Տաղ արած ձեռիդ բա՛նին կաց, բա՛նին, Բախճինա՛նց Ակոն, խայիսի ցա՛փն ու դալին քեդ են տվե՛լ։ Հայրաթ դորողչիքն՝ իրաք հետ կովքմ են, ի՛նձ ինչ,— ասում եր Սիմոնը, զայրանալով մշակի վրա։

Ձայնը, աղիողորմ հարան, քանի դնում եր, նույնքան սաստկանում եր, սոսկալի դառնում. լսվում եյին միևնույն կանչերն ու պաղատանքները, վորի վրա լսող շներն սկսեցին բռթացնել ու հաջել հեռվից։ Այս հաջոցի ժամանակ յերկու հոգի իջան ձորը և ելի յետ դարձան։

— Ախպե՛ր, մեղքս գալիս ա, թե դու գնում չես, թո՛ղ վոր յես դնամ,— Սիմոնին դիմեց ծալամ հալաքողը։ Սիմոնն այս անգամ լռեց և քաշացա՛վ դեպի ձորի կողմը։ Սրա անահյտանալուց հետո, դեռ լսվում եր

ձայնը, բայց մեջընդմէջ և արդեն նվազած: Բախճի-
նանց Ակոն ևս ուղեց քաշանալ դեպի ձորը. քիչ դնաց,
տեկանջ դրեց. բայց այլևս ձայն չկար, և մարդ չեւր յե-
րեւում: Նա տեղը բալական սառած մնաց, մինչև վոր
վերջապես վերադարձավ Սիմոնը և նրա յետևից, կարճ
ժամանակից հետո, դուրս յեկավ մի մարդ ևս, դաշույ-
նը կապած և չոմբախի կիսից բռնած:

— Ո՞վ եր այդ մարդը, առաջին անգամ չճանա-
չելով հեռից. նկատում եր Ակոնը միայն, վոր այն
մարդը գալիս է դեպի այդին:

Բայց յերբ նա մոտենում եր, Սիմոնը յետ դառնալով
դեպի նա, ինչվոր մի բան ասաց նրան, վորը իս-
կայն յուր ճանապարհը փոխեց մի այլ կողմով:

— Են՝ ո՞վ ա են դնացողը, Սիմոն ամի:

— Վո՞րը, — հարցրեց Ակոնը: Սիմոնը, իրան չիմա-
նալու դնելով՝ հարցին հարց տվեց իսկույն. — Վո՞րը:

— Հրե՛՛ հա՛. տե՛նըմ չե՛ս, — մատը մեկնեց Ակոնը:

— Ե՞, գիդամ վոչ, ե՛. յես ոքմին չեմ տենըմ, —
այս ասելով, Սիմոնը չգիտեր թե ինչպես ուղղի յուր
սխալը:

— Խի՞, դու Ղուկասին ճանչըմ չե՛ս, նա՛ յա, ելի,
վորի հետ ելվախտ դու խոսացիր, — ասաց Ակոնը, ցույց
տալով, վոր ինքն ել է մարդ և բան է հասկանում:

— Են անիծածն ա, հա՛: Ամմա տաղ, արա ոքմնու
բան չասես: Դե հե՛րիք ա, դնանք տուն, մուկն ա, —
ասաց Սիմոնն ու առաջ ընկավ:

Ակոնը լռեց ու մնաց մտաբարարի. նա գիտեր, վոր
մի սոսկալի բան պիտի կատարված լինի ձորում, Ղու-
կասի ձեռքով, բայց թե ինչ, առայժմ հնար չուներ ըս-
տուղելու, վորովհետև Սիմոնը վարադուրեւ եր: Լուս
դնացին տուն ընթերելու, բայց վորքա՛ն յեղավ Ակոնի
գործանքը, վոր Ղուկասին այդ տեղ տեսավ: Նա սոս-
կաց, յերբ նայեց Ղուկասի դեմքին: Այնպիսի դեմք,
այնպիսի աչքեր պառապաների հեքյաթներում անդամ
չեւր տեսել Ակոնը: Յեւ վո՞չ միայն Ակոնը, այլև բո-
լոր տանրցիք, վորոնք խամ չեյին Ղուկասից, իսկ այս
տեղամ նրանք ել եյին սոսկում նայել նրա յերեսին:

ինչո՞ւ չե՞ր Ղուկասի յերեսն աֆնպես դաժանացել, դժոխսային դարձել, ինչո՞ւ չեն աչքերն արյունով լցվել։ Նրա յերեսի յերակներն ինչո՞ւ չեն խաղում, չխածակերն ինչո՞ւ չեն լայնացել, անհասկանալի յեր ներկա յեղողների համար, վորովհետեւ դեռ բանից խարար չեյին։ Այսքանը միայն, վոր բոլորը լույսայն քաջվեցին Ղուկասի մոտից։ Ակոնը հաց ուտել չկարողացավ և տեղից վերկենալով, հեռացավ։ Գյուղամիջին մոտենալիս Ակոնի աչքովն ընկան մի քանի մարդիկ, վորոնք իրար ընկած, ինչվոր խորհրդավոր և հետաքրքիր խոսակցության մեջ էյին։ Մոտենալով խմբերից մեկին, հարցրեց Ակոնը։

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ ա պատահել։

— Ասում են՝ Գեվոյի ելը տուն ա յեկել՝ մի հավ յետևիցը քաշ տալով, ինքը չկա։

— Ը՞հ. հիմի վոր իմացա՞, — բացականչեց Ակոնը։

— Ի՞նչ ա, ի՞նչն իմացար, խումբը շրջապատեց Ակոնին. և նա համառոտ պատմեց յուր լսածն ու տեսածը։ Տիրեց ընդհանուր լուսթյուն։ Ամենքը սոսկում զգացին։ Ակոնն այդքանը հաղորդելուց հետո, քաջվեց իրան տուն։

Շուտով ամբողջ գյուղում տարածվեց, վոր Գեւովն սպանվել և և սպանողը Ղուկասն և։ Ղուկասը Սիմոնի մոտից դեռ չեք հեռացել, վոր այդտեղ ել համբավ հասավ։

— Ա՛յ անխժած, ի՞նչ իր ուղբմ են ասածու խեղճ ու նաչարից, բա հլե երաղիցդ ել ա վխցա՛ր վո՞չ։ Քուշվի՛, քաջվի՛, կո՛րի աչքիս առաջիցը, վոր քեզ տենան վո՞չ իմ աչքերը, — դառն ու սղի հայացք ձգելով Ղուկասի վրա, նախատեց Սիմոնի յեղբայր ծերունին, վորը Ղուկասի թե աղբականն եր և՛ թե շատ դեպքերում նրա պաշտպանը։ Ղուկասն ապուշի նման միայն նայում եր ծերունու վրա։

— Քեզ չե՞մ ասըմ՝ քաջվի՛. հըմեկ ուղբմ ևս արինն իմ ոջաղը կապե՞ս, — հերսոտեց ծերունին և սենյակից դուրս արավ։

— Արդեն ճրագները վառված եյին, Ղուկասը քաջվեց իր տունը։

Ղուկասը տուն դիպավ ու դուրս յեկավ առանց դաշույնի, առանց չոճբախի, և նա յեւ խառնվեց ահարեկ-ված ամբոխին։ Յեղանակը մինչև յերեկո մեղմ եր, իսկ հետո սկսեց մանր դարնանային անձրև, ու մեղը պատե-լով գլուղը, մի տեսակ արհամիրք տարածեց։

— Ծրագնի վառեցեք, ինչվոր լել, ա, են ձորըմն ա լել, — վորոտում եր դատավորը։

Այստեղից, այնտեղից հավաքվեցին և մի խումբ մարդիկ ճրագներով ուղղվեցին դեպի Ալբեյի ձորը։ Նրանք մտան ձորը պոչպոչացին այս և այն կողմը, փնտռեցին, բայց վոչինչ չգտան այնտեղերում։ Անձրեկը չղում եր և նշաններից չեր յերևում, թե կարվելու յեւ։ Մի կողմից անձրևը, մի կողմից խավարը, վորի մեջ ճրագները դայլի աչքերի փայլ եւ չունեյին, մյուս կողմից անակնկալ սարսափը, վոր բոլորի վրա յեւ դեի թանթուլների ճնշողություն եր գործում, ճրագավորներին կանգնեցրեց։

— Ես քարուտների մեջ կլի, գիշերով գտնվելու չի. թուրք, դատ եւ սպանած կլի, գի՞ղաք, յերկուդալի յա ես կես դիշերին, կարող ա պատահել, վոր սպանողներն ըստիյեք տապ արած, մեյիղը պահելիս ըլեն, կարող ե՛նք ըռխնին ընկնել ու մենք եւ վնասվել. յեկեք յե՛ղ դառնանք ու ատավորը գանք, լիսով ման գանք, — խորհուրդ տվեց մէնր։

— Լա՛վ ա սորմ, — հավանություն տվին ուրիշները։

Ծրագավորները չգիտեյին, վոր Գեվոյի դիակից ընդամենը յերեսում քայլ են հեռու միայն։ Այս միջոցին, Ղուկասը, վոր ամենից առաջ եր փնտռում, հանկարծ ձայն տվեց. —

— Գտա՛ւ. Հրե հա՛... սպա՛նված ա խեղճը։

Յերկուղից բոլորը խմբվեցին և սկսեցին նայել Ղուկասի ցույց տված կետի վրա։ Վորքան ուշադրությամբ նայեցին ճրագավորները, վոչինչ չկարողացան տեսնել, ըստ վորում ճրագների աղոտ լույսը հաղիվ եր տարածվում այն կետի վրա, վոր Ղուկասն եր մատնացույց ա-նում։

— Ա՛րա, բա՛խի՞ չենք մենք եւ տենում, Ղուկաս:
— Գոռ խու չեք. հրե՛ն, տխլքու տակին պրանված:
— Ո՞ւր ա, — հարցրին նորից:

— Վո՞նց թե. տենում չե՞ք, հրե՛ն, դռչին եւ սե զատ
աւրելում:

Ղուկասն այնքան հեռավորությունից այնպիսի
մանրամասնություններ եր նկատում, վոր միայն սպա-
նողը կարող եր նկատել:

— Տե՛նում չենք, աստոծ վկա, — կրկնեցին ճրագա-
վորները:

— Առաջ յեկեք, հրե՛ս:

Առաջ դալով և նկատելով Գեվոյի դիակը, մնացին
աստած և չեյին իմանում, թե ի՛նչ ասեն:

— Արա, խի՞ յեք դուքբախ դատել. Գեվոն հու ձեզ
ուտելու չի, մոտեցեք, ե՛լի, — նկատեց Ղուկասը:

Ճրագավորները վախվխելով նառջ դալով, տեսան
ու յերեսները շրջեցին ցավակցությունից:

— Պա՛հո՛ւ վիւ՛... քու տհն անողի տունը յերկնա-
յին տերը քանդի, Գե՛վո, խե՛ղճ Գեվո: Տենում եք, թե
ի՞նչ անխափ սպանված ա, ա՛րա, — ասացին ու յետ
դարձան նայողները:

Այս անգամ Ղուկասն ամենի յերտեից եր դնում:
Այդ բացահայտությունից հետո, ճրագավորներն եւ
այլել լան չատեցին մինչև վոր ձորիցը դուրս յեկան:
Ղուկասն ևս լուռ եր. յերբ ձորից դուրս յեկան, Ղու-
կասը ջովկեց դեպի իրանց տուն, խոսեցին. —

— Թո՛ւմա՛մ ես անխափ (անխիղճ) շան աղի դործն
ա, — ասաց մինը:

— Վոր դրա դործը չյնի, մի վերսի վրա տխլին կը-
ճեանչի ու դռչի սե զատն եւ կտենա՞:

— Տխլին վոչինչ, են սե զատը տեսնելն եր մաղա-
լուն:

— Լա՛վ. եդ ենտ իրան արածն ա՛. եւ ո՞ւր եր յե-
կել հեանքս. մթամ թե ճյես չեմ արել, յես բանի սե՛ա
չեմք, հա՛:

— Իրան հավատով յեկել եր, վոր հետակորուստ
անի մթամ թե:

— Ետ հու ետ. տենում ե՞ք դուք, վոր քյասերի արինը կորչում չի, ինքն իրան նշանց ա տալի: Այսպես եյին համողված բոլոր ճրագավորները:

XVII

Ղուկասը, վոր դաշույնը թողեց ու դյուղամեջ դուրս յեկավ, նրա մայրն ու կինը դեռ բանի խաբար չեյին, նրանք դրողված եյին ուխտ գնալու պատրաստությամբ: Ղուկասի տուն մտնելն ու դուրս գալն այնպես արագ կատարվեց, վոր տանըցիներէջ վո՛չ վո՛ք նրա դեմքին պարզ չկարողացավ նայել, բայց, յերբ աղմուկը սաստկացավ դյուղում, յերբ ամեն կողմից ականցին կանչել ճեշն եկել ա, Գեվոն կա՛ վո՛չք, մոր համար նոր պարզվեց այն սարսափելի հանգամանքը, թե ինչո՞ւ Ղուկասն առանց դաշույնի դուրս յեկավ: Գունաթափված, հեմլալով տուն ընկավ մայրը, վոր դաշույնը տեսնի:

— Վա՛յ: Տունս քանդվեց, — յերկու ծնկանը տալով դուլդ՝ ձեռքով, յերբ դաշույնը պատյանից հանեց ու նայեց վրայի արյան հետքերին:

— Վա՛յ իմ գլխին ու արեին, վա՛յ իմ բախտին: Են նաչարին սպանել ա, սա՛յա սպանել, — հիմա յել գլխին տալով շարունակեց մայրը: Ազգյուրը, Ղուկասի կինը, ձայն չեր հանում, այլ միայն ահաբեկված կուչ եր յեկել սկեսոր կողքին: Ղուկասի մայրը վերցրեց դաշույնի թիշեն և դրեց պատենի մեջ ու հանկարծ լուց: Մայրն զգաց, վոր այդ լացով կարող եր կորստյան դուռը բանալ, կարող եյին լսել հարեանները և տարածել, թե Գեվոյի սպանողը հաստատ Ղուկասն ե: Շահրիդյուլի մեջ շարժվեց մայրական դուլթը:

— Ախճի՛, Ազգյուր, քարը վեկալ, ես բանը տակը դի—ւստի, ընտի բերան չբանաս, քե մատաղ, թե չե, տանով—տեղով կկորչենք, — զգուշացրեց հարսին Շահրիդյուլը:

— Խի՞, մախ կե՛ր եմ լե՞լ, — կարճ պատասխանեց հարսը:

Այս միջոցին ներս մտավ Ղուկասը, վորի ներս

ժամնէն այս անգամ կատաղած վազրի ազդեցութիւն տրաւ: Մայրն ու հարսը յերկյուղից ձայն, ծպտուն չհանեցին:

— Ախճի՛, Աղգյո՛ււլ, շուտ արա, բռնովաջուր պատ-
րաստի, — հրամայեց Ղուկասը, դաշյունը ձեռն ու-
նելով: Մայրը սոսկում եր իր հարազատ վորդու յերե-
սին նայելուց, ախպես եր դաժանացել: Աղգյուլը,
դողդողալով կատարեց մարդու հրամանը՝ ծինդին կրա-
կին դնելով ջրով, մորմոտն ածեց մեջը. յերբ ըռովը
սպառաքաւովեց, Ղուկասն սկսեց դաշյունի թիչն լվա-
նալ տաշտակի մեջ՝ արյան հետքերը կորցնելու համար:
Արյունը մաքրելուց հետո, Ղուկասը քեչէն մոխրի մեջ
թաթախելով, թիչն լաւ սրբեց ու սկսեց դաշյունն ոջ-
դաքաւերը թակել, վորպեսզի գեհերը բթացնի: Վերջաց-
նելով և այս գործը, նա դաշյունը շարտեց, գցեց ծալ-
քի յետեւ և հրամայեց կնոջը տաշտակի ջուրն ել տա-
նի, դէն ածի:

— Կրակը հանգցրե՛ք, — հրամայեց Ղուկասը:

Հանգցրին և նա շորովն պրանվեց ոջաղի կողքին,
բայց քունը չտարաւ: Մոնչալով նա անդադար պարան-
սպարան եր անում այս ու այն կողքի վրա: Գիշերվա
ամենադառը ժամանակ մինը դուռը թակեց: Ղուկասն
խսկույն վեր թռալ տեղից և մոտեցաւ դռանը:

— Ո՞վ ես, — հարցրեց նա:

— Յե՛ս եմ, — կամա՛ց ձայն տվեց բաղխողը:

— Ա՛մբխան, դու ե՞ս:

— Յես եմ, դուրս արի մի՞:

Ղուկասը դուրս դնաց: Ամբխանն առաջն ընկած
գնում եր դեպի դռը, իսկ Ղուկասը յերտևից, մտան
այնտեղ և Ամբխանն ուղեց իմանալ սպանութիւն ման-
րամասնութիւնները:

— Արա՛, եզ խի՞ տհե ախամախութին արեր. խի՞
բերի՛ր կեղից մոտիկ տեղ սպանեցիր, — հարցրեց Ամբ-
խանն՝ ամենի յո՛ւր հողար քաշելով, թե չլինի՞ ինքն ևլ
բանի մեջ բնկնի:

— Յես նրան թարաքաշու մոտերքը պտի սպանիլ,
ամա են շան վորդի չութիները բանս թարս գցեցին:

— Զուլթվորնին ո՞վքեր են, ա՛ տնաքանդ, — ցնցվելով հարցրեց Ամբիսանը, կամենալով իմանալ, թե այնպիսի՞ մարդիկ են, վոր բանի գլխի ընկած չլինեն, թե՞ գիտակիցներն են։

— Մինը Մակին եր, մինը Ղահրամանը, մնացածնին ել միտս չեն, ի՛նչ տեսմ, ուշք չդարձրի։

— Ել անող ըլա՞վ, թե մենակ նրանք են։

— Ինձ հենց թե Անդրյանն ու Տավիթն ել տեսան, իսկ Սիմոնը չի՛ս վրա հասավ ու տեհավ։

— Արա, դու եդ ընչե՞ր ես խոսում. են ա տաա սաղ խալխի աչքի առաջին եմ սպանել՝ ելի։

— Բանը բանից անց եր կացել, ել յեդ դառնալ չեր ըլիլ։

— Արա, մի լա՛վ տաա, վոնց ըլավ։

— Զուլթվորնին վոր յա՛լ արին, կանանչ քարի ներքի թալըմը Գեվոյի յեղնեն հասա, իշին նստած եր. բարի րիգուն տվի ու կողքն ընկա։ Միքիչ տեղ զրից անելով դնացինք։ Հենց նն եր, դալդեն ինք ընկնում, մհանու արի, յետ ընկա ու չոմբախով անմեղ տվի։ Գլխին վոր տվի, իշիցը վեր ընկավ. նի՛ հասա, թե խանչալս փորը կոխեմ, վերկացավ ու փախավ։ Շան վորդին ննդալդի փախչում եր, վոնց վոր մի զրդի։ Են եր, հա, ձորիցը դուրս եր գալի, վոր յես խայտառակվեմ։ Են թեղին հու գիտաս։

— Հա, են մեծ թեղին։

— Դեվոն ջրի վրից թռավ, ձեռը թեղին գցեց, վոր քամակն անց կենա, չուխի փեշը ձեռս գցեցի, ու, վոր դա՛րթու տվի, մեջքի վրա ջուրն ընկավ։ Զըրըմը պրանված փախտն ել ուղեցի խանչալս փորը կոխեմ, խանչալս բռնեց. քանի ուղեցի կոխեմ, բռնեց. մատերը թեպետ կտրտվեցին, ամա ելի չեր թողնում. վոր տեհա տհե լը՛մ չի, վաղեցի չոմբախիս, վոր դրադ վեր ի քցել։ Շաշը յեթե ուղեր, չվել չոմբախին հասնելու՝ կտրող եր փախչել, ամա, վախը ջանն եր ընկել, կրացավ վո՛չ։ Չոմբախս վրա բերի, տվի, կռները փչրեցի ու ու նոր խանչալս կոխեցի փորն ու խառնեցի. ձենը յերկիճ եր հասնում շան վորդու, ամա վոր թափան-թրիքը

Քափեցի, ձենը պրակեց—պրակեց ու կտրվեց։ Տարա
քեցեցի ջուրը ու ե՛նքան պահեցի ջրըմը, վոր արինը ցա-
մաքեց։ Ընդիյան քաշ տվի քեցեցի դալդեն։ Հենց ես
ժամանակ յես մտիկ արի, տեհա, վոր մերոնց Սիմոնը
վրի դուլիս կաղնած մտիկ ա տալի։ Սիմոնը վոր տե-
հավ, յես հիլ արի նհե, վոր փախչեմ, Սիմոնը կաղնաց-
քեց ու ասեց. «ա՛ դլխամեռ, հլա ջանը վրեն ա, խի՞
չես ջրնհան անըմ ու յեդո կորչըմ»։ Ղորմի նրա հորը,
յեդ դստա ու ջլիս վերջացրի և հեռացա։

— Գեվոն կարըմ ե՞ր խոսի։

— Բա ի՞նչ։ Սիմոնը վոր ըրեաց, սկսեց դանչաք
անեղ գոռի։

— Շլինքը կտրեցի՞ր։

— Հա, տավարի պես։

— Յեդո՞, բա դո՞րը փախար։

— Կարըմ ի՞, վոր փախչեմ, վոտներս առաջ չին
դնըմ, կասես թե տակիս կտորատված ըլեյին, թամամ
մեխվել ի։

— Բա վո՛նց արիր։

— Միտս ընկավ են, վոր ասեղ են թե՛ սպանողն
սպանվածի շորերը յեթե կեցիցը չհանի, վոտներն ա-
ռաջ չեն դնալ։ Հանե՛ցի, վոտներս բացվեցին, վոր նոր
կրացի փախչեմ, ե՛լի։

— Բա Սիմոնն ի՞նչ ըլավ։

Են ա իրան խոսքն ասեց, ու հեռացավ։

— Ա՛ տնաշեն, եդ ի՞նչ դժարութիւնով ես սպանել։

— Պա՛. դժարը վո՞րին ես ասըմ. մդյար ջա՛ն եր
տալի, մդյար մե՛ռնըմ եր։ Շատ կռիվն իրեստ հետս,
չա՛տ։ Թամամ մի գութանի ճաշթողի չափ կռիվն եր
տալիս ու չալիչ գալի։

— Ղանչաք, սղատանք չեր անըմ։

— Ղանչաքը վո՞րին ես ասըմ, թամամ ոձի լեզու
յեր բանացնըմ, ամա տ՛վ եր լսողը։

— Ասեց վոչ, թե Վարդիթերը քեդ լի, մի՛ սպանի՞ր։

— Բա ինչ արավ, ասեց, Քեդ ըլի, յես ել ոչովի
բոն չեմ ասիլ, թող արա շունչս բերնիս տուն հա-
նեմ...

— Շա՛տ եղբայրով ես սպանեցի, շա՛տ Բա մտքինդ ի՞նչ եր, վոր պիտե՛մ, կեղի տակին իր սպանե՛մ, փեքք չի՞ր անե՛մ, վոր խալխը կտենան:

— Մտքինս ե՛ն եր, վոր սպանելի ու գիշերը տա-
րել մի դանդաղի տակ թաղել:

— Բա վոր մտքինդ ե՛դ եր, ըրիգունը խի՞ յիր մեյիդը դտնե՛մ ու խալխին նշանց տալի, չե, վոր նրանք ուզելիս են ըլել, վոր յեդ դատնան ու առավոտը դնան դտնեն: Դու ընչի՞ յիր քու ձեռովը քեզ կրակի մեջ քցե՛մ, գիշերը կգնայիր ու մի տեղ կը քցեյիր, ե՛լի:

— Վխցա, թե սուգին նոր մարդ դուրս հանի ու դտնեն. ասացի յե՛ս դտնե՛մ, վոր ինձ վրա չկասկածեն:

— Շա՛շ տունդ չքանդվի. եդ հու տսել ես՝ ճա՛յ Հա-
սան, դայլ մանի թո՛ւթ», մթամ խե՛լոք բան ես արե՞լ:

— Ամբխան, եդ թող. հմի դու ե՛ն ասա, խալխն ինչ՞ են խոսե՛մ գեղըմը: Ասե՛մ են ո՞վ ա սպանել:

— Ինձ վոր տենե՛մ են, ասե՛մ են, թուրք ա սպանել: ամա քամակիս ել ասե՛մ են՝ Ղուկասի բանն ա, ի՛նչ են ասե՛մ:

— Ո՞վ ա ասե՛մ տհնց:

— Բախճինանց Ակոնը:

— Նա՛ կասի. ինձ հետ թշնամութիւն ունի նա:

— Ի՞նչ թշնամութիւն:

— Մհետ նրան փուշի կտրել տվել, քիչ եր, մի ա-
բասու փոխարեն երկու շահի տվի. ընդուր աջղն ա,
վոր ինձանից ուղըմ ա հանի:

— Շա՛շ դռնահետ, ռուսն եդ թաւուր բանին մտիկ կտա՞:

— Բա ասե՛մ ես վո՞նց լի, — տարակուսած՝ հարցրեց Ղուկասը:

— Ի՛մ գիդալով՝ դու պետք ա բոյինդ ունես, դես ու դեն քցելով բան չի դուս դալ. ափաշկարա բան ես փոնել, դա ծակծվիլ չի, — խորհուրդ տվեց Ամբխանը:

— Ի՞նչ ասե՛մ, վոր բոյինս ունե՛մ, բա ա՛սիլ չե՞ն, թե խի՞ յիր սպանե՛մ:

— Կասես նրա նշանածին սիրե՛մ ի. նա ինձ թաթա տվեց, թե՛ «թուրքեր եմ բերելու քեզ սպանիլ տամ»: Ա-

բնի ձորքը խօսք պատահեցինք, նա ինձ բեղափիլ
դըզանակով տվուց, յես ել հենց իմացա, թե ընդեղ
տապ արած թուրքերը տվին ինձ, ինձ պաշտպանելու
համար խոնջալս հանեցի ու փոքր կոխեցի, վոր դպա-
նակով ինձ չսպանին:

— Բա վոր ասեն ըլինքը խի՞ կտրեցիր, ին՞չ ասեմ:

— Կասես շիտթվե՞լ է, խելքս գլխիս չեմ:

— Խելքից մոտիկ բան ասեցիր, տհե կասեմ:

— Խելքից մոտիկը վո՞րին ես ասում, ուրիշ ել տյու-
ռը չունես դու: Վարդիթերին ել կսվրցնեմ, վոր ասի՝
զդորթ ա, թաթա յա տվե՞ր:

— Հա՛, քե մտտաղ, Ամբխան ջան, ումուղս դո՛ւ
յես, ել ուրիշ ջանքյան չունեմ:

— Գնա, դու արխայի՞ն կաց. յես ել տենամ կարամ
մի հանդով Վարդիթերին տե՛նամ, — հույս տվեց Ամբ-
խանը և յերկսով միասին դուրս գնացին:

— Ումուղս դու ու Վարդիթերն եք, ինձ թե թա-
փեք, դո՛ւք դեք թափիլ, — ճանապարհ դնելիս յետեկ
խնդրեց Ղուկասը:

— Վախես վո՛չ, — քաջալերեց Ամբխանն ու հեռա-
ցավ:

XVIII

Կանաչ քարից ներքե, Արեւի ձորում առաջին ան-
դամ, յերբ Ղուկասը չոմբախով տվեց Գեվոյի գլխին, ու
Գեվոն վայր ընկավ և ելը խրտնեց, իշին խրտնացնողն
խոհապես իջեցրած հարվածը չեւ և վոչ ել Գեվոյի
թրմփալեն տապալավելը. նրան գլխավոր խրտնեցնողը
հալն եր, վոր յուր ճչոցով ու թրթռոցներով և յետե-
վեցը քաշ գալով իշին վախցրեց, վորը հասավ տուն և
այնտեղ կանգնեց:

Ա՛ նան, հրե մեր եշն եկավ, տմա ապին կա՛ վոչ, ու
մի հավ ել իշիցը կապած ա, — մորը համբավ տվեց ներ-
սը Գեվոյի տղան, վոր դուրսը ձեռին կարմիր ձու յեր
խաղացնում: Կինը դուրս յեկավ, տեսավ, վոր յերեխա-
յի առածն ուղիղ եւ նա հավը յետ արավ իշի վրայից,
ելը կապեց և դարձյալ ներս մտավ:

Արդեն հայտնի յեր նրան, վոր Ղուկասն իր բանը վերջացրել է, բայց հայտնի չեր նրան, թե ի՞նչ տեսակ հետեւանք կունենար այդ տեսակ անտարբերությունը։ Այրի Շողերը, վոր նույնպես գիտեր, թե ի՞նչ ե կատարվելու այդ յերեկո, սպասողական դրության մեջ եր, թե ի՞նչ համբավ ե դալու. նրա աչքը Գեվոյի դրանն եր։ Յերեխայից առաջ այրին իր ուշքը դարձրեց իշի դալու վրա։ Այժմ նա սպասում եր, թե ի՞նչ կարգադրություն կանի Վարդիթերը։ Բավական սպասելուց հետո, այրին, յերբ տեսավ, վոր Վարդիթերը չի շարժվում, իրան կաշվից վախենալով, ինքը վազեց Վարդիթերի մոտ։

— Ա՛հիմար, եդ վոր տազ ես արել, բա խալխին յետո ի՞նչ ջո՛ւղար դես տալ,— վրդովված ասաց այրին։

— Բա վո՞նց անեմ,— անտարբեր պատասխանեց Վարդիթերը։

— Գնա՛, հարայ տուր, սուգլին, կեղին, կեղականին իմաց արա. վրեդ զոռով խի՞ յես կել պիրել տալի,— այսինքն թե՛ վրադ ինչո՞ւ յես կասկածանք դցել տալիս,— ա՛հ հայվան։

Այս հանդիմանությունից հետո Վարդիթերը գնաց գառավորին իմաց արավ։ Ամբխանն ել, ինչպես խոսք եր տվել Ղուկասին, հենց այդ գիշեր գնաց Վարդիթերի մոտ։

— Ախճի՛, Վարդիթեր, եդ սպանութիւնն ես ա աշկարա յա ըլել, ել հնար չկա, տեսնողները շատ են, միայն քե՛զ վոր դիմանը բան հարցնի, դու ի՞նչ դես տալի։

— Ի՞նչ եմ դիւրմ, վոր ի՞նչ ասեմ,— պատասխանեց Վարդիթերը, ամենևին չմտնելով Ամբխանի դրությունը, վոր իրեն խառնվելուցը սարսափում եր։

— Ախճի՛, եդ ի՞նչ պատասխան ես տալիս, եդ հու Ղուկասին կորցնել ես տալի։

— Բա ի՞նչ ասեմ, ե՛, — նույն անտարբերությունը։

— Ախճի՛, Ղուկասի կշտիցն եմ դալի, ասեց՝ գնա Վարդիթերին ասա, վոր ինձ պահի. բա տհե՛ դես պահի՞ յիրեկանիդ,— հիմա ել Ամբխանն սկսեց ուրիշ հանգով խոսիլ։

— Բա յես ի՞նչ գիշամ, թե ի՞նչ դէն հարցնիլ, վոր պատասխանեմ, — մի տեսակ նեղացաւ Վարդիթերը, վորն ամենեւին չեր սպասում, վոր սպանությունը կկատարվեր այնպես ամիաշկարա, վոր իրան եւ դիտացաւ վրնք պատճառեր:

— Քեզանից ուսի դատավորը հարցնիլ դի, թե՛ ճշմարիտ ա, վոր դու Ղուկասի հետ սեր անելիս ես ըլել, ի՞նչ կասես սրան, — հարցրեց Ամբիսանը, յերկյուղով սպասելով պատասխանին:

— Կասեմ՝ սուտ ա:

— Հրե՛դ հա՛: Քու տունը չքանդվի, եդ հու կորցրիր Ղուկասին:

— Բա ամոթ չի՞, վոր ըստի զաքին ասեմ զխաղութին եմ արե՞լ:

Վարդիթերի այս պատասխանը, յերկյուղի հետ, նաեւ զարմանք պատճառեց Ամբիսանին միանգամայն, վորը բոլորովին այդ հույսը չուներ նրանից, նայելով այն սիրային հարաբերություններին, վոր Ղուկասն եր պատմում. նա հույս ուներ, ընդհակառակը, վոր Վարդիթերն իրեն կրակը կնետեր Ղուկասի համար, այն ինչ, նա միայն իր գլուխն ազատելու վրա յեր մտածում:

— Ախճի՛, ի՞նչ ես չա՛շ-չա՛շ դուրս տալիս. սաղ Ղաղախն ա գիշըմ, վոր դու Ղուկասի հետ ես, հմի դու ըստի՞ցն ես հրմանչմ: Դավին նի՛ յես ըլել ու կուղուկուղ անը՞մ, եդ վո՞նց ա քու բանը, — սրտնեղած խոսեց Ամբիսանը, իսկ Վարդիթերը փոքր ինչ մտածելուց հետ, հարցրեց:

— Բա ի՞նչ ասեմ, վոր համ յե՛ս չի բանի մեջ ընկնեմ, համել Ղուկասն ազատվի:

— Քեզանից վոր հարցնեն, կասես՝ ճշմարիտ ա, վոր յես Ղուկասի հետ եմ ըլել: Ղուկասն ել պետք ա աւսի, թե՛ յես Վարդիթերին սիրըմ ի, Գեոն իմացաւ, թաթա տվեց, թե թուրք եմ վարձելու քեզ սպանիլ տամ. դու յե՛լ նրա հետ՝ նրա խոսքը հաստատելու հրմար, պետք ա ասես, հա՛, ճշմարիտ ա, ինձ մոտ ա թաթա տվել Գեոն: Մի՛ խոսքով, մեր միտքն է՛ն ա, վոր յերկուսի մեջ կռիվ դուս պիւրենք, ասենք՝ առաջ Գեոն ա

Ղուկասին ծեփել, յեղո Ղուկասն իրան պաշտպանել, ենպես իմանալով, թե իրան անմեղ ծեփողը թուրքերն են, վոր ուղղմ են իրան են, ձորըմն սպանեն:

Ամբխանն այդ հուշար չուներ. նա կարծում եր, թե սպանությունն այնպես կկատարվեր, վոր Ղուկասի վրա տմենեկն կասկած չընկներ: Այժմ Ղուկասի վրա վոչ միայն կասկածում եյին, այլ ուղղակի նրան են համարում սպանողը, իսկ Ղուկասից մինչև Ամբխանը մի քայլ եր միայն: Վա՛յ թե Ղուկասն ասեր, թե Ամբխանն ել ե իմ ընկերը,— ահա թե ինչն եր սարսափեցնում վերջինն:

Այժմ հասկանալի յեր, թե ինչո՛ւ նա այդպես աշխատում եր Ղուկասի համար: Ընկերական սերը չեր նրան դրողը, այլ յուր սեփական կաշին:

— Ղուկասն ի՞նչ ա ասում, ինձ հու բերան չի՛ բերելու,— հարցրեց Վարդիթերը:

— Նդ ի՞նչ ես խոսում, ես բոլոր բաները քեզ հըմար չի արե՞լ, քեզ վո՛նց ըռելի կտա: Նա, ինչ—վոր մեղք կա, Գեվոնի վրա յա քցում. դո՛ւ յել պետք ա նրա վրա քցես:

— Լավ. զնա՛, Ղուկասին արխեյնացրու. ասա վոնց վոր կուղես, նհե յեմ ասելու,—վերջապես հանգրստացրեց Ամբխանին, վորն սկսեց գովել նրան.—

— Հա՛, դոչաղ. դե ահե՛ ասա յե՛. աղբաթխեր, Սիրոտ թամամ ճաքացրիք,— փոքր ինչ շունչ առնելով ասաց Ամբխանը, վոր իրան անդունդի յեղրին եր դգում քիչ առաջ:

XIX

Լույս զատիկ կիրակի յեղանակը պարզվեց, և գիշեր—վա յերկարատե անձրևից հետո փառահեղ որ բացվեց: Գյուղի փողոցներում դարնանային արևի աղդեցությունից խիտ շլալինք եր բարձրանում. ծիծեռնակներն ուրախ պտույտներ եյին անում ողի մեջ՝ իրենց ծվվոցի տակ թողնելով ամեն ձայն: Գյուղի հարսները շարեշար ուխտ եյին դնում. բայց այդ ցնդհանուր ուրախությանը մասնակից չեյին Ղուկասը, Վարդիթերը, այրին և

Ամբիսանք: Այդ որը սե եր նրանց համար, վորովհետև հասարակական կարծիքը դրանց բոլորին եւ գործակից եր համարում Գեւորդի սպանման մեջ: Դատաւորն առաջօրը շատ վաղ իմաց ավելց տանուտերին կատարված յեղեռնագործության մասին:

Այժմ գլուղացիներն այստեղ, այնտեղ խումբ-խումբ կանգնած խոսում եյին, թե ի՞նչ պիտի ասեն դատաւորին: Ղուկասը չիրուիւր զնչին, աչքերն արյունակալած, ապուշի նման մոտեցաւ խմբերից մեկին և լուս կանգնեց այնտեղ: Նրա դալուն պես խմբվածները դեռ լռեցին և ապա կամաց-կամաց ցրվեցին: Ղուկասը մնաց մենակ և քայլերն ուղղեց դեպի մի այլ խումբ:

— Ըրեսին մտիկ արեք, թե վոնց ա սեացել, հլեյի թե անձող ըլի, անձող...

— Աչքերին եւ մտիկ արեք, սպիտակուցն ել չի ըրե-վում, չիմ արին ա դառել...

— Տեհեք վոտները վոնց ա վոխում, հալքաթ վոտ-ներն ա ընկել խեղճ Դեոյի արինք:

Այս նկատողություններն ուղղելով դեպի յեկող Ղուկասը, վորը մոտենալիս լռեցին և այնուհետև լուս նայելով խումբը զարմանում եր, թե ինչպես մի այնպիսի արեկեր աննկատելի կերպով կարողացել և իրանց մեջ մեծանալ, չկարողանալով ըմբռնել ի հարկե, վոր ամբողջ գլուղն ինքը նույնպես մեղսակից և Ղուկասին: Յերեւոյթը, յեղեռնագործությունը սոսկում եր պատճառում գլուղացիներին, բայց այն մանր պատճառները, վորոնք ժամանակի ընթացքում միանալով ծնունդ եյին տվել յեղեռնագործությանը, թաղնված եյին գլուղացիների աչքից: Հասարակ, սովորական աչքի բանը չեր յեղեռնագործությունը յուր ամբողջ ծավալով տեսնել: Գեւորդի սպանումն իսկապես դատիկի շարաթ որը չեր կատարվել. նա ավելի վաղ եր սկսվել. այդ որը միայն վերջացավ, և գլուղացիք միայն վախճանը տեսան: Յեղեռնագործության ծնունդը և զարգացությունն աննկատելի յեր նրանց համար և դրանով եր բացատրվում այն սոսկումը, զարմանքը, վոր ամենքին պատել եր:

— Անխափ շան տղին մտիկ արեք, խեղճին խոզա-
մորթ ա արել, հմել չիբուխը դնչին գեղամեջ գուս յե-
կել, վոր տենա՝ ի՞նչ են խոսում: Թամամ իր հեր վաթին
ա, են շունն ել եր վեց շահու հըմար մի թուրքի չինք
կտրել ամիլով, — նկատեց մի գյուղացի:

Ղուկասը մոտենալով, առանց բարի որ տալու, նըս-
տեց մի սելի ամարքի վրա, վոր դրած եր կլապանի տա-
կին: Նստեց նա և աչքերը տափը հառած՝ սկսեց չիբխին
զոռ տալ: Այդ խմբի մեջ նրա բարեկամն իր չիբուխն
եր, վորի ծխի հետ միասին կարծես նա թողնում եր նաև
յուր սրտի դարդը: Ղուկասի ներկայությունը խոսակ-
ցությանն ուրիշ ուղղություն տվեց:

— Յարաք ո՞վ սպանած կլինի են խեղճ նաչարին:

— Թուրք կլինի սպանած, քրիստոնեն եդ դայդի անի-
սափ բան չի փունիլ:

Այս վերջին խոսքերը Ղուկասին այնքան թեթևաց-
րին, վաք նա, դուռնը չիբխից կտրելով, գլուխը բարձ-
րացրեց և աղաչական հայացք ձգեց այն աստղի վրա:
Կարծես ուզում եր ասի՝ «տհե ասա, տհե՛, քե մա-
տաղ, աշխատիր թուրքով քցես, վոր բանս ակող դնա»:

— Հը՛մ, թուրքը գալիս ա Լալի գյուղատակին
որը ճաշին մարդ սպանը՛մ, ընել ո՛ւմ, նաչար Գեյլո՛յին.
ի՞նչ ես ասում:

Գյուղացիներից այս մեկի առածն ել ծանր հար-
ված իջեցրեց Ղուկասի կրծքին. նա աչքի տակով դժկա-
մարաք նայեց նրան և աչքերը տափը կթեց: Ներկա յե-
ղողները հասկացան, թե դրանով ինչ ե տւղում ասի
Ղուկասը: Յեվ մինչդեռ Ղուկասն այս խմբի մոտ եր,
նրա սրտակից Ամրխանը շրջում եր ուրիշ խմբերի մեջ.
վորպեսզի կարողանա իմանալ ամբողջ գյուղի վերջնա-
կան կարծիքը: Մի խմբի մոտենալիս Ամրխանի ական-
ջին հետևյալ խոսքերը դիպան.

— Ես սպանութիւնն առանց Ամրխանի գիտության
չի: Անկարելի բան ա. Ղուկասն առանց նրան չի փունիլ
ես անիրավութիւնը:

Այս խոսքերն Ամրխանի գույնը փախցրին. նրա
ծընկները թուլացան. նա այլևս սիրտ չարավ մոտե-

նալ այդ խմբին և մնաց տեղը կանգնած: Այդ դրու-
թյան մեջ քիչ մնալուց հետո, նա լավ համարեց դնալ
կլապանի տակը, ուր Ղուկասն եր: Ամբխանը, ահը սիր-
տըն ընկած, մոռացաւ նրան սովորական վողջույնը տալ.
յեկամ լուռ նստեց Ղուկասի դիմաց:

— Երեկ բրիգուտ տու վո՞րդէի իր, Ա' մրխան:

Այս անմեղ հարցմունքը Ամբխանի սիրտը լքլքեցը
դեցեց. նա չկարողացաւ իսկույն պատասխանի:

— Ասեցիր յե՞ս, — չիոթւած հարցրեց նա:

— Միտքդ վո՞րդէի յա: Ասի՝ երեկ բրիգուտ, — հարց-
մունքի կրկնութիւնը, վոր շատ ակնարկության միտք
ունեի, կատարելապես չիոթեցրեց Ամբխանին:

— Մեր տա՛նն ի, վո՞րդէի յի, — վերջապես վրա բե-
րեց նա, յերևի «յա՛ բախտ» ասելով մտքում:

— Տանն ի՞ր, — կրկնեց հարցնողը:

— Հա՛. ի՞նչ ա վոր, — ցամաքած դեմքով հարցրեց
Ամբխանը, վախենալով, թե տեսած լինեն իրեն՝ Ղու-
կասի մօտ գնալիս:

Հարցնողն Ամբխանի հարցմունքն անպատասխան
թողեց ու լռեց: Ամբխանը վախենալուց այլևս չկարո-
ղացաւ տեղը հանդիստ նստի, վերկացաւ ու հեռացաւ:
Այդ միջոցին արագ մոտեցաւ դուռդի դատավորն ու
լուրջ ձայնով հրամայեց դուռդացիներին.

— Քյոթվեն յեկալ, վեր կացեք չիմդ ել ձո՛րը
գլխովերեցեք, — ասաց ու հեռացաւ դատավորը:

Խմբերն իրար խառնվելով, լուռ ու տխուր քաշա-
ցան դեպի ձորը: Նրանց յետևից նույն սևացած դեմ-
քով, չիբուխը դնչին գնում եր նաև Ղուկասը:

Ամբոխը քաշվեցաւ ձորը և արձանացաւ Գեւորդի
դիակի առաջ: Գեւորդն քարչ եր տված մի թիփի տակ, վո-
տի մինը ջրումն եր, մյուսը՝ դուրսը: Փոքի վրա կիտ-
ված եյին աղիքները: Կրծքին ու աղիքներին սև հող եր
ածած, վիզը բոլորովին կտրած և դուռը միայն բարակ
մորթով եր կտրած: Աչքերը կոկոնած եյին և աննկարա-
դրելի սարսափ եյին արտահայտում: Տասնչորս վերք
կար վրան: Գլուխը յերկու տեղից ջարդած եր. յերկու
բազուկները կապտել ու սև փայցափ եյին դարձել չոմ-

բախի ուժգին հարձածների տակ. յերկու ձեռք մատները խաղեխաղ կտրտված ելին, այնպես վոր մատների մորթին յերկու կողմից իրարից բաժանված եր. յերկու կողքից ել դաշյուն եր խրած, բայց ավելի խորն եր սրտի գդալի տակի դաշյունի խրումը, ուր մարդասպանը խրել ու մեջը պտտել եր դաշյունը: Հագին շորեր չկային: Քարշ տալուց տրեխները քշավել, հասել ելին մինչև վտոների թաթերի կեսը: Մի խոսքով՝ անասելի տանջանքներով եր սպանված Գեվոն: Յերեվում եր, վոր սոսկալի ընդդիմություն ե յեղեղ դոհի կողմից և նույնպիսի չարչարանք՝ սպանողի: Յերկար և լուռ նայելուց հետո տանուտերը հրամայեց դիակը վերցնել: Առաջին ձեռք հասցնողը Ղուկասն եր. նա անցավ գլխի կողմը, և յերբ ուղեց բարձրացնի, գլուխը կախ ընկավ այն բարակ մորթիներից:

— Ու վիճ'յ... քու անաստոծ տունը քանդվի, ա'յ սպանող: Ո՛ւհ. տե'սեք սհե յել անխափութին, սհե անաստված մա'րդ կսպանե՞ն, — ցավակցեց Ղուկասը:

— Շան վորդուն մտիկ արեք, մթամ թե սպանողն ինքը չի. հլա մի դրա փանդերին մտիկ արեք, — նկատեց գյուղացիներից մինն այնքան բարձրաշուկ, վոր չեր կարող չլսել Ղուկասը:

Այս միջոցին ձորի վերին կողմից յերևաց Վարդիթերը: Նա ձեռներով ինչվոր թափաբախան շարժումներ եր անում ու լաց լինում անարտասուք աչքերով: Նրա վոչ շարժվածքից, վոչ դեմքից և վոչ ձայնից ամենևին չեր յերեվում, թե անկեղծ ցավում ե. ամեն բան սարքովի յեր: Նույնիսկ իր կամքով չեր ձորը քաշացել Վարդիթերը. յերբ գյուղը ձորը քաշացավ, Վարդիթերն իրենց գրանը դեռ չըջում եր: Այրին վաղեց նրա մոտ և դարձյալ նախատեց.

— Ախճի', եդ ի՞նչ բանի յես: Ախճի', սաղ կեղը ձորն ա դըվերել, դու դռանը բոլթա յես տալի'. բա ա'սիլ չե՞ն թե՛ ճեղ, թե սիրտն երվըմ ա, ընչի չի դալի մարդի մեյիդի վրա սուգ ու չիվան անըմ: Ախջի', ա'քու ըլիլու ոըրը սեանա, խի՞ չես դվերըմ ձորը, չե՞վոր

սաղ կեղն ընդի յա. Դիւերի, քե տո՛ւ, սպանի՛, բողա՛,
բառանչի՛, ձենդ ձո՛րը քցի, վոր ասեն վոչ թե սպանի-
լըմը Ղուկասի հընդերն ա, ախր:

Ահա այս նախատինքներն ու խորհրդավոր հանդի-
մանություններն ելին Վարդիթերին ձորն իջեցընլ և
վոչ թե Գեփոյի սերը:

— Քաշվի՛, ըստիյան կորիւր, դա՛նջղ. ո՛ւր են աչ-
քերիդ արատառնքները,— չկարողանալով իրեն դսպել՝
սաղաղակեց մի յերիտասարդ, վոր լալիս եր ինքը ան-
կեղծ ու առաստ արատառնքներով՝ խղճալով Գեփոյի
վրա:

Վարդիթերը քաշվեց, չկարողանալով դիմանալ այս
դասն ու կծու, բայց սաղական նախատինքին:

— Ա՛ խալիւր, սա քրիտոնեյի արարք ա՛: Ինչ
արա՛րի յա ես խեղճ նաչարը, վոր սպանեցիք: Թուրքն
իր Թուրք սեղովն ես դայդի անողորմ մորթիլ չի: Առանց
կ'ն չի, վոր դուք սպանողի տեղն իմանալիս չլեք. զրա-
դի մարդը դալ չեր ձեր տան մոտը մարդ սպանիլ,
սպանողը չհանց տվեք, թե չե՛ Աստոծ դիդենա՛՝ կրա՛կ
վեկածեմ ես կեղի վրա: Շհա՛նց տվեք սպանողին, վոր
ըստի ձեռը տամ, տանի թոկ քցի շինքն ու խեղդի, եդ
դայդինը պետք ա տալի իրենին շունչ չքաշի,—կար-
կուտի նման վրա տվեց տանուտերը, անկեղծ բարկու-
թյամբ լցված:

Ընդհանուր լուսթյուն տիրեց: Ղուկասն արյունոտ
աչքերը շուռ եր տալիս դեսուդեն. կարծես սպառնալիք
եր կարդում բերան բանողի գլխին:

— Բա յես ձեզ չասեցի՞. եդ խի՞ յեք տաղ անըմ:
դուք վոր խոսըմ չեք, ինչ եք մտածըմ, ես մեյդիկ պա-
տասխանատուն չե՞մ վոր ձեր կեղն ա, թուրքը հու չի
յեկիլ սպանիլ:

— Բալթի թուրքն ա արել, քյոթվա՛ ջան, ի՛նչ կի-
մացվի վոր: Մեր կեղիցն ո՛վ սիրտ կաներ տհն բան
փրոնիլ...

— Կեղծավե՛ր, կեղծավե՛ր խո՛սալ միք. ա՛ շան
խալիւր:

Նորից բարձրացավ այն սրտոտ յերիտասարդի

ձայնը, վոր Վարդիթերին անպատվելով, խռիկ տվեց ձորի բերանից, — Բյոխվա, սպանողը հանիս մեր կեղիցն ա. նա մեր կեղղմը պետք ա չմնա՝, միայն ըստեղ հլա ասիլու տեղը չի, յերբ վոր քննիչը կգա, են վախտը լա՛վ կասեն...

Ղուկասը մի դաժան հայացք ձգեց յերիտասարդի վրա, իսկ յերիտասարդը զզվանքով յերեսը դարձրեց նրանից: Տանուտերը յերիտասարդի բացատրությունը խելացի տեսնելով, հեռացավ, պատվիրեւով, վոր հըսկեն դիակի վրա, ինչպես առաջ: Տխուր ամբոխը հետեւեց նրան: Այդ նույն օրը տանուտերը յեղեւության մասին գրեց իրենից բարձր իշխանությանը:

XX

Ամբոխի հետեից Ղուկասն սկսեց բարձրանալ դյուղը: Այս անգամ նրա ծնկները թուլացել էյին և հարյուր տարեկանի ծնկներին յերանի էյին տալիս:

Նրա ծնկները թուլացնողն այն յերիտասարդի խոսքերն էյին, վոր զզվանքով յերեսը չըջեց Ղուկասից: Մինչև այդ ժամանակ Ղուկասը հույս ուներ, թե աղատ կմնա մեղադրանքից, բայց յուր ականջով արդեն լսեց թե՝ «սպանողը մեր կեղիցն ա»: Այս խոսքերը թեև ընդհանուր ձեւով ասվեցին, սակայն Ղուկասի համար պարզ էյին, թե ո՞վ ե այն սպանող ճկեղականը:

Այստեղ առաջին անգամ նրա մտքում ծագեց փախչելու խնդիրը:

— Փախչեմ, ինձ քուերին տամ, — մտածում եր Ղուկասը: Զ

Դեռ բախական ժամանակ կար մինչև պրիստովի դալը և տանուտերի կողմից նրա վրա հսկողություն չկար, այնպես վոր փախչելը շատ հեշտ եր: Վոչ վոք այնքան չեր մտածում Ղուկասի փախտյան մասին և յերկյուղ կրում նրա հետևանքներից, վորքան Ամբիտանն ու Սիմոնը: Ամբիտանի ականջին մի քանի անգամ դիպել եր, վոր իրան մասնակից են համարում յեղեւնագոր-

ծությանը, իսկ Սիմոնը դողում եր Ակոնից, վոր սպա-
նության որն իրեն հետ այգում մշակություն եր ա-
նում և տեսել եր յուր ձորը քաշվելը, այնտեղից դուրս
գալն ու Ղուկասի հետ միտք փոխանակելը: Ղուկասը
Սիմոնին ասել եր, վոր Ակոնն իրան հետ հին վոխ ունի,
վորմհետև յերկու տարի առաջ նրա մշակության վար-
ձից յերկու շահի յեր կտրել: Իսկ եր նույնիսկ Ակոնի
սպառնալիքը թե՛ «յես իմ երկու շահին Ղուկասին հա-
լալացնիլ չեմ»:

Ամբիսանը՝ ջուկ, Սիմոնը ջուկ, այգ անել դրությունից
դուրս մտածում եյին իրարից թաղուն, վոր համո-
զեն Ղուկասին, վոր «չփախչի», բայց միջոց չեյին գտ-
նում անձամբ խոսելու: Այսքանը կար միայն, վոր աչ-
քով պահում եյին նրան:

Ո՛վ եր ասել, ո՛վ չեր ասել, հայտնի չեր աղբյուրը,
միայն դյուղում, իբրև նորություն, պատմում եյին
Ղուկասի ու Ամբիսանի կանանց թունավորելու պատմու-
թյունը, անհաջող զեպքը: Պատմում եյին զարմանալի
մանրամասնորեն, թե ինչպես այրին յերկու ուսրլի յե-
տվել շարչի Անասին, թե ինչպես Հուսիկը մերժել և
թունավորել: Կարճ՝ Գեվոյի մահը լույս եր տփռել մի
սոսկալի դավադրության վրա, վորի սարքողը կինն եր:

Դյուղը չեր խմանում ի՛նչ անի. այգ բոլորին ար-
դարադատության ձեռքը տա՛, թե մոխիր անի վրան,—
ահա թե ինչ հարց եր պատվում մեջ տեղը:

— Դիվանի ձեռք տանք, թող մե՛ա հլն եդ զայդիններ/ի
հոտը կտրվի ես կեղից, վոր մնացածնին ել խրատվեն,—
կարծիք եյին հայտնում վոժմանք:

— Դիվանի ձեռք տալը մեր կեղի անըմը կկտորի-
նուսըն աչքիցը կքցի մեզ ու ընդիյան յետն ել ինչվոր
մեր հանդերձը պատահի, մեղանով կքցեն:

Սաստիկ հուզում եր տիրում դյուղում, բայց ա-
ռանց բարձր ձայնի ու աղմուկի: Արդեն դյուղը մըտ-
նողը, յեթե մի բան անգամ լսած ել չլիներ, դյուղա-
ցիններ/ի տխուր դեմքերից, նրանց խորհրդավոր խմբում-
ներից ել կեղրակացներ, վոր զբաղված են ինչ—վոր մի
արտատողոր ինդրի լուծումով:

Մինչդեռ գլուղում խորհրդածություններէ վրա ե-
լին, լսվեց, թե այրին տանից փախել եւ Տալարածնե-
րից մինը համբավ եր բերել, վոր նրան տեսել են ան-
սառով շտապ անցնելիս: Ո՞ւր եր փախչում այրին, ինքն
եւ չգիտեր, միայն ուզում եր հեռանալ, կորչել, դիվա-
նի յերես չտեսնել: Տալարածը նրան այնպիսի տեղ եր
տեսել, վոր այրին ուրիշ անգամ յերկու մարդու հետ ել
չեր համարձակվիլ այն տեղերում վորոք դնել:

Բայց ահը վատ ե, քանց մահը: Ահը քշում, հալա-
ծական եր դարձնում նրան:

Այրին կորավ, անհայտացավ պրիստավի գալու
որը: Զարմանալին միայն Վարդիթերի վերաբերմունքն
եր: Նա կարծես վոչ մի բանի մեղսակից չեր, այնպես
հանդարտ պատմում եր իրենց դռներին: Նա այնպես
լուրջ ու անտարբեր եր դեպի բոլոր անցուղարձը, վոր
շատերն սկսել էին մտածել թե՛ «չատ կարելի չե
Վարդիթերն ըսկի ադյահ չի սպանությանը. սակայն
նա շատ լավ գիտեր յուր հաշիվը: Վոչ վոք Ղուկասին
այնպես չեր ուսումնասիրել, ինչպես Վարդիթերը. սա
գիտեր, վոր Ղուկասն իրան սիրում ե հարբածի սիրով.
նա ծանոթ եր Ղուկասի թույլ յերակին, վոր ինչ առի,
կհավատար: Նա հավատում եր, վոր Ղուկասն իրեն բե-
րան չի բերիլ, յեթե բռնվի ել: Վարդիթերին այդքանն
եր հարկավոր. նրա համար այժմ սիրո խնդիր չկար.
չեր ել կարող լինել, վորովհետեւ Ղուկասի պես շատերին
եր տեսել:

Մարդ յուր կյանքում մի անգամ կարող ե մո-
գուր սիրով սիրել, այն ել մեկին: Հենց վոր սերը փո-
խադրեց յերկրորդին, մարդ սեր չի անում, այլ տոր-
փում ե:

Հասարակությունը, վերջապես, ընդհանուր համա-
ձայնության յեկամ, վոր «տլաժաժանքութիւն» չանի,
այսինքն մինչեւ հատակը չխառնի, բավականանա միայն
Ղուկասին արդարադատության ձեռքը տալով: Հասա-
րակության այս տեսակ ընթացքը կենդանացրեց Ամբր-
խանին: Սա մի փոքր հանգստացավ այդ կողմից, այ-

ժամ նրա ցամբ միայն Ղուկասն էր, վորից նա ուռի
սկսեալ գողում էր:

Այն Ղուկասը, վորի հետ նա գիշերային արշա-
վանքներ ուներ, վորի հետ միայն տեղաշորն էր ջուկ,
այնքան մոտ էին իրար, հիմա Ամբիսանի աչքի քոռ
գրողն էր դարձել: Վաղ վոք այժմ չէր ուզում այնքան
Ղուկասի կորուստը, վորքան Ամբիսանը: Մինչդեռ ուրիշ-
ները մտածում էին վատ սերմն իրենց միջից կտրեն,
Ամբիսանը մտածում էր միայն իրան կաշին թափել:
Կաշիի խնդիրն ա. յժմ նրա խնկը կորցրել էր:

Պրիստալի դալուն բոպե առ բողե սպասում էին,
այնինչ Ամբիսանը վերջին անգամ ժամանակ չէր դռնում,
վոր մի խոսի Ղուկասի հետ, այլ պող տված, հեռի, հե-
ռի յեր ման դալիս նրանից, վոր չին՝ թե կասկածանք
ընկնի իր վրա: Այդ բանը սաստիկ խոցել էր Ղուկասի
սիրտը:

— Իմ թե մի՛ վոտս դանդալդ կընկնի, Ամբիսանինը
սկսեալ ա երկուան ընկնի:

Այս դադտնիքը բաց էր թողել Ղուկասն իրեն մոր
մոտ, վորի հետ նա շատ քաղցրացել էր այդ միջոցին:
Կազան Ղուկասն այժմ մոմ էր դարձել մեր առաջ, վո-
րովհետեւ պարզ տեսնում էր, վոր միայն նա յե մնացել
յուր աշխատարիմը:

— Տղիս բանի մեջ գցեցիր, հմի յեւ հեռու-հեռու
յես ման դալի՞, — չափարի տակոմն անցնելիս Ղուկասի
մայրն տատց Ամբիսանին՝ դառն ու սպանիչ հայացք
ձգելով նրա վրա:

Ամբիսանը վոչինչ չսպասախանեց նրա այդ խոսքե-
րին, նայելով միայն յուր շուրջը, վոր չին՝ թե այդ
վատնդալոր խոսքերն ուրիշ լսող լինի և դունատվեց,
խնկի դուշն դարձաւ:

— Վա՛յ, առնա քանդվեց. գյաղեն ի՛նչ թե ըռեի
ա տալու ի՛նձ, — տատց նա Ղուկասի հասցեյին ու չա-
փարի տակ վշրվելով նստեց և յերկար ժամանակ տե-
ղից չկարողացաւ վերկենալ: Նրանք վերկացրեց այն

լուրը, թե՛ պրիստավը դալիս է: Պրիստավի դալը բոլորին խառնեց: Այժմ նոր հանգամանքներ եյին առաջ դալիս:

XXI

Յերեկյան դեմ յերևաց պրիստավը՝ տասը-տասնուհինգ յասավուլներէ հետ: Զիուց իջնելուն պես նա հրամայեց, վոր տունը մի մարդ հավաքվեն: Յասավուլներն արագութեամբ կատարեցին պրիստավի հրամանը: Գլուղը լուռ կիտվել եր պրիստավի ոթևանի առաջ և յասավուլները՝ մաթրախները ձեռներին հըսկում եյին, վոր վոչվոք չհեռանա:

— Վորտեղ ե սպանվածը, — հարցրեց պրիստավը:

— Ըստի, ես մոտիկ ձորքմն ա, աղա, — պատահախանեց տանուտերը:

— Յեկե՛ք, — հրամայեց պրիստավը, և ամբողջ գլուղը հետևեց նրան դեպի ձորը: Տեսնելով սպանութեան վայրը, սպանվածին, պրիստավը մի բան եր մտածում. չինի՞ թե սպանութիւնը կատարված լինի հեռու տեղ և դիակը բերած, դցած լինեն այս ձորը:

Այդ պատճառով նա սկսեց մանրադնին դիտողութեան յենթարկել սպանութեան վայրը: Գեվոյի դիակից հարյուր սաժեն ներքև, Աբելի թալում, պրիստավը արյան հետք դտավ: Այս բանը նրա մեջ կասկած ծնացրեց:

— Յերևի դիակը հենց այստեղ են բերել, — մտածեց պրիստավը: Սակայն այդ արյան կաթիլներից դենն ուրիշ հետք չերևաց: Պրիստավին մի բան եր տալեցնում, վոր ամբողջ ձորում, բացի այն միջանի կաթիլ արյունից, ուրիշ հետք չեր յերևում, այնինչ, Գեվոյի գլուխը միայն մաշկով եր կպած թնից, յերեք տեղից դաշյուն եր խրած:

— Ո՛ւր ե այդ արյունը, վորտեղ ե թաղվել նա, — ահա, թե ինչն եր ստիպում պրիստավին յեղեռնադործութեան տեղն ուրիշ տեղ համարել: Այդ համոզմամբ ել պրիստավն ուղում եր ձորից հեռանա, բայց գլուղացիներից մինը նրա ուշադրութիւնը դարձրեց հետևյալ

Հանդամանքի վրա: Գեվոյի տրեխները կրունկների կողմից քշտվելով մինչև վոտների թաթի կեսն էյին հասել: Ղա նշան եր, վոր Գեվոյին քաշ են տվել մեջքի:

— Աղա՛, եղ տրեխնին վոր յեղ են քաշվել վոտնաթաթերի վրա, դա, իմ կարն խնկրով, ցույց ա տալի, վոր դրան քաշ են տվել մեջքի վրա: Պրիստավն ուշադրությամբ նայեց գյուղացուն, վորպիսի հայացքը, սակայն, վախեցրեց գյուղացուն: Պրիստավին այն եր դարձացնում, թե ինչպես մի տրխավոր աղպիսի նուրբ նկատողություն եր անում:

— Զինի՞ թե քաշ տվողը կամ քաշտվողներից մինքր դա՛ յե յեղել, — ահա թե ի՞նչ բաների մասին եր մտածում պրիստավը: Այդ լուռ հայացքից հետ, պրիստավն ավելի ուշադրությամբ նայեց սպանվածի վոտներին. նա նկատեց, վոր շալվարն ել է ներքե քաշվել: Վոր մի տեղից քաշ է տված Գեվոյի դիակը, անկասկածելի դարձավ պրիստավի համար, բայց թե ի՞նչ տեղից, այդ եր հետաքրքրության և մտածման առարկան: Մի բան վորոշվեց, վոր վերեից դեպի ներքև է քարշ տված, վորովհետե ներքևից վո՛չ մի հարձարություն չկար, այդ մեկ. յերկրորդ՝ ներքև ավելի թաղուն տեղեր կային, ի՞նչ կարիք կար մի թաղուն տեղից ահագին նեղություն հով դիակը քարշ տալ դեպի մի այլ թաղուն տեղ: Բայց ո՞ւր է հետքը, ինչո՞ւ չի յերևում...

— Աղա՛, դա ջրով կլին քաշ տված, — լավեց մի այլ գյուղացու նկատողություն: Պրիստավը նրա վրա յեւ մի նույնպիսի հայացք դցեց, բայց և այնպես ընդունեց, վոր, արդարև ջրով պիտի քաշը տված լինի: Համենայն դեպս մնում եր դարձյալ անլուծելի այն հարցը, թե վո՞րտեղից է սկսված քարշ տալը: Զուրնիվեր զնալով, պրիստավը հասավ այն թղբուն, վորի տակ Ղուկասը Գեվոյի յետևից հասնելով, բռնել եր նրան, ինչպես խոստովանել եր նա Ամբիանին իրենց գոմում, սպանության առաջին գիշերը: Պրիստավը կամեցավ թեղին անցնել:

— Աղա՛, եղ հու կեղի դիմացն ես դուս դալի,

ըզի մարդ կսպանվի՞, — նկատեց մի յերրորդ գյուղացի՝

Այս անգամ պրիստամբն ընդունեց գյուղացու նկատողությունը, վորովհետև շատ աչքի ընկավ նրա սասածի հալանականությունը։

—Սպանությունը երևում է այս ծառից ներքև և կատարվել, մասն եկեք, դուրս արյան հետք գտնեք, — հրամայեց պրիստամբը։ Յասավուլներին մինը ձայն տվեց, վոր ինքն արյան կաթիլներ և նշմարում։

Արդարև, թեղուց ներքև, մի մոշի թփի տերեվների վրա, արյան կաթիլներ ելին յերևում. այդ բալական չի, մոշու քներից մինն ել արմատախիլ եր արված, ինչպես յերևում եր թողած հետքից։ Այդ արդեն ամենքին համոզեց, վոր Գեվոն պիտի պոկած լինի այդ մոշին կռվելու ժամանակ, բայց նա կարիք չուներ փշուր մոշին բռնելու, յեթե ստիպված չլիներ, յեթե անհարացած չլիներ։

Յերկար դիտողություններից հետո, ամենեքան՝ արյա հետք չլինելը նրանով բացատրեցին, վոր սպանողն ամբողջ ժամանակ չի թողել, վոր Գեվոն չլից դուրս դա և այդ և պատճառը, վոր առվի յեղրներին արյուն չի յերևում, վոր գարնան հորդառատ առուն արյունը քշել տարել եր. սա յեր դիտողների ամբողջ դատմիքը։

Այժմ պրիստամբին հետաքրքրում եր ու զարմացնում այն յերևույթը, թե սպանությունն այդքան մոտ կատարվելով գյուղին, որվա այն ժամանակն անկարելի բան եր, վոր գյուղից իմացող չլիներ։ Այդ բանում համոզվելու համար, ասաց վոր մինը մնա ձորում, իսկ ինքը դուրս յեկավ ձորի այն բաշերը, ուր գյուղի տներն ելին և հրամայեց նշանը տալուն պես, ձորի մարդը ճիշ բարձրացնի ամենայն ուժով։ Փորձը ցույց տվեց, վոր ձայնը վոշ միայն այդ տեղումն և լսվում, այլև նույն տեղից շատ հեռվումն ել։ Աչքի առաջ ունենալով այն բանը, վոր սպանությունը կատարվել և զատկի շարաթորը, իրիկնադեմի այն պահուն, յերբ ամենքը դռներին են լինում, չեր կարելի այն յեղրակացությանը դալ, թե՛ շատերը չեն տեղյակ սպանությանը։ Պրիստամբի յեն-

թաղությունը ճիշտ էր, միայն պակասում էին իրա-
մասնական ազացույցներ: Ահա ի՛նչ պիտի դռներ նա:
Սակայն պրիստային դայրացնում էր նաև այն յե-
րևույթը, թե Գեվոն ճշալիս ինչո՞ւ ողնության չեն
հասել դուղացիք:

— Ինչքա՞ն անորեն դուղ պիտի լինի այս դուղը,—
մտածում էր պրիստայի: Պրիստայի այս մարդասիրա-
կան զգացումը թեյադրում էր նրան, վոր ցնցի ամբողջ
դուղը, վոր դռնի բոլոր մեղսակիցներին. նույն իսկ
նրանց, վորոնք հուսահատի ձայնը լսել են և ողնու-
թյան չեն հասել նրա որհասական ժամին: Արդարև
մարդասիրության զգացմունքի բացակայությունն էր
պատճառը, վոր դուղացիք լսելով Գեվոյի աղետարչ
ձայնը, ողնության չեյին հասել, թե՞ մի այլ պատ-
ճառ կար, այդ արդեն՝ վիճելի խնդիր էր:

Գյուղացու փոքն ու ձեռքը կապողը վո՞չ թե մար-
դասիրական զգացմունքի բացակայությունն էր, այլ
կյանքի փորձերից դուրս բերած ա՛յն դուր ճամարտու-
թյունը, թե՛ ճանողը պրծավ, ասողը՝ չե՛: Ահա դու-
ղացիների քարասրտության բուն և իսկական պատ-
ճառը:

Պրիստայը յուր դիտողությունները վերջացնելուց
հետ, արդար դայրույթով լի վերադարձավ յուր ոթեա-
նը: Վերադառնալով այնտեղ, նա բոլոր դուղացիներին
համաքնեց և հետևյալ նախատալից կարճ հրամանը
տվեց:

— Յես ձեզ յերեք սհաթ ժամանակ եմ տալի, վոր
դնաք, մտածեք և դռնեք սպանողին ու իմ ձեռքը
տաք. յեթե այս չոնեք, այն ժամանակ ամբողջ դուղին
պատասխանատվության տակ կդրեմ. իմացա՞ք ասածս:

— Հրաման չեղ, ա՛ղա,—միաբերջան ընդունեցին
բոլորը և դնացին:

— Գնացե՛ք,—ասաց պրիստային ու յուր սենյակը
մտավ, սպասելով, թե ինչ կհայտնվի:

Պրիստապն ամբողջի հետ ձորը քաշանալիս, Ղուկասը նրանց հետ չղնաց: Նա մնաց դադարեցած գյուղում մտքարարի: Ղուկասի սիրտն արդեն ահ եր ընկել: Գյուղացիների դադարի քչփչոցից նա կասկածի մեջ եր: Յուրաքանչյուր նոր բողբոս նոր կասկածանք ու նոր ցավ եր ավելացնում նրա սրտին. այժմ գյուղը նրա աչքին փուշ եր դարձել: Ղուկասին թվում եր, թե վայրի անտառում ինքը շրջապատված ե հազար ու մի վտանգով. նրա ցավն այնքա՛ն մեծ եր, վոր դարձան չեր գտնվում ամբողջ գյուղում: Գյուղացիք նրա մոտովն անցնում եյին առանց սովորական բարեկի, լուռ: Անցնելիս գլխնե-րը քաշ եյին գցում, չեյին ուղում յերեսին նայել: Ղուկասը մոտենալիս կամ լուռ եյին և կամ ցրվում, ապա դարձյալ խմբվում ու քչփչում: Միամիտ չեր Ղուկասը, գիտեր թե ի՛նչ ե նշանակում այդ բոլորը: Նա տեսնում եր, վոր գյուղն էր յերեսը չրջել ե նրանից: Յուր կյանքում, դեթ մի՛ անդամ, լուրջ մտածած չեր նա յուր արարքների վրա: Նրա ուղեղը, վոր սովոր եր թեթե վճիռների, այն ույժը չուներ այժմ, վոր մի հնար գտներ ազատվելու համար:

Զիրուխը դնչին, ամեն բան մաշված մոր վրա թողած, Ղուկասը շրջում եր խմբերի մեջ, առանց հաշիվ տալու, թե ի՛նչ ե անում: Մինչդեռ գյուղացիք խումբ-խումբ հավաքված՝ մտածում եյին, թե ի՞նչպես ձեռ-կերպեն այն բանաձևը, վորով պիտի խոսեյին պրիստավի հետ: Ղուկասը մոտենում եր այդ խմբերին, վոր, յուր հավատով, խանդարի նրանց, չթողնի մի վորոշ յեզրակացության դալ: Յեվ, յերբ համոզվեց, վոր դրանից բան չի դուրս դալ, մտածեց փախչել. այդ յեղը միայն դառավ վերջիվերջո:

Ամբխանը, վոր դիտում եր Ղուկասի յուրաքանչյուր քայլը, վորը մինչև պրիստավի դալը միմիայն մի՛ անդամ եր տեսնվել նրա հետ ու հարմար դեպք չեր գնում՝ յերկրորդ անգամ տեսնվելու. այս անգամ դառավ՝ յուր վերջին խորհուրդը տալու նրան: Հենց այդ

նպատակով ել՝ նա՝ ևս մնաց դյուղում, յերբ պրիստովի՝
հետ բոլորը ձորն ևյին քաշվել: Ամբխանը նկատեց, վոր
Ղուկասն շտապ տուն դիպավ ու համբաքայլ ուղղվեց
Միջնահանգի վրա:

— Ես ո՞ւր ա գնում ես գյաղեն, ա՛ թե մատաղ. չի՞
թե ուղքմ ա փախչի, — մտորվեց մտքումն Ամբխանը և
խակույն հետևեց նրան: Մինչ Ամբխանի հասնելը, Ղու-
կասն արդեն ձորի պռունդը հասավ: Այս ձորի մյուս
յերեսից սկսվում է թավ անտառը, վոր շարունակ-
վելով վերև, ներքև, մի ծայրը վերջը Ղարաբաղ և
դուրս գալի, մյուսը՝ Սևանա ստորոտները և այնտեղ
վերջանում: Այս այն անտառն է, վորին դարերի ընթաց-
քում, շատ թշվառներ ու շատ կտրիչներ են ապավինել:
Ղուկասը կանգնեց ձորի յեզրին և, ինչպես արձան,
սկսեց լուռ նայել անտառին: Այդ այն բույներ եր, յերբ
պրիստովը նրա յետևի ձորում արյան հետքեր եր վո-
րոնում:

— Գո՛ւրն տամ ինձ, թե բախտիս թողնեմ, — այս
մտածման մեջ եր Ղուկասը, յերբ նրա կողքին բուռնեց
Ամբխանը: Ղուկասն այնպիսի ծանր մտածմունքների
մեջ եր, վոր մինչև ձայն տալը նա չնկատեց Ամբխանին:

— Ի՞նչ ես չինում ըստի, Ղուկաս, — տխուր կարեկ-
ցականով հարցրեց Ամբխանը, կամենալով ցույց տալ,
թե ընկերն ընկերին զգվար բույներին գիտե վրա հաս-
նել:

Ղուկասն Ամբխանի կարեկցական ձայնին խեթը
նայեց նրան և ելի աչքերն անտառին դարձրեց: Ամբ-
խանն այս անգամ չուղեց անհանգիստ անել նրան. ըզ-
դաց, վոր Ղուկասը շատ զգվար տեղն է: Մի վտճբ-լուեց
Ամբխանը բայց յերբ տեսավ յերկար և տևում Ղու-
կասի մտածմունքը, ընդհատեց նրան.

— Ընչի՞ վրա վոր մտածում ես, դո՛ւր ա: Եես տե-
նում եմ, վոր միտքդ պղտորվել ա, ամա քու բանը չի:
Մի չոմբախի ումուղի, սոված, ծարավ ի՞նչ դեռ չինի/
քոլիբումը. զիվանին քեղանից հլա բան ասող չի լել-
զոռով խի՞ յես կել պիրում քեզ վրա: Հլա չվել դիվանի
սյուսը դնալը հղար ու մի բան կտալի. ումուղի խի՞ յես

կտրել, Ղուկաս: Դիմանն ե՛լի պես չի, դիմանն ըռահմով
կլի, խի՞ յես վախըմ,— Ամբխանն սկսեց հույս տալ
բորորովին ուրիշ դիտաւորութ՛յամբ:

— Յանի քու խոսքերին յես ել համատա՞մ,— հու-
սաբեկ պատասխանեց Ղուկասը, վոր վերջին որերում
նեղացել եր նրանից՝ հեռու—հեռու մանգալու համար:

— Խի՞ յես տհե ասըմ, Ղուկաս, իմ ծեռովն ին՞չ
ա դալի, վոր խնայըմ եմ քեզանից. ինչ դալիս ա, տե-
նըմ ես, վոր անըմ եմ,— ցամակցախան ձայնով պա-
տասխանեց Ամբխանը, կամենալով մեղմացնել նրան և
նրա ընկերական համատը նորից վերականգնել դեպի
լնքը, բայց Ղուկասը յուր լուռ հայացքը նորից անտա-
սին դցեց:

Այդ միջոցին, աննկատելի կերպով, այդ յերկսի
կողքին բանվեց նաև Սիմոնը, վոր նույնպես հարմար ա-
սիթ եր վորոնում Ղուկասի հետ տեսնվելու:

— Եդ ին՞չ ես չինըմ ըստի, ա՛ շաշ տնաքանդ,—
հասնելուն պես, սկսեց Սիմոնը,— ա՛րա, ափաշկարա
վրեդ կե՛լ ես պիրը՞մ: Մտքինդ ի՞նչ ա, վոր խալխից
ջոկվել ես. խի՞ չիր դու յել խալխի հեղ ձորը քաշանըմ.
բա ին՞չ կասեն խալխը, թե Ղուկասը խի՞ յեդ մնաց.
դիդաս վո՛չ, վոր իրեսն իրեսիցն ա հմանը՞մ... դիդըմ
չես, վոր կողքերնիցը հեռացար թե չե, հագար ու մի
ոռւտ—դորթ կասեն վրե՞դ...

Այդ նեղ և անելանելի դրութ՛յան ժամանակ, յուր
աղղական Սիմոնի խոսքերը չեյին կարող չաղղել Ղու-
կասի վրա: Ղուկասն ուշադրութ՛յամբ լսելով, ասաց.

— Կեղն են ա, վոր ինձ ըռեխ ա տալի, ին՞չ եք ու-
յրմ ինձանից, թողեք, ե՛լի, գլխիս հարը տենամ:

— Գլխիդ հարը վո՞նց ես տենըմ,— տաքացած ա-
սաց Սիմոնը,— մտքինդ ի՞նչ ա, ըռսի ձևուցը դո՞րր
դես փախչիլ. փախչիլը մդյար հեշտ ա լն՞լ:

— Բա վո՞նց անեմ. կարա՞մ դալեն մտնեմ,— հու-
սահատական ձայնով ասաց Ղուկասը:

— Ին՞չ ես դելը տալի. բանը վկի ձևին չի՞: Ռու-
սըն առանց գակոնի մդյար մարդ ա կորցնը՞մ. ա՛րա,
ումուդդ խի՞ յես կտրել, քեզ խի՞ յես կորցնըմ: Մարդ

Սիրիւր գնալիս եւ առումուդ ունենում, դու հլա դիմանի
իրեն չտեսած ես հալի ճուտ դառնիւ. հմանքմ չե՞ս, բա
մենք մարդ չենք քամակիդ կողնա՞ծ... ա՛րի, ա՛րի, ա-
մոթ ա, բոտի կա՛ղնիլ մի, յեղ դառ, գնանք, են խալ-
խին խառնիլի դու յեւ. հրե ձորիցը դուրս են դալի...

Սիմոնի այդ խոսքերը բազմական հանգստացրին
Ղուկասին, վորը մինչև այժմ իրան մի խալար անդըն-
դում փակկած եր զգում, վորից դուրս դալու ճանա-
պարհ չեր գտնում, և ուր լուսի մի շող անդամ չեր բնկ-
նում, իսկ այժմ այդ լույսը յեւք և ցույց տալիս իրան
այնանդից: Սիմոնն ու Ամբրասին իրենց ասելիքներից
հետո ջոկ-ջոկ հեռացան նրանից, իսկ Ղուկասը համբա-
քալլ դիմեց դեպի ամբոխը, վոր արդեն խմբվում եր
պրիստավի ոթեանի առաջ:

— Դա՛ յե՞ մարդասպանը, — նայելով Ղուկասին,
չչուկով հարցրեց յասավուլներէից մինը:

— Հրաման քեզ, — պատասխանեց գյուղացիներից
մինը:

Ղուկասը յասավուլի իր վրա նայելուց դունատ-
վեց և մի վայրկյան տատանվեց, — չիմացա՞մ առաջ զնա՞
թե՞ յեա դառնա:

XXIII

Հրամանը դեռ չեր տվել պրիստավը, վոր Ղուկասը
հետեւելով Ամբրասին ու Սիմոնի խորհրդին, թողեց
փախչելու միտքը և յեկավ ամբոխին խառնվեց: Յուր
շարժվածքով ու դեմքի արաահայտությամբ Ղուկասն
այնպես եր յերևում ամբոխի մեջ, ինչպես մի սպիտակ
կարկատան՝ սև վերարկվի վրա: Ղուկասի աչքերի
արյունը դեռ յետ չեր քաշվել, դեռ ելի առաջվա նման
դեմքը սեպած ու կապտին եր տալիս. զազանախան
դայրութի հետքերը դեռ դեմքից չեյին հեռացել: Ա-
ռանց նեղություն քաշելու անգամ, խամ մարդն եւ կա-
սեր հեշտությամբ, թե՛ ճմարդասպանը սա՛ յե՞ս:

Յերբ պրիստավը սենյակից դուրս յեկավ կարգա-
դրություն անելու, Ղուկասն ամբոխի հետին շարքերը
մտնելով, աշխատեց թաղցնել իրեն. դեռ վոյնիք իհար-

կէ չեր իմանում, թե ի՞նչ պիտի անի պրիստովը, միայն
կարծիք կար, թե այսպես խմբելու նպատակն՝ այն է,
վոր ավելի հեշտութեամբ կալանավորի Ղուկասին, ըստ
մորում վաղուց գիտեցին գյուղացիք, վոր Գևորգի յեղ-
րայրը Ղուկասի վրա յե մատնացուցց արել, իսկ յերբ
լսեցին պրիստովի հրամանը, թե՝ «գնացե՛ք մարդոս-
պանին գտե՛ք, իմ ձեռքը տվե՛ք», յերկմտեցին բոլորը:

— Մի՞թե հայտնի չի մարդասպանը, մի՞թե Գե-
վորգի յեղրայրը չի ասել պրիստովին, թե ո՞վ է. գտածի
ի՞նչը գտնենք, — տարակուսած արտահայտվում եյին
գյուղացիք:

Արդարեւ, շատ դժվար եր գյուղացիների դրությու-
նը: Նրանցից յորաքանչյուրը, ճամբրիտ է, գիտեր և
հաստատ համոզված եր, վոր Ղուկասն է Գեվորգին սպա-
նողը, բայց դժվարանում եյին գիվանին ասել:

Դիվանն առանց գրական փաստերի վռչինչ չի ա-
նում. ինչպե՞ս ասեր գյուղացին, թե Ղուկասն է սպա-
նել: Հապա յեթե գիվանը հարցներ՝ «ի՞նչ տեղից գի-
տես», ի՞նչ պատասխաներ, ինչպե՞ս ապացուցաներ նա
յուր ասածը. ինչպե՞ս աներ գյուղացին, վոր գլխացա-
վանքի մեջ չընկներ. վայթե Ղուկասին բան չա-
նեյին, վայթե բռնեյին նրան ու վերջը թողնեյին
դարձյալ. այն ժամանակ ի՞նչ պատասխան տային՝ «արե-
կեք» Ղուկասին: Այս մտածմունքներն եյին թահ
խանդարողը:

Պրիստովի հրամանը լսելուց հետ, տխուր դեմքով
հեռացավ ամբոխը և խմբերի բաժանվեց: Յերեք ժամ
ժամանակ եր տվել պրիստովը: Այսպիսի կարգադրու-
թյունը Ղուկասին փոքր ինչ կենդանություն ներշնչեց:

Ղուկասն այն համոզման յեկավ, թե պրիստովին
գեռ հայտնի չե իսկական սպանողը, վոր պրիստովն
այդպիսի հրաման է տալի. յեթե բան ասած լինեյին
նրան, յեթե մարդասպանին մատնած լինեյին, ին՞չ կա-
րիք կար, վոր պրիստովն այդպիսի կարգադրություն
սններ: Մարդասպանն առաջը չըջում եր, արժեք միայն
իր յասավունքներին հրամայեր և նրանք ձերբակալե-
յին, — այսպես եր մտածում Ղուկասը, այսպես եյին

մտածում մյուսները ևս: Զարթեց Ղուկասը, գլաց նա, վոր դեռ կորած չե ինքը. վոր դեռ ելի հույս կա բան չի-
նելու: Նա վորոշնեց Ամբրիանին և շուտով դառավ նրան:

— Ամբրիամ'ն, — դրադ կանչելով նրան, ասաց Ղու-
կասը, — ինչ վոր հունար ունես, չհանց տուր: Յես դի-
դամ, վոր պրիստավը Վարդիթերից բան դի հարցնիլ,
շուտ արա, տես կարաս նրան մեր տուն կանչի, վոր յես
իմ պերանովը նրան բան պահ տամ, միքանի խոսք ա-
սեմ, դե', շո'ւտ արա, քանի պրիստավը հլա չի կանչել
խալխին:

— Արա, բա մերդ ու կնիկդ ինձ կասեն, — ասաց
Ամբրիանը, տեղեկություն չունենալով, թե նրանք սպա-
նությունից հետո ինչպես են փոխվել զեպի Ղուկասը:

— Բան չեն ասիլ, դու վաղ տուր կանչի, — պահ
տալով Ամբրիանին, ինքն ելի ամբոխին խառնվեց:

Ղուկասի այդքան մոտ-մոտ անելը վերջապես դա-
բացրեց գյուղացիներին: Նրանք հավաքվեցին և գնացին
խմբով մի տուն մտան ու դուռը կողպեցին: Այդ տան
մեջ ահա պիտի վճռվեր Ղուկասի բախտը: Ղուկասը
տեմնելով, վոր այդ բոլորն իր յերեսից և կատարվում,
անճարացած մնաց դռներ: Այդ տան մեջ եր գտնվում
գլխավոր վկա Բախճինանց Ալոնը:

— Ա' խալխը, — խոսեց գյուղացիներից մեկը, — դուք
եդ ա տենում եք, վոր պրիստավը մեզանից ձեռքը չի քա-
շում. սպանողը մեզանից ա պահանջում, բա ինձ եք ասում
դուք. ըստի, ընդի դոյուոց սարքելուց ի՞նչ դուս կդա,
խի՞ չեք մի խոսքի դալի:

— Մարդասպանը հայտնի յա, ել ինձ ասմնք. կա-
սենք նա' յա. կարալ չենք մի մարդու խաթեր կեղի
գլուխը ցավի մեջ քցենք:

— Լա'վ. եդ վոր տհե յեք ասում, ըսկի մտածում
ե՞ք, թե մեզանից պրիստավն ինչ, հարցմունք դի
անի՞: Մի հլա տենանք կենտ-կենտ ա հարցնելու, թե
միատեղ. միատեղ վոր հարցնի, հեշտ ա, չիմս ել մի-
տաին կասենք, թե Ղուկասն ա', վոր Ղուկասը: Ամա,
յեթե կենտ-կենտ հարցնի, ի՞նչ իմանամ, թե դու ի՞նչ
ես ասել, վոր յես ել են ասեմ...

— Յես իմ աստուծը թամամ դրի միջիցն ասեց։
Ընհաթն ինստի չունի, կտան իրար դա՛յ կանեն. դիվա-
նի առաջ պետք ա մի՛ խոսք խոսվա, ճյուղը տվիր թե
չե, բանը խարար կլի...

— Յա՛վաչ, ա՛ լալիզեղացիք. եղ վոր տհե յեք խո-
սըմ, չիմդ ել դիզմ չե՞ք, վոր սպանողը Ղուկասն ա։

— Գիդանք։

— Բա վոր դիզաք, ել ճյուղը տա՛լը վորն ա, վոր
ճյուղը տալու մասին խոսք ա ըլլըմ. ճյուղը տալու ի՞նչ
կա, պարզ ա, ե՛լի։ Ասեցե՛ք, ձեր ջանն ա աղի՞ղ, թե՞
Ղուկասինը։ Նա, վոր անխիղճ կերպով խեղճ նաչարին
մորթել ու քերթել ա, դուք խի՞ պտի տհե խոսաք-
մի՞թե նրան վողորմը կա. Ղուկասի մեղքն ուզըմ եք
սաղ կեղը քաշի՞...

— Շունը սպանողին քաշ տալ կտան. յե՛ս խու չեմ
սպանել. նա սպանել ա, նա յել թող դնա պատասխան
տա։ Գիդըմ չեր, վոր աշխարհս անդիվան չի՞։

— Ախպե՛ր, դուք ինչ ասըմ եք, ա՛սեցեք, ամա իմը
դյուզին հեղ ա, յես դյուզը դեմ խոսալ, յես իմ հո-
գթն կա՛րալ չեմ կորցնիլ. ինչվոր ամաշկարա տեհել
եմ, ե՛ն դեմ ասիլ, — ձայն բարձրացրեց Ակունը։

— Հա՛, վկեն դա՛ յա, վոր տհե դյուզ ա խոսալու.
ընդիյան յեղը գեղը վոր ճյուղ ել տա, ի՞նչ ողուտ.
դիվանը նրա վկայութիւնը դի ընդունիլ, լալն ե՛ն ա,
վոր ճյուղը տալու մասին վոչ մի խոսք չլի, չիմա ել մի
խոսքի մնանք...

— Լալ, բա վոր պրիտաւը հարցնի, թե վո՞րդե-
ղից դիզաք, ի՞նչ ասենք։ Մենք հու սպանելիս տեհել
չենք չիմա ել։ Այս նկատողությունը բալական հիմ-
նավոր թվաց լսողներին։

— Կասենք դրա՛ն ենք կարծիք անըմ։ Հաստատ հու
ասելու չենք, թե Ղուկասն ա սպանել։

— Հաստատ վո՞նց կասվի. հաստատ ըսկի տեսնո-
ղը չի՛ կարալ ասի, մենք կասե՞նք. կարճ կասենք թե՛
մենք Ղուկասին ենք կարծիք անըմ։

— Դե եսա պրծանք, ել ուրիշ խո՛սք չխոսաք.
դրանքմ վոչ սուտ կա, վոչ կցան, թող հաստատ տենողն

եւ իր տեսածն ասի, եղ նրա՛ բանն ա. խաթեն թող մեղանից հեռանա եւ ազիզ որերին... — Հաղանություն տալին բոլորը և աշխատեալ եւ պատրաստութեան խոսելու:

XXIV

Մոտենում եր հաշիվ տալու ժամանակը: Յերբ ամբոխը վերջին անգամ յերես դարձրեց, հեռանալով Ղուկասի մոտից, վերջինս մնաց տխուր, տրտում այն տան դրանք, վորի մեջ պիտի վորոշվեր նրա բախար: Ձեր իմանում ի՛նչ անի մոլորված Ղուկասը: Գնա՞ր Ամբիանի յետեից, վորին ուղարկել եր Վարդիթերին կանչելու. թե՞ սպասեր այտակ և տեսներ թե ե՛լ ինչ ե կատարվում: Ղուկասը մնաց բախական կանգնած ու հետո հեռացաւ: Նա միքանի քայլ առաջ գնաց և ցանկապատի տակին պոյրեց: Արդեն միմեւ եր. լուսնի յետ ընկած ժամանակն եր և գարնանային սքանչելի յերեկոներէից մինը: Յերկինքը ծածկված եր անթիվ ու անհամար աստղերով, վորոնց մեղմ լույսը տարածվել եր գլուղի վրա: Գարնանային դեփյուռը մերձակա անտառներից հրաշալի բուրմունք եր բերում, բայց աշխուրդը Ղուկասի համար չեւ—նա մեռնում եր և չեւ կարող զգալ հարություն առնող բնության հոտը:

Չափարի տակ գլուխը քաշ՝ յերկար մնաց Ղուկասը. ցալը խեղդում եր նրան, բայց դարձան անող չկար: Գուցե գլուղում կային եւ մարդիկ, վորոնք կցանկային մի յեւք, մի ճանապարհ ցցույց տալ Ղուկասին, բայց չեյին մոտենում նրան, վորովհետեւ չեյին կամենում դիմները ցալի մեջ գցել. նամանավանդ, վոր յասավույններն եւ չրջում եյին փողոցներում և նրանցից յուրաքանչյուրն աշխատում եր մի ունի գտնի: Միմոն ամին, վոր Գեոյի կոկորդը կտրել տվեց Ղուկասին, իրը թե մեծ լալություն անելով նրան, այժմ միայն յուր կաշիի մասին եր մտածում, վորովհետեւ շատ վտանգավոր եր Միմոնի դրությունը ևս: Մի խոսք, մի ծալտուն, թե Միմոնը վրա յե հասել ձորում յեղեռնադործությանը, նա կորած եր: Բայց կարվկա, և դա Ակոնն եր, վոր

Սիմոնի հետ բան անելիս եր յեղել այգում, վորը Սիմոնին տեսել եր Ղուկասի հետ խոսելիս: Սիմոնն ինչպէն՝ ալիս ձևակերպեր յուր ցուցմունքը: Ասեր Ղուկասին տեսա՞, թե ա՛սեր վոչ: Ասեր՝ յես վրա հասա յեղեռնագործությանը, թե վոչ: Եւ թե՛ ասեր տեսա, հապա չեյի՞ն ասիլ թե՛ ինչո՞ւ չեյիր հրատարակում, թե Ղուկասն ե սպանել: չեյի՞ն ասիլ թե՛ ինչո՞ւ պապանձվեցիր, չեյի՞ն ասիլ թե՛ Ղուկասի մեծ ընկերը հենց դո՛ւ յես յեղել: Իսկ յեթե ասեր մարդ չեմ տեսել, ապա Ակոնն ինչ կասեր դրա դեմ, այն Ակոնը, վոր յերկու շահու վոխն ուզում եր անպատճառ հանել:

Ինչ աներ Սիմոնն, արդարեւ, ընտանիքի, զաւակների տեր, հիսուն տարեկան մարդը կարող եր բանի մեջ ընկնել, Սիբիր գնալ՝ իբրեւ Ղուկասին մեղսակից: Այդ ցավը կթողնե՞ր մոտենալ Ղուկասին, ու՛ր մնաց ոգներ ել նրան: Հաւաքվեցին Սիմոնի բոլոր ազգականները, մերձավորները և մի առանձին տեղ խմբւած, խորհուրդ արին, վոր Սիմոնն ասի թե՛ արդարեւ, քաջացել եր ձորը, բայց յեղեռնագործությանը վրա չի հասել, և վոր վերադառնալիս ե միայն տեսել մի մարդ անցնելիս, բայց թե ո՞վ ե յեղել այն մարդը, լավ չի ճանաչել, վորովհետեւ մթնաժողով ե ցեղել որը: Այս ցուցմունքը Ակոնի ցուցմունքից այն տարբերությունն ուներ, վոր սպանողը կատկածելի պնձնաւորություն եր դուրս դալի: Սիմոնն, իհարկեւ, պատրաստ եր խոստովանելու և այն, վոր խոսել եր Ղուկասի հետ, բայց վախենում եր, վերջը, Ղուկասն իրան ընկեր չինի Սիմոնին:

Մի քանիսի մտքով անցավ այդ յերեկո կաշառել Ակոնին, վոր փոխի յուր ցուցմունքը, բայց վոչ վոք սիրտ չարավ այդ քայլն անելու: Յերկու բանից յերկուդ կար: Ակոնը մի սաւսալակ, քինախնդիր և յերկշոտ մարդ եր. կարող եր մտածել, թե իրեն են ուզում թակարդի մեջ դնել. յերկրորդ՝ նա չեր կարող այնպիսի մի դեր կատարել, վորովհետեւ արդեն հրապարակով ամբողջ դյուղի առաջ եր հայտնել յուր տեսածը—իսկ յեղելությունը: Այդ պատճառով նրանից ամենքն եյին հեռու պահում իրենց:

Մինչդեռ այդ գրության մեջ էյին իրերը, Ամբր-
խանը յետ յեկալ և առաջին անգամ Ղուկասին պատա-
հեց, վորը դարդից էլի չիրութիւն եր դու տալիս:

— Արա, ի՞նչ ես շինում ըստի,— շինջաց նա, պը-
պրդելով կողքին

— Բա ի՞նչ անեմ:

— Սիմոնին տեհել չե՞ս,— հարցրեց Ամբրխանը, աչ-
խառելով, վարքան կարելի չե, վերջին բոպեներում
Ղուկասի խաթրն առնել:

— Սիմոնն անջադ իրան դարդն ա քաշում, վո՞րդի
յա, շուն դառնա հերը:

— Թո՛ւ հա՛. բա խա՞լիսը վորդի յեն:

— Ըստի յեն,— գլխով ցույց տալից Ղուկասը:

— Բա եդ վո՞նց ա լել, վոր մենակ ես մնացել:

— Ես ա սհմ՝ տրին, ե՛լի:

— Բա հրես պրիտաւոր կանչիլ դի, ի՞նչ դես ասիլ,
բոկի մտածել-ե՞ս:

— Յետի՛մ, ա՛ քե մատաղ. ինձանում ել խե՛լք ա մը-
նացել, վոր մտածե՞մ:

— Բա ահե վո՞նց կլի. ես որն ո՛ր ա, վոր չմտա-
ծե՞ս:

Վարդիթերն ի՞նչ ըլալ, բան չինեցի՞ր, դու ե՛ս ա-
սա,— հարցրեց Ղուկասը, յուր փրկության հույսը դե-
պի նա տածելով:

— Վարդիթերին յես կանչել տվի ձեր գոմը. յես ու
քու մերը յերկար խոսեցինք հետը. վախիլ մի՛, նա չատ
պինդ ա կողնած քու ուղուրին: Ասմա՛ յես Սիրիբը
կղնամ, տմա Ղուկասին ձեռացաթող չեմ անիլ:

— Ղո՛րթ ես ասը՞մ,— ցնցվելով հարցրեց Ղուկասը.
մի անգամ դոնե ազատ շունչ քաշելով այն խեղդվողի
նման, վոր կատաղի ալիքների միջից մին մին գլուխը
դուրս և հանում:

— Մեր են մի տեղ կերած աղ ու հացը վկա, Ղու-
կաս, վոր նրա խոսքերն եմ ասում քեզ,— հալատացրեց
Ամբրխանը:

— Բա նա՛նա ինչ բանի յա,— հարցրեց նա, վորով-
հետե նրա վրա ել մեծ հույս ուներ, քանի վոր, նա,

իրբն կի՛նարմատ, կարողանում եր մտնել սրա-նրա մտն
և աղաչանքներ անել վորդու ոգտին:

— Նանդ ուշքն ու միտքը Վարդիթերին ա քցել. աշ-
խատում ա խաթրն առնի, վոր քեզ համար լավ սիլհատ
տա:

— Ընդուր են նա'ն ասել, Մ: Ա'խ, թե ես խաթից
կպրծնե'մ, յես եմ իմանում, թե ինչ պատիւ կտամ իմ
նանին. յես նրան մատաղ, ելի մեր ա, չալիչ ա դալի ինձ
համար, չե՞, — դրվատեց Ղուկասը, դառը հառաչանք
քաշելով ու յուր անցյալ վարմունքները հիշելով մոր վե-
րաբերմամբ:

— Ղո'կաս, ըստի յեթե մեզ իրար հետ բրավուրդ
անեն, լավ չի լիլ, վերկաց, հեռանանք:

— Դո՞րը հեռանանք, ես ա հրեա պրիստավը
կկանչի:

— Բա ի՞նչ ես ասելու պրիստավին, — կրկին հարց-
րեց Ամբիսանը՝ միտքն իմանալու, վոր ըստ այնմ ել
ինքը յուր բանը դրատի:

— Ասիլ դեմ բանի խաբար չեմ...

Ամբիսանն ուղեց ընդդիմախոսի, հանկարծ լավեց
յասավունների խիստ կանչի ձայները:

— Տղա', կանչում են, քե պահի, տարվես վոչ, —
վերջին խորհուրդը տալով՝ Ամբիսանը խառնվեց հավաք-
վող ամբոխին, դեպի ուր համբաքայլ ուղղվեց նաև Ղու-
կասը:

XXV

Ամբողջ գյուղը խմբվել եր պրիստավի ոթեանի ա-
ռաջ. յասավունները հսկում եյին նրանց վրա: Պրիս-
տավը հրամայեց գյուղացիներին մեկ մեկ ներս թող-
նել. հրամայեց նույնպես, վոր ցուցմունք տվողներին
առանձին պահեն ու խիստ հսկեն:

— Առաջ արի, ներս մտիւր, — գյուղացին գլխարկը
վերցրած կանգնեց պրիստավի առաջ և գլուխ տվեց:

— Ազգդ:

— Տավիթ Պետրոսով:

— Քանի՞ տարեկան ես:

— Իսթուն, աղա՛ ջան:

— Պողոսուղ բնկա՞ծ ես:

— Վե՛չ, աղա՛ ջան:

— Ի՞նչ գիտես ես սպանության մասին:

— Վոչինչ չեմ գիտեմ. յես ել խալխի նման լսել
եմ, վոր Գեվոյին սպանել են:

— Ո՞վ ա սպանել, գիտե՞ս:

— Վե՛չ:

— Հապա ասեմ են սպանելիս դու ձայն ես լսել:

Այս հարցմունքից վկայի ճակատը քրտնեց. նա
մինչև այժմ իրեն հանդարտ եր պահում, բայց շաղվեց
հանկարծ:

— Հե՞, — իբր թե պրիստավի հարցը լավ չլսեց,
«հե՞» հարցրեց գյուղացին գլուխը քորելով:

— Զահրումա՛ր: Քառացա՞ր, — վրա պրծավ պրիս-
տավը, նկատելով գյուղացու խարդախությունը:

— Աղա՛ ջան յես բանի խարար չեմ, ձեն չեմ լսել:

— Զե՞ս լսել թե ո՞ւմ վրա յեն կարծիք անում:

— Դիտամ վեչ, աղա՛, խալխն ասեմ են՝ Ղուկասն ա
սպանել:

— Ո՞վ ե ասում:

— Կեղը:

— Լավ. ուրիշ ի՞նչ գիտես:

— Հեչ դողի խարար չեմ:

— Ա՛վդուա, սրան տար առանձին տեղ գցիր ու պա-
հապան գիր վրեն:

Դավթին յաստվույն առաջն արած տարավ ձգեց
այն տունը, ուր քիչ առաջ գյուղացիք խորհուրդ եյին
անում, թե ինչպես վարվեն:

— Կանչեցեք Անդրյաս Ոհանովին:

— Անդրյաս Ոհանով, նե՛րս մտիր:

— Զինի՞ թե կա մինը, վոր պրիստավին վաղորդ
հայտնել, ամեն ինչ հասկացրել ա, — այս միտքն սկսե-
ցին չչնջալ գյուղացիք, վորովհետեւ այդ յերկսի մասին
խոսվում եր, վոր դրանք ել եյին լսել Գեվոյի ձայնը
և քաջացել ձորը: Այս պատճառով գյուղացիք ձեռաց նոր

խմբերի բաժանվելով, սկսեցին ծանր ու թեթև աներ նորից իրենց անելիքները, բայց յաստիւնները բարկացան և խանգարեցին նրանց քչփչոցները։ Նրանք մնացին տարակուսած։

— Ի՞նչ գիդաս դու այս սպանության մասին, Անդրյա՛ս Ոհանով։

— Մի գադ ել ա գիդամ վե՛չ, աղա՛ ջան, միայն լըսել եմ, վոր Ղուկասն ա սպանել։

— Ո՞ւմնից ես լսել։

— Կեղականներից։

— Սպանելիս վո՞րտեղ եյիր դու։

— Մեր տանը։

— Ձեր տունը գյուղի վո՞ր տեղումն ե։

— Կեղի տակին, — պատասխանեց Անդրյասը, հոտ առնելով, վոր այդ հարցի տակին այլ բան կա։

— Ասում են դու Դավիթ Պետրոսյանի հետ քաշացել ես ձորը։ դրո՞ւստ ա։

— Վե՛չ, աղա՛ ջան, բանի ըսկի խարար չեմ։

— Ա՛վդլա, սրան ել տար տուն դի։

— Արա, բա վո՞նց իմանանք, թե դրանք ի՞նչ պիտեցին, — չնջացին գյուղացիք անհանգիստ լինելով։

— Տան դուանը զրաւուլ դրին, կարա՞նք իմանանք։

— Յա՛վաչ մի, — չնջաց մինը և թեքաչ տալով մի կերպ ծիկեց ու շուտ վերադարձավ։

— Ա՛րա, կբացիր բան իմանա՞ս։

— Մացա։

— Ի՞նչ իմացար, վո՞նց մտա՞ր։

— Ընչի՛դ ա պետքը, թե վո՞նց մտա՞, — պատմեց դողունին՝ վերադարձողը և ավելացրեց.

— Պետք ա չիմս ել մի բերան ասենք, թե մենք Անդրյասի ու Տավթի ձորը դվերելը գիդանք վե՛չ, թե չե, գլխներս ցավի մեջ կընկնի, — սրա նրա ականջում զգուշությամբ չչնջաց չու։

Ընդամենը մի վայրկյան անցավ, բոլորն ել իմացան, թե ինչ են ասելու և հանդարտվեցին խոլուն։ Այնուհետև, շնորհիվ ճարպիկության, յուրաքանչյուր

վիայի ասածը պարբերաբար հաղորդվում եր բոլորին՝
բնա ուսանողներին:

— Սիմոն Սահակովին կանչիր, — պատվիրեց պրիս-
տավր:

— Գլխի յեք ընկնը՞մ հմի, թե վոնց ա առաջ ջոկո-
վի մարդկանց կանչըմ, — դարձյալ շշնջացին:

— Ես ո՞վ ա ամեն բան դանդուր արել պրիստա-
վին սհե:

— Ըրմանըմ ե՞ս. կեղի զլատուրը շա՛տ:

— Սիմոնը շիտթված փափախը գլխին ուղեց ներս
մանեւ:

— Փափախդ վե՛կալ, աղա, ա՛յ եշակ, — Ալդը-
լան բարկացած բամփեց Սիմոնի գլխին:

— Դո՞ւ յես Սիմոն Սահակովը, — զննին հայացքով
հարցրեց պրիստավը:

— Հրաման քեզ, — խեղդվող ձայնով պատասխա-
նեց Սիմոնը:

— Ես դործի մասին ի՞նչ գիտես:

— Վո՞ր դործի, ա՛ղա ջան:

— Քանի՞ դործ կա այստեղ, հա՛յվան:

Սիմոնը ճոճվելով պատասխանեց.

— Եդ դործի մասին ես գիտամ, ա՛ղա ջան, վեր,
կեյակհանն ասըմ ա թե՛ սպանողը, մթամ թե, մեր կե-
դացի յա:

— Կեղականներին թո՛ղ, դու քու՛նն ասա, ի՞նչ գե-
տես:

— Վորն ասեմ, աղա ջան, — նորեց շիտթվեց Սի-
մոնը:

— Իրր թե չես իմանը՞մ...

Դառը նկատողությամբ ավելի շիտթվեց Սիմոնը:

— Գիդամ վե՛չ, թե ի՞նչ ասեմ, ա՛ղա ջան:

— Յերր վոր մաթրախի տակ գցիլ կտամ, այն ժա-
մանակ կիմանաս, թե ի՞նչ ես ասելու, — ավելացրեց
պրիստավը, նայելով աչքերը չռած Ալդըլայի վրա, վոր
մաթրախը ձեռին հաղիր կանգնած եր Սիմոնի քա-
մակին:

— Սպանության որը դու վո՞րտեղ եյիր:

- Մեր բաղրմն ի:
- Ո՞վ կար հետդ:
- Ակոսի Բախճինովը:
- Գեվոյին սպանելիս ձայն չլսեցի՞ք:
- Համմե՞...:
- Այս ե, մաթրախի տակ եմ գցել տալու. իբր թե ասածս չի լսում ու կրկնում ե զհամմե՞: Յես քեզ հարցնում եմ թե՝ Գեվոյի ձայնը լսեցի՞ք:
- Հրաման քեզ, լսեցինք:
- Ծշմարի՞տ ե, վոր դու ձորն ես քաշացել:
- Վե՛չ, աղա, քաշացել չեմ, ամա ձորի վրա գնացի:
- Մինչև վո՞րտեղ քաշացար:
- Ընդի մի ծառ կա, չվել են ծառը, վոր մեր բաղից ներքև ա:
- Ինչո՞ւ մինչև ձորը չեյիր դնում, ինչո՞ւ մինչև ծառը գնացիր:
- Համմե՞...:
- Զահրումա՛ր, ելի՞ր քառացար:
- Աղա՛ ջան, վխցա, չյուճքի՛ մութն եր:
- Ինչից եյիր վախենում:
- Զենիցը, շատ գեշ ձեն եր դալիս:
- Ընչի՞ ձեն եր:
- Մարդի:
- Հապա չասի՞ր գնամ, տեսնեմ այն ինչ հարայ յե:
- Աղա՛ ջան, կեղացի մարդն եղքան՝ կհսկանա՞:
- Դյո՛ւղը խոտիբ, թե չե՛ կաշիդ պոկել (կտամ ուտ, տակ ու գլխի մի՛ տալ:
- Դյուղ եմ ասում, աղա՛ ջան:
- Դու ձորից դուրս գալիս մարդ չտեսա՞ր:
- Համմե՞...:
- Ելի համմե՞: Հենց վոր սարվա չե, համմե՞:
- Տեհա, ա՛ղա:
- Լավ ճանաչեցի՞ր:
- Լավ չճանաչեցի:
- Ո՞վ եր նա:
- Ինձ հենց թվաց, թե Ղուկասն եր. մութն եր, լավ չեր ջոկվում:

— Ո՞ւր գնաց են մարդը:

— Աղա՛, դիդացի վե՛ջ:

— Յերբ վոր զանդալները վրտներդ գցեն, այն ժա-
մանակ լավ կիմանաս: Այդլլա՛, կորցրո՛ւ սրան:

Այդլլան, մեջքին բղելով նրան եւ տարավ տուն ա-
րով:

— Կանչիր Բախճինովին, — հրամայեց, և Ակոփ
Բաղճինովը շարժվեց, վորի յետեւից շշնջացին խմբված-
ները:

— Հրե գնաց, հրե գնաց Ղուկասի քարը ծովը
զցողը:

— Դո՞ւ յես Ակոփ Բախճինովը, — ասանձին բարե-
հաճությամբ դիմեց պրիստավը: — Ի՞նչ գիտես սպա-
նության մասին:

— Աղա՛, յես ճամարիտը դեմ խոփի...

— Իհարկե, իհարկե՝ հարկավոր ե ճամարիտը ցույց
տալ:

— Յեւ Ակոնր մի առ մի պատմեց այն բոլորը,
ինչ վոր դուդացիներին եր հայտնել յուր ժամանակին:

— Ապրիս, գնա՛: Այդլլա՛, սրան չբանտարկեք:

— Ղուկաս Ղուկասովին կանչեցեք:

— Ղուկաս Ղուկասով, Ղուկաս Ղուկասով... —
մի քանի անգամ իրար յետեւից բարձր կրկնեց Այդլլան:

— Արա, վո՞րդի յա Ղուկասը, փախած չլի՞, —
շշնջացին խմբվածները, նայելով ու վրոճնելով նրան
իրենց շարքերում:

Ղուկասին ներս տարան:

— Դո՞ւ յես Ղուկասովը:

— Հրաման քեզ աղա, — պատասխանեց նա խեղճա-
նալով:

— Գեղոյին ո՞վ ե սպանել. դու աչքարաց աղա
յես յերեւում. կարելի չե բանի տեղյակ լինես, յեթե
գիտես, ասա, քեզ համար եւ շատ լավ կլինի:

— Աղա՛ Զան, յես մի գանդադ ունեմ:

— Դանդատվիր, — հետաքրքրությամբ պրիստավն
իր ուշադրությունը լարեց դեպի նա:

— Յես իմ կյանքումն ըսկի մորմոնջ կոխած չեմ

վտաքովս, ենքան մեղքս են յեկել մորմոնջները: Հմի
ես անիրավ կեղացիք թշնամութիւնով ուզում են Գեվոյի
սպանելն ինձ վրա դնեն, ինձ վրա՝ հախ անեն: Թող են
յերդներէն տերն իմ դիմանն անի, թե յես եղ բանին
խաբար լեմ: Աղա՛, ի սեր ասծո, դու ես խաթիցն ինձ
թափի, վոր դրա տերը չեմ յես...

— Գեղացիներին յես հարցրի, նրանք քո՛ մասին
բան չասացին հասկա՛, — դիտմամբ միտմտացրեց պը-
րիստավը:

— Յեսի՛մ, աղա ջան. Բախճինանց Ակոնն ինձ հետ
հինուց թշնամութիւն ունի:

— Ի՞նչ թշնամություն:

— Աղա՛ ջան, մի տարի յես նրա հետ բարրչեցի,
վոր մի արասով մի քաջան փուշ բերի ու բաղս չափա-
րի: Լղար, մարթ եր, կրացավ վոչ թե փուշը մի լավ
նստացնի, բանը կիսատ—պուտ արավ, յես ել մի արա-
սու տեղ երկու շահի տվի. հմի նա ուզում ա ինձ վրա
սուտ ու զորթ անի:

— Որենքը զուր տեղը մարդ չի կորցնիլ, — նկատեց
պրիստավը, կամենալով հավատ ներշնչել նրա մեջ:

— Հասկա քո կարծիքն ո՞ւմ վրա յե, ո՞վ սպանած
կլինի Գեվոյին:

— Գեվոյին, աղա՛ ջան, շատ կարելի յա թուրք
սպանած ըլի: Մի տուտը վաղգալ, մի տուտը Սոփլլու,
ես արանքըմն եր բան անըմ Գեվոն, ո՞վ ա իմանիմ՝
վոր թուրքն ա սպանել:

— Այգլլա, սրան տար բուրբուլին առանձին տեղ
գցիր և խիստ հսկողություն ունենան թող:

Ղուկասից հետո բոլոր հարցաքննվողներն ել կա-
կածները գցեցին Ղուկասի վրա, վորից հետո, պրիստա-
վը նորից ամբողջ գլուղացիներին մի տեղ ժողովելով,
ասաց.

— Յես ձեր բոլրին ել հարցրի, բայց հաստատ բան
չիմացա, մինըդ թուրքով եք գցում, մինդ՝ հայով և այն
ել մի հաստատ բան չեք ասում: Յես ձեզ մինչև առա-
վոտ ժամանակ եմ տալիս. գնացեք նորից մտածեցեք և
առավոտը մի հաստատ ու վերջնական խոսք ասացեք:

Պրիստավի այս կարգադրութիւնը շատերին տալով, կարող եր գիշերը փախչել։
Բորինակ թմաց, ըստ վերում մարդասպանն աղատ մնա-

XXVI

Բարերախտարար պրիստավի կարգադրութիւնն ուրիշ մտքով հասկացած Ղուկասը։— Պրիստավի այն խոսքերը թե՛ զմի պարզ բան չեք ասումք, Ղուկասին, բնականաբար, այն մտքին բերին, թե դեռ մարդասպանը հայտնի չե. դոնե ի՞նքը չի։ Այս պատճառով նա թողնց փախչելու միտքը։ Հենց վոր ամբոխը ցրվեց, Ղուկասն Ամբխանի հետ ուղղվեց դեպի իրանց տուն Այժմ Ղուկասը բավական ընտելացել եր նոր հանգամանքներին և միջանի ժամ ել առաջվա անհանդատութիւնը չուներ։

— Հլիւյի թե բաններնիս լսով ըլի գնալիս, Ամբխան, — ասաց Ղուկասը հուսադրոված։

— Բա ի՞նչ դի լիլ։ Քու խելքով վոր գնացել ինք, հմի հու դանդալնին վտաններմդ եր։ Շաշի պես վեր իր կացել, թե փախչես, քսլերն ընկնես։

— Պրիստավի ասածից ըրեում ա, վոր խալխն ինձ վրա չեն հախ արել, թե չե ինձ թող չին անիլ։

— Հախ անելը մդյար հեշտ ա լե՞ր։

— Վոր կրացել ինք Վարդիթերին ել մեր մտքինն ասիլ տիկ, են վախտը ջլիս լսով կլեր ու յես կմիամբտանի, — ասաց Ղուկասը։

— Վարդիթերը, քեզ ասեցի, վոր պինդ ա կաղնած քեզ համար, — քաջալերեց Ամբխանը։

— Մդյար բա յե՛ս վոնց եմ լել նրա համար, վոր պինդ չկաղնի ինձ համար, դիդա՞ս։ Եսքան բաները նրա համար չի՞ր։

— Կլխավերն եմ ուղըմ իմանալ. դո՛ւ ինչ ասեցիր պրիստավին։

— Բոյինս չկալա, թուրքով—դադով քցեցի, — պատասխանեց Ղուկասը։

— Պրիստավն ինչ ասեց։

— Զող չասեց. Ալդլլա, ասեց, սրուն տար, տուն

արա, ուրիշ վեշինչ, — Ամբխանը լռեց, մի հնար չհանելով յեղած քննությունից։

— Քե՞զ ինչ հարցրեց, Ամբխան։

— Գործիցն ի՞նչ գիդաւ, տսեց. տսեցի դադ. չգիդամ։ Ասեց՝ բա վոչ վոքի վրա կարծիք չես անը՞մ։ Ասեցի՝ ա՛յդա, հայ քրիստոնէն եսորեն որն եդ դայդի անիսափ բան չի փռնիլ, դա թուրքի բան կլի։ Հզար թուրքի դռան բան ա արել, ս՞վ ա իմանըմ՝ վո՞րն ա սպանել։

— Ինչ տսեց, ի՞նչ պատասխան տվեց։

— Ի՞նչ տար, մզյար յես նհե՛ խոսացա՛, վոր պատասխան տա՞ր։

— Ծնորհակալ եմ, Ամբխան ջան, միան, ելի խընդըրըմ եմ. կեղըմը անգամ դիր ու տես եղուցվա հրմար ինչ են խոսըմ, ինձ ասա, — խնդրեց Ղուկասն ու բաժանվեց նրանից։

Կես գիշերն անց եր արդեն։ Ղուկասի մայրը դեռ ևս դռներին պտտվում եր։ Դեռ վոչ վոք նրա համար համբալ չեր բերել, թե ինչպես անցալ «սեւեատը», վորի հետևանքին դողդողալով սպասում եր նա։

— Ղո՛ւկաս ջան. դու յե՞ս. վո՞նց ըլալ բանդ, անբախտ բալա, — ցավակցելով հարցրեց մայրը, մթության մեջ նկատելով յեկող վորդուն։

— Վարդիթեցն ըստի յա՞, — խկույն հարցրեց Ղուկասը, մոր հարցին դեռ բավարարություն չտված։

— Հա՛, բալա ջան, հրեն ընդի նստած։

— Ղուկասն շտապեց դեպի սրահը, ուր սպասում եր նրան նաև Վարդիթերը։

— Դու յե՞ս, Վարդիթեր։

— Յե՛ս եմ, — կամացուկ տառց նա, տեղից կանգնելով։

Յերեք որից ավելի յեր, վոր սոսկալի դեպքը Վարդիթերին Ղուկասի մտքից դցել եր տվել։ Այդ յերեք որը Ղուկասին յերեք տարի յեր թվում։ Այդ միջոցում առաջին անգամն եր Վարդիթերին տեսնում Ղուկասն իրենց հարկի տակ, և այստեղ Վարդիթերն ավելի քաղցըր եր յերևում, քան յերբեիցե։

Մի վերջին ձայն միայն ասում եր Ղուկասին, թե՛

դա քու վերջին տեսութիւնն է, դրա հետ ել չես խոսելու. ուստի ուզեց զրույց տնել նրա հետ, վոր կշտանա:

— Ա՛ նան, են հարսը վո՞րդի յա, — հանկարծ հարցրեց Ղուկասը, տկնարկելով Աղդյուլին, վորի վրա հալատ չուներ:

— Տանը քուն եմ արել բնիանց հետ, — վորդու միտքը հասկանալով, ասաց մայրը:

— Վարդիթեր ջան, ինձ բսկի ես իրեք ոքին միտք ես քցել, թե լհե ձեռն ես վեկայել. ինձանից:

— Հեշտ մտքից հանել կլի՞ մոյար, — ձայնը քրնքչացնելով սիրադրամեց Վարդիթերը:

— Տհե՛ յեմ ասըմ, ե՛, — հալանեց Ղուկասը: — Վարդիթե՛ր, Ամբիսանը քեզ բա՛ն ա ասե՛լ:

— Ի՞նչ բան:

— Քե ասել չի, թե ի՛նչ դեռ ասիլ դիմանին:

— Ասել ա:

— Բա հմի ի՞նչ մտքի յես դու:

— Ի՞նչ մտքի դեմ լիլ. են ա խոսքիս հա՛տատար կամ, ե՛լի:

Ղուկասն ուրախացավ և յերկսով նստեցին իրար կողքի:

— Վարդիթեր ջան, ասելիքդ մի ըստի ասա, տե՛նամ վսնց դեռ ասիլ:

Վարդիթերն սկսեց ցածր ձայնով, մորիցը չխոսկան լինելու պատճառով:

— Բա՛ցր ասա, բայա՛ ջան, հմանչիլու վախտն անց ա կացել, բա՛ցր սոտա տենանք ասածնիդ բնիս ոգտին լավ ա՞, թե չե, — քաղցրությամբ ասաց Ղուկասի մայրը, խսկ Վարդիթերն սկսեց:

— Ասելու յեմ. ինձ ու Ղուկասի վրա խալխը խոսրմ եր, ասըմ եր Ղուկասն ու Վարդիթերն իրար սիրըմ են, իրար հետ են: Իմ մարդ Գեւորն միշտ ասըմ եր թե՛ թուրքեր եմ վարձելու Ղուկասին ապանել տամ:

Հա՛. բայա ջան, տհե՛ ասա, — ընդհատեց Ղուկասի մայրը, խիստ հալանություն տալով նրա խոսքերին, մոռանալով, վոր ինքը մի ժամանակ սոսկալի դիրք եր

բռնել այն Վարդիթերի դեմ, վորին այժմ նայում եր իրրե մաքուր և ազատիչ հրեշտակ՝ յուր վորդու համար։

— Իմ անըմը պրիստավի մոտ հու քաշել չե՞ս, — հարցրեց Վարդիթերը։

— Յես չալիչ դեմ գալ քեզ գործից միշտ հեռու պահեմ, վոր դու ինձ քյումակ լես, — պատասխանեց Ղուկասը միամտաբար, չհասկանալով Վարդիթերի միտքը։

— Յես պրիստավի մոտ բոյինս չկալա, — շարունակեց Ղուկասը, — ամա, ասվիլ չի, ինձ վոր փոնեն, բոյինս դեմ ունիլ։ Բոյինս վոր կալնեմ, են վախտը դու իմ վկեն ու ուժուդա ես, Վարդիթեր ջան, ել ի՞նչ ասեմ։

— Վախիլ մի՛, դու ինձ վկա փոնի, յես բանը կը գդեմ, — քաջալերեց Վարդիթերը։

— Ա՛յրի արեգ, բալա՛, վոր դու տհե հավադար ես կաղնըմ իմ տղին։ Տե՛նըմ ես, չիմն ել ծտերի պես թը՛ռ են արել, ծառի ճղները բացրացել, դո՛ւ յես իմ վորդու հավադարը։

— Յես նրանցից չեմ, — պատասխանեց Վարդիթերը, միանգամայն մխիթարելով ահաբեկված մորը։

— Պրիստավը բա ի՞նչ կարդադրութիւն արավ։

— Ասեց՝ առավոտը թազա հարցմունք դեմ անիլ, բան չհասկացա ձեզանից։

Լոնց Վարդիթերը. լուռ եյին և մյուսները։ Տեսնելով խոռակցութեան նյութը սպառլել և, տեղից կանգնեց Վարդիթերը։

— Բա դնըմ ե՞ս, — հարցրեց Ղուկասը։

— Բեխիս մենակ եմ թողել, մնալ չի լիլ։

— Թող դնա, քե մատաղ, ա՛ Ղուկ ջան. դու յե՛լ աչքդ կայցրու, թող խելքդ գլուխդ գա, վո՛րդի։

— Դե անց կացրու Վարդիթերին, նանի ջան, — ասաց Ղուկասն, անհարմար համարելով իրեն դուրս գնալը նրա հետ։

— Մայրը Վարդիթերին փողոց հանեց և վերագարձավ։ Վարդիթերն անհայտացավ մթնի մեջ։

Այն վարդապետին հույսը թե՛ «Վարդիթերս ինձ դըժ-
վար տեղից հանելու յառ», հանգիստ քուն բերեց Ղուկա-
սին: Նա պրանովեց արահի տակ դարսված ավելներէ վրա
խաղաղությամբ՝ գիշերվա մնացորդն անցկացնելու:
Յերբորդ գիշերն եր, վոր Ղուկասն այդպիսի քուն չեր
տեսել:

Դեղեցիկ առաջոտ բացվեց՝ լույս յերկուշաբթի:
Դեպի ջինջ ու կապուտակ յերկնակամարը բարձրանում
եր արեգակը՝ տարածելով յուր շողչողուն լույսը դյու-
ղի վրա: Արեգակի ծագելուց առաջ ամբողջ դյուղը
վստքի վրա յեր: Գյուղամիջերում լավում եյին յասա-
վունների խրխոտ ձայները:

— Ծո՛ւտ արեք, համաքվեցե՛ք, — վորոտում եյին
նրանք:

Ղուկասն արդեն դարթնել եր և լսում եր յասավու-
րների ձայները: Նա մճռել եր դարձյալ ուրանալ սպա-
նությունը, յեթե տեսներ, վոր զորեղ ապացույցներ
չկան: Հենց այդ մտքով ևլ տանից դուրս յեկավ և ու-
րիչների հետ ուղղվեց դեպի պրիստամիթ Եթևանի դու-
ռը: Բաւակասն յերկար ժամանակ խռնված ամբոխն
սպասեց պրիստամիթն: Արդեն մի լուր եր տարածվել
դյուղում, վոր պրիստամիթն ասել ե, թե՛ յես այլևս յերկ-
րորդ անգամ հարցաքննելու չեմ դյուղին, վորովհետև
համոզվել եմ, վոր մարդասպանը Ղուկասն ե:

— Բա վոր գիդեր, վոր Ղուկասն ա, բիդունը խի՞
չեր փոնրմ նրան, վա՛յ թե փախչեր, — քննում եյին պրիս-
տամիթ արարքը դյուղացիք և վոչ մի հիմք չեյին դանում
նրան արդարացնելու:

Դիվանի հնարնին ո՞վ կիմանա, — լինում եր պա-
տասխանը:

— Ա՛ռաջ յեկեք, — վերջապես հրամայեց պրիստա-
միթ շրջապատված իր ղինված յասավուններով:

Գյուղացիք ժողովվելով, կարծես մի տախտ կա-
պեցին նրա առաջ:

— Դե՛սը դուրս արի, — մատով արաւ պրիստամիթ

Ղուկասին, վոր կտնգնած եր ամբոխի միջին շարքերում: Ղուկասը դեղնագլուխած առաջ յեկավ:

— Կապեցե՛ք դրա կոճերը, — հրամայեց ու յետ դարձավ պրիստամիլը դեպի սենյակ:

Մի ակնթարթում յաստվուշները թռկերով չորմխեցին Ղուկասին: Ղուկասը վոչ մի ընդդիմություն ցույց չափեց: Նա միայն արտասովելով, աղաչում եր աչքերը յերկինք հառելով, վոր այնտեղից փրկություն դա իրեն:

— Խեղճ աստոծն ի՞նչ անի, վոր յերկնքին ես մտիկ տալի. աստոծը ասել ա՛ դնա մարդ մորթի՞, — ասում եյին դյուղացիք և հեռանում մեկ մեկ:

Ամբիսանն ու Սիմոնը մնացել եյին շվարած. չեյին իմանում՝ մնա՞ն Ղուկասի մոտ, թե ուրիշների հետ եհա՞ն: Նրանք սարսափում եյին, վոր հանկարծ Ղուկասը կարող ե բանալ բոլոր դադտնիքները, իրենց մերկությամբ:

— Ա՛ թանթուկ, ընչի՞ յես լաց ըլլամ, կնիկարմատ չես հու. բա են թուրքերիցն ել չես հմանչը՞մ, վոր իդիթի պես են բերթը դնը՞մ, — ասում եր Ամբիսանը, տաղնապալի կարիք զգալով այդ բոպեյին խոսել Ղուկասի հետ:

— Բա ի՞նչ անեմ, ա՛ քե մատաղ, չոր փետին արին են քորմ ախր, — հեկեկում եր Ղուկասը:

— Յես իմ աստոծը, վոր հարկավոր եր Ղուկասի հետ դրա կոճերն ել կապիլ տալ, — չնշացին դյուղացիք, ակնարկելով Ամբիսանին:

Ղուկասի բռնվելն արագությամբ տարածվեց ամբողջ դյուղում և, ո՛վ վոտի վրա յեր, թամաշա յեր դուրս յեկել: Այն փողոցը, վորով հավիտյան պիտի հեռացնեյին դյուղից Ղուկասին, ծածկված եր ամբոխով: Մարդ, կին, ծեր, մանուկ, բոլորն ել դուրս եյին յեկել նայելու:

Ղուկասի մայրն իրեն տալիս եր պատերին, շվան եր անում նա ճչալով, բայց չեր կարողանում մոտենալ վորդուն. յաստվուշները չբնապատել եյին Ղուկասին:

Ազգյուլը նույնպես մոռանալով յուր մարդու բո-

յոր վերափորանքները, այդ վերջին նահապետական բողեյում, հետու ամբոխի մեջ, չբջապատված յուր յերեխաներով՝ լալիս եր, վշտակցելով նրա մորը:

— Քյոխիմ, հարգադրիր, վոր սպանվածի դիակը պահ տան հողին, մինչև քննիչի և բժշկի գալը, — հրամայեց պրիստավը:

Մինչև կես որը Ղուկասը մնաց պրիստավի ոթեանի առաջ՝ սյունից կպած: Կես որից հետ, քյոխիմն հայտնեց պրիստավին, վոր Գեվոյի դիակը տանեն գերեզմանատուն:

— Դե՛հ, առաջ արեք, տարեք մարդասպանին, — ձեռնադրելով՝ պրիստավը հրամայեց յաստվուլներին: Չորսը նրանցից մեջ արին Ղուկասին: Մեջքին կապած թոկը մի յաստվուլի ձեռքի յեր. Ղուկասը դնում եր ձիու առաջից, յաստվուլներից մինը՝ Ղուկասի առաջից, իսկ յերկուսը՝ նրա կողքերից:

Կապի տակին, ախտեղ ուր շարաթ յերեկոյան Գեվոն բանջար եր քաղում, ուր իրար պատահեցին Գեվոն ու Ղուկասը, Գեվոյին սայլով գերեզմանատուն ելին տանում, Ղուկասին՝ բերդը: Ղուկասը բավական տեղ Գեվոյի դիակի՝ յետևից դնաց, մինչև վոր գերեզմանատան յայլի տակ բաժանվեցին իրարից:

XXVIII

Քանի վոր Ղուկասը հանձնառու չեր յեղել, քանի վոր չեր պարզվել, թե ի՞նչ կերպ է հանձնառու լինելու, — վտանդ կար թե՛ Վարդիթերի, թե՛ Ամբիանի և թե Սիմոնի համար: Այլ եր նրանց յերեքի լեզվինը, այլ՝ սրաներինը: Դրանք յերեքն եւ յերեսանց չատ ելին աշխատում ցափակից յերևալ Ղուկասին, բայց, միևնույն ժամանակ, ներքուստ իրենց սեփական կաշվից վախե՛նալով, ցանկանում ելին, վոր ինչ հանցանք կա, ընկնի միմիայն Ղուկասի վրա:

Վարդիթերի հաշիվը վերջացած եր. Ղուկասի անձնավորությունն այլևս չեր գրավում նրան, վորտե՛հետև Ղուկասը չկարողացավ դավադրությունն այնպես գլուխ բերի, վոր աղմուկ, պատիժ չառաջա-

նա: Վոր վարդիթերն արյան միջով լողալով փափա-
գում եր Ղուկասի ամուսինը դառնալ, ամհերքելի յեր-
բայց նա ցանկանում եր, այդ բոլորը դադարնի, Թագուն:
լինի: Թող իրար հետևից չքանային Գեվոն ու Ադ-
դյուլը, միայն հայտնի չլիներ, թե այդ ամենի մեջ խառն
ե Ղուկասի կամ յուր մատը: Վարդիթերը ցանկանում
եր, վոր մի այնպիսի դրուժյուն ստեղծվի, թե ճակո-
տադրի ձեռքով են այրիացել ինքն ու Ղուկասը: Վեր-
ջապես անբնական վոչինչ չկար, յեթե իրար հետ ա-
մուսնանային:

Այնինչ, ամեն հաշիվ խորտակվելով, տեղը մնա-
ցել եր ամոթ, խայտառակություն և, վոր ամենասոս-
կալին ե, հայիտենական պատիժ: Այսպիսի հանդա-
մանքներում կարո՞ղ եր մտածել Վարդիթերն այն մա-
սին, թե ճելի յես ու Ղուկասը սեր ենք անելու: Յեթե,
նույնիսկ, ազատվեր ել Ղուկասը, չե՞ վոր ելի արգելք
կար, Ադդյուլ կար մեջտեղը, պետք եր հին հաշվով նը-
րան ել սպանել: Բայց կարո՞ղ եր. սիրտ կունենա՞ր այդ
քայլը ևս անել Ղուկասը:

Այս հաշիվներն եյին ահա, վոր Ղուկասին Վար-
դիթերի համար կորած եյին համարում: Վարդիթերն
այժմ ուրիշ հաշիվ ուներ, նա ուրախ եր, վոր Գեվոյից
ազատվեց. այժմ նրա առաջ բաց եր ուրիշ ասպարեզ-
կարող եր դառնել մի ուրիշ սրտի սիրեկան և նրան առ-
նել: Այդ հիման վրա յերկու պայման պիտի տեղի ու-
նենային. առաջինը՝ պիտի մեջ տեղից վերացվեր Ղու-
կասը և, յերկրորդ՝ այնպես պիտի վերացվեր, վոր ինքն
ել հետը չգնար, վորովհետեւ դեռ ուզում եր ապրի,
դեռ ուզում եր մ'ր տեսնի աշխարիս վրա:

Այս հաշիվն աչքի առաջ ունենալով, վարդիթերը
վճռել եր այնպիսի ցուցմունք տալ, վոր իրեն վնաս
չբերի, բայց թե ողտավետ կլիներ Ղուկասի համար,
այդ մասին չեր ել ուզում խորհի, վորովհետեւ այլևս դրա
նից շահ չկար: Ամբխանն սկզբում, իրրեւ ընկեր, ձգում
եր Ղուկասի հետ, վորովհետեւ յերկուսն ել մի կաղապա-
րի եյին: Ամբխանը դեմ չեր, վոր Ղուկասը Վարդիթերին
առներ, վորովհետեւ ինքնեւ նույն տեսակ ճանապարհ

եր բռնել, բայց անակնկալ հանգամանքներն ստիպեցին նրան լիտիվել: Սպանությունն աշկար լինելուց հետո, Ամբիսանի հաշիվները վոչ միայն տակն ու վրա յեղան, այլև նա զգաց իրեն անդունդի բերանին: Նա հաշվում էր, վոր այսուհետև Ղուկասը մեռած է յուր համար: Նա աշխատում էր, վոր ինքն էլ չվարակվի այդ մահաբեր հիվանդությունից: Նրան միանգամայն ձեռնատու յեր Ղուկասի կորուստը, վորովհետև առպարեղն իրան էր մնում, կարող էր ինքը բռնել Ղուկասի տեղը Վարդիթերի վերաբերությամբ, ինչպես մի անգամ արտահայտվել էր ասելով՝ «մզյար եդ դայդի դյոզալին ձեռիդ թողալ դե՞մ»:

Սիմոնը յեղեռնագործության պատահական վկա յեր, բայց ա՛յն վկաներից էր, վորոնց ձեռներն էլ են արյան մեջ թաթախված լինում: Սիմոնը լավ գիտեր, վոր օրենքի առաջ հավասար պատասխանատու յեր և ինքը, վորովհետև Գեվոյի կոկորդն ինքն էր կտրել ամբի: Այս յերեք անձնավորությունները մի՛ հաշիվ ունեյին՝ ձեռքները լվանալ Գեվոյի արյունից՝ թողնելով պատասխանատվությունը միմիայն Ղուկասի վրա:

Այնի՛նչ՝ ուրիշ կերպ էր համոզված Ղուկասը: Նա հավատում էր և համոզված էր և այն էլ հաստատ, վոր յուր սիրուհի Վարդիթերն իրեն չի թողնիլ և յեթե տեղը դա՝ իրեն հետ Սիրիր էլ՝ կդառնան աշպես էր հաշվել նրան, հնթացս միջանի տարվա՝ ա՛յն քաղցր Ժամերին, վոր անց էր կացրել նրա հետ: Նա հավասար կերպով համոզված էր, վոր Ամբիսանը գլուխը դրավ կղնի իր համար, վորի հետ ինքն անկեղծ էր յեղել, վորից ջան չէր խնայել: Նա հավատացած էր վերջապես, վոր Սիմոնն այնպիսի մի ցուցմունք կտար, վոր ոգուտ կերբեր իրեն: Ղուկասի ամբողջ անբախտությունը նրա մեջ էր, վոր միշտ աչքի առաջ ուներ դործի հաջող կողմը, իսկ հակառակ կողմի մասին չէր սիրում յերկար մտածել:

Այսպես էր մտածում Ղուկասը, յերբ յատալուլի առաջ, կռները թոկերով կապկալված բանա էր դնում: Ամբիսանի ու Սիմոնի առաջին հոգան այն յեղամ, վոր

Համոզեն Ղուկասին, վորպեսզի նա սպանությունը Հան-
ձըն առնի ըննչի մօտ: Նրանք նույն որը Ղուկասի յետևից
գնացին Ղազարի բանտը և կարողացան տեսնել Ղու-
կասի Հետ, վորովհետև վերջինս գեոճա գլխավոր բան-
տը չէր մտել և մատչելի չէր այցելուների համար՝
չնորհիվ թույլ հսկողության:

Ամբիսանն ու Սիմոնը Ղազար մտնելուն պես՝ իս-
կույն չկարողացան տեսնել Ղուկասին, այլ գիշերը մը-
նալով քաղաքում, դիմեցին փորձված մարդկանց խոր-
հրդին և այնպես շարժվեցին: Այդ կողմից նրանց մեծ
ծառայություն տրավ ծերունի Ալլահվերդի Սեյիդ ող-
լին, վոր յուր կյանքը բերդումն եր անցկացրել:

— Լավ եք մտածել, — ասաց Ալլահվերդին. — Հենց
այդպես խորհուրդ տվեք Ղուկասին, վոր Հանձն առնի,
քանի վոր վկաներ կան: Թող Ղուկասն ասի՝ նա ուզում
էր ինձ սպանի, աշխատեցի յես առաջ սպանել նրան ու
ազատվել նրա սպանությունից:

Առավոտյան Սիմոնն ու Ամբիսանը տեսան Ղուկա-
սին. վերջինս շատ բացվեց, յերբ նրանց տեսավ:

— Յեկա՞ք, ա՛յ յես ձեզ մատաղ, — գոչեց նա, բարե-
ները յետ դարձնելով նրանց:

— Բա անտեր կթողնե՞նք քեզ, Ղուկա՛ս ջան: Ղուկա՛ս
ջան, մեր Ժամանակը կարճ են տվել քեզ Հետ խոսալու.
մենք յեկել ենք մեր ասելիքը քեզ ասելու. մենք իրիգ-
վանից ենք բստեղ. ել մարդ չի մնացել, վոր Հարցու-
փորձ չլինենք արած քու մասին. չիմն ել ասըմ են, վոր
Ղուկասը շատ լավ կանի, վոր սպանութիւնը բոյինն
ունի: Ասըմ են՝ յեթե բոյինն ունի, թասխորը (պատիժը)
կթեթեանա: Հմի, ա՛յ ախպեր, ա՛ մեր աչքի լիս, մեզ-
նից ել լավ գիղտա դու, վոր հավաղար տունս. ինչ վոր
ասըմ ենք, նհե՛ արա, բոյինդ կալ, վախիլ մի՛...

— Ա՛մբիսան ջան. գիշերիս յես ել եմ փիքը արել,
ու մի թուրք ել ինձ ասեց թե՛ բոյինդ կալնելը քեզ սա-
լահ ա: Բոյինս եմ առնելու, ինչ կլի՛, կլի՛:

Գաղտնի ուրախություն տիրեց այցելուների սրտե-
րին և նրանք Հարցրին...

— Մացել ե՞ս, յե՞րե ա խոսացնելու սեղստչին:

Սեղստչին Ղրտղոսալահլու յա, առքմ են, կարելի չա դա ու կզուց հարցնի:

— Ղա՛ւկաս, սեղստչին պրիստապի պես չի լըմ, գիտենաս հա՞. նա ավելի սատանա յա, քեզ հարցուսիր— ձերով դես ու դեն կպտտի, ամա դու ինչքան կարաս, կարճ խոսիր, վոր քեզ տանել չտաս. ինչքան ել պտտի, դու մի խոսք խոսի: Ասա՝ յես Գեւորյի կնկանը սիրըմ ի Գեոն մացել ու թաթա յեր ավել ինձ, թե՛ Քթուրքեր եմ վարձելու և քե սպանել տամ՞, յես ել իմ ահիցը սկուշութենով ի ման դալի. ես բանի վկա յա, ասա՝ Գեւորյի կնիկ Վարդիթերը, Ղահրամանը, Մակին: Վախել մի՛, մենք նրանց կպատրաստենք, վոր մեր ասածն ասեն: Յեղով ասա՝ յես յեղն ի կորցրել և Արելի ձորըմը յեղան ի մանդալի, մնել տեհա ուսախառիս մի չոմբախ արաքեց. վեր քնկա, վերկացա, ուշքի յեկա, տեհա, վոր Գեւորն ա, ուղըմ ա թե ինձ սպանի, իմ ահիցը խանջալս հանկցի ու փորը կոխեցի: Յեթե ասի թե՛ բա վի՞րն ընչի կարեցիր, ասա վախիցս խելքս փախել եր դլխիցս, չիմացա, թե ինչ եմ անըմ: Տե՛ս, յեթե ուղըմ ես պրծընես, սրանից ավելի բան չասես, վոր կործող խաբար կանես: Հա՛, մոռացա ասել, ուրիշ ոչովի բերանդ չբերես, հա՛: Մենք քու հրնպերներն ենք ու քեզ համար ցավելով, յեանիցդ յեկել ենք, ամենի խորհուրդն ել իմացել: Մացա՞ր, թե վոնց դես խոսիլ:

— Մա՛ցա, ենա տեհ եմ ասելու, միայն դուք ել չալիչ յեկեք, վոր յեղի վկեքն ել իմ խոսքը խոսան, համաձայնություն ավեց Ղուկասը:

— Դե քե՛ մտտաղ, դոչաղ կաց. ա՛ռ ես հինդ մանեթն ել ձեռիդ խարջիղ կանես: Մնաս բարով, աստոծ կործիդ աջողութին տա...:

— Գնացեք, ձեզ մտտաղ, չնորհակալ եմ, — ասնելով հինդ ուրլին, ասաց Ղուկասը, իսկ Ամբիանն ու Սիմոնը հեռանալով խոսեցին:

— Չե՛, աստոծ մեզ կորցնելու չի:

— Մեղանըմ ի՞նչ կա, վոր կորցնի...:

Չորս որից հետ Ղուկասին քննչի մօտ տարան: Բացառիկ հանգամանքներում կատարված սպանությունը Ղուկասի անձնավորությունը հետաքրքրության առարկա չէր դարձել: Ամենքն աշխատում էին նայել, տեսնել մարդասպանին, թե ի՞նչ տեսակ մարդ է նա, վոր աշուղիսի մի սոսկալի յեղեռնադործություն է կատարել մի կնոջ խաթեր: Այդ եր պատճառը, վոր ահադին բաղմություն եր ժողովվել քննչի տան առաջը: Քննիչն ինքը մի յերիտասարդ մարդ, մեծ հետաքրքրությամբ սպասում եր մարդասպանին: Նա լսել եր, վոր պրիստավը չեր կարողացել կոտրել սպանությունը մեղադրյալի վրա, ուստի պատրաստվել եր, վոր դործ դնի յուր բոլոր հմտությունը՝ յեղեռնադործության վրայից վարագույրը յետ քաշելու համար: Ղուկասին յերբ ներս տարան քննչի մօտ, վերջինս սկսեց ուշադրությամբ դննել նրա արտաքինը: Ղուկասը լուռ և դլխիկոր կանգնած՝ սպասում եր...

— Վո՞րդեղացի յես, — հարցրեց քննիչը՝ թարգմանով:

— Լալի կեղացի յեմ:

— Քանի՞ տարեկան ես:

— Յեռեսներկու:

— Պողսուդի տակ ընկած ես:

— Պողսուդը վո՞րն ա, աղա ջան:

— Սրանից սավահի դիվանի ընկած ես, թե վոչ-յեթե ընկած ես, պատիժ քաշած ե՞ս, թե չե:

— Վե՛չ, ա՛ղա:

— Անըմդ ի՞նչ ա:

— Ղուկաս:

— Փամի՞լդ, ո՞ւմ տղան ես, ընչանց են ասում ձեզ: Ղուկասանց են ասում:

— Դեվոյին դո՞ւ յես սպանել:

— Հրաման քեզ:

— Ինչո՞ւ համար սպանեցիր:

— Նա ուզում եր ինձ սպանի, յե՛ս նրան սպանեցի:

— Ի՞նչ եր պատճառը, վոր նա ուզում եր քեզ սպանի:

— Յես նրա կնկանը սիրումի, կնիկն ել ինձ եր սիրում. դրա համար նա բարկացել եր, ուզում եր ինձ սպանի:

— Ինչո՞ւ վ կհաստատես առածդ:

— Հարցրեք նրա կնիկ վարդիթերին, Մակի Մկըրտումովին և Ղահրաման Մահրաբովին և կտեսնեք, վոր իմ առածը հաստատ ա:

— Ի՞նչ պիտի ասեն եղ վկաները:

— Եղ վկաները կասեն, վոր Գեվոն իրանց մոտ թախտ յա տվել, թե՛ «յես թուրքեր եմ վարձելու ու սպանել տալու Ղուկասին»:

— Այս վկաների անուններն արձանագրելուց հետ, քննիչը Ղուկասին կրկին յետ դարձրեց բանտը և ինքը գնաց Լալի դյուղն, անձամբ տեսնելու սպանության տեղը, սպանվածին... , վոր անհրաժեշտ եր:

Վեցերորդ օրը բոլոր վկաները կանչվեցին քննչի մոտ:

— Վարդիթերին ներս բերեք,—հրամայեց քննիչը: Ներս մատաղ մի գեղեցկութուն:

— Դո՞ւ յես Գեվոյի կին վարդիթերը:

— Յես եմ:

— Քու մարդին ո՞վ ա սպանել, իմանո՞ւմ ես:

— Ի՞նչ իմանամ ո՞վ ա սպանել, չուրմն են սպանել,—վարդիթերը զլուխը կախած կարմիր վարդ դարձած, պատասխանում եր քննչին:

— Զանաչո՞ւմ ես դու Ղուկաս Ղուկասովին:

— Զնանչում եմ:

— Զճարկո՞ւ ա, վոր դուք իրար սիրում եյիք:

— Նա մեր կեղի տղա յա, մեր տունը գնալ դալ ուներ:

— Հարցի՛ս պատասխանիր. ճամբի՞ւ ա, վոր դու ու Ղուկասն իրար սիրում էք:

— Վո՛չ, մենք իրար հետ վոնց վոր քիւ ու ախպեր ինք:

— Ճշմարիտ ա, վոր քո մարդ Գեոն քեզ մոտ թա-
թա յա տվել, թե թուրքերի ձեռքով Ղուկասին սպա-
նել պիտի տամ:

— Կարելի յա ասած ըլի, միայն յես լսել չեմ:

— Քու մարդը քեզ վրա չի՞ բարկացել այն մասին,
վոր Ղուկասը ձեզ մոտ դալ դնալ ե ունեցել:

— Միքանի անգամ ասել եր:

— Ինչո՞ւ չե՞ր ուզում, վոր Ղուկասը ձեր տուն դա,
յեթե դուք քույր ու յեղբայր եյիք:

— Կեղը մեզ վրա խոսք եր: Կեղի խոսալու պատ-
ճառով իմ մարդը չե՞ր ուզում, վոր Ղուկասը դա ու
դնա:

— Լավ, դո՛ւրս տարեք սրան, — հրամայեց քննիչը:

Մնացած վկաները, ձեռնապահ հարցերին պատաս-
խանելուց հետո, վկայեցին, թե՛ ճամբիւտ ե, վոր ի-
րենց մոտ Գեոնն սպառնացել ե, թե յես Ղուկասին սպա-
նել պիտի տամ:

Վարդիթերը և այդ յերկու վկաները նահանգական
դատարանում նույնպէս, պնդեցին իրանց ցուցմունքի
վրա. միայն Ակոնը ճշմարտությամբ պատմեց բոլորը:

Պաշտպանության համար վաճառվեց Ղուկասի մի
հատ այգին, մի լուծ յեղը, բայց ցաւին դարձան չե-
ղալ: Արդարադատությունն, անմեղ թափած արյան
համար դատապարտեց նրան տասնամյա տաժանա-
կիր աշխատանքի, վերջը՝ հաւիտենական բնակությունը
սառը Սիբիրում...

— Վոր տափի տակին ել լե՛մ, վոտներիս դանդալին
փշրիլ դեմ Վարդիթերի ջանի համար, — բարկությունից
ատամները կրճատացնելով տաաց Ղուկասը՝ դատարա-
նից վերջին անգամ դուրս դալիս:

Կկատարվե՞ր արդո՞ք Ղուկասի սպառնալիքը, վոչ
վոչ չե՞ր հասկանում, բայց փաստ ե, վոր Ղուկասի աք-
սոր գնալուց հետ, Վարդիթերն ամուսնացավ մի այլ
դուռդապու հետ, և այսոր ազատ սիրում ե նրան:

ԾԱՆՈԹՈՒԹՅՈՒՆ

Ղադախի դավառարարառում կան բազմաթիվ բառեր, վորմնք, նայելով թե ի՞նչ ձևով, ի՞նչ վերջավորությամբ և վո՛րպիսի նախադասության մեջ են դործածվում, ստանում են այլ և այլ նշանակություն:

Բացի սրանից, գրականական լեզվի աղբատություն պատճառով, կամ նույնանիչ բառը չի գտնվում կամ մի հատիկ բառով անհնար է լինում ճիշտ և համապատասխան նշանակությունը տալ: Ուստի այնպիսի բառերի նշանակությունը նշանակել եմ կամ մոտավորապես և կամ կարճ—կարճ նախադասություններով, վոր հասկացվեն:

Ալեկացնում եմ և այն, վոր հանգուցյալ Ա. Ազատյանը դավառարարառի մեջ բավական բռնադրոսիկ ձևավեր ունի. այսինքն՝ տեղ տեղ կամ շատ և դռնհկացրել և կամ գրական ձևով և արտահայտել, մինչև անգամ Թիֆլիսի բարբառի հառ—հառ բառեր և մեջ բերել. ուրինակ՝ ինչպես «Թաղմեյա», վորին համապատասխանում և Ղադախեցու «թղմըհակ, Թաղմահակ» — (Թաղման հարկ) : «Թաղմեյան» յես փոխել եմ «Թաղմահակ»-ի:

Հ. Ճ.

ամս

ամսից

Աբելա (Ափելա) դառը — Աբելի դառնանման խոնարհ:
Ագյահ չեմ — Տեղյակ չեմ (սեռ չեմ):

Ադա: Այ գյադա — Այ տղա:

Աթալար — Հարք: Պապեր:

Ափդըհա — Հաղթանդամ և հսկա քաջ:

Ալաս անել — Հիվանդ, թույլ մարմնով ճիգ անել
կանգնելու:

Ալալին տալ — Անհամբեր ուտել ցանկանալ:

Ալավին տալ — Բոցավառվել:

Ալապոսարի — Սուր ծայրով ցցված գլխարկ

Ալուատի ա — Ձեռաց բան է:

Ականջսովեր արի — Ձլտելուն դրի:

Աղբաթ խեր — Վերջդ բարի:

Ամի, բիձա — Հորյեղբայր, մեծ հորյեղբայր

Ամողլի — Հորյեղբոր վորդի:

Այնալու — Տաճկական հրացան:

Այնրմը չքցել — Միտքը չբերել: Անուշադիր մնալ:

Անգաճա ձենու ա — Մի բան լսելու սպասողական դրու-
թյան մեջ եմ:

Անմանե — Անունից: Անունով:

Անշահ անշալակ — Անողուտ ու դատարկ:

Անթենթել (ընթենթել) — Սպանել ու անհետ կորցնել —
թաղցնել:

Անձող — Ածուխ:

Անձիլ անձիլ — չերտ-չերտ պատռտոված:

Անջաղ-անջաղ — Հաղիվհաղ: Հաղիվ թե:

Աշնա — Ոտարաղդի ծանոթ:

Աչքովն ընկնել — Աչքին յերևալ

Աչքը կթել — Աչքը հառել

Աչառ — Առջառ:

Առաջը կտրել — կանգնեցնել: Առաջը փակել. թույլ
չառլ դնալու:

Առաջ (աղաք) մանչել — Նստած տեղից թիչ ել առա-
ջանալ:

Առակ ըլիլ — Անհետ կորչել ջրի հատակում:

Արան տեղ — Տաք, արևակեղ վայր:

Աբրար — ծանր պարաք:

Արին անիլ — Մարդ սպանել:

Աբխ — Առու:

Բ

Բանդա — Արարած, արարված:

Բարբադ անել — Պայթեցնելով քարուքանդ անել:

Բեղովլաթ (բղովլաթ) — Անկարդ, անվարձ և անպի-
տան ժառանգ:

Բեղասլը — Այլասերված—փչացած:

Բեռլուր — Անընդունակ, անտաղանդ:

Բդով դալ — Յլով դալ:

Բդադու տալ — Յլի նման դուռդուալ:

Բոզ — Սղխտակ:

Բողի—Կծող, լափող, միջատ, դադան...

Բոյինն ունել — Հանձն առնել: Վրան առնել:

Բոշ անել — Թույլ վերարելիլ: Իր կամքին թողնել:

Բորդադլմ պահել — Աղատ կերի մեջ պահել:

Գ

Գլխվեր — Չափվայր:

Գլխափոխ — Հաջորդող:

Գլխովը պախ դալ — Չոփելու չափ սիրել մեկին:

Գլուխը տակը տալ — Ծանրության տակ մտնել՝ մի
դործ հաջողացնելու:

Գյանդիլ ըլիլ — Խորհուրդ հարցնել մեկին:

Գյուջալամիլ անել — Բռնաբարել: Բռնի ուժ դործադրել
վատ մտքով:

Գնադոխ — Եռչանանման հում ուտելի բույս:
Գոճամեհ մերոն — ձաղալուր մայր խող:
Գոմշաչափ — Յերեք-չորս տարեկան հոմեշ:
Գողիգող — Գաղտաղողի: Գողունի կերպով:

Դ

Դադյա — Քեչայով կամ Թաղիքով ծածկած վրան:
Դադարվաթան անել — Մենդավայրի սահմաններից դուրս
բռնել, կորցնել:
Դամար — Յերակ
Դայի — Մորյեղբայր:
Դանդիզ — Ընդարձակ, մեծ:
Դավա — Ուլտ:
Դավի, դավաքյար — Վեճ, պահանջ ունեցող հա-
կառակորդ:
Դարթու տալ — Մեկի ձեռքից մի բան խլելու նպատակով
հանկարծ և ուժգին դեպի ինքը ձգել:
Դարդահալ ըլել — Ցավերը պատմել (մեկին):
Դեղել — Թունավորել:
Դելը տալ — Ջառանցել:
Դյեր — Դարիվեր:
Դոստըջան — Մերձավոր ընկեր: Բարեսիրտ: Բարե-
գութ:
Դուս (տյուս) պրծած — դուրս ընկած:
Դուր (Տյուր) — Փայտ ծակելու ծայրը տափակ պող-
պատե գործիք:
Դուրբախ դառնալ — Ապուշ կտրել, մնալ արձանա-
ցած:

Ե

Եզրափ քաշել — Նեղության մեջ լինել, դժվարու-
թյունների մեջ ապրել:
Ել (թուրքերեն է) — Ժողովուրդ, հասարակություն:
Ելոր — Վաղը չե, մյուս օրը:
Եհախաթ — Համարում (չունես)
Եհտըրար չունես — Վստահելի չես — (մուխաննաթ ես):

Ես չախիս— Անժամանակ: Ուշ գիշերին: Մթանը:
 Երդյան— Յերկայն:
 Երեւութք— Յերևույթ:
 Երոցք — Տարության բարձր տատինան (մարմնի):
 Երվել— Այրվել (նեղությունից, կակձից):
 Երբյաջ — Եռխաղ-վռչխաղի հոտի առաջնորդ արու այժ:

Ձ

Ձամբ— Փսթորիկից մի տեղ ամբարոված ձյուն:
 Ձրադացի քարի շուրջը կիտված ալբամփոշի:
 Ձամի — Անծայրածիր տարածված հողամաս:
 Ձանդալ— Կաշվե սրունքիալ: Պանհիւ:
 Ձարդանդ— Ահասարառու աղդող:
 Ձնա — Գիտակից: Գիտակցականություն:
 Ձլղյան — Վճիւռ (աղբյուր):
 Ձմեղսրեյ— Քառանակել, սրտեր պղտորել:

Ը

Ըլիլ — ծնվել: Լինել:
 Ըկանել— Աչքի անցկացնելով և համարելով ստուգել:
 Ընձղակոթ— Կիսայրյալ կրակափայտ: Ածխակոթ:
 Ըսվրտանց — Վաղ առավոտյան:
 Ըստարի — Այս տարի:
 Ըսահմ — Գութ, խղճմտանք:
 Ըկանել— Աչքի անցկացնելով և համարելով ստուգել:

Թ

Թալա— Բացատ (Անտառի մեջ բաց տեղ):
 Թաթա տալ— Սպառնալիքներ տալ:
 Թախճա — Բարձրադիր փոքր հարթավայր:
 Թարեք — Դարակ (պատի ճակատի վրա):
 Թարժաժ անել — Հետզհետե շարժել—տեղահանել: Մեկ
 մեկ հեռանալ:
 Թափխուր— Ձիու փոքրաշ (կաշիից)
 Թաքուն — Մածուկ, գաղտնադրի:

Թեժ, Թեժացնել — Բորբոքված: Բորբոքել:
 Թեւէքաշ տալ — Վորեն վեճի, դործի մասնակցելուց
 խույս տալ և դադարագողի հեռանալ:
 Թիյեն — Թիակը (Սրի, դաշույնի):
 Թեղի — Թղթենի (ծառ):
 Թիու կոպիտ — Չպատրաստված Թիակափայտ:
 Թիլ — Թույլ, անդամալույծ:
 Թոռ — Յանց (Թելի կամ մաֆթուլի):
 Թովլա — Գոմ: Ձիանոց:
 Թորա անել — Վերջ տալ, ձեռք վերցնել (վատ բանին)
 Թլմսորել — Քաղցրախոսությամբ խաբել:
 Թշկոնը կտրել — Ամեն ընչից զրկելով, ձայնը կտրել:
 Թյուլա — Շան ձառ, լակոտ:

Ժ

Ժաժ դալ — Շարժվել:
 Ժեներ — Ժանիք ատամներ:
 Ժենդեռքը տափն առավ — Մթությունը տարածվեց
 դետնի յերեսին:
 Ժնջիլ — Շղթա:

Ի

Իզ — Վտտի հետք:
 Իլմեր — Նշաններ:
 Իլիկ — Թելիկ: Թելմանիչ (վայտե և մետաղե):
 Իլխա — Ձիերի ջուկ:
 Իստու — Ի՛նձ տուր:
 Ինչ ա լել — Ի՛նչ ե յեղել:
 Իրես տյուս դալ — Դեմհանդիման դուրս դալ, հայտն-
 վել:
 Իրես տեսնել — Կողմնապահություն անել:
 Իրես (նա) — Տվեց (նա):
 Լաչառ — Անզդամ: Անբարոյական:
 Լաչակ — Գլխի քողանման ծածկոց:

Լացակումակ — Արցունքաովել: Լացով լցովել:
 Լատան — Փայտի յերկար բարակ ձող:
 Լել — Խնչ ա լել — Լինել: Խնչ և յեղել:
 Լի որ — Հասարակ որ:
 Լիղ արա — Շտապիր, շուտ արա:
 Լիսամ — Բորենի: Արցունարբու դաշտն:
 Լիսնահող — Սպիտակին տիղ (շիկա) հող:
 Լկաովել — Անդուսդ կերպով լրբանալ:

Խ

Խաթը յեկած — Բեիերը նոր յեկած:
 Խաղաղ — Վայրի սոխ (սողան):
 Խանջալ — Դաշույն:
 Խոսյաթ — Բնավորություն:
 Խիզնատեր — Կնոջ ու յերեխանց տեր (մարդ):
 Էխալրայ — Կառկածոտ:
 Խոր դնացած — Գետնի խորքում թաղված:
 Խողամորթ — Խոզի պես մորթված:
 Խոիկ տալ — Անվերջ և հապճեպ քչել, հեռացնել:
 Խասը գցել (քցել) — Տեղում, անկողնում պառկացնել:
 Խրինջոց — Զիու աղաղակ:
 Խմանակ — Նմանակ, նույնանման:
 Խունջիկ — մունջիկ անել — Վերորատույտ ցատկումնե-
 րով խաղալ: Սիգաի դալ:

Մ

Մալամ — Վազի դարնանը կտրտած մատներ:
 Մակուռ — Գետնափոր նեղ տնակ:
 Մանգով բնկնել — Զեղած տեղից անհայտ ձայն լսել:
 Մեփել — Շրիկալեն խփել: Սվաղել ցխով:
 Միլի — Ածելի:
 Մրի բերել — Ուղղել, խելքի բերել (մեկին):
 Մլրփոց — Շրթնաձայն:
 Մկրակել — Վիզը ձգած դեռ ու դեն նայել:

Ծղնառ — Հնձած արտի խոզան:

Ծոնթել — Արադությամբ կտրել անցնել, արադու-
թյամբ անհայտանալ:

Կ

Կալնել — Բռնել: Ծածկել:

Կալանչացնել — Խփելով ձայն հանել տալ (շոնջ):

Կալա — Սրունք:

Կամերայ անել — Հասարակության ցուցակի մեջ րե-
դաւնել:

Կեծան, կեծան — Նեղուղի: Շալիղ:

Կենջակ — Լծակ. ծայրի թրածն մասը յետևից:

Կեամի — Մասամբ: Կիսով չափ:

Կե'ց, կենալ — Հադիր: Հագնել:

Կել, կիւան — Գայլ, դայլեր:

Կիսախորով — Կիսով չափ խորված:

Կիտվել — Խմբվել: Իրար վրա դարսվել:

Կիտար — Յեղնիկ:

Կծղած — Շատ հասած: Ծերացած:

Կխճորել — Վոռքի տակ տալ: Կոխտալ:

Կրակ տալ — Կրակել (Կրակով, հրացանով...)

Կրակ վերածել — Կրակ թափել: Գեշ անիծել:

Կյող — Գող:

Կրկնի — Կրակի մորմոտի տակ թխած անթթխմոր հաց:

Կրմրախեց — Կարմիր բծերով ձուկ (կարմրախայտ):

Կյորա — Գորա:

Կուտապկուտապ դալ — Գալարվել (ոճր կուտապ-
կուտապ եր յեկել թփի տակ):

Կուշաբ տանել — (նրա) մոտ տանել:

Կուլխեղդ անել — Սերմբ խորը ցանելով, պատճառ լի-
նել նրա չբուսնելուն:

Հ

Հալով — Շապիք (ներքնաշապիկ):

Հալավանց — Շապիկանց, կամ՝ միայն շապիկ հա-
դած, միայն մի շապիկով:

Հալոթդ կաց — Չափդ անաչիր։
 Հալ ու ախալ — Դրության լալն ու վառք, վիճակը։
 Հանդով — Հնարով (մի կերպ)։
 Հանիր — Շունչ։ Շնչում։
 Հավատալիք տալ — Լիազորել։ Լիազորություն տալ։
 Հավադար — Ողնություն հասնող հավատարիմ։
 Հայրը — Ծերունին։ Հայրիմորը։ Հասակավորը։ Տարի-
 քավորը։
 Հայրիմը հանել — Վրեժն ատնել։ Փոխարենը հատուցա-
 նել։
 Հաջաթ — Գործիք (կացին, ցաքատ, սղոց, ուրադ...)։
 Հեռ անել — Վրա՛ դնել, ծածկել (դուռը, փեխկը...)։
 Հըղաղել — Ձեռքով տրորել (չորացած ցեխը շորի վրա-
 յից հաղաղել, թափել)։
 Հընդերել — Ձոկել (լավերը յեփելու, պահելու և վա-
 տերը դեն ածելու համար)։
 Հըլիմոր — Չառամյալ ծերունի։
 Հըմանչկոտ — Ամոթխած։ Ամաչկոտ։
 Հիլ անել — Թույլ տալ։ Թողնել։
 Հիլ աբա — Թող, թույլ տուր։
 Հինդաշ — Կիսամաշ։
 Հոքեմարք — Մերձիմահ։
 Հուրհրատին տալ — Բոցափայլել։ Հրատեսիլ փայլել։
 Հուփուկուշ գալ — Համարձակությունից զուրկ լինել։
 Հյունի թթու — Հոնի սպաս, հոնապուր։

Ղ

Ղալլար — Շաշուփանջ — Վայրիվերտ։ Բիրտ։
 Ղաթ տալ — Հեռ խառնել։ Խառնել։
 Ղանդալադ — Մահապարտի վոտքերը կապելու շղթա։
 Ղանջղ — Քած։ Մայր չունեղ չուն։
 Ղավ — Վատելի սունկ (հաբեթ)։
 Ղլդուր — Լրակո։ Խարարտար։ Խարրըրդան։
 Ղրդի — Բաղե։
 Ղնջվել — Քրթմնջալ։
 Ղվաթակալել — Ուժի գալ։ Ուժեղանալ։

Ղորուղ, ղորող — խոհարարի հոգամաս:
Ղրաղին — Յեզրին, ափին:
Ղին—Պատյան (Սրի, դաշույնի...):

Ճ

Ճամփեննի — Ճանապարհի միջով առանց շեղվելու աջ
ու ձախ:
Ճեճեն— Ամռավա արևի տապին միայն անընդհատ
յերգող միջատ, վոր շատ յերգելուց տրաքում և
ու սատկում:
Ճոթու տալ — Յերկու մասի բաժանվել:
Ճոթնոթ լել — Լայն ճաքեր տալ— ճեղքճեղքվել: Կտոր—
կտոր լինել:
Ճյուղ — Ձորձ: Դրաստի մեջքին դնելու փալաս:
Ճյուր — Ջուր:
Ճումբը (ճումբն)— Կոխ տված ցեխի չորացած կտոր:

Մ

Մաղդեն— Կովապատճառը: Հրհրողը:
Մալըմ անիլ — Նշան անել:
Մալըմ կանի — Կհայտնվի: Կորոչվի: Իհայտ կգա:
Մանալ — Իմանալ:
Մանի, մանին— Պատճառը:
Մարգարա — Մարդարև:
Մարդահաջ տալ — Շան այնպիսի հաջոց, վորից հաս—
կացվում է թե մարդու վրա յե հաջում:
Մարաղ (Մարուղ) մտել — Դարան մտնել: Դարանա—
կալել:
Մասիլ — Բերք (արտ ու արուտ):
Մաֆ — Աղնվական: Աղատանի:
Մեյիդ — մարդու դիակ:
Մթանը — Մութն ընկած (պահին) ժամանակ:
Մթամ թե — Իբրև թե:
Մթնաժողին — Դառն մթին ժամանակ:
Մժա — Բոլորը: Գլխովին:

Միջակ—Յերկու հողի, արտի իրարից բաժանելու
չերտ:

Մինուևար— Միեկթ: Մի հատիկ:

Մորմոնջ — Մըջուն:

Մհար— Համար (ներա մհար—ներա համար):

Մոխրածուծ— կրակի վառ մորմոտից պատրաստած
մոխրացել:

Մտքարար — Մտքի յետեիցն ընկնող: Ինքն իր մտքի
հետ խորհող:

Մտալի հող— Պարարտ, արգասիանդ հողամաս:

Յ

Եալ— Բարձրագիւր ուսածն հողամաս: Զկնոււ բլուր:

Եախա — Ոճիք:

Եաղլախ— Թաշկինակ:

Եամաճներ — Հետալոր բարձրություններ:

Եեղնա — Եետ:

Եեղանալ— Ուշանալ:

Եեղնեն— Եետեիցը:

Եերդրմի— Եերդվող:

Եեղան — Ստարարձ

Եերծաթին տալ— Արծաթի նման փայլել:

Եեմիշ — Սել:

Եերիշ— Գնացք, ընթացք (արագությունը ցույց տը-
վող):

Եորդան — Միջած կամ (մեջ դրած) վերմակ:

Ն

Նան — Մայր:

Նարանի— Անհամատ, անորեն (ցեղ, ազգ):

Նարդրվան (նարդիվան) — Սանդուխք:

Նիզամ— Հասկացողություն, ջիղ չունես...

Նիաթի գալ — Չար աչքից բռնվել (հիվանդանալ)
նախապաշար.

Նի ածել— Ներս ածել: Մեջը թափել:

Նի հասնել— Նետվածքայլ մտնել:

Նշանց տալ — Յուլց տալ:

Նվալ — Անընդհատ հիվանդադին ձայն հանել:

Նբալ —

Շ

Շաղած աչքեր — Տեսությունը խանդարված աչքեր:

Շլալինք — Դեանից բարձրացող Գոլորշի:

Շիրմ — Վարադուրանման ծածկոց:

Շողոմֆոր — Բարեբարո. Դրավիչ—ինքն իրեն սիրել
տվող:

Շրվան — Յերկրի անուն (Շամախի):

Շրաֆեա — Այրված շորի հոտ:

Շորավեն — Հազուստով: Շորը հագին:

Շիլթոն — Աննշան ձայն (քնության):

Ո

Որա — Քուրք վրանների նստվածք, այլև դյուղ:

Ոթբաշի — Սոսաառք կամ խոտահարի:

Ոթի — Քարթու (հաց, ջուր...):

Ոջաղաբար — Ոջաղը չըջապատող քարերից յուրա-
քանչյուրը:

Ովլադ — Ժառանգ (վորդի):

Որադ — Մանգադ:

Չ

Չաղալ — Չախկալ — հավակիր աղվեսաչափ դեղան:

Չանչ — Յեղունկավոր կենդանական վոսք ու ձեռքի
բացվածք:

Չանչիկ կամ չանչ անել — Ձեռքի բացվածքի վորոշ
չարժումով ծաղրել դեմինին:

Չարի — Չարաճճի, կռվարար:

Չանքլի — Միայն թե:

Չու — Հանդ: Դրոխ աշխարհ:

Չոմբախ — Մահակ (գլխով):

Զովդառ — Կենդանիների առևտուրով պարասպող:
Զվեկ — Մինչևի:

Պ

Պավերենների — Լիազորներ:
Պելացած — Ասլած (անթարթ աչքերով):
Պեպիկ — Բորիկ:
Պելդած — Կկած:
Պրծենալ — Պարծենալ:
Պրանվել — Զոված մեկնվել (առանջել):
Պոսա — Պոռը կոտրած անոթ: Ընկած ատամի բաց-
վածք:
Պռչկած — Պոռը կախ մի բանի կարոտագին նայող
վորբ, խղճուկ մարդ:
Պրծնել — Վերջացնել: Աղատվել:
Պիպող — Վարդապետի վեղար: Սրածայր դլխարկ:
Պիճ — Անհարադատ:
Պերել — Մեկի կողքի թերի կերպով նսան ամոթխա-
ծությամբ:
Պողմողին անել — Գլխով ու յեղջուրներով պաշտ-
պանվել:
Պրիչակ — Քարուքանդ, ավերակ:
Պոտոք — Լծան ուղիղ մեջ տեղը չգթան պահելու հա-
մար ցցած փայտիկներ:

Ջ

Ջան — Կողմվածք: Անձն: Անձնանվիրական կամ փա-
ղաքական խոսք:
Ջանյան — Սրտակից: Անձնանվեր բնկեր:
Ջանդիլդան — Վշտակից: Սփոփիչ:
Ջանաթաթախ — Անձնապարարտ: Լիքը-լիքը: Մալից:
Ջանը բազա տալ — Անձը զոհել:
Ջիգյարդանի — Սրտի հետ կապ ունեցող յերակից հա-
նած արյուն՝ բժշկական տեսակետով:
Ջանով մարդ — Առույդ ու առողջ մարդ:
Ջուռյաթ անել — Համարձակություն ունենալ:

Ռիմ — Միտք: Տրամադրութիւն:
Ռանակ — Ռուսի ձեռք:

Սալահ — Ձեռնտու:

Սաթիւ — Հուրհան: Այն՝ ջուր խմելու դուլա (կրուփա):
Սառած — սքայառած — Յրաից կուչ յեկած և յերեսի
մազերը փուշ արած:

Սալսալակ — Թեթեւամիտ: Սարսաղ:

Սետ — Տեղյակ:

Սիրեթ — Աղցան (յեփելու և թթու դնելու):

Սինդրիկ — Աղցան (դառնահամ):

Սինի — Պղնձե մատուցարան՝ կլոր ձևի:

Սիրդաշ — Սիրո ընկեր: Համատարիմ ընկեր:

Սոխախէ — Հին յերդիկավոր տան գոգավոր մուտք:

Սզահանեք — Սզամիջոցի վերջին որանց:

Սրտմա ըլել — Ջգվել:

Սյումսիկ — Անբերս — անամոթ — ամեն տեղ մտնող — դուրս
յեկող:

Սուտուկցան անել — Սուտերն իրար կցել. յեղածին
չեղած բաներ ավելացնել:

Վեկյալ — Վայր իջնել (ծառից, բարձրից):

Վեթուչել — Ճնցվել դեպի վեր:

Վերլել — Բարձրանալ:

Վերհատել — Վրա՛ վրա՛ հարկածել:

Վեհլն անել — Բամբասել: Բամբասելով սիրտը հանդրս-
տացնել:

Վերջադել — Համաքել (արագությամբ):

Վորդիով — Վո՞ր կողմով:

Վիցնել — Վախեցնել:

Վրահրնդին յետ դաբ— Իսկույն և եթ վերադառնալ:
Վետնանել (Վտն անել...) կանդնեցնել:
Վերսիկ — Այրի (մարդ, կին):

Տ

Տաղ անել — Լուել: Լուլիել:
Տալ անել — Յերկու մաս անել (Յնձորը, ձմերուկը...):
Տապ անել — Թաղնիւի:
Տակն անել — Պորասուղիւ (ջրի մեջ):
Տակուտ — Ծառաբմտներով լի խոտան հողամաս:
Տալար — Յեղջուրավոր անասուն (կով, յերինջ, յեղն):
Տարվել — Պարվել: (Պոստումներից խաբվել)...:
Տեղի տակ ընկնել — (Հիվանդությունից) անկողին
ընկնել:
Տիւի — Տկողնի կամ մանր ընկյուղի ծառ:
Տընդոց — Գոմշի աղաղակ:
Տուր (տուր տալիս) — Աներևույթ կամ դիվանական
հարկած:
Տոթած — Տխրամած:
Տոթվել — Թախիծով լցվել:

Փ

Փանդ ու փել — Հնարագիտություն: Աչքակապություն:
Փարվադար — Ստեղծող:
Փոսխարա — Թղուկ: Կարճահասակ: Աննշանի մեկը:
Փաթիւր — Սաջով թխած անխմոր կոպիտ լավաշ:
Փեշխորթ — Մինչև լեռնամասերի արտերի հասունա-
նալը, վաղահաս վայրից հնձավարձով ձեռք բերած
հացահատիկ: Հունձը դեռ չսկսված, կիսահաս
արտից հասած մասերը վաղորոք հնձած — ծեծած
հացահատիկ:

Ք

Քաշվել — Ամթխածել:
Քարըրաղնիս —
Քանդ անել — Հողը փորփորել:

Քանդ անել — Քարուքանդ անել և լիովին քայ-
քայել:

Քիստ — Հասկի վրայի փշեր:

Քնլըհանդյառ — Կես գիշեր: Քնելու և հանգստանալու
ժամ:

Քյաշի — Կտվե դավաթ (բրուտապործ):

Քյամանդ գցել — Թողը շարտելով կենդանու վիզը ձը-
գել՝ բռնել:

Քյափուր (մաղդ) — Սարսափելի, անգութ, դայլանման
մարդ:

Քյաքյուլ — Գլխին թողնված փունջ մազ:

Ումուդ — Հույս, Հուսալուծ:

Ուլախ — Լծկան:

Ուղուրին — Սիրույն*):

*) Յես քու ուղուրին ամեն ինչ կզոհեմ: Քու ուղուրին
կյանքս ել չեմ խնայիլ:

8024

1. Առաջաբան—Հար. Մկրտչյան	III—XXIV
2. Հիման ժր. ուսը	3
3. Անտրդար պահանջ	27
4. Առանձնազր. դրույուն	103
5. Մե. ար. բն. վախճան	119
6. Պաթանի արտը	141
7. Գյուղացու ար	141
8. Գյուղի աշխի	161
9. Հար. գաղափարան	191
10. Գյուղի համակն	203
11. Մարդասպան	223
12. Մանկան թյուն	338
13. Բուսարան	360

ն. Գրադ.

220037704

ԳԱՍ Հիմնադրար Գիտ. գրադ.

220037704

11
H. 37704.